

В.С.З. 23 (ИИФ)

И50

А. ИМАНОВ

**КЫРГЫЗ ТИЛИНИН
СИНТАКСИСИ**

Бишкек 2009

УДК 811. 51
ББК 81.2 Ки
И 50

Бул окуу китеби К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин Окумуштуулар кеңеши тарабынан басмага сунуш кылынган.

Адис редактору: филология илимдеринин доктору, профессор
Усубалиев Б.

Рецензенти: филология илимдеринин доктору, профессор
Мамытов Ж.

И 50 **Иманов А.**

Кыргыз тилинин синтаксиси: Окуу куралы: Жогорку окуу жайларынын филол. фак. студ. үчүн. – II бас. – Б.: 2009. – 420 б.

ISBN 978-9967-431-88-1

Окуу китеп К. Тыныстанов атындагы ЫМУнун кыргыз тил илими кафедрасынын мүчөлөрү профессорлор А. Иманов, Ж. Мамытов, Ж. Осмонова, доценттер А. Дунканаев, А. Койлубаевалар түзгөн кыргыз тилинин программасынын негизинде жазылды.

Окуу китебинде азыркы кыргыз адабий тилинин синтаксистик түзүлүшүнүн бардык бирдиктери – сөз айкашы, жөнөкөй жана кошмо сүйлөм, алардын түрлөрү жана түрдүү конструкцияларынын грамматикалык табыяты жөнүндө илимий маалыматтар берилди. Бул максатты ишке ашырууда жалпы тил илиминин, түркологиянын, анын системасында кыргыз лингвистикасынын азыркы мезгилге чейинки жетишкендиктери камтылды. Эки автордун – профессор А. Турсуновдун жана филология илимдеринин кандидаты А. К. Чолпонбаевдин макулдугу боюнча этишттик сөз айкаштарынын түгөйлөрүнүн семантикалык карым-катыштары жана сүйлөм мүчөлөрүнүн ички катыштары (предикаттык катыш, атрибутивдик катыш, объектилик катыш, адвербиалдык катыш) кеңири пайдаланылды.

И 4602020400-09

УДК 811. 51
ББК 81.2 Ки

ISBN 978-9967-431-88-1

© Иманов А., 2009

КИРИШҮҮ

Ар бир улуттук тилдин грамматикасы үч бөлүктөн – морфология, синтаксис жана сөз жасоо системасынан турат. Синтаксис деген лингвистикалык термин грек сөзүнөн (Syntaxis) алынган. Ал кыргызча *түзүү, биригүү, кошуу* деген маанини билдирет.

Тилдин грамматикалык түзүлүшүнүн аталган бул үч бөлүктөрүнүн өз ара байланыштары болгону менен, алардын изилдей турган, үйрөтө турган ар башка объектилери бар. Морфология жеке сөздөрдүн структурасын, курамын (негизги жана кошумча морфемалар), сөз өзгөртүүчү синтетикалык формаларды, алардын өнүгүү, өзгөрүү эрежелерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдейт. Тилдин лексикалык составында болгон сөздөрдү лексикалык-грамматикалык категорияларга (сөз түркүмдөрүнө) бөлүштүрөт. Лексикалык-грамматикалык ар бир категориянын семантикалык топторун жана алардын ар бирине мүнөздүү (тиешелүү) категорияларды, ал категориялардын грамматикалык формаларын талдайт. Ал эми синтаксис болсо жеке сөздөр, сөз өзгөртүүчү формалар эмес, сөз менен сөздүн айкашуусун, ал айкашуудан келип чыгуучу өтө эле ар түркүн конструкцияларды (сөз айкашы, анын түрлөрү, уюшулуу моделдери, грамматикалык түзүлүштөрү, анын түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышынын түрлөрү, байланышуу жолдору, ошондой эле сүйлөм, сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүштөрү, түрлөрү ж.б.), андай конструкциялардын составдык бөлүктөрүн, ал бөлүктөрдүн ички жана тышкы катыштарын, синтаксистик милдеттерин изилдейт жана үйрөтөт. Бул категориялардын бардыгы тилдин грамматикалык түзүлүшүнө кирет.

Тил илиминде анын *синтаксис* деп аталган тармагынын объектилерин изилдөө көп кылымдардан бери улантылып келе жатат. Ошондой болсо да, узак мезгилдер бою тилчи-окумуштуулар арасында синтаксистин объектиси жөнүндө бирдиктүү пикир болбой келди. Мисалы, тил илиминде синтаксистин предмети жөнүндө үч түрдүү көз карашты белгилөөгө болот. Айрым изилдөөчүлөр (М. П. Петерсон) синтаксисти сөз айкашы, анын айкашуу эрежелери жана закондору жөнүндөгү илим деп эсептешкен. Сүйлөмдү болсо синтаксистик өзүнчө бирдик деп эсептебестен, сөз айкашынын гана өзгөчө бир түрү катары карашкан. Чет өлкөлүк изил-

дөөчүлөрдөн ушундай эле көз карашта **И. Рис** болгон. Ал сөз айкашынын түгөйлөрүнүн грамматикалык байланыштарына ылайык сөз топторун классификациялоону синтаксистин негизги изилдей турган маселеси деп эсептеген.

Кээ бир окумуштуулар (Б. Дельбрюк) синтаксистин изилдей турган жана үйрөтө турган объектисин сүйлөмдүн синтаксиси менен гана чектеп коюшкан. Чындыгында, ал сөз айкашын таштап коюп, түз эле сөздөн сүйлөмгө аттап өткөн. Бирок ал синтаксистин негизги объектисин ушундай деп эсептегени менен, сүйлөм жөнүндөгү илимден мурдараак сөз түркүмдөрү, сүйлөм тутумундагы этиштик, субстантивдик, адъективдик, адвербиалдык ж. б. сөз топтору жөнүндө да илимий пикирин айткан, башкача айтканда, сөз айкашы тууралуу да, анын түгөйлөрүнүн ички катыштары тууралуу да кыскача илимий маалыматтарды берген.

Азыркы тил илиминде синтаксти сөз айкашын, сүйлөмдү жана тексттин уюшулушун, курулушун изилдөөчү тил илиминин бир тармагы катары карайт. Сөз айкашын болсо кадыресе эле сөз сыяктуу сүйлөмдүн курулуш материалы, андан соң синтаксистик милдети боюнча сүйлөмдү уюштуруучу, түзүүчү сүйлөм мүчөсү деп эсептейт. Синтаксистин объектиси жөнүндөгү бул үчүнчү көзкараш жогоруда айтылган эки бөлөк пикирди жокко чыгарбастан, кайра аны бириктирип турат. Чындыгында, бул – жогоркулардын мүчүлүш жактарын да, жетишкендиктерин да камтыган алгылыктуу көзкараш. Синтаксис жөнүндөгү илимде ушул үчүнчү көзкараш колдоого алынып келе жатат.

Ошентип, синтаксистин негизги объектилери сөз айкашы жана сүйлөм деп аталган тилдик эки бирдиктин грамматикалык табыяты болуп эсептелет. Ушул негизде синтаксис изилдей турган объектилерине ылайык үч чоң бөлүктөн турат: а) сөз айкашынын синтаксиси; б) сүйлөмдүн синтаксиси; в) тексттин синтаксиси. Мына ушул үч бөлүк тилдин грамматикалык түзүлүшүндө синтаксис деп аталган тармагынын структурасын түзөт.

Биринчи бөлүгүндө, сөз айкашынын синтаксисинде (муну синтаксистик чакан бирдик деп да атайт), сөздөрдүн бири-бири менен айкашуу мүмкүнчүлүктөрү жана алардын калыптанышы, сөздөрдүн айкашуу жолдору, сөз айкашынын грамматикалык түзүлүштөрү, ар бир түзүлүшүнө мүнөздүү

ички түрлөрү жана формалары, өз ара айкашкан сөздөрдүн грамматикалык байланыштары жана ал байланышты тейлеп туруучу тилдик каражаттары сыяктуу маанилүү маселелер талдоого алынат.

Сүйлөмдүн синтаксиси өз кезегинде эки бөлүктөн турат: а) жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси; б) кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. Синтаксистин бул негизги бөлүгүндө сүйлөм жана анын эң эле ар түркүн конструкцияларынын грамматикалык түзүлүшү, анын белгилери, түрлөрү жана ар бир түрүнүн структуралык курамы, сүйлөмдү мүчөлөштүрүүнүн принциптери, сүйлөм мүчөлөрү деп аталган синтаксистик категориялардын сөз түркүмдөрүнө болгон катыштары жана башка маселелер иликтенет. Ал эми тексттин синтаксисинде болсо анын курулушу, уюшулуу жолдору, тексттин материалдык курамы, тексттин пикир алышуу процессиндеги функциялары жана башка маселелер изилденет.

Синтаксистин бул үч бирдигин (сөз айкашы, сүйлөм жана тексттин курулушу) бири-биринен туура айырмалоо үчүн алардын грамматикалык табыятын, мүнөздөмөлөрүн, негизги белгилерин, пикир алышуу процессинде аткарган милдеттерин так билүү керек.

Синтаксис өзүнүн бул объектилерин жеке иликтебестен, тил илиминин башка тармактары, айрыкча лексикология, анын системасында фразеология, грамматиканын бир тармагы болгон морфология, лингвистикалык стилистика ж.б. менен байланыштуу изилдейт. Сүйлөмдүн структурасын түзүүдө, сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик милдеттерин жана алардын грамматикалык карым-катыштарын, башкача айтканда, синтаксистик ички жана тышкы байланыштарын аныктоодо сөздүн лексикалык, семантикалык маанилери, сөз өзгөртүүчү формалары, сүйлөмдөгү сөздөрдүн (сүйлөм мүчөлөрүнүн) сөз түркүмдөрүнө жана фразеологизмдерге (туруктуу сөз айкаштарына) болгон катышы, кыскартып айтканда, сөздөрдүн категориялык касиеттери кошо изилденет жана үйрөтүлөт.

Сөздөрдүн айкашуусунун, сүйлөмдүн түзүлүшүнүн, анын тутумундагы сөздөрдүн орун алуу багыттарынын жана грамматикалык байланыштарынын белгилүү чеги жана максатка ылайык колдонулуш нормалары болот. Бул маселелердин бардыгы улуттук тилдин стилистикалык каражаттары болуп саналат. Албетте, мындай проблемаларды изилдөөдө стилистика менен синтаксистин да тыгыз байланышы бар.

СӨЗ АЙКАШЫ

Сөз айкашы дегенде маанилери жана грамматикалык формалары боюнча өзара байланышта болгон толук маанилүү эки, же андан ашык сөздөрдүн айкашын түшүнүүбүз зарыл. Синтаксистик бул чакан бирдикти грамматикалык өзүнчө бирдик катары да жана белгилүү даражада сүйлөм тутумундагы семантикалык-интонациялык биримдик катары да кароого болот.

Синтаксистик адабияттарда сөз айкашы менен сүйлөмдүн грамматикалык табыятын, бул эки бирдиктин өз ара карым-катышын ар башка мектептин (школанын) жана багыттардын өкүлдөрү түрдүүчө талкуулап келишкен. Аларды талдап келгенде төмөнкүчө топтоштурууга болот.

1. Ф. Ф. Фортунатов жана анын окуучулары сөз айкаштары гана синтаксистин негизги объектиси болуп эсептелет. Ал эми сүйлөм болсо сөз айкаштарынын эле бир түрү деп, сөз айкаштары менен сүйлөмдүн ортосуна чек койгон эмес. Ушул эле пикирди тереңдетип, дагы өркүндөтүп, М. Н. Петерсон болсо «сөз айкашы» деген түшүнүккө сүйлөмдү гана эмес, өз алдынча сөз айкашы болуп эсептелбеген бардык сөз топторун (обочолонгон конструкцияларды – сүйлөмдүн үчүнчү даражадагы мүчөлөрүн, атоочтук, чакчыл түрмөктөрдү, обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдү, бир өңчөй мүчөлөрдү жана сөздөрдүн аналитикалык формаларын (*айтууга тийиш, абдан кызык, иштегени турат, окуюн деп жатат* ж. б.) - кошуп караган.

2. Чет өлкөлүк айрым окумуштуулардын көз карашы боюнча сөз айкашы деген тилдик бирдик жалаң гана формалдык-грамматиканын көз карашынын багытында талданууга тийиш. Сөз айкашынын теориясы жөнүндөгү бул пикирдин булагы, башталышы Ф. де Соссюрдун илимий мурасынын улантылышы болуп эсептелет. Бул пикирди жактоочулар – С. И. Карцевский, Ш. Балли, Ф. Микуш ж.б. Аталган окумуштуулар сөз айкашы деген түшүнүктү синтагма деген термин менен алмаштырышып, анын маанисин дагы кеңейтишип, ага кадыресе сөз айкаштарын да (*таза суу, асыл сөз, эски үй, эки бала, ойногон бала, көп киши, тез кел, бийик уч, үйгө кел* ж.б.), туунду сөздөрдү да (*китепкана, жылкычы, акылмандык, басмала* ж.б.) кошуп карашкан. Сөз болуп жаткан көз караш-

ты жыйынтыктап айтканда, алар кадыресе сөз айкашы менен толук маанилүү жеке сөздүн (туунду жеке сөздүн) ортосуна чек коюшкан эмес. Ошондой болсо да, алар синтагманы дифференциялап талдап, сөз айкаштарын *тышкы синтагма*, ал эми туунду сөздөрдү *ички синтагма* деп бөлүштүргөн. Сүйлөмдү болсо фразанын түзүлүшүнө кошуп «*фразанын синтагмасы*» деп, муну да тышкы синтагмага ыйгарышкан.

Ошентип, бул окумуштуулар да сөз айкашы менен сүйлөмдү *синтагма* деген түшүнүккө батырып, эки бирдикти бирдей тышкы синтагма деп эсептешкен. Тышкы синтагмалардын тутумунан эки элементти – айкындоочту жана айкындалгычты (азыркы түшүнүк боюнча айкындоочтору – аныктооч, толуктооч жана бышыктооч, ал эми айкындалгычтары-багындыруучу түгөйү) белгилешкен. Бул эки элементтин катыштары грамматикалык байланыштарына (ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу) негизделет деп эсептөө менен, тышкы синтагмаларды жалпысынан төмөнкүчө классификациялашкан: *аныктоочулар*, *толуктоочулар* жана *бышыктоочулар*. Ушул эле бөлүштүрүүнүн дагы бир башкача түрү деп, төмөнкүлөрдү эсептешет: *предикативдик ээрчишүү* (Бала окуйт. Адам иштейт.); *предикативдик башкаруу* (Ал китепти окуйт. Ал китептен окуйт.); *предикативдик ыкташуу* (Адам чымырканып иштейт. Ал жакшылап иштейт.). Бул акыркы бөлүштүрүүнү С. И. Карцевский синтагманын төртүнчү түрү деп эсептейт. С. И. Карцевскийдин олуттуу кемчилиги синтагманын түгөйлөрүнүн грамматикалык тышкы байланыштарына негиздеп бөлүштүрүүсүндө эмес, бардык синтагмаларды предикативдик катышта болот деп эсептегендигинде. Азыркы тил илиминин жетишкендиктеринин алкагында алып караганда, предикативдик катыш сүйлөмдүн грамматикалык негизи болуп эсептелген баш мүчөлөрдүн (сүйлөм ээси+баяндоочтун) гана ички катышы болуп эсептелет.

3. Академик Л. В. Щерба синтаксистик бирдиктерди адегенде «*фраза*» деген жалпы термин менен берсе, аны кийинки эмгектеринде *синтагма* деген түшүнүк менен алмаштырган. Ал синтагма деп сөз менен сөздүн, сүйлөмдүн материалдык бөлүктөрүнүн, алгана эмес тыбыш менен тыбыштын (фонетикалык бирдиктердин) айкашуусун да эсептеген. Ошентип, академик Л. В. Щерба синтагма деген

түшүнүккө тилдик бардык бирдиктердин айкашуусун кошуп, абдан кеңири, универсалдуу мааниде берген. Чындыгында, тилдик ар бир бирдиктин өзүнө гана мүнөздүү фонетикалык, лексикалык-семантикалык, грамматикалык бөтөнчөлүктөрү бар экендиги илимде белгилүү. Л. В. Щербанын пикиринин мүчүлүштүгү синтагмага фонетикалык, семантикалык бирдиктерди гана кошуп, ага грамматикалык бирдиктер кирбейт деп эсептегендигинде.

4. Сөз айкашын синтаксистик башка бирдиктерден айырмалап, мааниси боюнча белгилүү даражада сөздүн атоо мааниси менен окшош, башкача айтканда, сөз сыяктуу эле тилде номинативдик милдетти аткарат, кадыресе сөз сыяктуу грамматикалык форманын бүтүндөй системасына ээ болуп турат деген пикирди академик В. В. Виноградовдон кездештиребиз. Анын пикири боюнча *сөз айкашы* деген түшүнүк сөз деген түшүнүккө шайкеширээк болсо, *сүйлөм* деген түшүнүк менен шайкештиги жок. Сөз айкашына мындай мамиле жасоодон ал (сөз айкашы) - сүйлөмдүн курулуш материалы, ошол себептүү алар сүйлөмдүн тутумуна киргенде гана коммуникативдик мүнөзгө, милдетке ээ боло алат деген бүтүмгө келген. Натыйжада академик В. В. Виноградов сөз айкашы жана сүйлөм деп аталган синтаксистик бирдиктердин арасына ажырымдуу чек койгон.

5. Илимде толук кабыл алынбаган, бирок ошондой болсо да, айта кетүүгө ылайыгы бар синтаксистик дагы бир түшүнүк, «*синтаксема*» деген түшүнүк, кездешет. Анын автору - А. М. Мухин (Функциональный анализ синтаксических элементов. - Москва-Ленинград: 1946).

А. М. Мухин функционалдык синтаксистик бирдиктерди синтаксистик конкреттүү элементти жана синтаксистик абстракттуу элементти-изилдеген. Анын көз карашы боюнча *Alexandres hors-loshадь Александра-Александрдын аты деген синтагмадагы Alexandres-Александра-Александрдын* (род.п. - илик жөндөмө) синтаксистик конкреттүү элемент болуп эсептелет. Ар бир мындай элементтер синтаксистик конкреттүү башка элементтер менен салыштырылганда, алар синтаксистик-семантикалык кандайдыр бир белгилери боюнча жалпылаштырылат, окшоштурулат. Тактап айтканда, бирдей эле белгилерге ээ болгон көп сандаган конкреттүү элементтерден синтаксистик абстракттуу элемент деген түшүнүк келип чыгат.

Бул багытта өзүнүн талдоолорун улантып келип, А. М. Мухин синтаксистик абстракттуу элементтерди милдеттери боюнча жалпылаштырат. Мисалы, *Alexandres* деген конкреттүү элементке ылайык келүүчү абстракттуу элемент кеп агымында кездешүүчү түрдүү формадагы таандык маанилүү башка абстракттуу элементтерге окшош. Мына ушундай жалпылаштыруунун натыйжасында функционалдык мындан да жалпы бирдиктер жөнүндө маалымат берүүгө болот. Тил сферасына ушундай ар бир бирдик көптөгөн элементтерди бириктирип турат, өз кезегинде анын ар бири кеп (речь) сферасында бир нече конкреттүү, же жеке элементтерди бириктирет. Башкача айтканда, синтаксистик бирдиктердин негизинде аныкталган түшүнүктөрдүн көлөмү бирдей эле (алардын бардыгына бирдей) синтаксистик-семантикалык дифференциалдуу белгилери менен мүнөздөлүүчү көптөгөн-көптөгөн элементтер аркылуу тейленет. Бул бирдикти-синтаксистик инвариантты – А. М. Мухин «*синтаксема*» деп, ал эми синтаксеманын системаларын изилдөөчү синтаксистин бөлүгүн болсо *синтаксемика*, же *синтаксемалык талдоо* деп атаган.

Түркологияда 1950-жылдарга чейин сөз айкашы жөнүндө айрым гана илимий грамматикаларда жалпы маалымат берилип келген болсо (Н. К. Дмитриев, Е. И. Убрятова), андан кийинки мезгилдерде анын актуалдуу маселелери боюнча атайы илимий изилдөөлөр жүргүзүлдү (Н. А. Басаков, М. Балакаев, А. Жапаров, Ю. М. Сеидов, М. Талипов, Х. Халияров, М. Чересов, А. Турсунов, Ж. Осмонова, Ж. Андабекова ж.б). Мындан тышкары айрым түркологдор тигил же бул түрк тилдеринин грамматикасынын экинчи бөлүгүндө, синтаксис бөлүмүндө, сөз айкашы жөнүндө көлөмдүү материалдарды жарыялашты. Мисалы, М. Балакаев (Современный казахский язык, синтаксис. – Алматы: 1959), М. З. Закиев (Современный татарский литературный язык, синтаксис. – Казань: 1966), У. Б. Алиев (Синтаксис карачаево-балкарского языка. – Москва: 1972) ж.б. сөз айкашынын синтаксисин да, сүйлөмдүн синтаксисин да түзүп чыгышты.

Аталган түркологдордун эмгектеринде сөз айкаштарынын грамматикалык жалпы табыяты, негизинен, бирдей, окшош мүнөздөлгөнү менен, анын (сөз айкаштарынын) айрым бөтөнчөлүктөрү, айрыкча алардын классификацияланы-

шында бирбеткей пикир жок. Муну төмөнкүчө топтоштуруп кароого болот.

1. Н. К. Дмитриев сөз айкаштарын жалпысынан предикативдик жана *атрибутивдик байланыштагы* синтаксистик тизмектер (синтаксическое сочетание) деп экиге бөлөт да, биринчиси – сүйлөм, экинчиси – сөз айкашы болуп эсептелет деген пикирди айткан. Анын оюнча, сөз айкашынын мүнөздүү белгилери булар: а) сөз айкашы заттардын ортосундагы сапаттык байланыштарды билдирет; б) алардын түгөйлөрүнүн бири - аныктооч, экинчиси - аныкталгыч; в) аныктооч затка да, этишке да тиешелүү болуп колдонула берет (Н. К. Дмитриев аныктооч жана аныкталгыч деген түшүнүктөрдү кеңири мааниде караган: заттын, кыймылдын белгилери жалпысынан аныктооч деген түшүнүккө, ал эми багындыруучу түгөй катары колдонулган зат жана кыймыл-аракет аныкталгыч деген түшүнүккө топтоштурулган); г) сөз айкаштары сүйлөм тутумунда да, сүйлөмдөн тышкары да колдонула берет. Бул кийинки пикирден сөз айкашынын колдонулуш милдеттерин оңой эле ажыратууга болот: сөз айкаштары - сүйлөмдүн курулуш материалы, ошол себептүү сүйлөм тутумунда колдонулат; ал - сүйлөм тутумунда колдонулганда коммуникативдик каражат, ал эми сүйлөмдөн тышкары колдонулганда номинативдик каражат болуп эсептелери байкалат.

Мындан башка да сөз айкашы заттын сандык катышын, кыймыл-аракеттин объектилик (толуктоочтук) жана бышыктоочтук катыштарын билдире тургандыгын эскерткен. Ошондой болсо да, М. К. Дмитриев, биринчиден, *сөз айкашы* жана *сөз тизмеги* деген түшүнүктөрдүн ортосуна чек койгон эмес. Чындыгында, сөз тизмеги деген - абдан кеңири маанидеги түшүнүк, ага кадыресе сөз айкаштары да, сөз айкашы боло албаган ажырагыс сөз тизмектери да (*абдан татаал, бала менен, бала жөнүндө, бала гана* ж.б) кирет. Ал эми сөз айкашы деген-тар маанидеги түшүнүк. Бул түшүнүк боюнча кадыресе сөз айкаштарын (*жакшы сөз, токойлуу өзөн, мээримдүү адам, жай сүйлө, шаарга кел* ж.б) гана кабылдоо керек. Экинчиден, ал сөз айкаштарын бир гана топко топтоштурган. Багынычтуу жана багындыруучу түгөйлөрү кайсы сөз түркүмүнөн экендигине, алардын түгөйлөрүнүн катыштарынын ар түрдүүлүгүнө карабастан, бардыгын бирдей деп караган.

2. Е. И. Убрятова якут тилиндеги сөз айкаштарын изил-

деп келип, алардын түгөйлөрүнүн грамматикалык өз ара байланыштарынын негизинде беш топко - ыкташуу, башкаруу, ээрчишүү жолдору боюнча уюшулган сөз айкаштарына жана изафеттик сөз айкашына, бир өңчөй мүчөлөрдүн айкашына - бөлүштүрүп, мунун ар бирин өзүнчө талдап чыккан. Ошентип, ал сөз айкаштарын беш түргө ажыраткан. Чындыгында, Е. И. Убрятованын классификациясында сөз айкаштарынын грамматикалык белгилери, биринчиден, толук камтылган эмес. Ошондуктан бул классификация түркологияда улантылбады. Экинчиден, Е. И. Убрятова сөз айкашы менен сүйлөмдү бирдей деңгээлде карап, синтаксистик бул эки бирдиктин айырмасын так белгилеген эмес. Ушул эле пикирди кыргыз тил илиминде профессор Ы. Жакыпов да колдоого алган.

Бир өңчөй мүчөлөрдүн сөз айкашынын синтаксисинде каралышы же сүйлөмдүн синтаксисинде каралышы жөнүндө да түркологияда ар түрдүү көз караштар бар. Айрым окумуштуулар (М. Балакаев, М. З. Закиев, А. Жапаров ж.б.) бир өңчөй мүчө, анын грамматикалык белгилери сүйлөмдүн теориясына тиешелүү деген туура пикирди айтышса, кай бирлери (Е. И. Убрятова, У. Б. Алиев) аны, бир өңчөй мүчөлөрдү, сөз айкашы, башкача айтканда, тең укуктуу катыштагы сөз айкашы деп эсептешет.

Е. И. Убрятованын пикиринен дагы бир маселени белгилей кетүү керек. Ал сөз айкашын маани жактан тыгыз байланышкан синтаксистик бирдик деп туура белгилегени менен, бул түшүнүктү өтө эле кеңири планда караган. Ошондуктан ал сүйлөмдү да жалпы жонунан сөз айкашы деп эсептеген. Ушул эле көзкарашты кыргыз тил илиминде профессор Ы. Жакыпов да колдоого алган (Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси. – Фрунзе: 1958). Ы. Жакыповдун оюнча *акылы терең, мурду жытчыл* ж.б. тибиндеги эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр да сөз айкашы болуп эсептелет. Чындыгында, бул пикир туура эмес. Сүйлөм-сөз айкашынан структурасы жана пикир алышуу процессиндеги милдети боюнча айырмаланган синтаксистик өзгөчө бирдик.

3. Сөз айкашынын синтаксисинин актуалдуу маселелерин кыйла терең жана кенен изилдеген профессор М. З. Закиев жана профессор У. Б. Алиевдин пикири боюнча сөз болуп жаткан синтаксистик бирдик түгөйлөрүнүн ортосундагы ка-

тыштын-маанилик жана грамматикалык катыштын түрүнө, катыштын мүнөзүнө негизделип төмөнкүдөй аныкталууга тийиш: а) сөз айкашынын түгөйлөрүнүн ортосундагы ички катыштын түрлөрү; б) ал катыштардын эмне менен мүнөздөлөрү (Синтаксический строй татарского языка. – Казань: 1963, 99-100-бет; Синтаксис карачаево-балкарского языка. – Москва: 1972, 25-бет).

Профессор М. З. Закиевдин дагы бир пикирине караганда, сөз айкашынын түгөйлөрүнүн ортосундагы катыш - конкреттештирүүчү катыш, ал эми ээ менен баяндоочтун ортосундагы катыш - предикативдик катыш. Мунун кийинкиси сөз айкашында эмес, сүйлөмдүн синтаксисинде териштирилүүгө, талданууга тийиш. Профессор У. Б. Алиев М. З. Закиевдин бул пикирин дагы тереңдетип, сөз айкаштарынын катышы эки тараптан-багындыруучу жана багынычтуу түгөйлөрдүн-экөөнүн тең ымаласынан келип чыгат дейт. Лингвистиканын азыркы жетишкендиктерине таянсак, У. Б. Алиевдин пикири туура деп эсептелинет.

Андан ары М. З. Закиев, профессор Н. К. Дмитриевден айырмаланып, сөз айкашын номинативдик бирдик деп эсептөөгө болбойт, анткени ал өзүнчө, башкача айтканда, сүйлөмдөн тышкары колдонулбайт дейт. Бул пикир сөз айкашынын теориясындагы жаңылык катары сезилет. Бирок анын данегин чечмелесек, сөз айкашынын колдонулуш милдети жөнүндө гана сөз болуп жатканын байкоого болот.

Н. З. Закиев сөз айкашынын түгөйлөрүнүн катышын (конкреттештирүүчү катышын) бир жактуу, башкача айтканда, багынычтуу түгөйү боюнча гана талдаса, У. Б. Алиев анын эки тарабы - багынычтуу жана багындыруучу түгөйлөрүнүн байланыштары - эске алынууга тийиш дейт. Андан ары, М. З. Закиевдин оюу боюнча, предикативдик катышты конкреттештирүүчү катыштан бөлүп өзүнчө кароо керек. У. Б. Алиев болсо бул пикирди алда канча кенен масштабда, жалаң гана сөз айкаштары эмес, ээ менен баяндоочтун ортосундагы катыш да - өзгөчө жагдайдагы конкреттештирүүчү катыш, анткени бардык эле конкреттештирүү, түшүндүрүү, баяндоо мүнөзүндө, ошонун өзүндө бардык эле түшүндүрүү, баяндоо конкреттештирүү мүнөзүндө болот деп келип, сөз айкашы, анын түгөйлөрүнүн катыш мүнөзү жөнүндөгү маселелердин комплексин түшүнүү үчүн сөз жана

анын тилдик башка кубулуштардан болгон өзгөчөлүктөрүнө токтолуу зарыл деген жыйынтык чыгарган.

Сөз айкашында жекелик менен жалпылыктын катышы бар, анткени анын түгөйлөрүнүн ортосунда мындай ички катыштар болбой туруп, сөз айкашы болууга тийиш эмес. Бул жекелик менен жалпылыктын катышы сөз айкаштарында биримдүүлүктү түзөт.

М. Балакаев казак тилинин синтаксистик түзүлүшүн эки чоң бөлүккө бөлүп, анын бирин сөз айкашынын синтаксиси, экинчисин сүйлөмдүн синтаксиси деп караган. Сөз айкашынын синтаксиси сөз айкаштарынын грамматикалык табиятын, бардык белгилерин, касиеттерин, грамматикалык түзүлүштөрүн, түгөйлөрүнүн грамматикалык байланыштарын изилдей тургандыгын жана үйрөтө тургандыгын баса белгилеген (Современный казахский язык, синтаксис. – Алматы: 1959). Ал сөздөрдүн грамматикалык айкашуусун сөз түркүмдөрү боюнча талдаган. Бул маселени чечүүдө грамматиканын эки бөлүгүнүн - морфология менен синтаксистин - тыгыз байланыштуу экендигин жана тил илиминин бул эки бөлүгүнүн тилдин грамматикалык түзүлүшүн изилдей тургандыгын белгилеген. М. Балакаев да сөз айкашы сүйлөм ичинде уюшулган синтаксистик топ, ал экиден кем болбогон толук маанилүү сөздөрдөн уюшулат, ошондуктан сүйлөмдү түзүүчү курулуш материалдар болуп саналат деп эсептейт.

4. Кыргыз лингвистикасында сөз болуп жаткан синтаксистик чакан бирдикти иликтөөдө эки окумуштуунун эмгегин бөтөнчө белгилөөгө болот. Анын бири - профессор А. Жапаров, экинчиси - профессор А. Турсунов.

А. Жапаров - кыргыз тилиндеги сөз айкашы, анын түрлөрү, ар бир түрүнө мүнөздүү ички бөлүнүштөрү жана грамматикалык түзүлүштөрү жөнүндө биринчи жолу илимий маалыматтарды берген окумуштуу. А. Жапаров сөз айкаштарынын грамматикалык жалпы эле табияты боюнча академик В. Виноградовдун жана анын шакирттеринин пикирлерине толугу менен кошулуп, а) сөз айкашы кадыресе толук маанилүү сөздөр сыяктуу эле, негизинен, атоо маанисинде (номинативдик мааниде) колдонулат; б) сүйлөмдүн түзүлүшү үчүн курулуш материал; в) предикативдик сөз айкаштары болсо белгилүү даражада чакан жыйынтыктуу ойду билдирет. Ошол себептүү мындай сөз айкаштары дайыма сүйлөм түзү-

лүшүндө гана болот; г) бир өңчөй мүчөлөрдө сөз айкаштарына мүнөздүү белгилер болбойт, тактап айтканда, кадыресе сөз айкаштарынын түгөйлөрү бирин-бири багындыруу, бири экинчисине багынуу принциби боюнча уюшулса, бир өңчөй мүчөлөр тең укуктуу, тең даражалуу принцибинде болот, ошол себептүү аларды кадыресе сөз айкашы деп эсептөөгө болбойт деген жыйынтыктуу маалыматтарды берген.

А. Жапаров сыяктуу эле профессор А. Турсунов да сөз айкашы, анын бардык түрлөрүнө, грамматикалык ар кандай түзүлүштөрүнө ары толук, ары туура мүнөздөмө берип келип, анын (эркин сөз айкаштарынын) түгөйлөрүнүн ички жана тышкы байланыш формаларына, өтө эле ар түрдүү катыштарына, түгөйлөрүнүн синтаксистик семантикасына абдан кенен талдоо жүргүзгөн (Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары. - Фрунзе: Мектеп, 1976; Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары. - Фрунзе: Илим, 1978). А. Турсунов, бул маселе боюнча изилдөө жүргүзгөн түркологдордон айырмаланып, кийинки эмгегинде сөз айкашын диахрониялык жана синхрониялык аспектиде иликтеген.

Тил илиминин кийинки жетишкендиктерине караганда, сөз айкаштарын классификациялоодо бир түрдүү чен-белги (критерий) болбогондуктан, аны төмөнкүдөй багытта талдоо керек:

1) түгөйлөрүнүн арбиринин толук маанилүү сөздөрдөн болушу;

2) ар кандай толук маанилүү сөздөрдөн эмес, лексикалык - семантикалык маанилери боюнча белгилүү даражада бири-бирине жакын, ошондон улам айкашууга мүмкүнчүлүгү бар сөздөрдөн болушу;

3) сүйлөмдүн тутумуна киргенде ар бир түгөйүнүн мүчөлөнүшү, башкача айтканда, ар бир түгөйүнүн синтаксистик өзүнчө милдет аткарышы;

4) айкашуунун тилде калыпташкан үлгүсү, модели жана белгилүү, чектелген нормасынын болушу;

5) сүйлөмдө айтылып жаткан ойго карата сөз айкаштарынын тигил же бул түгөйлөрүнүн башка сөздөр менен алмашылып турушу;

6) ар бир конкреттүү учурда түгөйлөрүнүн грамматикалык белгилүү бир формада болушу, же андай формага ээ эместиги;

7) түгөйлөрүнүн формаларына ылайык грамматикалык

жактан өз ара тигил же бул жолдор боюнча (ыкташуу, башкаруу, ээрчишүү ж.б.) байланышы;

8) түгөйлөрү мүчөлөнбөстөн, баары биригип бир бүтүндүктү түзүп турушу (фразеологизмдер);

9) сөз айкашынын мааниси ажырагыс бүтүндүктү түзүп турган түгөйлөрүнүн суммасынан келип чыгышы (фразеологизмдер);

10) түгөйлөрүнүн өз ара орун алуу багыттарынын өзгөрбөй турган туруктуулугу, же белгилүү бир талапка, максатка ылайык өзгөрүшү;

11) түгөйлөрүн башка сөз менен алмаштырууга мүмкүн эместиги;

12) сөз айкашында экспрессивдүүлүктүн, эмоционалдуулуктун, элестүүлүктүн, образдуулуктун болушу же болбошу ж.б.

Жогоруда аталган окумуштуулардын пикирлерин жыйынтыктаганда, сөз айкаштарын эки чоң түргө – предикативдик жана предикативдик эмес сөз айкаштары деген түргө – бөлүштүрүүдө да түрдүү көз караштар кездешет. Бирок, ошондой болсо да, тил илиминдеги кийинки изилдөөлөрдө академик В. В. Виноградовдун көз карашынын туура экендиги колдоого алынып, ээ менен баяндоочтун өзгөчө айкашын, башкача айтканда, сүйлөмдүк түзүлүштөгү айкашын кадыресе эркин сөз айкашы менен бирге карашпай, аны сүйлөмдүн теориясына тиешелүү деп эсептешет. Чындыгында, эркин сөз айкашы менен сүйлөм ээси жана сүйлөм баяндоочунун предикаттык катышы бири-биринен синтаксистик милдети боюнча гана айырмаланбастан, түгөйлөрүнүн байланышуу даражалары, каражаттары, байланыш мүнөзү жана түгөйлөрүнүн башка сөз айкаштары менен карым-катышы, айкашуунун грамматикалык өзгөчөлүктөрү боюнча да айырмаланат. Предикаттык катыштын багындыруучу (дайыма сүйлөм ээси болгон түгөйү жана багынычтуу баяндоочтук милдет аткарганы) түгөйлөрү зарыл түрдө синтаксистик формага ээ болуп турат. Ал эми кадыресе сөз айкаштарынын (предикаттык эмес сөз айкаштары) формаларынын синтаксистүүлүгү, негизинен, багынычтуу түгөй үчүн гана дайыма мүнөздүү. Буга синтаксистик изафеттик конструкция кирбейт, анткени анын эки түгөйүнүн тең формалары болот (изафеттин үчүнчү түрүн эске алуу керек).

Жогоруда айтылгандардан тышкары кадыресе сөз айкаштары дагы эки чоң топко бөлүнөт: а) эркин сөз айкашы жана б) туруктуу сөз айкашы (муну тил илиминде фразеологизмдер деп да айтат).

Туруктуу сөз айкашы – лексикологиянын бир тармагы болуп эсептелген фразеологиянын изилдөө объектиси. Эркин сөз айкашы болсо синтаксистин изилдей турган, үйрөтө турган объектиси болуп эсептелет. Ушул негизде сөз айкашынын классификациясын эркин сөз айкашынын грамматикалык жаратылышы боюнча аныктоо максатка ылайыктуу.

Эркин сөз айкашынын уюшулуу принциби боюнча анын структурасын түзүүдө түгөйлөрүнүн үлүшү бирдей болбойт: бир түгөйү өзөгүн түзүп, айкашуунун грамматикалык негизи, багындыруучусу болсо, экинчи түгөйү дайыма багынычтуу абалда болот. Ушул негизде багындыруучу түгөйү кайсы сөз түркүмүнөн болсо, ошого негизделип, төмөнкүчө бөлүштүрүлөт: а) этиштик сөз айкашы жана б) атоочтук сөз айкашы. Өз кезегинде атоочтук сөз айкашы төрткө бөлүнөт: а) зат атоочтук сөз айкашы (таяныч өзөгү зат атоочтон турат); б) сын атоочтук сөз айкашы; в) ат атоочтук сөз айкашы; г) сан атоочтук сөз айкашы.

Эскертүү. Багындыруучу түгөйү тактоочтон жана айрым модалдык сөздөрдөн да болот. Бирок мындай эркин сөз айкаштары кыргыз тилинде азыраак (чектелүү санда) кездешет. Ошондуктан аларды эркин сөз айкашынын өзүнчө түрү катары карабастан, шарттуу түрдө атоочтук сөз айкаштары менен бирге талдаса да болот.

Эркин сөз айкаштарын уюштуруучу сөздөрдүн түзүлүштөрү да бирдей эмес, айрым учурда эркин сөз айкаштарынын бардык түгөйлөрү толук маанилүү жеке сөздөрдөн болсо, айрым учурда анын бир түгөйү, же эки түгөйү тең ажырагыс сөз тизмектеринен болушу мүмкүн. Ушул негизде эркин сөз айкаштары грамматикалык түзүлүшү боюнча да экиге бөлүнөт: а) жөнөкөй түзүлүштөгү эркин сөз айкаштары жана б) татаал түзүлүштөгү эркин сөз айкаштары.

Жөнөкөй түзүлүштөгү эркин сөз айкаштары (атанын сөзү, чоң атанын айтканы, көлгө баруу, Ысык-Көлгө баруу, кара козу, карала козу ж.б.) жөнүндө кыргыз тил илиминде кайчы пикирлер жок.

Эскертүү. Жөнөкөй түзүлүштөгү сөз айкаштарынын ти-

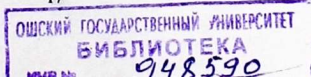
гил же бул түгөйү лексикалык бир гана мааниси бар татаал сөздөрдөн болсо деле, алар жөнөкөй сөз айкашы болуп эсептелет, анткени синтаксис үчүн сөздөрдүн морфологиялык, лексикалык курамы эмес, анын бүтүн бир мааниси, ошондон улам синтаксистик милдети эске алынат. Сөз айкашынын, же сүйлөмдүн структурасында татаал сөздөр синтаксистик бир гана милдетти аткарат. Ушул негизде татаал сөз катышкан, бакшкача айтканда, сөз айкаштарынын тигил же бул түгөйү, же эки түгөйү тең татаал сөздөн болсо деле, алар жөнөкөй сөз айкашы болуп эсептелет.

Татаал түзүлүштөгү эркин сөз айкаштары ар башка сөз түркүмдөрүнүн ажырагыс тизмегинен, же фразеологизмдерден уюшулат: а) толук маанилүү сөз менен толук маанилүү сөздүн ажрагыс тизмеги (*Адам болор бала, оту өчкөн коломто, малга жайлуу жер, балдары көп эне ж.б.*); б) толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн тизмеги (*үйгө чейин кел, абдан жакшы иштеди, адамкерчилик жөнүндө айт, балага эле бер ж.б.*); в) фразеологизмдердин катышуусу аркылуу (*көз ачып жумганча келди, колу ачыктан түңүлбө, бешиктен бели чыга элек бала, мурдун балта кеспеген киши, таңдайынан чаң чыккан жигит ж.б.*).

Кыргыз тил илиминде татаал түзүлүштөгү эркин сөз айкашы боюнча тактап коюучу илимий кайчы пикир кездешет. Ал пикирди профессор А. Турсунов маалымдаган. Анын айтымына караганда, *Асандын үйүнүн чатыры, мүйүздүү малдын тукуму* түрүндөгү сөз айкаштары татаал түзүлүштөгү сөз айкаштары болуп эсептелет. Чындыгында, мындай түзүлүштөгү сөз айкаштары татаал түзүлүштө эмес, жөнөкөй эле түзүлүштө. Анткени бул мисалдардын ар биринин тутумунда экиден жөнөкөй айкаштар бар: а) *Асандын үйүнүн*; б) *үйүнүн чатыры*; в) *мүйүздүү малдын*; г) *малдын тукуму*.

Тил илиминде сөз айкашынын багынычтуу түгөйү ошол эле айкаштын тутумунда дагы бир багынычтуу түгөйдү түзүп турууга жөндөмдүү болсо, аны өз алдынчалыгы бар (самостоятельно) сөз деп айтат. Мындай мүмкүнчүлүк бардык эле сөздөрдөн уюшулган багынычтуу түгөйлөрдө боло бербейт. Кыргыз тилинде мындай мүмкүнчүлүккө көбүнчө зат атооч жана этиш, анын функционалдык формаларынан уюшулган сөздөрдө болору белгилүү.

Эркин сөз айкаштарынын түгөйлөрүнүн ички катыштары

боюнча түркологияда, анын курамында кыргыз тил илиминде да төмөнкүдөй классификация кездешет: *атрибутивдик катыштагы, объектилик катыштагы, адвербиалдык катыштагы (релятивдик катыш деп да айтышат) жана предикативдик катыштагы сөз айкаштары*. Бул терминдерди кыргызчалаганда аныктоочтук, толуктоочтук, бышыктоочтук жана баш мүчөлөрдүн катышы деп түшүнүү керек.

Сөз болуп жаткан классификация эркин сөз айкаштарынын түгөйлөрүнүн синтаксистик милдеттерине (функциясына) негизделген.

Эми ушул классификацияны тактап кое турган бир жагдай бар. Синтаксис жөнүндөгү илимде сөздөрдүн ички каташтары дегенди сөздөрдүн ички байланыштары жана сөздөрдүн синтаксистик милдеттерин аныктоо деп да айтат. Сөздөрдүн синтаксистик милдеттери сүйлөм тутумунда гана аныкталат, башкача айтканда, сөздөрдүн синтаксистик милдеттери дегенди сүйлөм мүчөлөрү деп түшүнүү керек. Ал эми сүйлөм мүчөлөрү деген синтаксистик категория, негизинен, сүйлөмгө тиешелүү.

Сөз айкаштарынын түгөйлөрүнүн синтаксистик милдеттерин деле аныктоого болот. Бирок сөз айкаштарында анын түгөйлөрүнүн синтаксистик милдеттери толук аныкталбайт: көбүнчө багынычтуу түгөйүнүн милдетин аныктоого мүмкүн болсо, багындыруучусунун милдети толук аныкталбайт, ал сүйлөм тутумунда гана белгилүү болот. Ушул негизде сөз болуп жаткан бул классификациянын маңызын (сушность) эки деңгээлде – сөз айкашынын структурасында жана сүйлөмдүн структурасында кароо керек. Бул маселенин түркологияда эки деңгээлде карала тургандыгы жөнүндө ушул мезгилге чейин сөз боло элек.

Сөз айкашынын структурасында сөздөрдүн ички катышы бир тараптуу, тагыраак айтканда, багынычтуу түгөйү аркылуу гана берилсе, сүйлөмдүн структурасында алда канча терең жана эки тараптуу берилет: ички катыш багынчтуу түгөй аркылуу да, багындыруучу түгөй аркылуу да тейленет. Ушул багытта алганда, сөздөрдүн ички катыштары сөз айкаштарынын структурасында жарым-жартылай аныкталса, сүйлөмдүн структурасында жогорку деңгээлде толук аныкталат.

Демек, сөздөрдү ички катыштары боюнча классификациялоо, негизинен, сүйлөмгө мүнөздүү, дегинкиси сөздөрдү

ички катыштарына карата классификациялоонун эки түргө бөлүнүшү – *предикативдик катыштагы сөз айкаштары* жана *предикативдик эмес катыштагы сөз айкаштары* – туура.

Предикативдик катыштагы сөз айкаштары – сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн айкашы, бул дайыма сүйлөм түзүлүшүндө болот. Ошондуктан мындай катыштын грамматикалык табыяты сөз айкашынын эмес, сүйлөмдүн теориясында каралат. Ал эми предикативдик эмес сөз айкаштары кадыресе эле сөз айкаштарынын теориясында талданат.

Жыйынтыктап айтканда, сөз айкаштарын классификациялоодо тил илиминде бирдиктүү пикир жок. Анткени сөз айкаштарынын грамматикалык табыяты ары татаал, ары көп кырдуу болгондуктан, алар бирнече белгилери, мүнөздөрү боюнча классификацияланат.

Жогоруда эскертилгендей, сөз айкаштарын классификациялоо эки деңгээлде - сөз айкашынын структурасында жана сүйлөмдүн структурасында – каралууга тийиш.

Сөз айкаштарынын грамматикалык мүнөздүү белгилери жөнүндө маалымат берүүдөн мурда анын кадыресе толук маанилүү сөзгө жана сүйлөмгө болгон катышы жөнүндө түшүнүк берүү максатка ылайыктуу.

СӨЗ ЖАНА СӨЗ АЙКАШЫ

Фонемалар, же морфемалардын айкалышынан түзүлгөн жана жеке маани (лексикалык) менен жалпынын (грамматикалык) биримдүүлүгү боюнча мүнөздөлгөн тилдик бирдик сөз деп аталат. Сөздүн жеке мааниси сүйлөмдө уюшулган сөз айкаштарынын тутумунда колдонулган учурдагы мааниси болуп саналат. Сөздөрдү жеке – жеке талдагандагы лексикалык маани жалпы мүнөздө болот. Мисалы, *үй, китеп, кар, таза, калың, эки, он, жүз, миң* ж.б. сөздөрдүн маанилери жалпы. Бул сөздөрдү семантикалык жана грамматикалык жактан айкашууга мүмкүндүгү болгон башка сөздөр менен бирге алганда гана конкреттүү мааниси айкындалат: *чоң үй, жаңы үй, жаңы курулган үй, үч кабат үй, эки үй, жыгач үй, жанаша курулган үй* ж.б. Бул сөз айкаштарынын ар бир түгөйү өз ара карым-катышта турат: *чоң* деген сын атоочтун мааниси *үй* деген зат атооч менен айкашканда конкреттештирилген, тескерисинче, *үй* деген заттын мааниси *чоң* деген сын атооч аркылуу конкреттештирилген. Башкача айтканда, *чоң үй* деген сөз айкашынан конкреттүү затты (үйдү), анын конкреттүү көлөмүн (*чоң*) түшүнүүгө болот. Калган сөз айкаштарынын маанилери да өз ара айкашып турган түгөйлөр аркылуу ушундай эле конкреттүү.

Сөздүн жалпы абстрактуу (грамматикалык) мааниси да сүйлөм тутумундагы сөз айкаштарынын структурасында аныкталат, башкача айтканда, бул маани сөздүн башка сөздөр менен болгон грамматикалык катышынан келип чыгат: *Биздин айылда мончо үчүн чоң имарат курулду*. Бул сүйлөмдө жети сөз, беш сөз айкашы бар:

- а) *имарат курулду*;
- б) *чоң имарат*;
- в) *мончо үчүн курулду*;
- г) *айылда курулду*;
- д) *биздин айылда*.

Биринчи айкаш – сүйлөмдүк түзүлүштөгү предикаттык катышта турган баш мүчөлөрдүн (ээ жана баяндоочтун) өзгөчө айкашы. Калган төрт сөз айкашы – кадыресе эркин сөз айкаштары. *Чоң имарат* деген сөз айкашынын биринчи түгөйү (*чоң*) – экинчисинин белгиси, синтаксистик милдети боюнча аныктооч, ал аныкталгыч менен ыкташуу жолу

боюнча байланышкан. Экинчи түгөйү (имарат) – аныкталгыч, синтаксистик милдети боюнча сүйлөм ээси, грамматикалык формасы боюнча атооч жөндөмөсүндө колодонулган. Үчүнчү сөз айкашынын багынычтуу түгөйү (*мончо үчүн*) багындыруучу түгөйгө (*курулду*) объектилик жана белгилик катышта колдонулган жана ал багынычтуу түгөй багындыруучу түгөйдүн талабы боюнча багыныңкы байланыштын башкаруу жолу боюнча байланышкан. Төртүнчү сөз айкашынын багынычтуу түгөйү (*айылда*) багындыруучу түгөйдүн (*курулду*) орундук белгиси катарында айтылган. Бул да багындыруучу түгөйү менен башкаруу жолу боюнча байланышкан. Ал эми бешинчи сөз айкашынын багынычтуу түгөйү (*биздин*) багындыруучу түгөй менен (*айылда*) таандык байланышта колдонулуп, аныктоочтук милдетти аткарып турат.

Ошентип, эркин сөз айкашы жеке менен жалпынын катышынын негизинде, башкача айтканда, конкреттештирүүчү менен конкреттештирилүүчүнүн катышынан уюшулат. Конкреттештирүүчү да, конкреттештирилүүчү да толук маанилүү сөздөрдөн болот. Ушул негизде алганда, жеке сөздөр сөз айкашын түзүүнүн зарыл материалы болуп эсептелет.

Сөз жана сөз айкашы – экөө тең тилдин эң маанилүү бирдиктери. Сөздөр синтаксистик эрежелерге ылайык маанилери боюнча лексикалык жана грамматикалык топторго биригет. Сөздөр ушул негизде, б.а., синтаксистик топторду, сөз айкаштарын түзүү аркылуу сүйлөмдүн структуралык составына кирет. Сөздөрдүн грамматикалык айкашуусу ар түркүн сөздөрдүн (зат, сын, сан атооч, этиш, тактооч ж.б.) семантикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө негизделет. Ошол себептүү сөздөрдүн айкашуусунан сапаты боюнча грамматикалык ар түрдүү биригүүлөр уюшулат: лексикалык (*боз куштар, кара чыйырчык, иштеп келе жатат, ойноп жүрөт* ж.б.), морфологиялык (кош сөздөр) жана көбүнчө синтаксистик (сөз айкаштары).

Сөз айкашы менен сөздүн карым-катышы жөнүндө да окумуштуулар арасында түрдүү пикирлер кездешет. Айрымдары сөз айкашы да сөз сыяктуу эле сүйлөмдөн тышкары жашайт; сөз сыяктуу эле сөз айкашы да – номинативдик (атоо маанисиндеги) каражат; сөз сыяктуу эле сөз айкашын да сүйлөм үчүн даяр курулуш материалы катары карашат (В. В. Виноградов, А. Жапаров, А. Н. Кононов, Ю. М. Сеидов ж.б.).

Демек, бул окумуштуулардын көз карашы боюнча, сөз айкашы деп аталган синтаксистик бирдик сөзгө, б.а., тилдин лексикалык бирдигине абдан эле окшоштурулуп берилген. Кай бирлер (мисалы, Е. В. Кротевич) толук маанилүү жеке сөздөр, татаал сөздөр жана фразеологизмдер менен эркин сөз айкаштарынын ортосуна чек койбостон, булардын бардыгы тең эле – сүйлөмдүн даяр курулуш материалы; бардыгы тең тилде номинативдик милдетти аткарат; ушул негизде эркин сөз айкаштарын синтаксистик бирдик катары кароонун зарылдыгы жок деп эсептешет. Алардын оюнча, синтаксистин изилдей турган объектисине сүйлөм жана сүйлөм мүчөлөрү гана кирет.

Окумуштуулардын үчүнчү бир тобу, жогоркулардан айырмаланып, эркин сөз айкаштары толук маанилүү эки же андан көп сөздөрдүн грамматикалык эрежелерге ылайык өзара айкашуусунан түзүлөт. Ошондуктан аларда сөз сыяктуу лексикалык бир маани эмес, айкашып турган сөз менен сөздүн ички жана тышкы катыштарынан келип чыккан грамматикалык маани болот; эркин сөз айкаштары сүйлөмдөн тышкары жашабайт, алар сөз жүрүп жаткан учурга ылайыкталып, сүйлөм тутумунда гана түзүлүп отурат (бул жерде эркин сөз айкашынын колдонулушун жана сүйлөмгө болгон катышын эске алуу керек). Ошол себептүү тилдеги сөздөрдүн, фразеологизмдердин санын тактагандай, эркин сөз айкаштарынын санын (тилде канча эркин сөз айкашы бар экенин) тактоого мүмкүн эмес. Дааналап айтканда, тилде канча сөз бар, канча фразеологизм бар? – деп суроо коюуга болот, ал эми канча эркин сөз айкашы бар, канча сүйлөм бар? – деп суроонун өзү логикага ылайык келбейт. Ушул негизде алганда, кадыр эсе сөз жана фразеологизмдер сыяктуу эркин сөз айкаштарын сүйлөмдү түзүү үчүн даяр курулуш материалы деп эсептөөгө болбойт. Алар, эркин сөз айкаштары, баяндоонун, кабарлоонун жагдайына жараша сүйлөмгө гана ылайыкталып, улам жаңы түзүлүп отурат.

Андан ары сөздө затты, кубулушту, окуяны, кыймыл-аракетти же алардын кандайдыр бир белгилерин атоо мааниси болсо, эркин сөз айкаштарында андай эмес, анткени атоо милдетинде бардык эле эркин сөз айкаштары колдонула бербейт. Атоо милдетинде өзөгү зат атооч болгон сөз айкаштары (өзүнүн белгиси менен бирге алынганда) колдонулушу

мүмкүн (*атактуу жазуучу, бийик тоо, терең кечүү, жибек көйнөк ж.б.*)

Сөз айкашынын синтаксисинде да жана сүйлөмдүн синтаксисинде да сөздөрдүн бири-бири менен айкашуу мүмкүнчүлүктөрү, грамматикалык байланыштары, ал байланышты ишке ашыруучу каражаттары, сөздөрдүн өзара ички катыштары (синтаксистик милдеттери) каралат. Бирок сөз айкашынын структурасында анын түгөйлөрүнүн синтаксистик милдеттерин дайым эле аныктоого мүмкүн эмес. Багынычтуу түгөйлөрүнүн синтаксистик милдеттери (аныктооч, толуктооч, бышыктооч экендиги) айкын болгону менен, багындыруучу түгөйлөрүнүн милдетин аныктоо мүмкүн эмес: *илимдин жаңылыгы, ачык асман, шаарга баруу, билимге каныгуу ж.б.* Бул сөз айкаштарынын багынычтуу түгөйлөрү – *илимдин, ачык* (аныктооч), *шаарга* (бышыктооч), *билимге* (толуктооч). Багындыруучу түгөйлөрү – *жаңылыгы, асман, баруу, каныгуу*. Булардын синтаксистик милдетин сөз айкашынын тутумунда аныктоо мүмкүн эмес.

Сүйлөм тутумунда бардык сөздөрдүн синтаксистик милдеттери толук аныкталат: *Улак чылап жаткан Салый колун чала-була сүрттү.* (Ш. Садыбакасов) *Салый* – сүйлөм ээси; *сүрттү* – баяндооч; *чала-була* – сыпат бышыктооч; *колун* – тике толуктооч; *улак чылап жаткан* – аныктооч.

Сөз айкашынын грамматикалык табияты

Тилдин кенчи болуп эсептелген сөздөрдүн, алардын базасында уюшулган сөз айкаштарынын өмүрү сүйлөмдүн жалпы табияты, сүйлөмдүн коомдук турмуштагы милдети менен ажыралгыс байланышта болору белгилүү. Анткени сүйлөм аркандай сөздөрдүн суммасынан түзүлбөстөн, лексикалык-семантикалык маанилери боюнча бири-бири менен айкашууга мүмкүнчүлүгү болгон жана грамматикалык жактан байланышып турган сөздөрдүн синтези катары түзүлөт. Сүйлөм тутумундагы сөз айкаштарынын көпчүлүгү, жогоруда эскертилгендей, ойдун максатына ылайыкталып, сүйлөмдө улам жаңыдан уюшулуп отурса, айрымдары кептин ыгына жараша жаңыдан уюшулбастан, тилде мурда эле калыпташкан идиоматикалык, образдуу даяр көркөм каражат катары пайдаланылат. Ушундай бөтөнчөлүгүнө карай сөз айкаштары эки чоң топко бөлүнөт: анын бири – *эркин сөз айкашы*,

экинчиси – *туруктуу сөз айкашы* (тил илиминде муну фразеологизмдер деп да атайт).

Эркин сөз айкашы – синтаксистин объектиси, ал эми туруктуу сөз айкашы болсо – тил илиминин өзүнчө тармагы болуп эсептелген фразеологиянын изилдей турган проблемасы. Ошондой болсо да, сөз айкашынын бул эки түрүнүн бири-бирине айрым окшоштуктары жана андан да көбүрөөк айырмачылыктары, өзүнө гана таандык туруктуу белгилери бар.

Фразеологиялык айкаштардын түгөйлөрү да синтаксистик багыныңкы байланыштын жолдору боюнча (ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш) бири-бири менен байланышат, башкача айтканда, фразеологизмдер деле эркин сөз айкашынын үлгүсү боюнча түзүлөт: а) *жанга батуу, жандан аша кечүү, кабыргага кеңешүү, бешиктен бели чыга элек, жанды жанга уруу, жандан түнүлүү*; б) *замзамдын суусу, баланын үйү, бапанын алачыгы, аттын кашкасындай, алакандын отундай*; в) *ала кол, көз ачып жумганча, бал тил, баш кошуу, баш катырма, ач бел, куу жон* ж.б.

Биринчи топтогу фразеологизмдер башкаруу, экинчисинде таандык байланыш, үчүнчүсүндө ыкташуу жолдору боюнча байланышкан. Бирок бул сыяктуу фразеологизмдерде тилде жеке колдонулуучу айрым сөздөр сыяктуу эле бир маани болот. Бул жагынан фразеологизмдер жеке сөздөргө окшош, маанилеш: *бир жакадан баш чыгаруу* – ынтымак, ынтымактуу болуу; *мурдун балта кеспеген* – тоготпогон; *көк жашык* – абдан арык ж.б. Мындай маанилери боюнча алганда, фразеологизмдер жеке сөздөр менен синонимдик катышта экендиги байкалат: бир эле маани жеке сөз аркылуу да, ага маанилеш фразеологизм аркылуу да туюндурулат. Бирок фразеологизмдер тигил же бул маанини жеке сөз сыяктуу түз атабастан, образдуу, элестүү түрдө атайт. Бул жагынан алганда, фразеологизмдер ойду көркөм, элестүү жана таамай берүүдө атайы колдонулуучу тилдик каражат болуп саналат.

Фразеологизмдерден айырмаланып, эркин сөз айкашынын тутумундагы сөздөр (түгөйлөрү) дайыма өзүнүн түз маанисинде колдонулат. Ал эми фразеологизмдерде болсо бүтүндөй айкашты камтыган жалпы бир маани берилет. Мындай маани фразеологизмдердин биримдүүлүгүн (бүтүндүгүн) түзгөндүктөн, сүйлөм тутумунда алар ич ара мү-

чөлөнбөйт. Бүтүндөй айкашы менен сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат: 1) *Өткөн менен кеткенди канан-бутан жоготкон кара жемсөө хан кайсы?* («Манас»).

2) Жарашпас *ичи тардык* адамзатка, тар болбо, тардык жаман тирүү чакта.

(А. Осмонов)

Бул сүйлөмдөрдөгү туруктуу сөз айкаштары бардык түгөйлөрү менен бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып турат: *кара жемсөө* – аныктооч; *ичи тардык* – сүйлөм ээси.

Сүйлөм тутумунда эркин сөз айкашынын түгөйлөрү мүчөлөнөт, б.а., арбири өзүнчө сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат: *Мансапкорлук – адилеттиктин келишпес душманы.* (Элдик санжыра)

а) *мансапкорлук - душманы* – баш мүчөлөрдүн сүйлөм түзүлүшүндөгү өзгөчө айкашы;

б) *адилеттиктин душманы + эркин сөз айкашы: адилеттиктин* – аныктооч, *душманы* – баяндооч;

в) *келишпес душманы* – эркин сөз айкашы: *келишпес* – аныктооч.

Фразеологизмдер – тилдик калыпташкан даяр бирдик. Ошондуктан аларды ойго келгендей өзгөртүүгө, түгөйлөрүнүн бири-бирине карата алган ордун алмаштырууга болбойт.

Эркин сөз айкаштары дайыма толук маанилүү эки же андан көп сөздөрдөн уюшулат да, сүйлөм түзүлүшүндө колдонулбайт. Фразеологиялык айкаштар эркин сөз айкашынын үлгүсүндө да, сүйлөм үлгүсүндө да кездешет:

а) сөз айкашынын үлгүсүндө: *тил эмизүү, тырмак алды, узун жолду кыскартуу, тишинин кирин соруу, жөө чечен, жумурдагы сыр ж.б.*

б) сүйлөм үлгүсүндө: *жүзү жарык* (ажарлуу, жайдары), *жүнү тирүү* (тың, чыйрак), *жөө жакадан, бөрү этектен алганда* (абдан коркунучтуу, кыйын абал), *жолу ачылды* (сапардын ийгиликтүү болушу) ж.б.

Сүйлөм түзүлүшүндөгү фразеологизмдер деле жеке сөз менен маанилеш болот да, сүйлөм тутумунда мүчөлөнбөстөн, бүтүндөй турпаты менен бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат: *Ким билет, келиндин жүнү тирүү эле көрүнөт, билбесе үйрөтүп аларбыз.* (У.Аб.) Бул сүйлөмдөгү *жүнү тирүү* деген сүйлөм үлгүсүндөгү туруктуу айкашка эле бөлүкчөсү жана *көрүнөт* деген көмөкчү этиш тизмектеле айтылган.

Анын бардагы биригип келип (жүнү тирүү эле көрүнөт), тутумдаш түзүлүштөгү бир гана баяндоочтук милдетти аткарып турат.

Ошентип, сөз айкашынын үлгүсүндөгү фразеологизм болобу, же сүйлөм үлгүсүндөгү фразеологизм болобу, баары бир, жеке сөз сыяктуу маани жактан бир бүтүндү түзүп турат. Ушул негизде фразеологизмдер кепте даяр каражат катары пайдаланылат; анын мааниси ар бир түгөйүнүн семанткасынан келип чыкпастан, андан алыстап, бардык түгөйлөрүнүн жалпы суммасынан келип чыгат; бардык түгөйлөрү менен бир бүтүндүк касиетке ээ болуп, сүйлөмдө образдуу, элестүү көркөм каражат болуп эсептелет деген жыйынтык чыгарылат. Бул сыяктуу белгилери боюнча фразеологизмдер эркин сөз айкаштарынан абдан эле айырмалуу.

Сүйлөм тутумунда мүчөлөнбөй турган, бирок туруктуу сөз айкашы болуп эсептелбеген, сүйлөмдүн белгилүү бир конструкцияларында колдонулган ажырагыс сөз тизмектери кездешет. Сырткы түзүлүшү боюнча андай тизмектер да эркин сөз айкашына окшош келет: 1) **Көз көргөндү көңүл тейлейт** (макал). 2) **Инис бардын ырысы бар** (макал). 3) **Тыянак чыгара турган максатты көздөгөн акыл – баарынан мыкты акыл.** (В. Гете) Бул сүйлөмдөрдө *иниси бардын, көз көргөндү, тыянак чыгара турган максатты көздөгөн* деген тизмектер бар. Алар туруктуу сөз айкаштары да эмес, эркин сөз айкаштары да эмес, өздөрү катышкан сүйлөмдөгү ажырагыс тизмектер гана. Кадыр эсе туруктуу сөз айкаштары сыяктуу ич ара мүчөлөнбөйт, бүтүндөй тизмеги менен сүйлөмдүн бир эле мүчөсүнүн милдетин аткарат: *көз көргөндү – тике толуктооч; иниси бардын – аныктооч; тыянак чыгара турган максатты көздөгөн – аныктооч.*

Ажырагыс тизмектер туруктуу эмес, б.а., сүйлөмдүн айрым конструкциясында мүчөлөнбөгөн, бир гана суроого жооп болуп түшкөн тизмек катары колдонулса, башка бир учурда алардын түгөйлөрү өз алдынча да, же дагы бир бөлөк сөздөр менен айкашкан формада да кездешет. Экинчиден, ажырагыс тизмектердин түгөйлөрү өзүнүн түз маанисин сактап турат, б.а., фразеологизмдер сыяктуу бүтүн бир маанини билдирбестен, алардын (ажырагыс сөз тизмектеринин) ар бир түгөйүнүн семантикалык өз алдынчалыгы сакталат.

Ажырагыс тизмектер толук маанилүү сөз менен толук

маанилүү сөздүн, же толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздүн базасында уюшулат: 1). **Бардыгын билген гана акылдуу болбостон, билгенин иш жүзүндө көрсөтө алган акылдуу болот.** (Аристотель). 2). **Эч нерсе иштебеген адам гана жаңылбайт.** (В. И. Ленин) Биринчи кошмо сүйлөмдө бардыгын билген гана акылдуу болбостон, билгенин иш жүзүндө көрсөтө алган акылдуу болот деген ажырагыс тизмектер бар. Алар толук маанилүү сөздөр менен бөлүкчөнүн (гана) жана көмөкчү этиштердин (болбостон, болот) тизмегинен уюшулган. Синтаксистик милдеттери: *бардыгын билген гана* – сүйлөм ээси; *акылдуу болбостон* – баяндооч; *билгенин иш жүзүндө көрсөтө алган* – сүйлөм ээси; *акылдуу болот* – баяндооч. Экинчи сүйлөмдө да ажырагыс эки тизмек бар: *эч нерсе иштебеген* – аныктооч; *адам гана* – ээ.

Ошентип, сүйлөм тутумунда сырткы түзүлүштөрү боюнча окшош келген фразеологизмдер, ажырагыс сөз тизмектери жана эркин сөз айкаштары колдонула берет. Бирок аларды айырмалай билүү керек.

Эркин сөз айкаштары сүйлөм тутумунда түзүлүп, сүйлөм менен өмүр сүрөт. Ал толук маанилүү сөздөрдөн уюшулат да, сүйлөм тутумунда дайыма мүчөлөнөт жана түгөйлөрү өзүнүн түз маанисинде колдонулат. Ушул негизде эркин сөз айкашына төмөнкүдөй аныктама берүүгө болот.

Сүйлөмдө айтылып жаткан ой-максатына ылайык толук маанилүү сөздөрдөн түзүлгөн жана ал сөздөрдүн ортосундагы түрдүү катыштарды билдирген семантикалык – грамматикалык бирдик эркин сөз айкашы деп аталат.

Эркин сөз айкашынын грамматикалык касиеттерин аныктоо үчүн алардын курулушун (структурасын), түрлөрүн, түгөйлөрүнүн маанилик катыштарын жана синтаксистик байланыш жолдорун талдап алуу керек. Синтаксис илиминин салты боюнча бул маселелерди иликтөө сөз айкашын классификациялоодон башталат.

Эркин сөз айкашын классификациялоодо анын түрдүү белгилери эске алынып жүрөт: а) багынычтуу түгөйлүнүн синтаксистик милдети боюнча аныктоочтук (атрибутивдик), толуктоочтук (объектилик) жана бышыктоочтук (адвербиалдык); б) өз ара айкашып турган сөздөрдүн грамматикалык байланышуу жолдору боюнча (ээрчишүү жолу аркылуу уюшулган сөз айкашы, ыкташуу жолу аркылуу уюшулган сөз

айкашы жана башкаруу жолу аркылуу уюшулган сөз айкашы, изафеттик жол менен уюшулган сөз айкашы); в) багындыруучу түгөйлүнүн морфологиялык базасы, б.а., кайсы сөз түркүмүнөн экендиги боюнча; г) сөз айкашынын түгөйлөрүнүн маанилик катышы боюнча; д) айрым окумуштуулар сөз айкашын классификациялоодо семантикалык-функционалдык принципти колдонушкан. Бул кийинки классификация өтө кеңири критерийлерге негизделип, сөз айкашынын грамматикалык табиятын морфологиялык, семантикалык жана функционалдык аспектиде талдайт. Бирок, ошондой болсо да, сөз болуп жаткан кийинки классификацияда сөз айкаштарынын синтаксистик функциясына көбүрөөк көңүл бурулган. Илимий маалыматтарга караганда, сөз айкашынын структурасында анын түгөйлөрүнүн синтаксистик милдеттерин бардык учурда эле так аныктоого мүмкүн эмес. Сөз айкашынын түгөйлөрүнүн синтаксистик милдеттери сүйлөм тутумунда гана толук аныкталары белгилүү.

Бул классификация боюнча синтаксистик эң чакан бирдик (сөз айкашы) субстантивдик, атрибутивдик сөз айкаштары болуп, андан соң атрибутивдик сөз айкаштары өз ич ара дагы адъективдик, адвербиялдык деп бөлүштүрүлөт (А. Н. Баскаков). Функционалдык жактан дал ушул классификацияга окшош, бирок мындан да кеңири аспектиде сөз айкаштары төмөнкүдөй бөлүштүрүлүп жүрөт: атрибутивдик-субстантивдик, атрибутивдик-адъективдик (аныктоочтук) жана адвербиялдык (бышыктоочтук) сөз айкаштары (Н. А. Баскаков). Сөз айкашы боюнча жогоруда айтылган классификациялардын ичинен түркологияда, негизинен, семантикалык – морфологиялык классификация кеңири колдонулуп келе жатат (А. Т. Потцелуевский, М. Балакаев, А. Жапаров, А. Турсунов ж.б.). Бул классификацияга ылайык сөз айкаштары багындыруучу түгөйлүнүн (сөз айкашынын структурасын түзүүчү өзөгүнүн) кайсы сөз түркүмү экендигине, түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышуу жолдоруна жана сөз айкашынын түзүлүшүнө (жөнөкөй, татаал айкаштар) негизделип каралат.

1. Кыргыз тилиндеги эркин сөз айкаштары багындыруучу түгөйлөрүнүн кайсы сөз түркүмү экендигине карата атоочтук сөз айкашы жана этиштик сөз айкашы болуп экиге бөлүнөт.

Атоочтук сөз айкаштары багындыруучу түгөйү боюнча ич

ара конкреттештирилип, *зат атоочтук, сын атоочтук, сан атоочтук, ат атоочтук жана тактоочтук сөз айкаштары* болуп бөлүнөт.

Эскертүү. Кыргыз тилинде нагыз атоочтук жана этиштик сөз айкаштарына караганда тактоочтук сөз айкаштары аз колдонулат. Бул көрүнүш тактоочтордун багындыруучу жөндөмдүүлүгүнүн, б.а., багынычтуу топторду түзүү мүмкүнчүлүгүнүн төмөн экендиги менен байланыштуу. Тактоочтук сөз айкаштарынын азыраак колдонула тургандыгын эске алып, аны атоочтук сөз айкаштарына кошуп берүүгө туура келди. Түркологиялык кийинки изилдөөлөрдө да эркин сөз айкаштарын, негизинен, ушул сыяктуу эки чоң топко бөлүп кароону ылайыктуу деп эсептешет.

2. Эркин сөз айкаштары түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышуу жолдоруна ылайык башкаруу, ыкташуу жана таандык байланыш боюнча уюшулган сөз айкаштары болуп бөлүнөт. Бөлүштүрүүнүн бул принцибинде сөз айкашынын түгөйлөрүнүн маанилик катыштары да кошо каралат.

3. Эркин сөз айкаштары структурасына карай жөнөкөй жана татаал сөз айкаштарына ажыратылат.

I. Атоочтук сөз айкаштары

Эркин сөз айкаштарынын кандай гана түрү болбосун, алардын тутумунан эки элементти айырмалоо керек: а) багындыруучу түгөй; б) багынычтуу түгөй. Сөз айкаштарын түзүүдө бул эки түгөйдүн укугу, милдети бирдей эмес: анын (сөз айкаштарынын) структурасын түзүүдө багындыруучу түгөй маанилүү, чечүүчү милдет аткарат.

Багындыруучу түгөйлөрүнүн кайсы сөз түркүмүнөн экендигине карай эркин сөз айкаштарын атоочтук жана этиштик сөз айкаштары деп бөлүп кароонун илимий негизи бар. Анткени атоочтук сөз айкаштары өзүнүн структурасы боюнча этиштик сөз айкашынан абдан эле айырмалуу. Ал айырмачылык сөз айкаштарынын багындыруучу өзөгү болуп колдонулган атооч сөздөр менен этиштин грамматикалык артүрдүү формадагы багынычтуу топторду түзүү, б.а., лексикалык – грамматикалык ар башка категорияларды (сөз түркүмдөрүн) багындырып туруу мүмкүнчүлүктөрү бирдей эмес экенинен ачык байкалат. Атооч сөздөргө салыштырмалуу алганда этиштин башка сөздөрдү өзүнө багындыруу жөн-

дөмдүүлүгү алда канча жогору. Этиштин мындай касиети лексикалык маанилери (өтмө жана өтпөс этиштер), чак жана мамиле категориялары менен байланыштуу.

Сүйлөм тутумунда багынчтуу топторду түзүү мүмкүнчүлүктөрү боюнча атооч сөздөр да (зат, сын, сан, ат атоочтор) бирдей эмес. Башка атооч сөздөргө караганда зат атоочтун, андан кийин сын атоочтун айкашуу жөндөмдүүлүгү бир кыйла кенен болсо, сан атооч жана ат атоочтордун айкашуу чөйрөсү тар. Ушул негизде атоочтук сөз айкаштарын конкреттештирип, алардын структурасын түзүүчү таяныч сөзүнө карай бөлүп кароого туура келет:

1) *зат атоочтук сөз айкашы*, 2) *сын атоочтук сөз айкашы*, 3) *сан атоочтук сөз айкашы*, 4) *ат атоочтук сөз айкашы* жана 5) *тактоочтук сөз айкашы*.

Ошентип, эркин сөз айкашынын структурасын түзүүчү багындыруучу түгөйү атооч сөздөрдөн болсо, атоочтук сөз айкашы деп аталат.

Зат атоочтук сөз айкаштары

Кыргыз тилинде эркин сөз айкашынын багындыруучу түгөйү зат атоочтон болсо, анын багынычтуу түгөйлөрү катары ар башка жөндөмөлөрдөгү зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, тактооч, тууранды сөздөр колдонулат. Атоочтук сөз айкашынын бул моделинин багынычтуу түгөйлөрү сүйлөм тутумунда дайым аныктоочтук милдетти аткарат. Ал эми багындыруучу түгөйү аныкталгыч болуп эсептелет. Жалпы тил илиминде мындай сөз айкаштарын атрибутивдик катыштагы айкаштар деп да атайт.

Зат атоочтук сөз айкаштарын схема түрүндө көрсөткөндө төмөнкүдөй болор эле:

Зат атоочко багынычтуу түгөй болуп колдонулган сөз түркүмдөрү грамматикалык ар түрдүү формаларда колдонула берет.

Эгерде зат атооч зат атоочко багынычтуу түгөй болуп турса, анда ал багынычтуу зат атоочтор атооч, илик, барыш, табыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндө колдонула берет. Бирок бул жөндөмөлөрдүн колдонулуштары бирдей эмес. Мисалы, атооч жөндөмөсүндөгү зат багынычтуу түгөй катары көп колдонулат. Андан кийинки орунда илик жөндөмөсүндөгү зат атооч кездешет. Ал эми барыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндөгү зат атоочтор багынычтуу түгөй катары сейрек колдонулат.

1) Багынычтуу түгөй болуп колдонулган зат атоочтор багындыруучу зат атооч менен (зат атоочтук сөз айкашынын структурасын түзүүчү өзөгү менен) грамматикалык ыкташуу, таандык байланыш жана башкаруу жолдору боюнча байланышат.

а) Ыкташуу жолу боюнча уюшулган зат атоочтук сөз айкаштары (эки түгөйү тең зат атоочтон):

1) – Ак боз аттын башы,

алтын ээрдин кашы.

Муну тапкан кишинин

жүз бешке чыксын жашы. (табышмак)

- Ай, күн.

2) Ташбай аке – бак-дарак асырап өскөн **багбан** адам.
(Т.С.)

3) Алтын нур, күмүш күбөк аралашкан, көргөндө көтөрүлүп, көңүл ташкан. (Ж.Б.)

Бул сүйлөмдөрдө *алтын, багбан, күмүш* деген зат атоочтор ээрдин, адам, нур, күбөк деген зат атоочтор менен айкашып, ыкташуу жолу боюнча байланышып турат.

Зат атоочтук сөз айкашынын мындай моделинин ыкташа байланышкан багынычтуу түгөйлөрү багындыруучу түгөйлүнүн ар түрдүү белгилерин билдирет.

Аныкталгыч заттын материалын, эмнеден жасалгандыгын жана сапаттык белгисин билдирет: 1) **Ашкабак салатка** коончо *тилинген ашкабакты тузун өткүрүрөк бышырып, муздагандан кийин кабыгын сыйрып салып, кертте туурайт.* (Кыргыз тамак-ашы) 2) **Курчанганы-ипчикке** кара **жибек кур.** (Н.Б.) 3) **Бөрү ичикти** *желбегей жамынып, байбача жигиттери менен короого чыкты.* (жомок)

Аныкталгычтын өлчөмүн, ченин, көлөмүн жана орундук, мезгилдик катышын билдирет: 1) **Тушоо тойго** камданып, чака-чака боорсок, кап-кап нан бышырышты. («ЛЖ») 2) Көзгө жакын көрүнгөнү менен эки айылдын аралыгы-**жети чакырым жер**. («КМ») 3) **Бир короо койду** багыш үчүн, аны төлдөтүш үчүн канча адам керек? («СК»)

Аныкталгычтын кесибин, наамын, даражасын, туугандык катышын, улутун, жаш өзгөчөлүгүн билдирет: 1) **Жумушчу адамдын** өмүрүнүн эң кызык, эң кымбат учуру эмгек менен өтөт. (Т.С.) 2) **Академик К.К.Юдахин** кыргыз лексикографиясына баа жеткис эмгек сиңирди десек, жаңылыштык болбос эле. (Ж.М.) 3) **Неберем Толгонай, Алтынай** менен «Мүйүздүү козуну» окуп олтурдук. 4) Согуштан сүрүлүп келген **орус аял** чиедей төрт баласы менен биздин станцияга түшүп калган экен. (Ч.А.)

б) Таандык байланыштагы зат атоочтук сөз айкаштары;

1) **Кыска – кыска, кыска жолдун кырына чыккан бар бекен?**

Узун – узун, узун жолдун учуна чыккан бар бекен?

Ушунчанын ичинен

уясын билген бар бекен? (табышмак)

2) **Ачык сөздүн даамы ачуу келет.** (макал)

3) **Эки үйдүн эшигин салаалаган иттин курсагы тойбойт.** (макал)

Түркологиялык адабияттарда илик жөндөмөсүндөгү зат атооч менен таандык мүчөлүү зат атоочтун айкашын **синтаксистик изафеттик конструкция** деп да атайт.

Илик жөндөмөсүндөгү багынычтуу түгөй (аныктооч) аныкталгыч затка карата ар түрдүү маанилерди билгизет.

Күчөтүү маанисинде колдонулат: 1) **Чечендин чечени топто билинет.** (макал) 2) **Достун досу башка иш түшкөндө билинет.** (макал)

Багынычтуу түгөй болуп колдонулган илик жөндөмөдөгү сөз бүтүн затты, ал эми багындыруучу түгөйү ошол бүтүндүн бөлүгү болуп эсептелген затты билдирет: 1) **Колуна алып, Ажардын бетинен өптү.** (К. Б.) 2) **Тооктун башын түлкү жулса, карышкырды каргашат.** (макал)

Аныкталгыч заттын илик жөндөмөсүндөгү затка таандык

экендигин билдирет: 1) Суу – дыйкандын каны, жер – дыйкандын жаны. (макал) 2) Эстүүлүктүн эрежесин билген адамдан аны аткара билген адам өөдөлүк кылат. (санжыра) 3) Адамдын акмактыгынын үч далили бар; текебердик, көйрөңдүк жана маңыроолук. (нуска сөз).

Адам аттарына, тууган-туушкандыкты билдирүүчү сөздөргө жалганып, адамдар арасындагы мамилени, өнөр-кесиптик карым-катыштарды билдирет: 1) Бир адамга учкашып бара жаткан кыздан: «**Кимдин кызысың?**» - деп сураса:

- **Жан энемдин жан энеси, мына бул жигиттин энеси – менин энемдин кайненеси,** - деп жооп берген экен. **Кимдин кызы болот? – Учкашып бара жаткан кишинин кызы.** 2) Силердин жаныңардагы эле **Жмакенин кызы эмеспи.** (У. А.) 3) **Алымкул да Токтогулдун шакирти болгон.** (Т.)

Сөз болуп жаткан моделдин түгөйлөрү мезгилдик катышта колдонулат. Мындай учурда өз ара айкашып турган зат атоочтордо мезгилдик маанилери болуп, алар семантикалык жактан биримдикти түзүп турат: 1) **Кыштын чилдесинде бел чечпей, кирпик көзүн какпай, түнү бою ээн талаада жылкы кайтарган күндөрүм көп болду.** («КМ») 2) **Сабыр Фрунзеге августтун ортосунда келди.** (Т. С.)

Түгөйлөрү семантикалык биримдикте туруп, мейкиндик маанини билдирет: 1) **Эки-үч күн көз ачырбай жааган жамгырдан өзөндөгү суу ташкындап, кызыл жардын бооруна жаба берип жатты.** (Т. С.) 2) **Ашуунун белине чыгып барганча Нурбек алсырап бутту.** (Ч. А.)

Илик жөндөмөсүндөгү сөз аныкталуучу заттын иш ордун, б.а., кайсы мекемеге, уюмга тиешелүү экендигин, аракеттенүү чөйрөсүн билдирет: 1) **Мектептин директору окуу-тарбиялык иштерди да, уюштуруу иштерин да жакшы билүүсү керек.** («МГ») 2) **Япониянын калкы, негизинен, бир гана улуттагы адамдардан турат.** («СК»)

Багынычтуу түгөйгө жалганган илик жөндөмөнүн мүчөсү көмүскөдө калтырылса, көбүнчө аныкталгыч заттын белгисин билдирет: 1) **Кыргыз адабияты – көп улуттуу совет адабиятынын бир тармагы.** («КМ») 2) **Баланын сүрөт искусствосуна жөндөмдүү экендигине биз көргөзмө учурунда дагы бир жолу күбө болдук.** («ЖЛ»)

в) **Баикаруу жолу боюнча байланышкан зат атоочтук сөз айкаштары:**

Түркологияда барыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүн мейкиндик жөндөмөлөрү деп да атайт, анткени бул жөндөмөлөр маанилери боюнча кыймыл-аракеттин, же кандайдыр бир нерсенин кимге, эмнеге, кайда багытталгандыгын, же кыймыл-аракеттин баштапкы ордун, же анын кайда болорун, болуп жаткандыгын, же болуп өткөндүгүн, же кыймыл-аракеттин чыккан ордун билдирет. Мейкиндик жөндөмөлөрдөгү сөздөр, негизинен, этиш сөздөр менен айкашат. Аз да болсо алардын атооч сөздөр менен айкашып колдонулган учурлары кездешет. Тактап айтканда, мейкиндик жөндөмөлөрдөгү сөздөр атооч сөздөргө караганда (сөз айкашын уюштуруучу негизги өзөгү болгон атооч сөздөргө караганда) этиш сөздөр менен көбүрөөк айкашат.

Мейкиндик жөндөмөсүндөгү сөздөрдү бардык эле атоочтор бирдей даражада башкара бербейт. Буларды көбүнчө сын атоочтор, сын атоочтон – **лык, чылык** мүчөлөрү аркылуу жасалган зат атоочтор, абстракттуу маанидеги зат атоочтор жана сейрек болсо да эсептик, жамдама сан атоочтор башкарат. Ал эми конкреттүү зат атоочтор, б.а., көрүүгө, кол менен кармоого боло турган нагыз зат атоочтор барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүн абдан эле аз башкарат.

1. Абстракттуу зат атоочторго башкаруу жолу боюнча байланышкан багынычтуу түгөйлөрдүн багындыруучу түгөйгө карата билдирген маанилери да чектелүү. Мисалы, барыш жөндөмөсүндөгү багынычтуу түгөй багындыруучу түгөйгө карата, негизинен, объектилик катышта колдонулат: 1) **Доско сый, душманга өлүм.** (макал) 2) Улууга урмат, кичүүгө сый. (макал) 3) Партия менен өкмөттүн, комсомолдун чакыруусу боюнча улуу курулуштарда иштеп жаткан күжүрмөн **жаштарга урмат жана сый!** («ЛЖ») 4) Кедей адамга **токчулук** эле. (К.Ж.)

Жатыш жөндөмөдөгү сөздөр зат атоочко башкарылганда көбүнчө объектилик, орундук-мейкиндик жана мезгилдик катышта колдонулат: 1) **Дүйнөдө** эң мээримдүү - **эне.** (Ө.Д.) 2) Бул да адамда **жетишкендик** го. (К.А.) 3) **Жазында жарыш, күзүндө күрөш.** (макал)

Чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтор да сөз айкашынын багындыруучу түгөйү (багындыруучу зат атооч) менен объектилик, орундук-мейкиндик жана мезгилдик катышта болот: 1) Мен **жашымдан малчымын.** (Р.Б.) 2) Кожюндун алдында

камгактан жеңилдиги, ак чөптөн алсыздыгы ай! (Н.Б.) 3)
Ала-Тоодон салам! — деди токтоо мүнөз менен. (Т.С.)

Зат атоочтук сөз айкашынын чыгыш жөндөмөсүндөгү багынычтуу түгөйү аныкталгычтын тегин, материалын (эм-неден жасалгандыгын) билдирет:

- 1) — *Кош кайкыда турагы бар,*
Кош каухардан чырагы бар.
Керемети ааламга тиет,
Аалам ага башын иет (табышмак)
- Баш.

2. **Чылк алтындан шакеги, таза күмүштөн билериги бар экен.** (жомок)

2. Багындыруучу түгөйү зат атооч, багынычтуу түгөйү сын атоочтон уюшулган сөз айкаштары абдан көп колдонулат, анткени тилде сын атоочтун колдонулушу заттын табыяты менен тыгыз байланыштуу. Мында көбүнчө сын атоочтор аркылуу заттын көлөмү, өң-түсү, дамы, кебете-кешпири, сапаты ж.б. белгилери туюндурулуп турат: 1) **Шайыр адам кун сыяктуу, ал жүргөн жерин нурдантат.** (макал) 2) **Алтын сарайдан табылбаган акыл жаман алачыктан табылыптыр.** (лакап) 3) **Гүлайдын кылкандай узун кирпиктери карагаттай көзүнө майышып, таттуу уктаган сыяктуу сүзүлүп кетти.** (А.Т.)

Сын атоочтор зат ордуна колдонулбай (субстантивация кубулушуна дуушар болбой) нагыз өз маанисинде колдонулганда, жөндөмө менен таандык мүчөлөрдү жана көптүк сандын — **лар** мүчөсүн кабыл албайт. Ошол себептүү зат атоочтор менен айкашканда ал ыкташуу жолу боюнча байланышат: 1) **Тил — жазуучунун, мылтык — жоокердин мыкты куралы.** (М.Г.) **Жашоодо тилден ачуу жана тилден таттуу эч нерсе жок.** (Эзоп)

Атоочтук сөз айкаштарынын бардык моделдеринин багынычтуу түгөйлөрү сыяктуу эле сын атоочтор зат атоочко айкашканда, дайым зат атоочтук багындыруучу түгөйдөн мурда орун алат.

Сын атоочтор зат атоочтор менен айкашканда, аныкталгыч болуп түшкөн заттын табигый, өзгөрүлбөй турган туруктуу белгилерин да, табигый эмес, өзгөрүлмө белгилерин да билдирет. Сын атоочтун мындай белгилик кассиеттеринин конкреттүү мааниси сүйлөм тутумунда зат атооч менен айкашканда гана так аныкталат.

Тилдик фактыларга караганда, сапаттык сын атоочтор зат атоочтун төмөнкүдөй конкреттүү белгилерин көрсөтөт: *оң-тусун, көлөмүн, тулкусун, салмагын, даамын, жытын, мүнөзүн, сапатын, температурасын, түзүлүш өзгөчөлүгүн, жаш өзгөчөлүгүн* ж.б.

Мисалдар: 1) *Кыялданбаган акын да, философ да, акылман да, жөнөкөй адам да* болбойт... (Д. Дидро) 2) **Жашыл чөптөр жансыз, жаркыраган гүлдөр өлүңкү көрүнөт.** (К.Ж.) 3) **Бийик тоого өөдө чыгыш оңой, ылдый түшүш кыйын.** (С.Ж.) 4) *Жамыйла күлгөндө, чымкый кара сүйрүрөөк көзүндө ден соолуктун... күчү ойт берип...* (Ч.А.) 5) **Муздак суу жайдын күнү көңүл сергитет.** (К.Б.)

Катыштык сын атоочтор зат атоочко айкашканда да, аныкталгыч зат менен маани жактан ар түрдүү карым-катышта колдонулат: аныкталгычтын кандайдыр бир заттык белгиге ээ же ээ эмес экендигин билдирет; мезгилдик, орун-мейкиндик түшүнүктү заттын белгиси катары көрсөтөт; аныкталгычтын кимге, эмнеге тиешелүүлүгүн билдирет; аныкталгыч затты экинчи бир белги катары колдонулган зат менен окшоштурат, салыштырат; аныкталгычтын өзгөчөлүк сапатын, касиетин, жөндөмдүүлүгүн, сырткы түспөлүн, көрүнүшүн ж.б. билдирет.

Мисалдар: 1) *Лениндин ошондогу сүрөтү бүт өмурум бою эсимде калды.* (Ч.А.) 2) **Таңкы жел таптаза болгондуктан, басканда көңүл сергитет.** (К.Ж.) 3) *Күн батып, жер караңгылап, көктөгү жылдыздар биринин артынан бири көз ымдап жымыңдай баштады.* (М.Абд.) 4) **Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар.** (макал) 5) *Мындан революциялык ыр чыгарууга болот.* (К.Ж.) 6) **Илимпоз адам көптү билиш үчүн жана көптү үйрөтүш үчүн окуйт.** (санжыра) 7) **Баягы кыздын жалтылдак седеби алигиче көз алдымда турат.** (жомок)

Сүйлөм тутумунда сын атоочтор сөз жүрүп жаткан шартка, максатка байланыштуу зат ордуна колдонула берет. Мындай жагдайда сын атоочтор зат маанисине өтүп, жөндөмө, таандык жана көптүк сандын – **лар** мүчөсүн кабыл алат.

Сын атоочтор сөз өзгөртүүчү бул мүчөлөрдү кабыл алып, зат атооч менен айкашып, ага (зат атоочко) багынычтуу түгөй болуп турганда кадимки эле зат атоочтор сыяктуу объектилик, таандык ж.б. маанилерди билдирет: 1) **Жоргонун кады-**

ры жселгенде билинер, жакшынын кадыры өлгөндө билинер. (макал) 2) **Бактылууга баары – дос.** (макал) 3) **Жакшыда бир сөз, жаманда көп сөз.** (макал)

2. Багындыруучу түгөйү зат атооч, багынычтуу түгөйү сан атоочтон уюшулган атоочтук сөз айкаштары да сүйлөм тутумунда көп кездешет, анткени саналуучу, эсептелүүчү объект (зат) болгон жерде анын конкреттүү саны кошо айтылат.

Сан атоочтор заттын саны жөнүндөгү түшүнүктү билдиргендиктен, анын көпчүлүк түрлөрү – эсептик сандар, иреттик сандар, чамалама сандар жана топ сандар – сүйлөм тутумунда зат атооч менен айкашып, ал затка багынычтуу түгөй болуп колдонулат да, аныктоочтук милдет аткарат.

Эсептик сандар зат атооч менен айкашып, ал заттын ачык-айкын санын билдирет да, аныктагыч зат менен ыкташуу жолу боюнча байланышат:

1) – *Керки тамдын жолунан
келе жатып туш көрдүм,
тушүмдө мүшкүл иш көрдүм,
тушүмдө төрт ай, жыйырма төрт жылдыз көрдүм.*

- *Аттын такасы, мыктары.*

2) – *Муун-муун муунчак,
муун ала түйүнчөк,
отуз кыздын энеси-
он беш жашта келинчек.* (табышмак)

- *Кекилик.*

Иреттик сандар багынычтуу түгөй катары зат атооч менен айкашканда, ал заттын сан жагынан катар иретин, кээде заттын сапаттык белгисин билдирет. Зат атооч менен айкашкан иреттик сандар да багындыруучу түгөй менен ыкташуу жолу боюнча байланышып, аныктоочтук милдет аткарат: *Киров көчөсүндөгү төртүнчү үйдө ардактуу колхозчу Токтосунов Саты жашайт.* («КМ») 2) *Ал – айыл аксакалдарынын биринчи карыясы – кадырлуусу да, акылдуусу да.* («КМ»)

Зат атоочтук сөз айкашынын багынычтуу түгөйү чамалама сандардан болсо, анда аныкталгыч заттын санын так, даана, ачык-айкын көрсөтпөстөн, болжолдоп, чамалап билдирет: 1) *Коммунизмдин идеялары менен шыктанган адегенде ондогон жана жүздөгөн, андан кийин миңдеген жана миллиондогон адамдар эски дүйнөгө чабуул коюуга*

чыгышты. (Прог.) 2) *Кыргыздын улуу дарыясы Нарындын беш жүздөн ашуун куймасы бар.* («КП»)

Топ сандар зат атоочко багынычтуу түгөй болуп айкашканда, анын (заттын) бирикмелүү тобун билдирет: 1) *Колубузга бирден дептер, бирден калем сап, ар бирибизге атайылап жасалган кичинекей тактайдан берди.* (Ч.А.) 2) *Кээ бир дүкөндүн алдында экиден-үчтөн дүкөнчүлөр отурат.* (К.Ж.)

3. Багындыруучу түгөйү зат атооч, багынычтуу түгөйү ат атоочтон уюшулган сөз айкаштары тилибизде кенири колдонулат. Бул көрүнүш ат атоочтун колдонууга ыңгайлуулугу, ийкемдүүлүгү менен байланыштуу болуу керек.

Ат атоочторду өзүнчө жеке сөз катары алып караганда мааниси жалпы, абстрактуу болгону менен, сүйлөм тутумунда башка сөз менен, ошондой эле зат атооч менен айкашканда, алардын маанилери конкреттешет.

Сүйлөм тутумунда ат атоочтун бардык эле түрлөрү - жактама, шилтеме, сурама, тангыч, аныктама жана белгисиз ат атоочтор – зат атооч менен айкашып, аныктоочтук милдет аткара берет. Бирок ат атоочтун бул түрлөрүнүн бардыгынын эле зат атооч менен айкашуу мүмкүнчүлүктөрү бирдей эмес. Мисалы, жактама, шилтеме, сурама жана аныктама ат атоочтордун бардыгы зат атооч менен эркин айкаша берсе, белгисиз жана тангыч ат атоочтордун айкашуусу чектелүү экендиги байкалат. Башкача айтканда, ат атоочтун кийинки эки түрүнүн айрымдары гана зат атооч менен айкаша алат.

Жактама ат атоочтор илик жана мейкиндик жөндөмөлөрүндө туруп зат атооч менен айкашканда, объектилик жана таандык мааниде колдонулат: 1) *Сак болгула, душмандар биздин сырды билип калышпасын.* (К.Ж.) 2) *Ал – мага көптөн бери дос.* («КП») 3) *Менден башка адам бул жоругунду байкап калса, эмне болорунду элестетип көрчү.* (М.Ш.)

Шилтеме ат атоочтор зат атооч менен айкашып, ага багынычтуу түгөй болуп турса, бир түрдүү заттардан бирөөнү тактап, бөлүп көрсөтөт. Шилтеме ат атоочтук багынычтуу түгөй сүйлөм тутумунда уңгу түрүндө (атооч жөндөмө), же кыйыр жөндөмөлөрдө туруп, аныкталгыч зат менен ыкташуу, таандык байланыш, башкаруу жолдору боюнча байланыша берет. Ат атоочтун бул түрү сүйлөмдө колдонулган грамматикалык формасына (кайсы жөндөмөдө экендигине

ылайык) негизделип, синтаксистик ар башка милдеттерди аткарат жана ар түрдүү маанилерди билдирет. Тактап айтканда, атооч жана илик жөндөмөлөрүндө туруп зат атооч менен айкашканда, аныктоочтук милдетти, ал эми мейкиндик жөндөмөлөрүндө колдонулса, көбүнчө толуктоочтук, орун бышыктоочтук милдетти аткарат: 1) *Жалгыз үй ушул капчыгайда каламбы.* (К.Ж.) 2) *Мына бул жер – муңдуулардын энеси!* *Мына бул жер – өткөн кордук элеси!* (Ж.Т.) 3) *Булардын балдары кол арага жарап калган турбайбы.* (К.Ж.) 4) *Кантели, баарыбыз турмуштун ушунусуна да ыраазыбыз!* (Т. К.) 5) - *Тигинде жыйынбы? – деп сурагыча болбой, аттан түшүңүз, аттан түшүңүз деген үндөр чыкты.* (Т.К.)

Сурама ат атоочтор да сүйлөмдө зат атооч менен эркин айкаша берет. Мындай ат атоочтор белгисиз, тааныш болбогон затты, же болбосо сандык, сапаттык белгилерди тактоо, аныктоо максатында колдонулат. Контекстте сурама ат атоочтун маанилери маектешүүдөгү жооп аркылуу такталат.

Сүйлөм тутумунда сурама ат атоочтор зат атоочко багынычтуу түгөй болуп колдонулганда, табыш жөндөмөдөн башка жөндөмөлөрдө кездеше берет. Алардын зат атооч менен багыныңкы байланышы ошол жөндөмө формасына карата аныкталат: 1) *Кимге кандай акыр керек экенин учурунда сурашабыз.* (К. Ж.) 2) *Кандай жооп бердиң?* 3) *Канча адам жумушка чыкты?* 4) *Кимдин арманын ким билет?* (К. Ж.) 5) *Ушул жыргал заманда кимде арман, кимде кайгы, баары тегиз оокаттуу.* (К. Ж.) 6) *Кынтыгы жок иш болобу, мунун эмнесинен нааразы?* (К. К.)

Аныктама ат атоочтор аныкталгыч заттын көлөмдүк, өлчөмдүк жалпылыгын билдирет. Сүйлөмдө жактама, шилтеме жана сурама ат атоочтор сыяктуу эле ар башка жөндөмөлөрдө туруп, зат атооч менен айкаша берет: 1) *Эң акыркы номерде бүткүл катышуучулар хор айтышты.* (Т. С.) 2) *Кыш чилде күчүнө кирип турган кез. Ой да, кыр да, тоо да – бардык жер жүзү аппак кар жамынган.* (К. Б.) 3) *Майрамдын шаңдуулугу ай! Баарында желек, баарында гүл!* (С. Б.) 4) *Баарынан да эрдигин, кайраттуулугун карачы!..* (К. Ж.)

Тангыч ат атоочтор багынычтуу түгөй катары зат атооч менен азыраак айкашат. Алар зат атооч менен айкашканда, ал заттагы кандайдыр бир белгинин, же ошол заттын өзүнүн танылгандыгын, жокко чыгарылгандыгын билдирет: 1) *Же*

турнабайың оң эмес, же менин көзүм курч эмес: тиктеп эле жатам, тиктеп эле жатам, ал жерде кыбыр эткен эч кандай жан көрүнбөйт. (С.Б.) 2) **Эч кандай оокаты жок болгондуктан, байкуш жетим ар кимдин үйүндө күлүн чыгарып, отун жагып жүрдү.** (жомок)

Тангыч ат атоочтор сыяктуу эле белгисиз ат атоочтор да зат атооч менен абдан аз айкашат. Белгисиз ат атоочтор затты, окуяны, кубулушту болжолдуу түрдө жалпылап көрсөтөт: 1) *Жыл өткөн сайын көргөндөрүң, уккандарың кабатташып кала берет экен, анын кайсы бир урунштуу учурлары эле эсте калбаса...* (К.Ж.)

5) Багындыруучу түгөйү зат атооч, багынычтуу түгөйү этиштин атоочтук формасынан уюшулган сөз айкаштары көп колдонулат. Атоочтуктар зат атооч менен айкашканда, эки түрдүү мааниде колдонулат: нагыз өз маанисинде жана зат маанисинде (зат ордуна колдонулган учурун эске алуу керек). Эгерде сүйлөм тутумунда зат атооч менен айкашкан атоочтуктар нагыз өз маанисинде колдонулса, анда алар аныкталгыч заттын кыймыл-аракеттик белгисин билдирет: 1) **Картайган карышкырга кандек да үрөт.** (макал) 2) **Сөздү угар жерге айт, сууну сиңер жерге төк.** (макал) 3) **Мындан эки-үч жыл мурун Японияда сүйлөөчү саат чыгарылган.** («К.сон»)

Зат атоочко багынычтуу түгөй болуп түшкөн атоочтуктар өз маанисинде колдонулганда, аныкталгыч заттын мезгилдик белгилерин билдирет. Атоочтуктун мындай маанилери аларды (атоочтуктарды) жасоочу мүчөлөрдүн табияты менен байланыштуу.

а) Зат атооч менен айкашкан атоочтуктун өткөн чактык мааниси: 1) **Башталган ишти сыгына чыгаруу эрки күчтүү кишилерге мүнөздүү.** (Н.Б.) 2) **Келген адамга даам берүү – элибиздин салты.** (К.Ж.)

- ган мүчөлүү атоочтуктар аныкталгыч заттын туруктуу белгисин, же табигый мүнөздүү белгисин билдирсе, стилдик жактан жалпы мүнөздөгү, дайыма болуп туруучу (учур чак маанисиндеги) кыймыл – аракетин билдирет: 1) **Чындыкты сүйгөн адам унутчаак келет.** (М. Твен) 2) **Шакылдаган жеңени үй чечкенде көрөрбүз, бакылдаган текени суу кечкенде көрөрбүз.** (макал)

б) Зат атооч менен айкашкан атоочтуктун келер чактык

мааниси: 1) **Барар жерибиз алыс, шакылдабай эле калыңыз.** (лакап) 2) **Сен жашсың, көрөр күнүн, ичер суун али алдыда.** (Т.К.) 3) **Болор кулун желеде жулкунат, болор бала бешикте булкунат.** (макал)

Сын, сан атоочтор сыяктуу эле этиштин атоочтук формасы да сүйлөмдө субстантивация кубулушуна дуушар болот. Мындай учурда атоочтуктар жөндөмө, таандык мүчөлөр жана көптүк сандын – лар мүчөсүн кабыл ала берет.

Субстантивация кубулушуна дуушар болгон атоочтуктар зат атоочко багынычтуу түгөй болуп аз колдонулат. Бул учурда атоочтуктардын маанилери жана зат атооч менен байланышуу жолдору жөндөмөлөрдүн грамматикалык табиятына жараша болот: 1) **Төө мингендин төбөсү бийик.** (макал) 2) **Жоболоңдуу жолдо турса, эмгектүүнүн этеги булганат.** (макал) 3) **Көрчү муну, жумшарда баламын...** (С.С.)

6. Багындыруучу түгөйү зат атооч, багынычтуу түгөйү этиштин кыймыл атооч формасынан уюшулган сөз айкаштары кыргыз тилинде анча деле көп өнүккөн эмес.

Багынычтуу түгөй болуп түшкөн кыймыл – атоочтор зат атооч менен, негизинен, эки түрдүү жол боюнча байланышат: ыкташуу жолу жана таандык байланышуу жолу.

Кыймыл атоочтор зат атоочко багынычтуу түгөй болуп колдонулганда, аныкталгыч заттын кыймылдык процессин, же белги катары кыймыл-аракеттин атын, же максат маанисиндеги аракетин билдирет: 1) **Мал багуунун түйшүгү кыйын эле.** (М.Э.) 2) **Ой, сен эбак эле кетмек киши эмес белең.** (Т.С.) 3) **Жаа тартмай, жамбы атмай, кылыч чапмай оюндары кийин башталды.** (К.Ж.)

7. Багындыруучу түгөйү зат атооч, багынычтуу түгөйү тактоочтон уюшулган сөз айкаштары өтө аз колдонулат. Багынычтуу түгөй катары сүйлөм тутумунда тактоочтор, негизинен, этиш сөздөр менен айкашып, анын мүнөзүн, сапатын, ордун, мезгилин ж.б. билдирет. Бирок, ошондой болсо да, мезгил, орун, сын-сыпат, сан-өлчөм тактоочтордун зат атооч менен айкашып, ага белги катары колдонулган учурлары кездешет.

Тактоочтор грамматикалык табияты жагынан жөндөмө, жак, сан, чак ж.б. категориялар боюнча өзгөрбөгөндүктөн, алар зат атооч менен айкашканда, дээрлик ыкташуу жолу аркылуу байланышат: 1) **Кызыл кырман. Дайыма иш.** (Ө.Д.)

2) *Аз иш көп эмгекти жерибейт.* (макал) 3) *Адамча сөз айтса, түшүнбөгөндөр да болот.* (Т.К.) 4) *Жан кыйналгандай анча деле иш жок.* (К.Ж.) 5) *Турмушта эмнелер болбойт: өйдө-төмөн иштер болуп калат.* (Т. К.)

8. Багынычтуу түгөйү тууранды сөздөн болгон зат атоочтук сөз айкаштары да аз колдонулат. Тууранды сөздөр зат атооч менен айкашканда, ал заттан чыккан табышты, же заттын сырткы көрүнүшүнө байланыштуу элестерин белги катары көрсөтөт: 1) **Калдыр-кулдур жарагымы карыганча көрбөдүм.** (табышмак) - Кулак.

2. – **Дүбүр – дүбүр дүп келет,**

Чыгып кара, ким келет?

Абайылда кул келет,

канчырына каны таамп,

жамбашына майы таамп.

- *Карышкыр (бөрү)*

3. **Тарс-турс** табышты угуп, *аттар кулагын тикчийтип калды.* (К.Ж.)

Сын атоочтук сөз айкаштары

Мындай моделдеги эркин сөз айкаштарынын багындыруучу түгөйү сын атооч, ал эми багынычтуу түгөйлөрү зат атооч, ат атооч, сын атооч, сан атооч, тактооч жана этиштин кыймыл атооч формасынан уюшулат.

Сын атоочтук сөз айкаштарынын схемасы

Багындыруучу зат атооч					
↓					
Багынычтуу түгөйлөрү					
↓					
Зат атооч	Ат атооч	Сын атооч	Сан атооч	Тактооч	Кыймыл атооч

Зат атоочтук сөз айкаштары сыяктуу эле сын атоочко багынычтуу түгөй болуп колдонулган сөз түркүмдөрү да грамматикалык ар түрдүү формада колдонулат.

1) Сын атоочтук сөз айкашынын багынычтуу түгөйү зат атоочтон болсо, алар көбүнчө барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөсүн кабыл алып, багындыруучу өзөк менен (сын атооч менен) объектилик, орун – мейкиндик, салыштыруу, мезгилдик катышта колдонулат: 1) **Жакшы сөз күндөн жылуу.** (Ж.Сад.) 2) **Өз эмгеги менен табылбаган дүнүйө адамга барксыз.** (санжыра) 3) **Үйдө чечен, топто чоркок.** (лакап) 4) **Ысык-Көл жайда салкын, кышта жылуу.** (Т.С.)

2) Сүйлөм тутумунда сын атоочтук сөз айкаштарында багынычтуу түгөй болуп жактама, шилтеме жана сурама ат атоочтор колдонулат да, алар багындыруучу сөзгө (сын атоочко) карата салыштыруу, тенештирүү, күчөтүү, же объектилик, орундук маанилерди билдирет: 1) *Ак эмгеги менен ардактуу дем алууга чыгышкан карыялар бизде барктуу.* («СК») 2) *Байкап турсам, кичине бала, ал сенден шамдагай, сенден карылуу көрүнөт.* (Ө.Д.) 3) *Бардык балдарымдан ушул неберем мага кайрымдуу.* (К.Ж.) 4) *Чаңкаганда ичкен суу кандай ширин.* (К.А.)

3) Сүйлөм тутумунда багынычтуу түгөй катары сын атоочтор нагыз өз маанисиндеги сын атооч менен өтө аз айкашат: 1) **Суудай таза, жердей көтөрүмдүү бол.** (накыл сөз) 2) **Ак көңүл, кайрымдуу, боорукер адамдын пейили сүттөй ак, көлдөй терең, тоодой бийик.** (Ш.Б.)

4) Сын атоочко багынычтуу түгөй болуп колдонулган сан атоочтор да аз кездешет. Сын атооч менен айкашкан сан атоочтор сүйлөмдө өзүнүн лексикалык маанисинде колдонулат: 1) *Ашыкең ата жолун жолдоду: тажрыйбалуу малчы: алты балалуу, жээк-жергелүү.* («КМ») 2) *Сөз кымбат, билим кымбат; буларды терең түшүнүп баалоо экөөнөн кымбат.* (санжыра)

5) Сын атоочтук сөз айкашынын багынычтуу түгөйү катары тактоочтор да колдонулат. Бирок тактоочтор да сын атооч менен чектелүү түрдө гана айкашат. Сын атоочтор менен айкашкан тактоочтор көбүнчө айкындалгычтын (сөз айкашынын таяныч өзөгү болуп колдонулган сын атоочтун) мезгилдик, өлчөмдүк белгисин билдирет: 1) *Ала-Тоо бирдекардуу,*

бирде карсыз, эр жигит бирде малдуу, бирде малсыз. (оозеки ад.) 2) *Чыгыш Памир тоолуу чөл болгондуктан жана деңиз деңгээлинен абдан бийик тургандыктан, кышты-кыштай карандай суук...* (Ж.М.) 3) *Ахыбалым күндөн-күнгө аз-аздан жакшы.* (К.Ж.)

б) Сын атоочтук сөз айкашынын багынычтуу түгөйү кыймыл атооч болушу мүмкүн. Сүйлөм тутумунда кыймыл – атоочтор, негизинен, сын атоочко объект катары колдонулат: 1) *Башталган иш бүтөт деп, айтууга оңой, аны көрүү керек.* (Н.Б.) 2) *Бөлмөлөр жарык, жылуу жана кенен, окууга ылайыктуу.* («ЛЖ»)

Сан атоочтук сөз айкаштары

Зат атоочтук жана сын атоочтук сөз айкаштарына салыштырмалуу алганда, сан атоочтук сөз айкаштары азыраак колдонулат. Сан атоочтук сөз айкаштарынын багынычтуу түгөйү кыйыр жөндөмөлдөргү зат атоочтордон, ат атоочтордон, зат ордуна колдонулган сын атоочтордон, тактоочтордон жана сан атоочтордон болот. Бул сөз түркүмүнөн болгон багынычтуу түгөйлөр айкындагыч сан атооч менен көбүнчө аныктоочтук, толуктоочтук (объектилик) катышта колдонулат: 1) *Аталаштан алтоо болгуча, энелештен экөө бол.* (макал) 2) *Аттуудан экөө, жөөдөн экөө мелдешке чыкмай болушту.* (жомок) 3) *Жети кишинин бири – кыдыр.* (лакап) 4) *Сексендин сегизине чыкканда белиңдин бөкчөйбөгөнүн, ээгиңдин эңшейбегенин көрөмүн.* (К. К.) 5) *Алардан экөө гана шерине жешке макул болушту.* («Ч») 6) *Көптүн бири экенсиң, бара бер.* (жомок)

Ат атоочтук сөз айкаштары

Ат атоочтор, биринчиден, башка сөз түркүмдөрүнөн лексикалык мааниси боюнча (жалпылагыч боюнча) айырмаланып турат. Экинчиден, сүйлөм тутумунда багынычтуу топторду көбүрөөк түзө албагандыгы менен мүнөздөлөт.

Ат атоочтор да сүйлөм тутумунда кыйыр жөндөмөлдөгү зат атоочторду, субстантивация кубулушуна дуушар болгон атоочтуктарды, сын атоочторду жана ат атоочторду багындыра алат. Бирок ал багынычтуу топтордун ичинен көбүнчө илик жөндөмөлдөгү сөз менен айкашат: 1) *Адамдын ар биринин*

жаңы үмүтү болот, ал – анын жаңы түйшүгүнүн баишалышы. (Вольтер) 2) Күлгөндүн баары дос эмес. (макал) 3) Кимдин ким экенин турмуш көрсөтөт. (накыл сөз) 4) Сенде канча, менде болгону – ушул. (Ш. Б.)

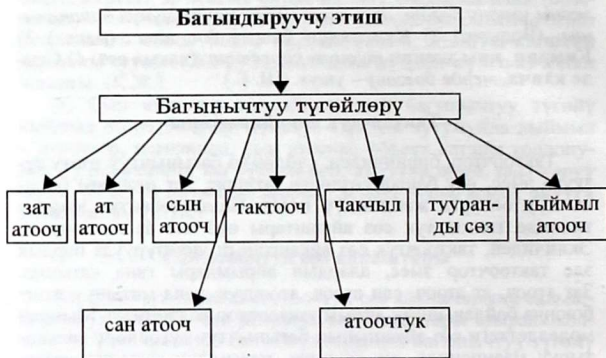
Тактоочтук сөз айкаштары

Тактоочтор, биринчиден, сүйлөмдө багынычтуу топту түзүүгө эмес, өзү башка сөздөргө (этишке, зат атоочко) багынычтуу болууга жөндөмдүү келет. Ошол себептүү кыргыз тилинде тактоочтук сөз айкаштары өтө эле аз колдонулат. Экинчиден, тактоочтук сөз айкаштарын уюштурууда бардык эле тактоочтор эмес, алардын айрымдары гана катышат. Зат атооч, ат атооч, сан атооч, атоочтук жана ыкташуу жолу боюнча байланышкан айрым тактоочтор колдонулат. Мындай моделдеттеги сөз айкашынын багынычтуу түгөйлөрү салыштыруу маанисинде, же орундук, мезгилдик катышта кездешет: 1) *Азыркы реактивдүү самолёттор үндөн ылдам учат.* 2) *Аларга эрте, берерге кеч болбойт. Адам табияты - ушул.* (санжыра) 3) *Оруу – жыюунун аякталгандыгы жөнүндө райкомго бүгүн түштө отчет берилди.* («СК») 4) *Москва бизден үч миң чакырымдай алыс.* (Т.С.)

II. Этиштик сөз айкаштары

Эркин сөз айкашынын багындыруучу түгөйү (сөз айкашынын структурасын түзүүчү өзөгү) *этиш сөздөрдөн болсо, этиштик сөз айкашы деп аталат.* Эркин сөз айкашынын сөз болуп жаткан бул түрү атоочтук жана тактоочтук сөз айкаштарына салыштырмалуу алганда кыргыз тилинде абдан көп колдонулат. Бул көрүнүш атооч сөздөргө караганда этиш сөздөрдүн башка сөздөрдү башкаруу, багындыруу жөндөмдүүлүгүнүн алда канча жогорку деңгээлдеги универсалдуулугу менен байланыштуу.

Этиштик эркин сөз айкаштарынын багынычтуу түгөйү, негизинен, лексикалык толук мааниси бар бардык сөз түркүмдөрүнөн боло берет.

Этиштик сөз айкаштарынын багынычтуу түгөйлөрү (муну багынычтуу топтору деп да айтат) сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү кабыл алган түрүндө да, кабыл албаган түрүндө да (уңгу сөз түрүндө) колдонула берет. Тилдеги ушул жагдайды эске алып, бүтүндөй түркологияда эркин сөз айкашынын бул түрүн түгөйлөрүнүн грамматикалык байланышуу жолдору боюнча талдап жүрүшөт. Маселенин мына ушул жагын эске алып, профессор А. Турсунов да «Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары» (- Фрунзе: Илим, 1978) деген эмгегинде этиштик эркин сөз айкаштарын грамматикалык байланышуу жолдору боюнча экиге бөлүп караган: 1) ыкташуу жолу боюнча уюшулган сөз айкаштары; 2) башкаруу жолу боюнча уюшулган сөз айкаштары.

Ыкташуу жолу боюнча уюшулган сөз айкаштарын багынычтуу түгөйлөрүнүн кайсы сөз түркүмүнөн экендигине байланыштуу төмөнкүчө топтоштурган:

а) багындыруучу түгөйү – этиш, багыныңкы түгөйү тактоочтон болгон сөз айкашы (тактооч + этиш);

б) багындыруучу түгөйү – этиш, багыныңкы түгөйү тууранды сөздөрдөн болгон сөз айкашы (тууранды сөз + этиш);

в) багындыруучу түгөйү – этиш, багыныңкы түгөйү чакчылдардан болгон сөз айкашы (чакчыл + этиш);

г) багындыруучу түгөйү – этиш, багыныңкы түгөйү зат атоочтон болгон сөз айкашы (зат атооч + этиш);

д) багындыруучу түгөйү – этиш, багыныңкы түгөйү сын атоочтон болгон сөз айкашы (сын атооч + этиш);

е) багындыруучу түгөйү – этиш, багыныңкы түгөйү сан атоочтон болгон сөз айкашы (сан атооч + этиш);

ж) багындыруучу түгөйү – этиш, багыныңкы түгөйү ат атоочтон болгон сөз айкашы (ат атооч + этиш).

Багыныңкы түгөйү мезгил тактоочтордон болгон (*бүгүн, быйыл, эми, азыр, таңга жуук, эртең менен, күндүз, түндө, кечээ, эбак, илгери, жана, бая, өгүнү, мурун, керели кечке, дайыма, ар качан, күнүгө, күндүр-түндүр, күнү-түнү, ж.б.*) этиштик сөз айкаштарында мезгил тактоочтор кыймыл-аракеттин келечекте боло турганын, болуп жатканын, болуп өткөнүн, же качанка чейин созуларын, качантан башталганын, же дайыма бир калыпта, түбөлүк болуп туруучу кыймыл-аракетти билдирет: 1) *Жанындагы Үкүбаланы ийнинен имере кучактап алып, Эдигей ырдап отурду, кээде ыргагы келбесе да, корулдап үйдүн ичин жаңыртат.* (Ч. Айтматов) 2) *Тигине алдыда Жамийла жеңем кетип бара жатат.* (Ч. Айтматов) 3) *Кырманга бир паста жеттим.* (К. Баялинов) 4) *Бир маалда үңкүргө эки бүркүт учуп келди.* (М. Алыбаев)

Багыныңкы түгөйлөрү ыкташуу жолу боюнча байланышкан мезгил тактоочтор багындыруучу этишке карата семантикалык түрдүү мааниде колдонулат. Айрым учурларда жалпы маанидеги тактоочко мааниси чектелген, б.а., тар маанидеги экинчи бир тактооч ажырагыс түрдө тизмектеле айтылып, биринчисинин маанисин тактап турат: 1) *Быйыл кышында бүт дүйнө жүзүнө кар калың түштү.* 2) *Кечээ кечинде Самтыр айылга келген.* (Т. Сыдыкбеков) 3) *Жолдошуң кан кусуп жатып, бүгүн таңга жуук каза тапты.* (К. Баялинов)

Айрым мезгил тактоочтор так эмес, жалпылаштырылган мааниде колдонулат: 1) *Илгери-илгери Чүйдүн жогору жагында бир абышка-кемпир жашаптыр.* (К. Баялинов) 2) *Күндөрдүн биринде чоң койчу өлөт.* (К. Жантөшев)

Багыныңкы түгөйү орун тактоочтон болгон этиштик сөз айкаштары азыркы кыргыз тилинде анча деле көп колдонулбайт. Мындай сөз айкаштарында орун тактоочтор кыймыл-аракеттин болгон ордун билдирет: **Өйдө тартса** - *өгүз өлөт, ылдый тартса* – *араба сынат.* (макал) *Тигине алдыда Жа-*

мийла жеңем кетип бара жатат. (Ч. Айтматов) *Ал, чоң сууну бойлоп, жогору басты.* (Н. Байтемиров)

Багыныңкы түгөйү сын-сыпат тактоочтордон болгон этиштик сөз айкаштары деле кыргыз тилинде анчалык көбүрөөк өнүккөн эмес, анткени кыргыз лексикасында сын-сыпат тактоочтор сан жагынан чектелүү гана: *Ырдай албаса уйча мөөрөтүп, жылкыча кишээнетет.* (К. Баялинов) *Бир кезде жааган кар лып басылды.* (К. Баялинов) *Жолоочу төр жакты чала-була карап алды.* (М. Элебаев)

Ыкташуу жолу боюнча этиш сөздөр менен сан-өлчөм тактоочтор да айкаша берет. Мындай тактоочтор этиштин кыймыл-аракеттик, сандык, өлчөмдүк белгилери катары колдонулат: Колунан эчтеке келбегендин күчү тилине чыгат: андайлар аз ойлоп, көп сүйлөшөт. (Ш. Монтескье) *Мейлиң, бирок тогуз сомун, кем аласың.* (А. Токомбаев) *Камка кары анча шашпайт.* (Т. Сыдыкбеков)

Ыкташуу жолу боюнча байланышкан жана этиш сөздөргө багынычтуу болуп түшкөн себеп тактоочтор азыркы кыргыз тилинде өтө эле чектелүү. Андай тактоочтордун милдетин эркисизден, амалсыздан, аргасыздан, айласыздан деген сыяктуу сөздөр аткарат: Артыкбай атынын башын амалсыздан бурду. (К. Бектенов) *Алдаркөсө айласыз аттан түштү.* (жомок)

Багыныңкы түгөйү максат тактоочтон болгон этиштик сөз айкаштары да кездешет. Мындай сөз айкаштары да кыргыз тилинде чектелүү гана колдонулат: *Бүбүш мында калган кыз-жигиттерди атайы атабады.* (Т. Сыдыкбеков) *Алыстан келүүчүлөргө атайын кырк үй көтөрүлдү.* (К. Осмоналиев)

Кыргыз тилинде тууранды сөздөр да этиштик сөз айкаштарынын ыкташуу жолу боюнча байланышкан багынычтуу түгөйү катары колдонулат. Тууранды сөздөр этиш менен багынычтуу түгөй катары айкашканда, кыймыл-аракеттин табышын, элестүү көрүнүшүн билдирет.

Тууранды сөздөр айтылуучу, же айтылып жаткан ойду элестүү жана көркөм образдуу берүүдө колдонулат: *Эликкен жорго оозун бербей, ойсок-ойсок басат.* (Т. Сыдыкбеков) *Акмат четун уруп отуруп, өзүнөн-өзү бырс күлдү.* (Т. Сыдыкбеков) *Арадан минут өткөндө эшик кычыр ачылды.* (Т. Сыдыкбеков) *Абышка өпөң-өпөң желдирип келди.* (Т. Сыдыкбеков)

Тууранды сөздөр пикир алышуу процессинде жагдайга, белгилүү бир стилистикалык масатка ылайыктуу кайталанып да айтылат. Мындай учурда тууранды сөздөр кыймыл-аракеттеги табыштын, элестин бир нече ирет кайталангандыгын, кыймыл-аракеттин инерттүүлүгүн билдирет: *Алыстан анын карааны эрбең-эрбең көрүнөт.* (Т. Сыдыкбеков) *Баласын ала коюп чоп-чоп өпкүлөдү.* (А. Токомбаев)

Багындыруучу түгөйү – этиш, багыныңкы түгөйү чакчылдардан болгон сөз айкашы кыргыз тилинде абдан көп колдонулат. Этиштин чакчыл формасы негизги кыймыл-аракет менен (негизги этиш менен) ыкташуу жолу боюнча байланышканда, негизги этиштин кыймыл-аракеттик кошумча белгилерин – сыпатын, сапатын, максатын, мүнөзүн, аткарылыш мезгилин – билдирет да, дайыма бышыктоочтук катышта колдонулат.

Этиштин чакчыл формасы **-а, -й, (-бай), -ып (-п), -ганы (-галы), -гыча (-майынча)** жана алардын варианттары аркылуу морфологиялык жол менен жасалат. Мындай формадагы чакчылдардын сүйлөм тутумунда негизги кыймыл-аракет менен айкашуудагы семантикалык маанилери өтө эле бай жана ар түркүн: *Энесин сагынган бала эчкирип ыйлады.* (Т. Сыдыкбеков) *Дос күйдүрө айтат, душман күлдүрө айтат.* (макал) *Чаалыккан ат суудан кангыча ишти.* (жомок) *Бул жакшылыгыңды өлгөнчө унутпасмын.*

Этиштик сөз айкаштарынын тутумунда кошумча кыймыл-аракеттик белгини билдирүүчү чакчылдардын семантикалык негизги маанилери төмөнкүлөр:

а) Негизги кыймыл-аракеттин кандайча мүнөздө болгондугун элестүү түрдө тактап көрсөтөт: *Байтик Балык Оозго акырая карады.* (А. Токомбаев) *Беккул экөөбүз жарыша жөнөп бердик.* (М. Элебаев)

б) Сүйлөмдүн айтылыш жагдайына байланыштуу айрым учурларда ыкташкан чакчылдар негизги кыймыл-аракеттин боло турган мезгилин билдирет: *Ал экөөнүн түбөлүк жашоосу, үй-бүлөөлүк мамилеси бара-бара чечилер.* (Т. Сыдыкбеков) *Сүйлөй-сүйлөй чечен болот, көрө-көрө көсөм болот.* (макал)

в) Сүйлөм тутумунда негизги кыймыл-аракеттин кандай даражада, кандай деңгээлде болорун, же кандай аракет менен ишке ашарын билдирет: *Дос күйдүрө айтат, душман күл-*

дүрө айтат. (макал) Илбирс жапайы тоо-текенин белин үзө чааптыр. (жомок)

г) Чакчылдар сүйлөм тутумунда негизги кыймыл-аракеттин аткарылыш шартын да билдирет: **Талаптанбай муратка жетпейт.** (макал)

д) Чакчылдар негизги кыймыл-аракеттин болуш себебин билдирет: *Коңгаргаев бул караңгы үйдө олтура-олтура чарчады.* (Т. Сыдыкбеков) Ушул сыяктуу чакчылдар кайталанып айтылуу аркылуу негизги этиш менен айкашканда, кыймыл-аракеттин бир нече ирет кайталангандыгын, же анын узакка созулгандыгын билдирет: Бурулча да Андрееванын колун **кыса-кыса кармады.** (К. Баялинов)

е) Чакчылдар негизги кыймыл-аракеттин аткарылыш максатын да билдирет: *Мен силердикине баламды атайы издеп келдим. Бир топ жигиттер чогулуп, аң уулап чыкканбыз.* (жомок)

ж) Негизги кыймыл-аракеттин өлчөмүн билдирүү үчүн да чакчылдар колдонулат: **Жамгыр күчөп жаай баштады.**

з) Негизги кыймыл-аракеттин узакка чейин созулган мезгилдик белгисин да билдирет: *Ал тентек эми балдарга жеткенче тынбай чуркайт.* (Т. Сыдыкбеков)

Багындыруучу түгөйү - этиш, багынычтуу түгөйү зат атоочтон болгон сөз айкаштары да кездешет. Бирок этиштик сөз айкаштарынын бул бөлүгү өтө эле чектелүү. Болгону белгисиз жалпы затты туюндурган тике объект менен өтмө этиштин айкашуусунда гана кездешет: *Ал ата-энесине кат жазды. Ал гезит окуду. Ал дүкөндөн китеп алды.* Ушул түрдөгү зат атооч менен этиштин айкашын кыргыз тил илиминде башкарууга да кошуп карап жүрөт. Бул, чындыгында, илимдеги жаңылыштык болуп эсептелет. Түркологияда бул маселени эки түрдүү карашат: тике объектиге табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганып айтылса, башкаруу байланышына, ал эми табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганбай айтылса, ыкташуу байланышына кошуп карашат. Чындыгында, ушул көз караш туура. Этиштик сөз айкашында тике объектинин мүчө жалганып, жана мүчө жалганбай айтылышы стилистикалык максатта колдонулган эки башка маселе болуп эсептелет.

Багындыруучу түгөйү – этиш, багыныңкы түгөйү сын атоочтон болгон жана ыкташуу жолу боюнча байланышкан сөз айкаштары да азыркы кыргыз тилинде чектелүү

өлчөмдө гана колдонулат. Анын объективдүү жүйөсү бар: сын атоочтор, негизинен, заттын белгиси болсо, тактоочтор кыймыл-аракеттин белгиси катары колдонулары белгилүү. Ошондой болсо да, сын атоочтор, субстантивация кубулушуна дуушар болбой туруп, нагыз өз маанисинде колдонулганда, дайыма ыкташуу жолу менен байланышып, бышыктоочтук милдет аткарат да, этиштеги кыймыл аракеттин мүнөзүн, кандай даражада аткарылышын, ар кандай сапаттык, сыпаттык белгилерин ачык-айкын, конкреттүү билдирүү үчүн колдонулат: *Тоо токойсуз болбос, балыр суу бакасыз болбос.* (макал) *Алардын күлкүсү ызаланып калган Калбүбүгө катуу угулду.* (А. Убукеев) *Жайлоонун жашыл тулаңына тойгон койлор чак түштө тегиз жуушады.* (К. Осмоналиев) *Сөздүн ордун таап, ылгап татыктуу сүйлөсөн, кандай адам болсо да ийигет.* (Саади)

Багыныңкы түгөйү ыкташа байланышкан сын атоочтон болгон этиштик сөз айкаштарынын тутумунда сын атоочтор, негизинен, төмөнкүдөй семантикалык маанилерди билдирет:

а) Сүйлөм тутумунда негизги кыймыл-аракеттин (этиштин) сындык-сыпаттык мүнөзүн билдирет: *Эмгекчил адам тынбай жакшы иштейт.* (Ч. Айтматов) *Чыгымдуу бол, балам, ар иште борпоң болбо.* (Т. Сыдыкбеков)

б) Айкашкан этиш сөзүнүн аркандай деңгээлдеги, түрдүү мүнөздөгү белгилерин билдирет: *Адам катасыз болбос, токтогон суу балырсыз болбос.* (макал) *Жеңишбектин үнү жакындан сүйлөгөндөнбү, айтор, жумшак да, назик да угулду.* (К. Жантөшев)

в) Ыкташкан сын атоочтор негизги кыймыл-аракеттин кандай деңгээлде, кандай даражада, кандай күч аракети менен болондугун билдирет: *Алардын күлкүсү ызаланып калган Калбүбүгө катуу угулду.* (А. Убукеев) *Көнөчөктүн ичин үнүлө тиктеди да, терең улутунду.* (А. Токомбаев) *Анын үнү толкун ыргагы менен жай чыкты.* (Т. Сыдыкбеков)

г) Багындыруучу негизги кыймыл-аракеттин ченемин, өлчөмүн, көлөмүн билдирет: *Сут, жсууратты кенен ичтиң.* (Ш. Бейшеналиев) *Команда тегиз чаалыгышкан.* (Т. Сыдыкбеков)

Багындыруучу түгөйү – этиш, багыныңкы түгөйү сан атоочтон болгон ыкташуу жолу боюнча байланышкан сөз айкаштары да кыргыз тилинде колдонулуш деңгээли боюнча чектелүү эле. Сан атоочтордун колдонулушу, негизинен,

зат, саналуучу объектилер менен байланыштуу. Ал эми сан атоочтордун кыймыл-аракеттик мааниси бар этиштер менен айкашуусу белгилүү гана жагдайларга, максаттарга байланыштуу болот. Натыйжада сан атоочтор кыймыл-аракеттин аткарылышынын, болушунун, санын, иретин көрсөтүү зарыл болгон шартта айкашат да, бышыктоочтук катышта колдонулат: Ушуну менен **экинчи келишим**, таяке. (Ш. Бейшеналиев) Кош, кайыр кош, **экинчи көрүшөр бекенбиз?** (жомок) Нысапсызга кашык салса, **беш ууртайт**. (макал) **Жети өлчөп, бир кес**. (макал)

Ыкташуу жолу боюнча байланышкан сан атоочтор этиш менен айкашканда, сан атоочтордун семантикалык топторунун маанилерине жараша эле катышта колдонулат.

а) Этиштик сөз айкашынын эсептик сан атоочтон болгон багынычтуу түгөйү негизги кыймыл-аракеттин канча жолу болгонун, канча жолу кайталанганын ачык-айкын, так көрсөтөт: *Нысапсызга кашык салса, беш ууртайт*. (макал) *Кулу эл ичине үч келип, үч кетти*. (К. Осмоналиев)

б) Иреттик сан атоочтор негизги этиш менен ыкташа байланышканда кыймыл-аракеттин сан жагынан болгон иретин, тартибин билдирет: *Бирок Ысмандын сөзү аны экинчи шаштырды*. (А. Токомбаев) *Бурулча ордунан биринчи турду*. (К. Жантөшев)

в) Чамалама сан атоочтор да этиштик сөз айкашынын багынычтуу түгөйү катары колдонулат. Мындай учурда сан атоочтор негизги кыймыл-аракеттин сандык белгисин чама-лап, божомолдоп көрсөтөт: *Биздин тайпада окуунун алдыңкылары ондоп саналат*. *Ак-Суу менен Каракол шаарына киши ташуучу автоунаалар жыйырма-отуздай жолу каттайт*.

г) Сан атоочтор эсе деген сөз менен тизмектеле айтылганда, багындыруучу негизги кыймыл-аракеттин сан жагынан көбөйүү деңгээлин көрсөтөт: Түшүм ошондо **эки эсе көбөйөт имиш**. (Ч. Айтматов) Адыкенин жетим акысы үчүн, бий **жети эсе ойлойт**. (Т. Сыдыкбеков)

д) Сан атоочтор мезгилдик маанидеги нумеративдер менен ажырагыс түрдө тизмектелип айтылганда, багындыруучу негизги кыймыл-аракеттин сан-мезгилдик биргелешкен белгисин туюндурат: Атай табыптын үйүндө **бир жыл жатты**. (К. Каимов) **Алты ай таптасаң да**, карганын иши карга. (макал)

е) Сан атоочтор орундук, мейкиндик, узундук маанисиндеги нумеративдик сөздөр менен тизмектелип айтылса, багындыруучу негизги кыймыл-аракеттин сан-мейкиндик катышын билдирет: Болжогон жерибизге жетүү үчүн биз дагы **он чакырым жүрдүк**. Элден бөлүнүп, алдыда жүз метрдей **бара жатты**.

Багындыруучу түгөйү – этиш, багынычтуу түгөйү ат атоочтон болгон ыкташа байланышкан сөз айкаштары кыргыз тилинде көп деле колдонулбайт.

Сүйлөм тутумунда этишке ыкташуу жолу боюнча байланышкан ат атоочтор кыймыл-аракеттин ордун, багытын, кандайча аткарылгандыгын, мезгилдик белгисин, өлчөмүн билдирет, же кыймыл-аракетке кошумча тактоо, болжолдоо маанисин берет: Арттагысы кылчактап, эмнегедир **коркконсуп баратат**. (Т. Касымбеков) *Азоо тай жоошуду, эми андан эч бир коркпо*. (К. Баялинов) **Канча айтам, адамга бир ооз сөз жетишет го?** (К. Баялинов) *Көп ойлон, качан өзүңө-өзүң ишенсең чечкиндүү сөз менен кыска айтып бер*. (жомок) – *Э-э айланайын, ушундай ачкачылыкка кантип чыдадың?* (К. Жантөшев) *Алар менен аралашып жүргөнсүп, муну кайдан билдиң?* (Ч. Айтматов) **Балдарың кайда кеткен?**

Түгөйлөрү башкаруу жолу боюнча байланышкан этиштик сөз айкаштары

Түгөйлөрү башкаруу жолу боюнча байланышкан этиштик сөз айкаштарын төмөнкүчө топтоштурууга болот:

1) багынычтуу түгөйү табыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтон болгон этиштик сөз айкашы;

2) багынычтуу түгөйү табыш жөндөмөсүндөгү ат атооч, зат ордуна колдонулган сын атооч, сан атооч, атоочтуктан, кыймыл атоочтон болгон этиштик сөз айкаштары;

3) багыныңкы түгөйү барыш жөндөмөсүндөгү зат атооч, ат атооч жана зат ордуна колдонулган сын атооч, сан атооч, атоочтуктар, кыймыл атоочтордон болгон сөз айкаштары;

4) багыныңкы түгөйү жатыш жөндөмөсүндөгү зат атооч, ат атооч жана зат ордуна колдонулган сын атооч, сан атооч, атоочтук, кыймыл атоочтон болгон этиштик сөз айкаштары;

5) багыныңкы түгөйү чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атооч, ат атооч жана зат ордуна колдонулган сын атооч, сан атооч, атоочтук, кыймыл атоочтон болгон этиштик сөз айкаштары.

Багынычтуу түгөйү табыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтон болгон этиштик сөз айкаштарында айкаштын өзөгү болгон түгөйү физикалык аракетти билдирүүчү өтмө этиштерден болот да, багынычтуу түгөйү конкреттүү маанидеги тике тике объектиден турат. Мындай этиштик сөз айкаштары багынычтуу түгөйлөрү барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү этиштик сөз айкаштарына салыштырмалуу алганда, бир аз чектелүү, анткени табыш жөндөмөсүндөгү багынычтуу сөздөр (түгөйлөр) лексикалык ар кандай маанидеги этиштер менен эркин айкаша бербестен, жогоруда эскертилгендей, өтмө этиштер менен гана айкашат. Ал эми барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү сөздөр этиш менен айкашуу мүмкүнчүлүктөрү боюнча алда канча универсалдуу, б.а., бул мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү багынычтуу түгөй болуп түшкөн сөздөр өтмө этиштер менен да, өтпөс этиштер менен да айкаша берет.

Табыш жөндөмөсүндөгү багынычтуу түгөй менен башкаруучу этиштин маанилик ички катышы эки тараптуу: маанилери багынычтуу түгөй аркылуу да, багындыруучу түгөй аркылуу да билдирилет. Тактап айтканда, өтмө этиштеги физикалык конкреттүү кыймыл-аракет материалдык объектиге өтөт, ал объектини (затты) кыймыл-аракет камтыйт, б.а., этиштеги кыймыл-аракет объектиге түздөн-түз багытталуу менен, аны толук кучагына алат. Ушул негизде багынычтуу объект багындыруучу кыймыл-аракеттин (этиштин) лексикалык маанисин зарыл түрдө толуктайт.

Ошентип, табыш жөндөмөсүндөгү багынычтуу түгөй менен багындыруучу этиштин ортосунда өтмө катар бекем байланыш түзүлөт: **Дүйнөнү күч башкарбай, акыл башкарат, бирок акыл күчкө таянат.** (Б. Паскаль) *Кемчилиги көп адамдар өзүнүкүнөн мурда башкалардын кемчилигин көрөт. Кайгы багынганды басып калат.* (В. Шекспир) *Согуштун салакасы аял, эркекке бирдей тиет: бири канын төксө, бири жашын төгөт. Салаалап тарап сакалды, карылар айтсын макалды.* (макал)

Багынычтуу түгөйү табыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтон болгон этиштик сөз айкаштарынын биринчи түгөйлөрү төмөнкүдөй семантикалык кошумча маанилерди билдирет:

а) Багынычтуу объект багындыруучу түгөй билдирген кыймыл-аракеттин тийгизген таасиринин натыйжасында

жаңыдан пайда болот. Ошонун натыйжасында багындыруучу түгөйү бир нерсени жаратуу, пайда кылуу маанисиндеги этиштен, багыныңкы түгөйү нерселик маанидеги зат атоочтон болот: *Асалкандын дубалын салдым.* (К. Жантөшев) *Ошол кызынын кийимдерин Анархан менен Дарыяхан тиккен.* (К. Жантөшев)

б) Сөз айкашынын багыныңкы түгөйү билдирген объект багындыруучу түгөйүндөгү кыймыл-аракеттин таасири менен баштапкы түрүн, касиетин толук өзгөртөт, же өзү таптакыр жок болот, жоюлат. Ушундай эле маани (жок кылуу, бузуу, кыйратуу, бүтүрүү ж.б.) багындыруучу этиште да болот: *Бир самоор чайды жалгыз өзү түгөттү.* (К. Каимов) *Бир кезде тайлар арпаны жеп болушту.* (К. Баялинов)

в) Этиштик эркин сөз айкаштарынын багындыруучу өзөгү бир нерсени жарым-жартылай өзгөртүү маанисиндеги этиштерден болсо, бүтүндөй сөз айкашы кыймыл-аракеттин таасири астында объектинин да жарым-жартылай өзгөрүүгө дуушар болгондугун билдирет: *Жыланды үч кессе да, кескелдирикче алы бар.* (макал) *Муслимахун сабизди туурады.* (К. Жантөшев) *Эшигинди бат эле ондоп берем.* (К. Баялинов)

г) Багындыруучу түгөйү бир нерсени экинчи жайга алып баруу, ордун которуштуруу маанисиндеги кыймыл-аракеттен болсо, бүтүндөй сөз айкашы объектинин алган ордунун өзгөрүшүн көрсөтөт: *Жумушчулар пароходдон жүктөрдү ташып жатышат.* (К. Баялинов) *Киши жиберип, базардан керектүү буюмдарыңды алдыр.* (К. Жантөшев)

д) Сөз айкашы объектинин бир абалдан экинчи абалга өтүшүн, алгачкы түрүнүн өзгөргөндүгүн билдирет. Мындай учурда багындыруучу түгөйү заттын мурунку абалынын өзгөрүшүн билдирүүчү этиштерден болот: *Гүр-гүр кулап түшкөн көңдүн табышы Мойнокту ойготту.* (Т. Сыдыкбеков) *Бакалчылар дүкөндөрүн жапты.* (К. Жантөшев) *Күн эбегейсиз ысып, жерди какшытты.* (Т. Сыдыкбеков)

е) Багындыруучу түгөйү бир нерсенин башталгандыгын, созулгандыгын, аяктагандыгын билдирүүчү этиштерден болсо, сөз айкашы биринчи түгөйдүн билдирген иштин башталгандыгын, созулгандыгын, же бүткөндүгүн билдирет: 1) *Алар баштары жерге тийгенде эле коңуругун башташты.* (А. Убукеев) 2) *Желбегейлене жеңил отургандар аңгемени*

улантышты. (А. Убукеев) 3) *Ал окуусун былтыр бүтүргөн.* (К.Баялинов)

ж) Этиштик сөз айкашынын багындыруучу түгөйү өтмө маанидеги сезип билүү этиштеринен (**көр, кара, ук, тат, жытта, иске ж.б.**), ойлоо маанисиндеги этиштерден (**ойло, эсте, таны, ж.б.**), сүйлөөгө байланыштуу этиштерден (**сүйлө, айт, карга, сура, ж.б.**), мамилени билдирүүчү этиштерден (**жек көр, сүй, көр алба, эркелет, жактыр, сыйла, урматта, ая, макта, ж.б.**) жана билүү маанисиндеги этиштерден (**бил, үйрөн ж.б.**) болсо, алар активдүү мүнөзгө ээ болгондуктан, объектиге түздөн-түз таасир эте албайт: 1) *Койчу кызгылтым чаптын түбүнөн бир кара ташты көрдү.* (С. Сасыкбаев) 2) *Солдаттардын аркимиси да өзүнө кымбат алыскы ойлорду ойлошту.* (Ч. Айтматов)

Багынычтуу түгөйү табыш жөндөмөсүндөгү ат атоочтон болгон сөз айкаштарынын биринчи түгөйү (ат атоочтон уюшулган түгөйү), негизинен, тике объектилик катышта колдонулат: 1) *Баарын согуштун темпи чечет.* (А. Токомбаев) 2) *Жокчулук менен жакырчылык кимди күйпөйтпөдү!* 3) *Эки уйдун ар бирин канча мертебе ийиттиңер?* (А. Убукеев) 4) *Эне, Мырзакул мени урду.* (Ч. Айтматов)

Багыныңкы түгөйү табыш жөндөмөсүндөгү зат ордуна колдонулган сын атоочтон болгон этиштик сөз айкаштарында деле түгөйлөрүнүн маанилик катыштары, негизинен, багынычтуу түгөйү зат атоочтордон уюшулган сөз айкаштарына окшош келет: **Жакшыны сөз өлтүрөт, жаманды таяк өлтүрөт.** (макал) **Акылсызды оңго тартсаң, тескери басат.** (макал)

Багынычтуу түгөйү табыш жөндөмөсүндөгү сан атоочтон болгон этиштик сөз айкаштарында сан атоочтор эки түрдүү көрүнүштө колдонулат: саналуучу, эсептелүүчү объектиси жок абстрактуу мааниде жана зат ордуна колдонулган түрүндө кездешет. Мындай сөз айкаштарында сан атоочтук багынычтуу түгөйү этиштеги кыймыл-аракетке сандык-өлчөмдүк + объектилик катышта болот: 1) *Ошол күнү Калбүбү тууй турган уйлардан сегизди бөлдүрүп алды.* (А. Убукеев) 2) *Жети мөрөй мен койсом, жетөөнү катар сомдоду.* («Эр Төштүк») 3) **Бешти жыйырмага кош, андан онду ал.**

Багынычтуу түгөйү табыш жөндөмөсүндөгү зат ор-

дуна колдонулган атоочтуктардан болгон этиштик сөз айкаштары кыргыз тилинде кеңири колдонулат. Мындай этиштик сөз айкаштары негизги кыймыл-аракеттин аракеттик маанидеги объектиге түздөн-түз багытталгандыгын билдирет: 1) *Бала, үч кыл тилге киргенден кийин, уялганын унутуп койду.* (К. Каимов) 2) *Карга көргөнүн чокуйт, молдо билгенин окуйт.* (макал) 3) *Сынбасты уста жасабайт, өлбөстү Кудай жаратпайт.* (макал)

Багынычтуу түгөйү табыш жөндөмөсүндөгү зат ордуна колдонулган кыймыл атоочтордон болгон этиштик сөз айкаштарында багынычтуу түгөй грамматикалык мааниси боюнча аракет процесси багытталган кыймылды атап көрсөтөт: 1) *Ал ачкыч колуңарда турса, андан пайдаланууну билбейсиңер.* (К. Баялинов) 2) *Машиналар дале киши сыяктуу асыроону талап кылат.* (С. Сасыкбаев) 3) *Бул бороондун басылышын тиледи.* (Т. Сыдыкбеков)

Багынычтуу түгөйү барыш жөндөмөдөгү зат атоочтон болгон этиштик сөз айкаштарын алардын багынычтуу түгөйлөрүнүн синтаксистик милдеттерине жана семантикалык маанилерине карай эки топко бөлүп кароо керек: **объектилик катыштагы этиштик сөз айкаштары** жана **бышыктоочтук катыштагы этиштик сөз айкаштары**. Мындай сөз айкаштарынын багынычтуу түгөйлөрү багындыруучу этишке карата төмөнкүдөй семантикалык кошумча маанилерди билдирет:

а) Сөз айкашынын багындыруучу түгөйү **берүү, алуу, бирөөгө арноо, бирөө үчүн иштөө** маанисиндеги этиштерден, багынычтуу түгөйү конкреттүү, же жалпы маанидеги зат атоочтордон болсо, сөз айкашы кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге арналгандыгын, кимдин, эмненин пайдасы үчүн аткарылгандыгын билдирет: 1) *Канмайданда жүргөн уулдарыңырга гүлазык камдагыла.* (К. Баялинов) 2) *Ударник жылкычыларга сыйлык берилди.* (К. Баялинов) 3) *Жалгыз баласы Чынтекке өнөр үйрөтөт.* (К. Жантөшев)

б) Багындыруучу түгөйү болгон этиш **куюу, салуу, орношуу** сыяктуу сөздөрдөн болуп, багыныңкы түгөйү чункур, же жазы формадагы буюмду билдирүүчү зат атоочтордон болсо, кандайдыр бир нерсе салынган, куюлган, орун алган объектини билдирет: 1) *Сен арабага түшүп келесиң,- деди Сатар.*

(А.Токомбаев) 2) Сүттү отурган балдардын **кружкаларына куюп берди.** (М. Жангазиев)

в) Сөз айкашынын барыш жөндөмөсүндөгү багынычтуу түгөйү так, конкреттүү зат атоочтордон болуп, багындыруучу түгөйү бир нерсеге тийүү, илинүү, байлануу маанисиндеги **урун, тий, жабыш, жөлөн, сүйөн, сөйкөн, байла, ил, ас ж.б.** өндүү этиштерден болсо, экинчи бир зат тийген (тийишкен), урунган, бектилген объектени билдирет: 1) Алексейдин аялы **эшикке жөлөнүп турду эле.** (К. Баялинов) 2) Түшкү күндүн ысык нурлары **төбөбүзгө тийип турду.** («Советтик Кыргызстан»)

г) Сөз айкашынын багындыруучу түгөйү **батуу, чөгүү, чөмүү, сүнгү, кирүү, түшүү** ж.б. сыяктуу этиштерден болсо, багынычтуу түгөйү кандайдыр бир зат, же аракет ички тереңдигине кирген объектени билдирет. Андай объект жалпылаштырылган мааниде да болот: 1) Жапар ушуга окшогон учсуз-түпсүз **ойго батып келе жатты.** (К. Баялинов) 2) Көл жээгинде дем алууда жүргөн балдардын бардыгы **сууга чөмүлүштү.** («Кыргызстан пионери»)

д) Сөз болуп жаткан сөз айкаштарында багындыруучу түгөйү билдирген аракеттин, кубулуштун, ички сезимдин пайда болушуна себепчи болгон объектени да билдирет: 1) Сугатчынын кетмени **күнгө чагылышат.** (Т. Сыдыкбеков) 2) Эмгектен арыктасаң, **түшүмүнө семиресиң.** (макал) 3) Эне бала үчүн күйөт, **балага кубанат.** (А. Токомбаев)

е) Багындыруучу түгөйү (этиш) бир нерсеге жетишүү, ээ болуу маанисиндеги сөздөрдөн болсо, бүтүндөй айкашта субъектинин жетишкен, ээ болгон объектисин билдирет: 1) Биздин көмүр өнөр жайыбыз жаңы **жабдууларга ээ болууда.** («Советтик Кыргызстан») 2) Биз эмгек менен **илимге жетибиз.** (Т. Сыдыкбеков)

ж) Айрым этиштик сөз айкаштары кыймыл-аракеттин кандай зат менен, кандай буюмдун жардамы менен аткарылгандыгын да билдирет: 1) Майкачан муздак **сууга жуунат.** (Т. Сыдыкбеков) 2) Чылк **жибекке оролуп,** шаани менен баратат. (Т. Сыдыкбеков)

з) Сөз айкашынын багындыруучу түгөйү белгиленген орунга жетүү маанисиндеги этиштерден болуп, ал эми багынычтуу түгөйү конкреттүү, же жалпы маанидеги зат атоочтордон болсо, сөз айкашында кыймыл-аракет жеткен

объекти көрсөтүлөт: 1) Сабитакун ал тилегине жетти. (К. Жантөшев) 2) Таң сүрө Алым Каныбекке жолукту. (К. Жантөшев)

Барыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтор багындыруучу этиш менен бышыктоочтук катышта колдонулганда, алар семантикалык маанилерине карай орундук, багыттык, мезгилдик, максаттык маанилерди билдирет: 1) Даниярдын обону гана өзөндүн үстүнөн созолонуп алыска жайылып жатты. (Ч. Айтматов) 2) Лыжачылар бир аз жүргөндөн кийин батышка бет алышты.

Ушул эле жөндөмөдөгү зат атоочтор мезгилдик маанини да билдирет: 1) Ал Москвага бир айга кетти. 2) Алардын ысмы кылымдарга сакталат. 3) Даярдык жыйырма күнгө созулду. (Т. Сыдыкбеков)

Этиштик сөз айкашынын тутумундагы барыш жөндөмөдөгү зат атоочтор максаттык маанини да билдирет: 1) Оштогу төрөлөрдүн бардыгы ошол бактын арасына сейилдикке барат. (К. Жантөшев) 2) Биз андан соң алдыбызга үч жоокерди чалгынга жибердик.

Багыныңкы түгөйү барыш жөндөмөсүндөгү ат атоочтон болгон этиштик сөз айкаштары да кыргыз тилинде кеңири колдонулат.

Ат атоочтор мааниси боюнча, негизинен, конкреттүү заттардын, кээде сын атооч жана сан атоочтордун ордуна колдонулгандыктан, анын катышуусу менен уюшулган сөз айкаштары көбүнчө объектилик катышта болот да, туюндурган мааниси, жалпысынан алганда, багыныңкы түгөйү барыш жөндөмөдөгү зат атоочтон болгон этиштик сөз айкаштарынын маанилери менен окшош келет: Өмүрбек менен Табылдыны сүрөткө түшүрүп, мага жибергин. (А. Токомбаев) Жо-ок, буга дагы эле чыдабайт. (Ч. Айтматов) Бирок ал өзүнүн көргөн-билгенин эч кимге айтпады. (Т. Сыдыкбеков)

Багындыруучу түгөйү этиш, багыныңкы түгөйү барыш жөндөмөсүндөгү зат ордуна колдонулган сын атоочтук сөз айкаштары. Зат ордуна колдонулган сын атоочтор да этиштик сөз айкаштарынын багыныңкы түгөйү катары кеңири колдонулат. Мындай сөз айкаштарынын багыныңкы түгөйү этишке болгон катышы боюнча кыйыр объектилик милдетти аткарат: **Жакшыга жалынсаң** – жан калат, **жаманга жалынсаң** – бир кашык кан калат. (макал) **Абийирдүүгө ажалдуу кийик жолугат.** (макал)

Багындыруучу түгөйү этиш, багыныңкы түгөйү барыш жөндөмөдөгү сан атоочтон болгон сөз айкаштары. Зат ордуна колдонулган сан атоочтор жана абстрактуу маанидеги сан атоочтор да барыш жөндөмөсүндө туруп, этиштик сөз айкаштарын уюштурууга катышат. Мындай сан атоочтор, негизинен, сандык – объектилик катышты, субъектинин сан жагынан өсүп жеткен чегин, сандык өлчөмүн, субъектинин жаш өзгөчөлүгүн билдирет; колдонулушу жагынан чектелүү болсо да, кыймыл - аракеттин сапатын билдирет: Шавхат нанды үчкө бөлдү. (Б. Жакиев) Аманат, топоң – топоң жеңил арыштап, берки экөөнө жетти. (Ш. Бейшеналиев) Талапкер атты санаса, эки миңге толуптур. («Манас») Чубатуудагы күлүктөрдүн саны кыркка жетти. (А. Убукеев) Быйыл Гүлай он алтыга аяк басты. (Т. Сыдыкбеков) Биз жалаң төрт менен бешке окуйбуз.

Багындыруучу түгөйү этиш, багыныңкы түгөйү барыш жөндөмөдөгү атоочтуктан болгон сөз айкаштары. Мындай түзүлүштөгү сөз айкаштары, негизинен, аракеттин кыймылдык маанидеги кыйыр объектиге багытталгандыгын билдирет: Отургандарга дагы бир сыйра көз жүгүрттү. (К. Баялинов) Сураганга бекер бер, суусаганга жеке бер. (макал)

Багындыруучу түгөйү этиш, багыныңкы түгөйү барыш жөндөмөдөгү кыймыл атоочтон болгон сөз айкаштары. Этишке багынычтуу түгөй болуп турган кыймыл атоочтор көбүнчө кыймыл-аракеттин кыйыр объектисин, айрым учурларда кыймыл-аракеттин максатын билдирет: Баштагы кедей жаштары эми билим алышка тырышты. (Т. Сыдыкбеков) Мындан алууга, билүүгө тырышабыз. Сен барганда, райондук кызматчылар учурашууга барышат. (А. Токомбаев)

Багындыруучу түгөйү этиш, багыныңкы түгөйү жатыш жөндөмөдөгү зат атоочтон болгон сөз айкаштары. Мындай сөз айкаштарынын зат атоочтук багынычтуу түгөйү бышыктоочтук жана толуктоочтук милдетти аткарат. Бышыктоочтук милдетинин ичинен алар көбүнчө орундук жана мезгил бышыктоочтук катышта, сейрек болсо да, сын – сыпаттык катышта колдонулат.

Орундук катышта колдонулганда кыймыл – аракет болуп өткөн жалпы мейкиндикти, же анын конкреттүү ордун

билдирет: Балдар батышта канкор жоо менен арстандарча алышып жатышпайбы! (К. Баялинов) Чаргын да кээде айры кармап, кырманда басат. (Т. Сыдыкбеков) Данияр болсо жаныбыздагы Кароол дөбөгө чыгып барып, караңгы киргенче ошол жерде отурат. (Ч. Айтматов)

Зат атоочтор мезгилдик катышта колдонулганда негизги кыймыл – аракеттин белгилүү бир мезгилде болгондугун, же анын жалпылаштырылган абстракттуу мезгилин билдирет: Кышта мектептин отун – суусу кемчил болду. (К. Баялинов) Бешимде Кызылкыянын ары бетине аштык. (М. Элебаев) Бир кезде анын чаңырган үнү угулду. Илгери бир заманда үч уулу бар кедей чал болгон экен. (М. Алыбаев)

Этиштик сөз айкашынын багынычтуу түгөйүнүн милдетин аткарып, сын – сыпаттык маанини да билдирген учурлары кездешет: Ар бир кадамды кыйынчылыкта басып өтүүдө. (Т. Сыдыкбеков) Адамдар боштондукта жана эркиндикте дайым эле жашай бербейт. (нуска сөздөн)

Жатыш жөндөмөдөгү зат атоочтор объектилик катышта кеңири колдонулат. Мындай учурда зат атоочтук багынычтуу түгөй абалдын, аракеттин кимде, эмнеде экендигин, эмнени жардамы менен, эмне аркылуу аткара алгандыгын, же кандайдыр бир нерсе турган, сактаган абстракттуу объектини, кандайдыр бир иш, аракет аткарылган объектини билдирет: Жапарда да ушундан бирөө боло турган эле. (К. Баялинов) Майсалбегим катында аман - эсендигин жазыптыр. (Ч. Айтматов) Бул айткандарын түбөлүк жүрөктө калды. (К. Жантөшев) Жакшы адам болсон, таарынычты көңүлдө сактаба. (К. Жантөшев) Бул шашылыш кабар бардык газеталарда жарыяланды.

Багындыруучу түгөйү этиш, багынычтуу түгөйү ат атоочтон болгон сөз айкаштары. Мындай сөз айкаштары азыркы кыргыз адабий тилинде көп деле өнүккөн эмес. Сөз болуп жаткан сөз айкаштарынын багындыруучу түгөйү бир жерде тургандыкты билдирүүчү семантикалык мааниси бар этиштерден болот. Мындай учурда аракеттин кимде, эмнеде экендигин, кайсы тарапта болгондугун билдирет: Кат жазуунун бизде өзүнчө салты боло турган. (Ч. Айтматов) Мүмкүн, ал сезим башта ар кимибизде билинбей жашыруун болгон чыгаар. (Ч. Айтматов)

Багындыруучу түгөйү этиш, багыныңкы түгөйү жатыш жөндөмөдөгү зат ордуна колдонулган сын атоочтон болгон сөз айкаштары. Мындай сөз айкаштары тилибизде кеңири колдонулат. Зат ордуна колдонулган сын атоочтор жатыш жөндөмөдө колдонулганда, көбүнчө объектилик катышты билдирип, кандайдыр бир белгинин кимде, эмнеде экендигин көрсөтөт: **Жаманда намыс болбойт, соргокто уят болбойт.** (макал) **Жакшыда жамандык болбойт.** (макал)

Багындыруучу түгөйү этиш, багыныңкы түгөйү жатыш жөндөмөдөгү зат ордуна колдонулган сан атоочтон болгон сөз айкаштары. Мындай сөз айкаштарынын багындыруучу түгөйү да көбүнчө объектилик катышта колдонулат: Он бешке чыкканча бала төртүнчүдө отурмак беле... (М. Жангазиев)

Жатыш жөндөмөсүндөгү зат ордуна колдонулган сан атоочтор мезгилдик катышта да колдонулат: Отуз беште жолукса, ойрондобос эр белем. Ал кырк жетисинде өлдү.

Багындыруучу түгөйү этиш, багыныңкы түгөйү жатыш жөндөмөсүнөн болгон атоочтуктардан болгон сөз айкаштары. Мындай сөз айкаштарынын багынычтуу түгөйү негизги кыймыл – аракеттин болгон мезгилин билдирет: Үйүндүн байлыгын көчкөндө көр, атты арыганда көр, эрди карыганда көр. (макал)

Багындыруучу түгөйү этиш, багыныңкы түгөйү жатыш жөндөмөсүндөгү кыймыл атоочтордон болгон сөз айкаштары. Мындай түзүлүштөгү сөз айкаштарынын багыныңкы түгөйү кандайдыр бир иш болуп өткөн аракет процессин кыйыр объект катары көрсөтөт: Бул жылдардын ичинде республикабыздын өнүгүшүндө чоң жетишкендиктер болду.

Кыймыл атоочтор негизги кыймыл – аракеттин болгон мезгилин да билдирет: Жыйырма экинчи жылы жер бөлүштүрүүдө айылга келген. (К. Каимов)

Багындыруучу түгөйү этиш, багыныңкы түгөйү чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтон болгон сөз айкаштары. Чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтор бардык түрк тилдеринде, анын системасында кыргыз тилинде да этиштик сөз айкаштарынын багынычтуу түгөйү катары кеңири колдонулат. Кыргыз тилинде чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтор этиштик сөз айкаштарынын багынычтуу түгөйү катары келгенде,

негизинен, эки түрдүү катышта кездешет: **бышыктоочтук катышта жана толуктоочтук (объектилик)** катышта.

Чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтор бышыктоочтук катышта колдонулганда, алар семантикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык **орундук, мезгилдик, себеп жана сан – өлчөм** маанилерин билдирет.

Орундук мааниси. Чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтор кыймыл – аракеттин ордун билдиргенде маани жагынан семантикалык ар түрдүү кошумча маанилерди туюндурат: кыймыл-аракеттин башталып чыккан ордун, кыймыл – аракеттин кандайдыр бир мейкиндиктин ичинен сыртка башталып чыккандыгын, кыймыл–аракеттин өлчөмдүү бир жерден башталгандыгын, кээде кыймыл – аракеттин болгон ордун ж. б. билдирет: **Жылуу сөз жыланды ийинден чыгарат.** (макал) **Күн көтөрмө бою өйдөлөгөндө, аларды араң үйдөн кетирдик.** (К. Баялинов) **Балдар туш – туштан чуркашты.** Мен аны жакында ушул **Рыбачыдан жолуктурдум.**

Мезгилдик мааниси. Зат атоочтор чыгыш жөндөмөдө туруп, мезгилди туюндурганда, багындыруучу этишке карай семантикалык кошумча ар түрдүү мааниде колдонулат. Жогоруда эскертилгендей, чектелген так мезгилдик маанини, же жалпылаштырылган абстракттык маанини билдирет: **Жакшы жашынан эл башкарат, жаман карыган сайын жашарат.** (макал) **Болчуров бармактайынан ишке машыккан.** Мугалимдер **сентябрдан ишке киришет.**

Себептик мааниси. Чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтор этиштик сөз айкашынын багынычтуу түгөйү болуп колдонулганда, негизги кыймыл - аракеттин аткарылыш себебин билдирет: **Сагызган сактыгынан өлбөй, суктугунан өлөт.** (макал) **Ал ачкалыктан жөөлүп жатпасын.** (К. Жантөшев) **Жалгыз баласынын кайгысынан карып болуп калышты.** (А. Токомбаев)

Сан – өлчөм мааниси. Чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтор этиштик сөз айкашынын багыныңкы түгөйү болуп келгенде, негизги кыймыл – аракеттин ар түрдүү мүнөздөгү өлчөмүн, б. а., сан жагынан болгон өлчөмдү, салмактык өлчөмдү, мезгилдик өлчөмдү, мейкиндик жагынан болгон өлчөмдү, баа жана нарк жагынан болгон өлчөмдү туюндурат: **Муздак ынак кымыздан аркимиси бир кеседен тартып жиберешти.** (Т. Сыдыкбеков) **Алар өздөрү үрөндү эки пуддан топтошту.**

(К. Баялинов) Курулушта күнүгө сегиз сааттан иштедик. Машина саатына жүз жыйырма километрден жүрдү.

Сын – сыпат мааниси. Чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтор сын – сыпат маанисинде колдонулганда, негизги кыймыл – аракеттин кандай мүнөздө болгондугун, амалын билдирет. Мындай мааниде зат атоочтор тилибизде сейрек колдонулат: Душман сыртынан күйүнөт, ичинен сүйүнөт. (макал) Ал ишке ичимден капа болдум. (К. Бектенов)

Толуктоочтук (объектилик) катыштагы этиштик сөз айкаштары. Мындай сөз айкаштарынын багыныңкы түгөйү, негизинен, заттык маанидеги сөздөрдөн болот да, башкаруучу сөз менен объектилик катышта колдонулат. Мындай учурда багыныңкы түгөй семантикалык ар түрдүү кошумча мааниде болот: багынычтуу түгөйү кимдир бирөө, же кандайдыр бир заттан алыстаган, четтеген объектини, субъект кутулган, ажыраган, арылган объектини, кимдир бирөө, же белгилүү бир буюм, зат бөлүнүп алынган объектини, кандайдыр бир нерсе бөлүнүп чыккан объектини, кыймыл – аракет бүтүн нерсенин бир бөлүгүнө тарагандыгын, кыймыл – аракетке жарым – жартылай, бир аз бөлүгү дуушар болгон объектини, ар кандай психикалык сезим менен байланышкан объектини, кандайдыр бир белгинин чыгышына түрткү, себепчи болгон объектини, кандайдыр бир маалымат, кабар, тарбия, билим алынган булакты объект катары көрсөтөт, же кимдир бирөөнө, кандайдыр бир нерсени билүүгө, таанууга жөлөк, түрткү болгон объектини, кандайдыр бир нерсенин эмнеден жасалгандыгын, эмнеден пайда болгондугун, кыймыл – аракеттин ким аркылуу, кимдин жардамы менен аткарылгандыгын, кыймыл-аракеттин эмне аркылуу, эмненин жардамы менен аткарылгандыгын, субъектинин абалынын өзгөрүшүн, анын бир абалдан экинчи абалга өтүшүн ж.б. билдирет: **Эмгектен качсаң – дөңгөккө.** (макал) Ашыккан аштан кур калат. Бурулчанын көзүнөн кылканды алды. (К. Баялинов) Ал кетип бараткан окуучулардан бөлүнүп калды. (Т. Сыдыкбеков) Сөз сөздөн чыгат, сүйлөбөсө эмнеден чыгат. (макал) Ысман атасынынын колтугунан жөлөдү. (А. Токомбаев) Балык башынан сасыйт. (макал) Балдарынын эски – уску кийимдеринен кийгизди. (К. Баялинов) Биз, көрүнөө болбосо да, көзү жокто Даниярдын мүнөзүнөн күлө турганбыз. (Ч. Айтматов) Беттери сууктан чымырайт.

(Т. Сыдыкбеков) **Эмгектен арыктасаң, түшүмүнө семирээрсиң.** (макал) **Кимдин койлору экенин койчусунан билип кайтты.** (К. Баялинов) **Бөрү атар уулду бөркүнөн тааны.** (макал) **Акырын баскан молдодон сактан, ала чапан кождон сактан.** (макал) **Илгеркилердин сөөгү болоттон ширелсе керек.** (А. Токомбаев) **Катты бирөөдөн берип жиберди да, штабка карай чуркады.** (А. Токомбаев) **Сүтгү алып барып, сепаратордон өткөрүп келе коёт.** (К. Баялинов) **Үч күндөн кийин Жаш Айдар уйкудан чочуп ойгонот.** («Манас»)

Багындыруучу түгөйү этиш багыныңкы түгөйү чыгыш жөндөмөдөн болгон сөз айкаштары.

Чыгыш жөндөмөдөгү багынычтуу түгөй болуп ат атоочтор, зат ордуна колдонулган сын атоочтор, сан атоочтор, этиштин кыймыл атооч формасы колдонулат: Балдарга бизден белек тапшыргыла. Батийна эч кимден калышпас эле. (Т. Сыдыкбеков) **Жакшыдан жаман туулса – чыгаша, жамандан жакшы туулса – киреше.** (макал) **Ак көңүлдүүдөн арамдык чыкпайт.** (макал) **Жашы да жыйырмадан эчак ашкан.** (К. Баялинов) **Өзүң билбесең, билгенден ук.** (макал) **Ал коркконунан ордунан тура калды.** (Ч. Айтматов) **Самтыраган кебетеси менен учурашуудан уялды.** (К. Жантөшев)

Этиштик сөз айкаштарынын багынычтуу түгөйү жогоруда көрсөтүлгөн жөндөмөлөрдөгү толук маанилүү сөздөрдөн башка кызматчы сөздөр тизмектелип айтылуу менен да уюшулат. Мындай учурда тизмектелип айтылган кызматчы сөздөр өзүнөн мурунку толук маанилүү сөздүн семантикасына дагы кошумча маанилерди берүү үчүн колдонулат. Кызматчы сөздөр объектилик, атрибутивдик, жана адвербиалдык катыштагы сөздөр менен бирге багындыруучу этишке багынычтуу түгөй болуп колдонула берет: **Сабактан кийин Бөдөнөуяга баралы ээ, балдар.** (С. Ө.) Бул маселени мен Курманов менен макулдашам. (К. Баялинов)

Түгөйлөрү таандык байланышта болгон этиштик сөз айкаштары

Таандык байланыш аркылуу уюшулган этиштик сөз айкаштарынын колдонулушу чектелүү, анткени бардык эле этиштер багыныңкы байланыштын бул жолу боюнча сөз айкашын түзө албайт. Мисалы, кадыресе өз маанисиндеги

этиштер (нагыз өз маанисиндеги этиштер), этиштин чакчыл формасы илик жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкаша албайт. Этиштин кыймыл атооч жана атоочтук формалары зат ордуна колдонулган учурда гана илик жөндөмөсүндөгү сөздөрдү өзүнө багындыра алат. Мындай учурда этиштик сөз айкашынын багынычтуу түгөйү илик жөндөмөсүндө, багындыруучу түгөйү (кыймыл атооч жана атоочтук) таандык мүчөнү кабыл алган формада колдонулат. Башкача айтканда, таандык байланыштагы этиштик сөз айкаштары кадимки эле синтаксистик изафеттик конструкциянын үчүнчү түрүнүн формасына келтирилет.

Өз табияты боюнча изафеттик конструкция зат атооч менен зат атоочтун айкашы болуп эсептелет. Зат атоочтон башка сөз түркүмдөрү изафеттик конструкциянын багындыруучу, же багынычтуу түгөйү болуп түшкөн заттын кыймылдык белгисин билдирет: 1) **Жаш жигиттин уялганы** – өлгөнү. (макал) 2) **Адам карылыктын жакындаганына кайгырбай, жаштыктын алыстаганына кайгырат.** (А.Д.) 3) **Аксактын асманды тепкиси келет.** (макал) 4) **Алгандын бергени бар, күлгөндүн билгени бар.** (макал) 5) **Уйдун тууруна күтүп, уузуна күтпөптүр.** (лакап) 6) **Сокурдун катканын көздүү таба албайт.** (макал) 7) **Адамдын өзү кандай болсо, анын сүйгөнү ошондой.** (И. Э.)

Жөнөкөй жана татаал сөз айкаштары

Түркологияда сөз айкашынын курулушу (структурасы) жөнүндө бирдей пикир жок. Дегинкиси толук маанилүү сөздөрдөн түзүлгөн сөз айкаштары жөнөкөй сөз айкаштары деп эсептелет: кат жазуу, көп жазуу, көп жашоо, баалуу китеп, ырдаган бала ж.б.

Айрым окумуштуулар бул түшүнүккө түгөйлөрү татаал сөздөрдөн турган сөз айкаштарын да кошот: *алп кара куштун тырмагы, кара чыйырчыктын уясы, Чоң – Сары – Ойго баруу, талаада иштеп жатат* ж.б. Чындыгында, бул көз караш туура, анткени татаал сөздөрдө деле, кадимки жөнөкөй сөздөр сыяктуу, бир гана лексикалык маани бар. Ошол себептүү сүйлөм тутумунда татаал сөздөр бардык түгөйлөрү менен бирге синтаксистик бир гана милдетти (бир гана сүйлөм мүчөсүнүн

милдетин) аткарат: 1) **Ала карганы** атынан **чакырат**. (макал)
2) – Акетай ээ, мына бу **кетип бара жаткандарды карачы!**
(Т. С.)

3) – **Ачып ийсем** ааламдын баарын **койбойт**,
жыйып ийсем жарты жаңгактын көзү **толбойт**. (табышмак)
- Көз

4) Биз **Советтик Армиянын** эпкиндуу **жоокерлерибиз**. («СК») Бул сүйлөмдөрдүн тутумунда **ала карганы** (тике толуктооч), **кетип бара жаткандарды** (тике толуктооч), **ачып ийсем, жыйып ийсем** (мезгил бышыктооч), Советтик Армиянын (аныктооч) деген татаал сөздөр сүйлөмдүн бир эле мүчөсүнүн милдетин аткарып турат.

Сөз айкаштары жалаң гана толук маанилүү сөздөрдөн түзүлбөстөн, айрым учурларда толук маанилүү сөзгө кызматчы сөздөр тизмектеле айтылуу менен да уюшулат. Мындай учурда кызматчы сөздөр (жандооч, бөлүкчө, кызматчы сөз милдетиндеги көмөкчү этиштер, модаль сөздөр) толук маанилүү кайсы сөзгө тиешелүү болуп айтылса, ага ар түрдүү кошумча маани (күчөтүү, болжолдоо, тануу, суроо, тактоо ж.б.) берүү үчүн колдонулат: **ат менен келүү, шаарга чейин баруу, балага гана караштуу, сөзгө түшүндү окшойт, окуучуга айтса керек, ага эскертсе болду, үйүндө иштеп жаткан чыгар, энесине абдан эркелейт ж. б.** сыяктуу сөз айкаштарын кээ бир окумуштуулар татаал сөз айкашы деп эсептешсе (М. Балакаев, З. Г. Ураксин, А. Баскаков ж.б.), айрымдары жөнөкөй сөз айкашы катары карашат (К. Сарыев, А. Турсунов ж.б.)

Сөз айкашын түзүүдө анын бир түгөйү катары фразеологизмдер да катышат: **жанды жанга уруп иштөө, дубандан чыккан күлүк, боору менен жылып калган карыя, аяк алып ичер** улууга каяша айтпоо ж.б.

Сүйлөмдө фразеологизмдердин да аткарган синтаксистик милдеттери лексикалык бир гана мааниси бар жөнөкөй жана татаал сөздөргө окшош, б.а., фразеологизмдер да сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат: 1) Андай **ачык ооздук** Акбилек айымдан болбосо, башкаларыбыз кулпулаган таш эмеспизби, - деди Жутаке миң башы. (К.Ж.) 2) **Омор байыртан сөөгүнө сиңген** адаттарын таштай элек. (Т.С.) 3) Капсалаңдын **жылдызы жерге түшүп, үшкүрүгү**

таш жарат. (Ш.Б.) Биринчи сүйлөмдөгү фразеологизм (ачык ооздук) ээнин, экинчисинде (сөөгүнө сиңген) аныктоочтун, үчүнчүсүндө (жылдызы жерге түшүп, үшкүрүгү таш жарат) бышыктоочтун жана баяндоочтун милдетин аткарып турат.

Түркологияда фразеологизмдер (муну туруктуу сөз айкаштары деп да атайт) катышкан сөз айкаштарынын курулушу жөнүндө да ар башка пикирлер айтылып келе жатат: айрымдары аны, фразеологизмдер катышкан сөз айкаштарын, курулушу боюнча жөнөкөй сөз айкашы да эмес, же татаал сөз айкашы да эмес, алар өтмө сөз айкаштары (словосочетания переходного типа) деп эсептешет (О. П. Анжиганова, В. Н. Перетрухин); окумуштуулардын дагы бирлери мындай сөз айкаштарын жөнөкөй түзүлүштөгү эле айкаштар катары карашат (А. Абдуллаев, А. Турсунов). Синтаксис жөнүндөгү окуунун көз карашы боюнча, сөз айкашынын түгөйлөрүнүн маанилик катыштары деген маселенин өзара байланышы да бар, олуттуу айырмачылыгы да бар. Азыркы сөз алардын түгөйлөрүнүн маанилик катышы жөнүндө эмес, түзүлүшү жөнүндө болуп жатат. Чындыгында, толук маанилүү сөздөргө кызматчы сөз тизмектеле айтылуу менен уюшулган, ошондой эле түгөйлөрүнүн бири ажырагыс тизмектерден түзүлгөн сөз айкаштары курулушу боюнча татаал сөз айкаштары болуп эсептелет.

а) Кызматчы сөздөрдүн тизмектеле айтылуусу менен уюшулган сөз айкаштары: **ништен кийин кайтуу, айыл чарбасы жөнүндөгү маселе, уста адам экен, эчак эле келген окшойт, абдан узак иштөө** ж.б.

б) Фразеологизмдердин катышуусу менен уюшулган сөз айкаштары: **үрүп чыгар ити жок адам, чийки май жегендей болуп жүрүү, бечаранын эки бутун бир кончуна кийгизген, ага ээринин кашын тааныт, жаны өз ордуна келгендей уктоо** ж.б.

в) Ажырагыс сөз тизмектеринин катышуусу аркылуу уюшулган сөз айкаштары: **ааламга жарык берген күн, адам болор бала, баласы көп адам, малга жайлуу орөөн, эл көчкөндө көчүү, балдары мектепке окуган ата – эне, улууну көрүп өсүү, көзүн кыйшайтып алуу** ж.б.

Сөздөрдүн грамматикалык байланыштары жөнүндө жалпы маалымат

Сөздөрдүн өзүнчө тургандагы маанилери жалпы мүнөздө болсо, алар дагы бир башка сөздөр менен айкашканда алда канча так, конкреттүү мааниде болору белгилүү.

Мисалы: а) китеп, үй; б) жаңы китеп, жакшы китеп, окулган китеп, окула турган китеп, китепкананын китеби, менин китебим, үстөлдөгү китеп ж.б. Чоң үй, жаңы үй, үч бөлмөлүү үй, балалуу үй, көп кабаттуу үй, шаардагы үй, балдар үйү, маданият үйү ж.б. Биринчи учурда *китеп*, *үй* деген сөздөр жалпы мааниде болсо, экинчи учурда ал сөздөрдүн маанилери башка сөздөр менен айкашып туруусунун натыйжасында такталып, ачык – айкын болуп турат, б.а. анын кандай китеп, кандай үй экендиги, же алардын эмнеге арналгандыгы, кимге таандык болушу даана байкалат.

Сөздөрдүн бири – бири менен мындайча айкашып айтылышы синтаксистик бирдик болуп саналат. Синтаксистик бирдиктер, эреже катары, көп түгөйлүү болот: *жашыл дарак, бутактуу жашыл дарак. Жашыл дарак шаарга көрк берет* ж.б. Бул мисалдардагы өз ара айкашып айтылган бирдиктер синтаксистик бирдей түзүлүштө, бирдей милдетте эмес: биринчи жана экинчи бирдиктер – сүйлөм үчүн курулуш материал болуп эсептелген кадыресе сөз айкаштары; үчүнчү бирдик – сүйлөм.

Сөз айкаштарында да, сүйлөмдө да сөздөр өз ара маанилик катышта болот. Алардын маанилик катыштары тилдик каражаттардын, б.а., синтаксистик байланыштардын негизинде берилет. Ушул негизде сөздөрдүн синтаксистик байланыштары эки түрдүү планда – сөз айкаштарынын түгөйлөрүнүн байланышы катары жана кеңири мааниде алганда, сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышы катары да каралып келе жатат.

Сөз айкашынын түгөйлөрүнүн ортосундагы синтаксистик катыш синтаксистик багыныңкы байланыштын негизинде түзүлөт, анткени сөз айкаштарында дайыма грамматикалык жактан багыныңкы жана багындыруучу түгөйлөрү болот. Бир сөз формасынын экинчи сөзгө грамматикалык жактан багынычтуулугу (көз карандылыгы) формалдык жактан

үстөмдүк кылуучу сөздүн категориялык касиетинен¹ келип чыгат.

Өз ара айкашып турган сөздөрдүн биринин экинчисине грамматикалык жактан көз карандылыгы сөздөрдүн багыныңкы байланышы деп аталат.

Азыркы кыргыз тилиндеги сөздөрдүн мындайча байланышы төмөнкүдөй жолдор аркылуу берилет: ээрчишүү, ыкташуу, башкаруу жана таандык байланыш.

Сөздөрдүн грамматикалык байланышуу жолдорунун бул түрлөрүнөн башка дагы бир түрү, тең байланыш деп аталган түрү, бар. Ал сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүндө гана колдонулат.

Сүйлөм тутумунда синтаксистик бирдей милдет аткарган сүйлөм мүчөлөрү (сүйлөм ээси, баяндооч, аныктооч ж.б.) кездешет. Андай мүчөлөрдүн синтаксистик милдеттери гана эмес, грамматикалык формалары да окшош келет. Колдонулушунда бир өңчөй мүчөлөр байланыштыруучу санак интонация, же байламталар аркылуу бири – бири менен байланыш түзөт.

Грамматикалык принцип боюнча сүйлөм тутумундагы бир өңчөй мүчөлөр бири – бирине багынычтуу, көз каранды болбостон, тең укуктуу болушат. Ошол себептүү алардын ортосундагы грамматикалык байланыш тең (тең укуктуу) байланыш деп аталат: 1) *Ленинче жашоо жана ништөө - ар бир советтик адамдын милдети.* (М.Г.) 2) *Согуш жылдарында кары – картаңдардын тарткандары да – оор түйшүк, ачуу санаа.* (Т.С.) 3) *Кыска жип не байлоого, не күрмөөгө келбейт.* (макал) Бул мисалдарда асты сызылган сөздөр – бир өңчөй мүчөлөр. Алар бири – бирине багынычтуу эмес, тең укуктуу. Ошол себептүү ал бир өңчөй мүчөлөрдүн (бир-өңчөй ээ, бир өңчөй баяндооч, бир өңчөй толуктооч) өзара байланышы тең байланыш болуп эсептелет.

---

¹ Сөздүн тигил же бул сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү, грамматикалык жеке маанилеринин системасы жана лексикалык мааниси анын категориялык касиетин түзөт.

Ээрчишүү (окшошуу) байланышы

Кыргыз тилиндеги сүйлөмдөгү сөздөрдүн ээрчишүү байланышы, негизинен, баш мүчөлөрдүн (ээ менен баяндоочтун) бири – бири менен болгон грамматикалык карым-катнашында колдонулат. Ээрчишүүнүн принциби боюнча сүйлөм тутумунда өз ара айкашып турган сөздөрдүн багындыруучу түгөйүнө (үстөмдүк кылуучу өзөгүнө) багыныңкы түгөйү жак, сан боюнча, кээде түр (одоно жана сылык түр) боюнча да окшошуп турууга тийиш.

Эки составдуу сүйлөмдөрдүн тутумунда грамматикалык ээ жана баяндооч дайыма бири – бири менен синтаксистик байланышта болот. Мындай учурда сүйлөм ээси грамматикалык жактан багындыруучу, ал эми баяндооч анын түрдүү белгилерин билдирүүчү мүчө катары багынычтуу түгөй болуп эсептелет. Натыйжада, сүйлөм ээси жак, сан, кээде түр боюнча грамматикалык кандай формада айтылса, баяндооч да ошол эле формада ага (ээге) окшошуп, аны ээрчип турууга тийиш: 1) *Сен бул жерге аркачан башкача болуп келчүсүң.* (Ч.А.) 2) *Биз өзүңөрдөй эле колхозчу элбиз.* (Т.С.) 3) *Сиз ак ниет, кичипейил адамсыз, ошол үчүн элдин баары сизди жакшы көрүшөт.* (К.Ж.)

1 – сүйлөмдүн грамматикалык ээси – сен, ал жекелик санда, II жакта айтылган; баяндоочу – *келчүсүң*, бул да жекелик санда, II жакта колдонулган. Ушул эле сыяктуу 2 – жана 3 – сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрү да (*биз, сиз, баары* – сүйлөм ээлери; *элбиз, адамсыз, көрүшөт* – баяндоочтор) жак, сан, түр боюнча бири – бирине окшошуп турат.

Сүйлөм тутумунда баш мүчөлөр, бул мисалдардагы сыяктуу, дайым эле грамматикалык формасы боюнча (жак, сан, түр боюнча) бири – бирине толугу менен окшошо бербейт: айрым учурларда сүйлөмдүн конструкциясынын талабына, стилдик нормага ылайык, кээде баш мүчөлөрдүн семантикалык – синтаксистик жагдайына, морфологиялык табиятына жараша толук окшошсо, кээде толук эмес, жарым – жартылай гана (жак боюнча ээрчишсе, сан боюнча ээрчибей калышы мүмкүн, тескерисинче, сан боюнча ээрчишип турушса, жак боюнча ээрчибей айтыла берет) окшошуп айтылышы мүмкүн; айрым шарттарда алар жак, сан, түр боюнча да бири – бирине окшошпой, мааниси боюнча гана байланышкан учурлары кездешет.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн ээрчишүү байланышы эки тараптуу, б.а., ал үчүн ээнин да, баяндоочтун да морфологиялык табияты эске алынууга тийиш. Ушул негизде, биринчиден, сүйлөм ээсинин кайсы сөз түркүмүнөн экендиги (жактама ат атоочтонбу, же зат атооч, зат ордуна колдонулган башка сөздөрдөнбү) канчалык маанилүү болсо, экинчиден, баяндоочтун түрү да – этиштик, же атоочтук баяндооч экендиги ошончолук маанилүү.

Азыркы кыргыз адабий тилинде сүйлөм ээсинин милдетин 1 – жана 2 – жактагы ат атоочтор (жактама ат атоочтор) аткарсан, баяндооч ээни жак боюнча да, сан боюнча да, түр боюнча да толук ээрчип айтылат: 1) **Мен** дүйнөдө үч нерсени жаман көрөм; биринчиси – калп айтуу; экинчиси – кытмырлык; үчүнчүсү – ичи тарлык. (Н.Б) 2) **Биз** жаратылыштан ырайым күтүп тура албайбыз, биздин максат – андан тартып алуу. (И.Мич.) 3) **Акылыбыз, медеибиз өзүңсүн, сен жеткирдин бизди бактыга.** (А. Токто.) 4) **Силер бактылуусуңар, анткени силер коммунисттик коомдо жашап жатасыңар.** («КП») 5) **Сиз турмуштун ар кандай тоскоолдуктарын жеңе билиңиз, ошондо гана сиздин кайраттуу экендигиңиз байкалат.** (Н.Б.) 6) **Совет өлкөсү – көп улуттуу эмгекчи элдин өлкөсү, сиздер аны жакшы билесиздер.** Мындай конструкциядагы сүйлөмдөрдөн баш мүчөлөрдүн бир эле мезгилде жак боюнча да жана сан боюнча да бири – бирине толук окшошуп турушу жактама ат атоочтор менен жак мүчөлөрдүн семантикалык – грамматикалык табиятынан келип чыгат, анткени ээлик милдет аткарган 1 – жана 2 – жактагы ат атоочторго шайкештелип, жак мүчөлөр да санды (жекелик, көптүк), жакты бирге туюндуруп турат. Ошол себептүү түрк тилдеринде, алардын системасында кыргыз тилинде да сөз болуп жаткан үлгүдөгүдөй сүйлөмдөрдө баш мүчөлөрдүн толук ээрчишүүсү дайыма бекем сакталат.

Сүйлөм ээсинин милдетин 3 – жактагы *ал* деген жактама ат атооч аткарсан, этиштик баяндоочтор кээде ээни жак боюнча ээрчисе, кээде жак боюнча ээрчибей эле, маани жактан байланыша берет. Бул кырдаалды так жана туура байкоо үчүн алды менен этиштик баяндоочтун чагын аныктоо зарыл: эгерде этиштик баяндооч учур чакта, же келер чакта колдонулса, анда ал сүйлөм ээсин жак боюнча ээрчип айтылат; эгерде этиштик баяндооч өткөн чакта турса, анда сүйлөм ээсин жак

боюнча ээрчибейт да, мааниси боюнча гана байланыш түзүп турат. Анткени этиштин өткөн чагынын 3 – жакты билдирүүчү жак мүчөсү кыргыз тилинде жок.

1) Ал жакшы **иштеп жатат**.

2) Ал жакшы **иштеди**.

3) Ал жакшы **иштейт**.

1 – жана 3 – сүйлөмдө баш мүчөлөр жак боюнча да, сан боюнча да бири – бирине окшош. 2 – сүйлөмдө болсо алар (баш мүчөлөр) сан боюнча окшошуп турганы менен, жак боюнча окшош эмес. 2 – сүйлөмдүн өткөн чакта колдонулган этиштик баяндоочунун жак мүчөсү жок.

Ээлик милдетти 3 – жактагы ал деген ат атооч аткарганда, этиштик баяндоочтун ээни сан боюнча ээрчишүүсүнүн да белгилүү нормалары бар. Эгерде сүйлөм тутумунда ал деген ат атоочтук ээ адамдын аты – жөнүн, кесибин, туугандыгын, жолдоштугун ж.б. билдирүүчү сөздөрдүн ордуна колдонулса, этиштик баяндооч ээни жекелик жана көптүк сан боюнча ээрчип айтылат. Ал эми үчүнчү жактагы жактама ат атоочтук ээ (ал) адамдан башка заттын ордуна колдонулса, этиштик баяндооч жекелик сан боюнча ээни ээрчигени менен, көптүк сан боюнча ээрчибей да калышы мүмкүн: 1) Ал *Ажарга жакындай баштады*. (К.Б.) 2) ... *Алар жайлоодон көчүп келишти*. (К.О.) 3) *Алар бура тартып кепенин жанына келишти*. (А.Т.) 4) *Алар жылкыдай узакка чуркай албайт*. («КП»)

1 – 2 – жана 3 – сүйлөмдө ат атоочтор (ал, алар) адамды туюндуруучу сөздөрдүн ордуна колдонулган. 4 – сүйлөмдө алар деген сүйлөм ээси жаныбарды (уй) билдирүүчү сөздүн ордуна колдонулган. Бул сүйлөмдөрдүн грамматикалык ээси (алар) көптүк санда, баяндоочу (чуркай албайт) жекелик санда айтылган.

Эскертүү. Алар деген ат атооч адамдан башка заттардын ордуна колдонулганда, этиштик баяндоочтор көптүк сан боюнча ээни (алар) ээрчип айтылган учурлары да кездешет. Мындай көрүнүш көбүнчө котормо адабияттарда байкалат: Алар кургакта да, сууда да жашашат. («Зоология»)

Кыргыз тилинде 1 – жана 2 – жактагы жактама ат атоочтор дайыма адамга карата айтылуучу сөздөрдүн ордуна гана колдонулат. Ал эми 3 – жактагы ат атооч (ал, алар) бардык

заттардын – адамга карата, адамдан башка бардык жандуу жана жансыз заттардын - ордуна колдонула берет. Ошентип, колдонулуш мүмкүнчүлүгү жагынан 3 – жактагы ат атооч сөздөр өтө эле универсалдуу.

Сүйлөм ээсинин милдетин ат атоочтун семантикалык башка түрлөрү (жактама ат атоочтон башка түрлөрү) жана зат атооч, же зат ордуна колдонулган сөздөр аткарса, баяндоочу да атоочтук баяндоочтор болсо, азыркы кыргыз тилинде мындай баш мүчөлөрдүн ээрчишүү байланышында айрым бир өзгөчөлүктөр бар экендиги байкалат.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү грамматикалык бирдей формадагы зат атооч сөздөрдөн болсо, алар стилдик нормага ылайык сан боюнча ээрчишип да, ээрчишпей да колдонула берет: 1) Бул адамдар – эмгеги менен элге таанылган адамдар. (СК) 2) Мына бул улан – кыздарыбыз – азыр студент, эртеңки адис. (Ш.Б.) Бул сүйлөмдөрдүн эки варианты тең азыркы кыргыз тилинде колдонулат. 1 – сүйлөмдө зат атоочтук ээ жана баяндооч көптүк сан боюнча окшош болуп турат. Бирок булардын жагы белгисиз, анткени жак көрсөткүчтөрү жок, алар мааниси боюнча гана 3 – жакта деп эсептелинет. 2 – сүйлөмдө болсо баш мүчөлөр жак боюнча да, сан боюнча да бири – бирине окшош эмес. Алар, негизинен, маани жагынан гана байланышта айтылган.

Эгерде сүйлөмдүн баяндоочу жатыш жөндөмөдөгү зат атоочтон болсо, анда ал сүйлөм ээсин жак боюнча да, сан боюнча да ээрчибестен, маани жактан гана байланышта айтылат:

1) Эненин көөнү балада, баланын көөнү талаада. (Токтогул)

2) Колхоздун малдары азыр жайлоодо. (СК)

Сүйлөм ээси абстракттуу зат атооч (акыл, эс, ойлоо, сезим, сүйүү, санаа ж.б.), же жалпы маанидеги заттан (мал, балык, кийим, азык ж.б.) болсо да, сүйлөмдүн зат атоочтук, кыймыл атоочтук баяндоочтору грамматикалык ээ менен көбүнчө маани жактан байланышат: 1) Акыл – тозбоочу тон, илим – жоголбоочу кен. (макал). 2) Атеизм – кудайды тануу, ушул тануу аркылуу гана адамдын турмушу аныкталат. (К.Маркс) 3) «Балтыр бешик бала» - бешикте бөлөнүп жаткан бала. (Х. Кар.) 4) Билим иш менен гана көркүнө чыгат: билим – дарак, иш - анын мөмөсү. (макал)

Сүйлөмдүн баяндоочу сын атоочтон болсо, ал сүйлөм ээсин (жактама ат атоочтон башка) жак боюнча да, сан боюнча да ээрчибестен, маани жактан гана байланышта айтылат, анткени сын атоочко сан жана жак категориялары мүнөздүү эмес: 1) **Аттаган жери атандай, баскан жери бармактай, оттогон жери оймоктой, качып жүрөт карматпай.** (табышмак) 2) **Деним таза, кулагым сак, бирок көзүмө эч нерсе көрүнбөгөндөй сезилет.** (К.Ж) Бул сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун (атандай, бармактай, оймоктой, таза, сак) жагын, санын ажыратуу мүмкүн эмес. Мындай баяндоочтор сүйлөм ээси менен маани жактан гана байланышта айтылат.

Сүйлөмдүн баяндооч мүчөсүнүн милдетин сан атоочтор аткарсан, баш мүчөлөр сан боюнча бири – бирине окшош болуп да, окшош болбой да колдонулган учурлары кездешет. Бирок, кыргыз тилинин фактыларына караганда, сөз болуп жаткан баш мүчөлөр көбүнчө сан боюнча бири – бирине окшош болбогон түрүндө колдонулары байкалды.

Сан атоочтук баяндоочтуу сүйлөмдөрдө баш мүчөлөр дайыма жак жагынан окшошпой айтылат, анткени сан атооч сөздөргө да жак категориясы мүнөздүү эмес: 1) **Бар – бар – бар эки, бармактары он эки, кулаалыдан тону бар, куйругунун учунда кыркка жакын калы бар.** (табышмак) 2) **Түбүр – түбүр – төртөө, эсил кайран – экөө, Жапаркулу жалгыз, ийри комуз, жарты жылдыз.** (табышмак) 3) **Малыбыз абдан көбөйдү: кой жетимиш эки миң; уй үч жарым миң; жылкы бир миң жети жүз элүү; чочко өстүрө элекпиз.**

Сөздөрдүн ыкташуу жолу боюнча байланышы

Багыныңкы байланыштын бул түрү кыргыз тилинде байыртан бери эле кеңири колдонулуп келе жатат. Сүйлөм тутумунда ыкташуу жолу боюнча жалаң гана сөз өзгөртүү формасына ээ болбогон сөздөр эмес (тактоочтор, этиштин кошумча кыймыл – аракетин билдирүүчү чакчыл формасы ж.б.), белгилүү жагдайларда зат, сын, ат атоочтор жана атоочтуктар да багындыруучу, үстөмдүк кылуучу түгөй менен байланыша берет.

Ыкташуу жолу боюнча байланышкан сөздөрдүн морфологиялык каражаты (сөз ыкташкан түгөй жөнүндө болуп жатат) жок. Ошол себептүү ээрчишүү, башкаруу жана таандык

байланышка салыштырганда, белгилүү даражада бошураак байланыштай байкалат.

Өз ара айкашып турган сөздөрдүн ыкташуу байланышы синтаксистик каражат аркылуу, тагыраак айтканда, багынычтуу, көз каранды түгөйдүн багындыруучу түгөйүнө карата алган орун тартиби аркылуу берилет. Кыргыз тилинде байыртан бери көндүм болуп калган, адатка айланган түз орун тартип боюнча ыкташкан сөз (түгөй) багындыруучу өзөктөн мурда жайгашат: 1) **Жаман сүрөттү катып коюуга болот; жаман скульптураны талкалап салууга болот; ал эми мыкты курулуштун жаман фасадын кантсе болот.** (Дени Дидро) 2) **Аңгыча Алиман ордунан кайра ыргып турду да, чоң жолду көздөй атырылып жөнөдү.** (Ч. А.)

Бул мисалдардагы сыяктуу ыкташуу жолу боюнча байланышкан сөздөрдүн багынычтуу түгөйү дайым эле багындыруучу түгөйдөн мурда жанаша жайланыша бербейт. Кээде ыкташкан түгөйдүн багындыруучу өзөктөн алыс орун алган учурлары да кездешет. Мындай көрүнүш, биринчиден, багынычтуу түгөйдүн грамматикалык табиятына (кандай сөз түркүмү экендигине) байланыштуу болсо, экинчиден, өз ара ыкташа байланышкан сөздөрдүн маанилик катыштарына, ал катыштардын абалына, деңгээлине байланыштуу. Ушундан улам ыкташуу байланышынын өзү тилибизде бирдей мүнөздө эмес: бирде негизги өзөккө карата багынычтуу түгөй бекемирээк ыкташа байланышса, бирде бошонураак мүнөздө байланышары байкалат. Үчүнчүдөн, ыкташкан түгөй ордун өзгөртпөстөн, бир калыпта багындыруучу сөзгө гана тикеден – тике тиешелүү болуп айтылбастан, айрым учурларда бүтүндөй сүйлөмдүн жалпы мазмунуна катыштуу болуп колдонулат. Мындай учурда деле ыкташа байланышкан багынычтуу түгөй грамматикалык жактан багындыруучу түгөй менен байланышат, бирок маани жактан гана сүйлөмдүн жалпы мазмунуна тиешелүү болуп айтылат. Сүйлөмдүн жалпы мазмунуна тиешелүү болуп айтылган ыкташкан түгөй көбүнчө сүйлөмдүн абсолюттук башталышынан орун алат да, сүйлөмдө айтылып жаткан окуяны, кубулушту, кыймыл – аракетти бүт кучагына алат. Мындай касиетке ыкташа байланышкан тактооч сөздөрдөн болгон түгөй, анын ичинен көбүнчө мезгил тактоочтор ээ болот, анткени канай гана окуя, кыймыл – аракет болбосун, ал мезгилге, мейкиндикке көз

каранды экендиги белгилүү. Ушул себептүү сүйлөмдө алды менен мезгил, орун аталып, андан кийин ошол мезгилге, орунга тиешелүү окуя, кубулуш, өнүгүү – өсүү процесстери ж.б. жөнүндө кабар берилет.

Мисалдар: 1) **Бир ооз сөз жүрөк жаралайт, бир ооз сөз абийир каралайт, билинбей туруп адамга, бир ооз сөз оору дарылайт.** (макал) 2) **Тетиги жаңы дубалдар менин колумдан чыккан.** (К.Ж.) 3) **Колхозчулар жумуштан кеч кайтышты.** (К. Б.) 4) **Азыр да кээде ошол эшелон кулагымды тундуруп, куйрук улаш эки паровоз алып учкан вагондор мээмди как жарып өткөнсүйт.** (Ч.А.) асты сызылган түгөйлөр – ыкташа байланышкан түгөйлөр. Алардын бардыгы түз орун тартип боюнча багындыруучу түгөйдөн мурда жайгашкан. Бирок, жогоруда айтылган факторлорго ылайык, анын айрымдары багындыруучу түгөйдөн алыс (адамга билинбей туруп, азыр, кээде) жайгашкан. Ыкташуу жолу боюнча багындыруучу түгөйдөн алыс жайгашкан бул сөздөрдүн бардыгы бышыктоочтук (сыпат, мезгил бышыктоочтор) милдет аткарган.

Азыркы кыргыз адабий тилинде ыкташуу жолу боюнча байланышкан сөздөрдүн (сөз айкаштарынын) багынычтуу түгөйү ар башка сөз түркүмдөрүнөн, ал эми алардын багындыруучу түгөйү, негизинен, зат атооч, этиш, сейрегирээк болсо да сын атооч сөздөрдөн болору белгилүү.

Эгерде багындыруучу өзөк зат атооч болсо, анын ыкташа байланышкан багынычтуу түгөйлөрү сын, сан, ат атооч, сын атоочтук милдеттеги (функциядагы) зат атооч, этиштин кыймыл атооч жана атоочтук формасынан уюшулат: **асыл доор, таалайлуу адам, жакшы тилек, эки адам, үчүнчү бригада, бул үй, бардык адамдар, ушул доор, алтын шакек, жыгач кашык, жибек жоолук, ырдаган бала, тигилүү кийим, сүйлөө органы, баруучу жол** ж.б.

Сүйлөм тутумундагы сөз айкаштарынын багындыруучу өзөгү этиш сөз болсо, анын ыкташа байланышкан багынычтуу түгөйлөрү зат, сын, сан, ат атооч, тактооч, этиштин чакыл формасынан уюшулат: **кат жазуу, тиш салуу, жакшы сүйлөө, жагымдуу ырдоо, эки прет айтуу, үчүнчү жолугушуу, качан келет, кандай окуйт, тез иштеди, азыр учат, шашып сүйлөйт, таңдана карады** ж.б.

Зат атооч жана этиш сөздөрдөн болгон багындыруучу

түгөйлөрүнө салыштырганда, азыраак колдонулса да, сын атоочтор ыкташуу жолу боюнча байланышкан сөз айкаштарынын структурасын түзүүчү багындыруучу өзөктүн милдетин аткара алат: 1) *Бийик тоолуу жерлерде аба ырайы өзгөрмөлүү келет: эртең менен суук, күндүз жылуу.* (К.О.) 2) *Душмандын тили балдай таттуу ж. б.*

Сөздөрдүн башкаруу жолу боюнча байланышы

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн башкаруу жолу боюнча байланышы кыргыз тилинде абдан кеңири колдонулат. Сөздөрдүн башкаруу байланышын тейлөөчү каражаттар, негизинен, морфологиялык каражаттар, б.а., барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү болуп саналат.

Жөндөмөлөр категориясы – зат атоочко тиешелүү категория, демек, башкаруу байланышынын принциби боюнча сүйлөм тутумунда башкарылып турган сөз (багынычтуу түгөй) зат атооч, же стилдик максатка ылайыктуу зат ордуна колдонулган сөздөрдөн (субстантивацияланган сөздөр) болууга тийиш: 1) *Ааламдын көркүн көз ачат, адамдын көөнүн сөз ачат.* (макал) 2) *Алты төөдө ашым бар, ачка өлсөм дагы ичпеймин; тогуз төөдө тонум бар, тоңсом дагы кийбеймин.* (табышмак) 3) *Улуу тоонун боорунда улар аткан мен атам.* (акый айтышуудан) 4) *Жыгылган ооганга күлүптүр.* (лакап) 5) *Жакшыны сөз өлтүрөт, жаманды таяк өлтүрөт.* (макал) 6) *Өзүң билбесең, билгенден ук.* (макал)

Сүйлөм тутумунда багынычтуу түгөйдүн тигил же бул кыйыр жөндөмөлөрдүн биринде туруп байланышуусу багындыруучу түгөйдүн лексика-семантикалык маанисинен келип чыгат. Башкарган сөз ар кандай жөндөмөдөгү сөздөр менен туш келди эле айкаша бербейт. Сөздөрдүн лексика – семантикалык маанилерине жараша ар бир конкреттүү сүйлөмдө белгилүү гана жөндөмөдөгү сөздөрдү башкара алат. Тилдеги бул көрүнүш сөздөрдүн айкашуусунун нормалдаштырылган тиешелүү чеги бар экендигин билдирет.

Ошентип, биринчиден, башкаруу байланышынын негизги каражаты жогоруда көрсөтүлгөн жөндөмө мүчөлөрү болсо, экинчиден, башкарган сөздөрдүн категориялык касиети да олуттуу мааниге ээ экендиги байкалат. Мына ушул башкарган сөздүн категориялык касиетине ылайык кыргыз тилинде

атооч сөздөр салыштырмалуу этиш сөздөрдүн башкаруу жөндөмдүүлүгү алда канча жогору. Ошол себептүү тилибизде атоочтук башкарууга салыштырганда этиштик башкаруу абдан көп колдонулат: 1) *Байдын жаны кейисе, кудайын каргайт; кедейдин жаны кейисе, куралын кармайт.* (макал) 2) *Адам карылыктын жакындаганына кайгырбайт, жаштыктын алыстаганына кайгырат.* (А.Дю.) *Жалкоого өмүр кыска.* (макал) 4) *Көргүлөчү куйругун, куйругунан мурду узун, атын тап, андан соң тапкылачы тумшугун.* (табышмак) 5) *Муун – муун муунчак, муун ала түйүнчөк, отуз кыздын энеси – он беш жашта келинчек.* (табышмак)

Бул мисалдардагы сыяктуу башкаруу жолу боюнча байланышкан сөз айкаштары башкаруучу түгөйүнө карата экиге бөлүнөт: а) этиштик башкаруу: кудайды **каргайт**, куралын **кармайт**, жакындаганына **кайгырбай**, алыстаганына **кайгырат**, куйругун көргүлөчү, тумшугун **тапкылачы**: б) атоочтук башкаруу: жалкого **кыска**, куйругунан **узун**, **он беш жашта** келинчек. (табышмак)

Атооч сөздөрдүн башкаруу жөндөмдүүлүгү да бирдей эмес. Атооч сөздөрдүн ичинен көбүнчө сын атооч, андан соң зат атооч башкара алат. Ал эми сан жана ат атоочтор башкарган учурлар сейрек кездешет.

Ыкташуу байланышы сыяктуу эле башкаруу байланышынын мүнөзү да бирдей эмес. Башкарган сөздүн лексикалык – грамматикалык табиятынан улам багынычтуу түгөй (башкарылган сөз) бирде бекем башкарыла байланышса, бирде бошураак байланышат. Этиш сөздөргө салыштырмалуу алганда, атооч сөздөрдүн башкаруусу бошураак мүнөздө болот, анткени атооч сөзгө башкарылып турган түгөйдүн сөз өзгөртүү формасы түздөн – түз ошол багындыруучу атооч сөздүн лексикалык – семантикалык маанисинен келип чыкпастан, бүтүндөй сүйлөмдүн мазмуну менен шартташып турат. Ушул жагдайдан улам этиш сөздөр сыяктуу атооч сөздөрдү өздөрүнүн маанилерине жараша тигил же бул кыйыр жөндөмөнү башкара алат деп, алардын жөндөмөлөр менен айкашуу чегин так, кесе белгилөө мүмкүн эмес. Этиш сөздөр сыяктуу атооч сөздөр табыш жөндөмөсүндөгү тике объектини (затты) башкара албайт. Алардын барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү сөздөрдү гана шарттуу түрдө башкарууга мүмкүнчүлүгү бар.

Жогоруда көрсөтүлгөн кыйыр жөндөмөлөрдү башкаруу жөндөмдүүлүгү боюнча этиш сөздөр да бир кылка эмес, анткени башкарылып турган объектиге карата кыймыл – аракеттин карым-катышын аныктоодо этиштин мамиле системасы, анын лексикалык маанилери боюнча өтмө жана өтпөс болуп эки түрдүү мааниде колдонулушу алардын башкарылып турган объектиге (тигил же бул кыйыр жөндөмөгө) карата болгон карым – катышына, мамилесине байланыштуу. Этиш сөздөрдүн мындай маанилери сүйлөм тутумунда гана так байкалары белгилүү.

Сүйлөм тутумунда кээ бир этиштин кыймыл – аракети башкарылып турган объектиге (затка) тике багытталып, аракет касиети объектине да толук камтып турат. Мындай объект, негизинен, табыш жөндөмөсүндө колдонулат да, аны башкаруучу этиш лексикалык мааниси боюнча өтмө этиш болуп эсептелет. Табыш жөндөмөсүндөгү зат тике объект (тике толуктооч) деп аталат. Тике объектинин өтмө этишке башкаруу жолу боюнча байланышуу мүнөзү жагынан бекем келет. Ошол себептүү адат болуп калган түз орун тартип боюнча табыш жөндөмөсүндөгү тике объект башкаруучу өтмө этиштен болгон баяндоочко жакын жайланышат: 1) *Теңтеңин тапса, алар деңиздей балкып жашайт.* (С. Эралиев) 2) *Табият адамды жаратып, коом тарбиялап өстүрөт.* (В. Гёте) Бул сүйлөмдөрдөгү өтмө этиштер (тап, жарат) конкреттүү кыймыл-аракети билдирип, затка (теңин, адамды) тике багытталып айтылган. Ошого ылайык башкарылган зат табыш жөндөмөсүндө турат, ал өтмө этиш менен бекем башкарыла байланышкан.

Өтмө этиштен болгон баяндоочтор сүйлөм тутумунда барыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндөгү заттарды да башкара берет. Бирок мындай учурда өтмө этиштеги кыймыл-аракет табыш жөндөмөсүндөгү тике объектиге толук таралган абалдагыдай болбостон, объектинин бир бөлүгүнө гана жарым - жартылай таралат, же кыймыл-аракет объектиге багытталган гана болот.

Төмөнкү мисалдарды салыштырып көрөлү: 1) *Башым үшүбөсүн десең, жылуу тумакты кий.* (А.А.) - *Башым үшүбөсүн десең, жылуу тумактан кий.* 2) *Баланы көтөр – Баланы колунан көтөр.* 3) *Баланы кара - Балага кара* ж.б.

Бул сүйлөмдөрдө башкаруу жолу менен байланышкан сөз

айкаштары – *тумакты кий, тумактан кий, баланы көтөр, колунан көтөр, баланы кара, балага кара*. Өзара айкашып турган бул сөздөрдүн башкаруу байланыштарынын мүнөзү бирдей эмес. Табыш жөндөмөсүнө караганда чыгыш жана барыш жөндөмөсүндөгү объектилердин өтмө этиштер менен башкаруу жолу боюнча байланышы бошураак. Бул көрүнүш этиш сөздөгү кыймыл- аракетин объектиге таралышынан, андан келип чыгуучу катыштан (объект менен кыймыл-аракеттин катышынан) байкалып турат.

Өтпөс этиштер түрдүү маанилерди билдирет. Алар көбүнчө ал – жайды, мейкиндиктеги кыймылды, бир абалдан экинчи абалга өтүүнү ж.б. билдирет: *жүр, тур, оона, тоң, жылы, бозор, кызар, музда, жашар* ж.б.

Өтпөс этиштер табыш жөндөмөсүндөгү тике объектини башкара албайт, анткени андагы кыймыл – аракет пассивдүү келет да, объектиге тике багыттала албайт. Өтпөс этиштер, негизинен, барыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндөгү заттарды, же зат ордуна колдонулган башка сөздөрдү башкарат. Өтпөс этиштер менен көрсөтүлгөн жөндөмөлөрдөгү кыйыр объектилердин башкаруу жолу боюнча байланышы бошураак болот: 1) *Бул сыяктуу секетбайлар Жамийлада толуп жатат.* (Ч.А.) 2) *Пахтадан эки жүздөн ашык продукция алынат.* («СК») 3) *Апенди бат эле шаардан узап кетти.* (жомок) 4) *Жакшыга сөз илешет, жаманга чөп илешет.* (макал)

Жандоочтордун тизмектелүүсү аркылуу да сөздөр башкаруу жолу боюнча байланышат. Жандоочтор – азыркы кыргыз тилинде лексикалык маанисин жоготкон кызматчы сөздөрдүн бири. Сүйлөм тутумунда жандоочтор толук маанилүү кайсы сөзгө тизмектелип айтылса, дайыма ал сөздөн кийин орун алат да, аны өзүнөн кийинки багындыруучу түгөй менен байланыштырып турат. Жандоочтордун мындай милдети кадимки эле сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн сөз менен сөздү байланыштырып туру милдетине окшош. Ошол себептүү түркологияда жандоочтор тизмектелип айтылган сөздөрдү грамматикалык байланышы боюнча башкарууга кошуп карап жүрүшөт. Экинчиден, жандоочтор сөз өзгөртүүчү мүчөдөн айрымаланып, тизмектеле айтылган сөзүнө дагы кошумча маани берип турат: 1) *Студенттер жайкы сессияга карата кызуу даярдык көрүп жатышты.* (Ш.Б.) – *Студенттер жайкы сессияга кызуу даярдык көрүп жатышты.* 2) **Мам-**

лекетибиз үчүн да, колхозубуз үчүн да пайдалуу болот. (А.У.) – Мамлекетибизге да, колхозубузга да пайдалуу болот. 3) *Чаргын башкаларга караганда бойлуу, шадылуу эле.* (Т.С.) – *Чаргын башкалардан бойлуу, шадылуу эле.* Бул сүйлөмдөрдөгү жандоочтор тизмектелип айтылган тутумдаш түзүлүштөгү кыйыр толуктоочтор сүйлөмдүн баяндоочу менен башкаруу жолу боюнча байланышкан жана милдети жагынан көрсөтүлгөн жөндөмөлөргө окшош.

Бардык эле жандоочтор жөндөмө мүчөлөргө дал келе бербейт. Кээ бир жандоочтор атооч жөндөмөсүндөгү затка тизмектеле айтылса, айрымдары белгилүү бир жөндөмөдөгү зат менен гана тизмектеле айтылып, ага кошумча маани бере алат. Баары бир, жандоочтордун тизмектеле айтылуусу аркылуу бири – бири менен катыш түзүп турган сөздөр башкаруу байланышында деп эсептелет.

Таандык байланыш

Багыныңкы байланыштын бул түрү да морфологиялык каражаттар аркылуу берилет. Таандык байланыштын принциби боюнча багындыруучу түгөй жакты кошо туюндуруучу таандык мүчөлөрдү (**-ым, -ың, -ы, -ыңыз**) кабыл алса, багынычтуу түгөйү илик жөндөмөдө туруп колдонулат: 1) *Өлөңдүү жердин өгүзү семиз, өлүмдүү жердин молдосу семиз.* (макал) 2) *Согушкан эгин айдабайт, демек ал бардык адамдардын насибине кол салат, демек ал – бардык адамдардын душманы.* (Ч.А.) Бул сүйлөмдөрдө таандык байланыштагы сөз айкаштары – *жердин өгүзү, жердин молдосу, адамдардын насибине, адамдардын душманы.*

Таандык байланышта колдонулган сөз айкаштарынын багындыруучусу – экинчи түгөйү, ал түз орун тартип боюнча дайыма багынычтуу түгөйдөн кийин жайланышат; багынычтуусу – биринчи түгөйү, ал багындыруучу өзөктөн мурда орун алат.

Таандык байланышта колдонулган сөздөр, негизинен, зат атооч сөздөр. Жогоруда эскертилгендей, жөндөмө жана таандык категориялары - зат атоочко гана тиешелүү грамматикалык категориялар: 1) *Эл жатса да Элемандын эки уулу жатпайт.* (табышмак) 2) *Чоң казатта Аккуланын бутуна ок тийип, Алманбет, Чубак өлөт.* («Манас») Бул сүйлөмдөгү

таандык байланышта колдонулган сөз айкаштарынын бардык түгөйлөрү – зат атооч сөздөр.

Бардык түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да таандык байланышта зат атоочтон башка сөздөр деле кездешет. Бирок алар таандык байланыштагы сөз айкаштарынын же багынычтуу, же багындыруучу түгөйү болуу үчүн зат маанисине өтүшү, б.а., зат ордуна колдонулушу зарыл. Ансыз мындай сөздөргө илик жөндөмөсүнүн жана таандык категорияларынын мүчөлөрү жалганбайт: 1) **Күлгөндүн билгени бар.** (макал) 2) **Жакшынын сөзү таш эритет, жамандын сөзү баш чиритет.** (макал) 3) **Бирөөнүн ат көтөргүс бөзү бар, бирөөнүн ат көтөргүс сөзү бар.** (макал) 4) **Бардын жогу болбо.** (макал) 1 – жана 4 – сүйлөмдөрдө таандык байланыштагы сөздөрдүн эки түгөйү тең – зат ордуна колдонулган сөздөр (күлгөндүн билгени – атоочтуктар, бардын жогу – модаль сөздөр). 2 – жана 3 – сүйлөмдөрдө таандык байланыштагы сөздөрдүн биринчи түгөйлөрү гана (сын жана сан атоочтор) зат ордуна колдонулган: **бирөөнүн бөзү, жакшынын сөзү, жамандын сөзү.**

Таандык байланыштагы сөз айкаштары – түрк тилдеринде байыртан бери колдонулуп келе жаткан синтаксистик изафеттик конструкциянын 3 – түрү. Изафеттик конструкциянын 3 – түрүнүн бардык түгөйлөрү синтетикалык каражаттар менен жабдылган. Ал эми бул конструкциянын 1 – жана 2 – түрлөрүнүн синтаксистик байланышуу жолдору башкачараак. Түркологиялык кээ бир адабияттарда сөз болуп жаткан конструкциянын 1 – жана 2 – түрлөрүнүн синтаксистик байланышы – ыкташуу, анткени алардын багынычтуу түгөйлөрүнүн сөз өзгөртүүчү формасы жок. Ал багынычтуу түгөйлөр багындыруучу түгөйдүн дал алдынан жанаша орун алуу аркылуу гана байланышкан деп эсептешет: 1) **Болот бычак кынсыз калбайт.** (макал) 2) **Сол жаккы чөнтөгүнөн күмүш саатын алып, акырын ачып кулагына тыңшап, кайта салды.** (К.Ж.) 3) **«Акылдуунун алтын сөзүн көңүлгө түй», – деген эмести ата – бабалар.** (К.Ж.) **Бешик баласы беш түлөйт.** (макал) 4) **Ата конушун таштаба.** (макал) 5) **Кыз жакшысы кылымга, уул жакшысы урумга татыйт.** (макал) Бул сүйлөмдөрдө синтаксистик изафеттик конструкциянын 1-түрү – **болот бычак, күмүш саат, алтын сөз; 2 – түрү – бешик баласы, ата конушун, кыз жакшысы, уул жакшысы.**

СҮЙЛӨМ ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

Сүйлөм жана анын белгилери

Синтаксисти изилдөөнүн жана үйрөнүүнүн тарыхы Аристотелден тартып ушул мезгилге чейин көп кылымдарды камтыган узак жолду басып өттү. Ошондой болсо да, анын изилдей турган объектилери жана тил илиминин бул тармактарынын чеги жөнүндөгү маселелер өзүнүн актуалдуулугун жоготпой келе жатат. Ошондой орчундуу маселелердин бири – сүйлөм.

Синтаксистин эң кыска өлчөмдөгү бирдиги сүйлөм болуп эсептелет. Ал коомдук турмушта пикир алышуу, б.а., байланыш, катнаштын эң негизги каражаты болуу менен, коммуникативдик милдетти аткарат.

Синтаксис илиминде сүйлөм теориясы башкы орунду ээлейт. Азыркы мезгилдеги тил илиминде сүйлөм жөнүндө түрдүү аспектиде берилген эки жүздөн ашык аныктама бар. Илимий маалыматтарга караганда, сүйлөмдү аныктоо, сүйлөмдү мүчөлөштүрүү логикалык, психологиялык, формалдык – грамматикалык, актуалдык (логикалык – грамматикалык) көз карашта жүргүзүлүп келген. Сүйлөмдү мындай түрдүү аспектиде, ар башка багытта (логикалык, психологиялык, логикалык – грамматикалык ж.б. багыт) мүнөздөөнүн өзү сүйлөмдүн өтө эле көп кырдуу түзүлүштөрү, конструкциялары жана маанилеринин өтө көп түрдүүлүгү менен байланышкан. Ушул негизде окумуштуулар сүйлөмгө ар түрдүү аныктама берип келишкен. Айрым учурларда сүйлөм логикалык категория менен – ойлоо, ой жүгүртүү менен – окшоштурулган. Мисалы, ойлоодо (суждение) эки элемент болот: анын бири нерсени (предмет) билдирсе, экинчиси кыймыл – аракетти көрсөтөт. Сүйлөмдө мунун биринчиси – грамматикалык ээ, экинчиси – баяндооч. (И. Давыдов, А. Казем – Бек, А. Троянский ж.б.) Албетте, сүйлөмдүн түзүлүшүнө мындай логикалык талдоо жүргүзүү өткөн кылымдын биринчи жарымына чейин үстөмдүк кылып келген. Көрсө, ал мезгилдерде тилчи окумуштууларда ойлоонун формалары, ой менен тилдин диалектикалык байланышы, аң – сезим менен бытисинин (реалдуулук, болмуш) карым – катышы жөнүндө так, толук маалыматтар болгон эмес экен.

Илимдин азыркы жетишкен маалыматтары боюнча тил менен ойлоонун ар кандай формалары, алардын жалпылыгы жана айырмачылыктары аныкталгандан кийин, сүйлөм – тилдин формасы, ал эми ой жүгүртүү (суждение) – ойдун формасы катары бири – бири менен органикалык байланышта турат; ал турсун көп учурда бири экинчисине дал келет, бирок аларда таптак окшоштук жок, так өзүндөйлүк жок деген жыйынтыкка келишкен. (Е. М. Галкина – Федорук, Н. А. Баскаков ж.б.) Андан ары тил илиминде ойлоонун пайда болуу процесси ошол мезгилде сүйлөмдүн келип чыгуу процесси болуп саналат; ойлоо тилдин (сүйлөмдүн) базасында пайда болот, жашайт деген маалымат берилген.

Ошондой болсо да, логикалык категория менен – ойлоо, ой жүгүртүү менен – тилдик категориянын, сүйлөмдүн, спецификалык өзгөчөлүктөрү бар.

а) Ойду билдирүүчү сүйлөмдүн структурасы ойлоонун (суждение) структурасына өз ара катыштуу, бирок сүйлөм өзүнүн составы боюнча алда канча татаал болгондуктан, логикалык категорияга (суждение) дал келе бербейт. Ойлоо, ой жүгүртүү негизги эки элементтен турат: субъект жана предикат. Булардын составына байламта да (связка) кирет. Сүйлөмдө бул структура негизги эки зона – ээнин жана баяндоочтун зоналары – боюнча сакталат, бирок өзүнүн өсүү процессинде сүйлөм атрибутивдик мүчөлөрү (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) аркылуу татаалдашып кетет (Н. А. Баскаков).

Ошентип, ойлоодо (суждение) субъект жана предикаттын гана болушу божомолго алынат, ал эми сүйлөм болсо баш жана айкындооч мүчөлөрдөн турат.

б) Ойлоодо логикалык субъектти көрсөтүүчү (билдирүүчү) логикалык предикаттын көрсөтүүчүсү болушу, же анын тескерисинче, логикалык предикатты көрсөтүүчү боло берет. Бул көрүнүш сүйлөмдө субъект менен предикаттын орун алмашып айтылышына байланышкан: *Үй курулду – Курулду үй. Ат токулду – Токулду ат* ж.б. Бул сүйлөмдөрдүн биринчи варианттарында «үй», «ат» - субъект, ал эми өзгөртүлгөн экинчи вариантында – предикат. Ушул эле сыяктуу биринчи учурда «курулду», «токулду» - предикат, экинчи учурда - субъект. Сүйлөмдө ээ менен баяндооч орун алмашса, биринчиден, алардын синтаксистик милдеттери өзгөрбөйт. Экинчиден, орундун өзгөрүшү менен ээ, баяндооч басым

маанисинде айтылат да, алардын негизги маанисине кошумча маани берилет: *Үй курулду – Курулду үй*. Биринчи жана экинчи учурда тең «үй» - ээ, «курулду» - баяндооч. Бул сүйлөмдүн өзгөртүлгөн вариантында ээ да, баяндоочу да атайы такталып, дааналанып айтылган, ошого ылайык алардын мааниси, зоболосу көтөрүңкү даражада колдонулган.

в) Ойлоодо ырастоо (бекемдөө) жана тануу (жокко чыгаруу) гана ажыратылат. Ал эми сүйлөмдө тануудан, же ырастоодон башка да суроо, буйруу, болжолдоо, ой жору, каалоо, ниеттенүү, милдеттенүү, күмөндүүлүк ж.б. толуп жаткан маанилер кездешет.

Ошентип, логикалык ойлоодо ырастоо жана тануу маанилери гана көзөмөлдөнөт да, алар субъект жана предикат аркылуу туюндурулат.

Тил бирдиктүү, бүтүн система болгондуктан, сүйлөмдүн негизин так аныктоо, тилдик башка бирдиктерден айырмалап турган негизги белгилерин тактоо, алардын пайда болуу механизмдерин, табиятын билүү синтаксистин башкы маселеси болуп эсептелет.

Дүйнөдөгү тилдер генеалогия жана типология жагынан эң эле ар түрдүү болгонуна карабастан, коомдук турмушта бир гана негизги милдетти, пикир алышуунун каражаты болуу милдетин, аткарат. Ошондуктан тил илиминде негизги критерийлердин бири катары сүйлөмдө белгилүү мазмундун, ойдун берилиши эсептелет.

Азыркы лингвистикада академик В. В. Виноградовдун сүйлөмгө берген аныктамасынын илимий негиздүүлүгүн колдоого алып келе жатышат.

Сүйлөм – ойду калыптандыруучу жана аны кабарлоочу, билдирүүчү каражаты болгон кептин (речтин) грамматикалык жактан уюшулган, жыйнактуу бүтүн бирдиги.

Бул аныктаманын мазмунун чечмелегенде, мындай түшүнүү керек: 1) «кептин (кеңири мааниде) грамматикалык жактан уюшулган, жыйнактуу бирдиги» дегенде сүйлөм тутумундагы сөздөр тилдеги тең жана багыныңкы байланыштын (ээрчишүү, ыкташуу, башкаруу ж.б.) принциптери боюнча бири-бири менен айкашат да, сүйлөмдү уюштурууда курулуш материалы боло алат; 2) «кептин (речтин) бүтүн бирдиги» дегенде сүйлөм ич ара дагы сүйлөмдүк белгилери, касиеттери бар бөлүктөргө бөлүнбөйт (муну сүйлөмдү мүчөлөштүрүү,

б.а., сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн синтаксистик милдеттерин аныктоо деген түшүнүк менен чаташтырбоо керек), ошол себептүү ал синтаксистик бүтүн бирдик болуп эсептелет: 3) «ойду калыптандыруучу жана аны кабарлоочу, билдирүүчү кептин бирдиги» дегенде бардык эле сүйлөм белгилүү өлчөмдө аякталган ойду билдирет; сүйлөм аркылуу сүйлөөчүнүн ой калыптанат, сүйлөмдүн базасында ой түзүлөт жана ал башка бирөөлөргө жетет деп түшүнүү зарыл.

Сүйлөм ар кандай сөздөрдүн катар айтылган суммасынан уюшулбастан, лексикалык – семантикалык маанилери боюнча жакындыгы бар, б.а., бири – бири менен айкашууга мүмкүнчүлүгү болгон сөздөрдүн грамматикалык жактан тутумдашуусунан түзүлөт. Бирок кадыресе сөз жана сөздөрдүн айкашуусунан айырмаланып, сүйлөмдүн өзүнө гана таандык логикалык – грамматикалык белгилери болот. Алар – төмөнкүлөр:

а) Предикативдүүлүк – сүйлөмдүн эң негизги белгиси. Бирок сүйлөмдүн бул жалпы белгисин, предикативдүүлүктү, предикат жана предикативдик катыш деген түшүнүктөр менен чаташтырбоо керек. Логикалык предикат – бул ойлоонун, ой жүгүртүүнүн (суждение) бөлүгү. Айрым тилдерде (немец, француз) сүйлөмдүн баяндоочу да «предикат» деген термин менен берилип жүрөт. Сүйлөмдөгү предикаттык катыш – ээ менен баяндоочтун ортосундагы ички катыш. Ал эми предикативдүүлүк болсо – ар кандай түзүлүштөгү сүйлөмдүн синтаксистик спецификалык белгиси.

Кийинки убактарда логикада да, лингвистикада да сүйлөмдүн субъектилик – предикаттык составынын стабилдүү (туруктуу) эместигине көбүрөөк көңүл бурулуп келе жатат. Ушул негизде синтаксис теориясында сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөштүрүү (кээде муну коммуникативдик, логикалык – грамматикалык мүчөлөштүрүү деп да аташат) деген багыт пайда болду. Бул багыт боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө сүйлөмдү салыштырмалуу эки бөлүккө бөлөт да, аны мындай түшүндүрөт: биринчиден, айтуучу эмнеден баштайт, экинчиден, сүйлөмдөгү жаңылык эмне? Сүйлөмдүн бул бөлүктөрү лингвистикалык адабияттарда түрдүүчө аталып жүрөт (тема жана рема, белгилүүлүк жана жаңылык ж.б.). Мазмуну боюнча белгилүүлүк (айтылып жаткандын негизи, же предмети) субъект менен ара катышта болсо, жаңылык

ойлоонун, ой жүгүртүүнүн предикаты менен ара катышта. Сүйлөмдүн бул эки бөлүгүнүн катышы предикативдик катыш катары каралат. Жогоруда эскертилгендей, бул – лингвистикалык жаңы багыттын көз карашы. Сүйлөмдү ушундай бөлүктөргө ажыратып кароо да предикативдүүлүктү баамдоого өбөлгө түзөт.

Предикативдүүлүк деген түшүнүктү туура баамдоо үчүн дагы анын (предикативдүүлүктүн) структуралык негизин айкындап алуу керек.

Логикалык – семантикалык бирдиктердин байланышына негизделип, маалымат түспөлдүү калыптанган ой биримдик гана эмес, бир түрдүүлүк, турпатташ процесс, ошого жараша анын структурасы да биримдикте түзүлгөн. Бул процессте кандайдыр эки багыт бар сыяктуу: анын бирин горизонталдык кыймыл (түз сызык боюнча кыймыл), экинчисин вертикалдык кыймыл түрүндө көрсөтүүгө мүмкүн (оңоюраак баамдоо үчүн алынган шарттуу түшүнүктөр).

Эки багыттын биримдүүлүгү (синтези) логикалык – семантикалык катыштардын эки түрүнө негизделет. Анын бирин түз сызыктуу (муну синтагматикалык деп да коёт) деп да аташат. Мында ырааттуу түз сызык, тагыраак айтканда, ыраттуу мезгилдик айкашта турган сүйлөмдүн элементтеринин ортосундагы катыш эске алынат. Ал эми катыштын экинчи тиби (вертикалдык катыш) атайы изилдене элек. Ошондой болсо да, ал, чындыгында, сүйлөм чегинде (рамкасында) жашаган логикалык – семантикалык бирдиктердин эки катмарынын (ярус) ортосундагы катыш болуп эсептелет.

Ошентип, бул эки типтеги катыш биримдикте болуу менен, сүйлөмдүн логикалык – семантикалык структурасынын негизин түзөт. Сүйлөм тутумундагы структуралык мындай эки багытты, биринчиден, түз сызыктуу, синтагматикалык, экинчиден, тик сызыктуу (вертикалдык), же катмар аралык багыттарды айырмалап бөлүп алуу предикативдүүлүк категориясынын негизин, маанисин аныктоонун ачкычы болуп эсептелет. Сүйлөмдүн мындай эки катмарлуу структурасы жөнүндөгү жобо азыркы лингвистикада кеңири колдоого алынып жатат (Б. А. Абрамов, В. Г. Адмони, К. Г. Крушельницкая ж.б.)

Ошентип, кеп бул жерде сүйлөмдү эки тегиздик боюнча мүчөлөштүрүү жөнүндө болуп жатат. Биринчи тегиздик

боюнча (горизонталь боюнча) өзүнүн мазмуну жагынан ойлоонун (суждение) субъектиси менен предикатына ара катышы бар сүйлөмдүн лексикалык – семантикалык эки негизги бөлүгүн айырмалоо керек (эзнин зонасы жана баяндоочтун зонасы). Экинчи тегиздикте (вертикаль боюнча) сүйлөмдүн номинативдик негизин түзгөн лексикалык бирдиктердин айкалышы (сөз айкаштары) эске алынат. Сүйлөмдү мындай эки түрдө мүчөлөштүрүү, албетте, сүйлөмдүн структурасын мүнөздөөдөгү ар башка мамиледен, б.а., синтаксистик теориянын эки багытынан – логикалык - грамматикалык жана структуралык – семантикалык багытынан, келип чыккан. Бирок бул эки багытта тең сүйлөмдүн структурасы мүнөздөлгөндүктөн, алар (эки багыт) бири- бирин жокко чыгарбайт. Тескерисинче, алар бир эле чындыктын, сүйлөмдүн, эки жагы болуп эсептелет. Бул экөө тең сүйлөмдүн структурасын аныктайт.

Натыйжада, предикативдүүлүк ушул эки структуранын негизинде мүнөздөлүүгө тийиш.

Предикативдүүлүк дегенде сүйлөмдүн жалпы мазмунунун чындыкка болгон карым – катышын түшүнүү керек. Анткени кандай гана сүйлөм болбосун, объективдүү дүйнөдө болуп жаткан, боло турган, болуп өткөн реалдуу, же ирреалдуу (ыкылас, тилек, үмүт кылынган, же болжолдонгон ж.б.) чындык жөнүндө кабар берет.

Предикативдүүлүктүн грамматикалык жалпы мааниси модалдуулук, синтаксистик чак (сүйлөмдө кабарланып жаткан окуя, кубулуш, өнүгүү – өсүү процесстердин бардыгы мезгилге, убакытка көз каранды), ж а к аркылуу туюндурулат. Бул категориялардын ажырагыс биримдиги пикир алышуунун чакан өлчөмдөгү эң негизги бирдигин – сүйлөмдү – түзөт.

Модалдуулук категориясынын маңызын да туура баамдоо зарыл. Ар бир сүйлөмдө чындык жөнүндө гана кабар берилбестен, ага карата (чындыкка) айтуучунун да мамилеси кошо берилет, б.а., айтуучу тарабынан кабар берилип жаткан зат, окуя, кубулуштун чын экендиги, же чын эместиги; кабарланып жаткан кыймыл – аракеттин, өнүгүү – өсүү процессинин ишке ашары анык экендиги, же ал жөнүндө божомолдоо, күмөндөр болуу ж.б.у.с. мамилелери кошо камтылат. Демек, модалдуулук – предикативдүүлүктүн бил-

дирилишинин, көрүнүшүнүн негизги формасынын бири. Предикативдүүлүк модалдык маанини гана эмес, аны менен катар сүйлөмдүн мазмунунун убакытка, мезгилге, б.а., синтаксистик чакка тиешелүүлүгүн, ошондой эле аракет кылуучу жакка (лицо) тиешелүүлүгүн да кошо камтып, сүйлөмдүн мазмунунун чындыкка болгон жалпы катышын белгилеп турат. Ал эми модалдуулук болсо белгилүү шартта, ыңгайына жараша предикативдүүлүктүн жалпы маанисин тактайт. Бул жагынан алганда, модалдуулук, модалдык маани – бардык эле түзүлүштөгү сүйлөмдөргө таандык көрүнүш.

Маселенин мына ушул жагын эске алып, б.а., модалдуулук сүйлөмдүн бардыгына мүнөздүү, сүйлөмдө дайыма болуучу көрүнүш экендигин эске алып, айрым окумуштуулар (Н. В. Петров, Л. С. Ермолова, А. Н. Нурмаханова, Ж. Жусаев) модалдуулукту сүйлөмдүн өзүнчө белгиси катары карашат. Булардын пикири боюнча, сүйлөмдүн мазмунунун чындыкка болгон катышын билдирүүчү жалгыз гана категория мына ушул модалдуулук категориясы болуп эсептелет. Бул аттары аталган илимпоздордун пикири боюнча, сүйлөмдүн негизги үч белгиси бар: *п р е д и к а т и в д ү ү л ү к, м о д а л д у у л у к* жана сүйлөмдү уюштуруучу *и н т о н а ц и я*. Экинчи сөз менен айтканда, сөз болуп жаткан көз караш боюнча модалдуулук сүйлөмдүн предикативдүүлүк белгиси менен бирдей даражада деп эсептелинет.

Академик В. В. Виноградов болсо сүйлөмдүн негизги эки белгиси бар, ал – *п р е д и к а т и в д ү ү л ү к* жана *и н т о н а ц и я*; *м о д а л д у у л у к* болсо предикативдүүлүктү тейлөөчү, туюндуруучу категория деп эсептөө менен, предикативдүүлүктү өтө кеңири мааниде карайт. Бул көз карашты окумуштуулардын калың катмары ушул мезгилге чейин колдоого алып келе жатат. Анткени бул көз караштын илимий терең негизи бар. Ал төмөнкүдөй далилге таянат: сүйлөмдүн мазмундуу, негиздүү белгиси предикативдүүлүк болуп эсептелет; грамматикалык категория катары предикативдүүлүк деген түшүнүк сүйлөмдөгү акыйкат чындыкты (реалдуулукту), же болбосо анын болжол, күмөндүү, каалоо, ниеттенүү ж.б. экендигин өз ичине алат. Сүйлөмдүн грамматикалык мындай мааниси кабарлоонун чындыкка болгон катышы деген жалпы түшүнүккө биригет. Сүйлөмдүн чындыкка болгон катышынын жалпы мааниси грамматикада

м о д а л д у у л у к деп аталат. Ошонун өзүндө кабарлоонун реалдуулугу (чындык экендиги), же реалдуу эместиги, сөзсүз, мезгилге байланышат. Ал мезгил учурдагы болуп жаткан, боло турган, болуп өткөн мезгил болушу мүмкүн. Ушундан улам модалдуулук деген түшүнүк мезгилдик маани менен ажырагыс түрдө байланыштуу экендиги байкалып турат.

Ошентип, модалдуулук жана синтаксистик чак деген грамматикалык комплекс предикативдүүлүктү түзөт. Эгерде модалдуулук менен синтаксистик чактын маанисин жалпыласак, анда сүйлөмдө кабарлоонун чындыкка болгон катышы, предикативдүүлүк келип чыгат. Жыйынтыктап айтканда, предикативдүүлүк – кабарлоонун чындыкка болгон катышы деп эсептелүүчү грамматикалык категория; мына ушунун өзү кабарлоонун, жалпы жонунан, белгилүү бир мезгилге, убакытка (синтаксистик чак деп түшүнүү керек) тиешелүү экендигин туюндурат жана ага карата кабарлоочунун (айтуучунун) мамилесин (модалдуулукту) бирге коштоп турат.

Мындайча айтканда, сүйлөмдүн модалдуулук жана синтаксистик чак деген деген категориялары бар. Бул эки категория ажырагыс биримдикти түзөт; дал ушунун өзү предикативдүүлүк болуп эсептелет.

Синтаксистик чакты жана модалдуулукту, бир сөз менен айтканда, предикативдүүлүктү билдирүүчү тилдик каражаттар бар. Аларга этиштин ыңгайлары, модал сөздөр, модалдык мааниси бар киринди сөздөр, бөлүкчөлөр, этиштин чактары жана өзгөчө интонация (модалдык түс, кошумча маани берүүчү интонация) кирет: 1) *Экинчи күнү Жапар мектепке барды.* (К.Б.) Бул сүйлөмдүн модалдуулугу, б.а., аракеттин анык экендиги, акыйкат чындык экендиги этиштин айкын өткөн чагы аркылуу берилген. 2) *Болгула, кагылайындар! Таза оргула!..* (К.Б.) Бул сүйлөмдөгү модалдуулук (абал жана буйруу, б.а., айтуучунун өз оюн тануулоо иретинде билдириши) этиштин буйрук ыңгайы аркылуу туюндурулган. 3) *Чамасы, ушу станцияны алуудагы согушта жарадар болгон кызыл аскерлерди ошол бөлмөгө жашырышса керек.* (К.Ж.) 4) *Айла жок, жок жерден Каныбек кармалып кетти.* (К.Ж.) Бул сүйлөмдөрдүн модалдык маанилери (болжолдоо, өкүнүү, кейүү ж.б.) этиштин ыңгайы жана чагы аркылуу гана эмес, асты сызылган киринди сөз жана киринди сүйлөм аркылуу

да билдирилип турат. 5) *Бул сыркоонун айласын бир гана улукман акем табат.* (жомок) Бул сүйлөмдөгү модалдуулук (тактоо, чектөө) чектегич бөлүкчөнүн тизмектеле айтылуусу менен берилген.

Модалдуулуктун жалпы маанисинен башка кабарлоо менен чындыктын катышынан (реалдуулук, же реалдуу эмес-тик) башка, жогоруда эскертилгендей, сүйлөмдө айтуучунун мамилеси, кабарланып жатканга болгон мамилеси, кошо берилет. Биринчи пландагы модалдуулук – о б ъ е к т и в д ү ү м о д а л д у у л у к. Экинчи пландагы модалдуулук – с у б ъ е к т и в д ү ү м о д а л д у у л у к. С у б ъ е к т и в д ү ү м о д а л д у у л у к (айтуучунун сүйлөмдө кабарланып жатканга болгон мамилеси), негизинен, лексикалык – грамматикалык кошумча каражаттар жана интонация каражаттары аркылуу билдирилет.

Төмөнкү мисалдарды салыштыралы:

1. *Атам иштейт* (акыйкат чындык кабарланды).
2. *Атам, сөзсүз, иштейт* (шексиз чындык кабарланды).
3. *Балким, атам иштейт* (болжолдонгон чындык кабарланды) ж. б.

Интонациянын жардамы менен ушул эле сүйлөмгө шектенүү, таңдануу, суроо ж. б. сыяктуу кошумча маанилерди берүүгө болот:

1. *Атам иштейт* (Чындыкты жайынча кабарлоо)
2. *Атам иштейт!* (Чындыкты күчтүү эмоция түрүндө кабарлоо).
3. *Атам иштейт!?* (Чындыкты күчтүү эмоция жана тактап суроо түрүндө кабарлоо) ж.б.

Ошентип, синтаксистик категория катары модалдуулук бардык эле сүйлөмгө тиешелүү. Бирок ар бир сүйлөмдө өзүнчө, белгилүү бир мүнөздө болот.

Модалдуулук сыяктуу эле с и н т а к с и с т и к ч а к категориясы да – бардык сүйлөмгө мүнөздүү белги, анткени мезгилсиз, мезгилге тиешеси болбой айтылган ой, окуя, кубулуш, өнүгүү – өсүү процесси жок жана болушу да мүмкүн эмес.

Синтаксистик чактын маанилери этиштин чагы, ыңгайлары аркылуу гана берилбестен, кээде кандайдыр бир жагдай (ситуация) жана контекст аркылуу да берилет: 1) *Түнкү саат он чамасы. Асманда алтын ай ак булуттарды жиреп, ба-*

тышка карай жылып кетип бара жатат. (К.Б.) 2) Август айынын аяк чени. Кийик өңүгөн мергендей карагайдан карагайга далдаланып, калың токойду аралап, батышты бет алып, советтик эки чалгынчы келе жатты. (К.Б.) 3) Зарипанын салаалары болсо мандолинанын кылдарын бирден терип, жаңы жылдын түнүндө Сары-Өзөктүн тар үйүндө музыканы онтотот да ыйлатат. (Ч.А.) Биринчи мисалдагы эки сүйлөмдүн мазмуну учур чакка туура келет. Бул «Тунку саат он чамасы» деген так ошол учурдагы мезгилди билдирген сүйлөм аркылуу берилген. Экинчи мисалдагы экинчи сүйлөмдүн мазмуну да андагы биринчи сүйлөм менен синтаксистик чагы боюнча ылайыкташып турат. Бул сүйлөмдөрдүн учурда болуп жаткан мезгилдик маанилери (синтаксистик чагы) этиштин учур чагы жана стилдик жактан учур чак маанисинде колдонулган өткөн чак аркылуу гана билдирилбестен, байланыштуу, мазмундаш айтылган сүйлөмдөрдүн катышы (контекст) аркылуу да туюндурулуп турат. Үчүнчү кошмо сүйлөмдүн жалпы мазмуну да учурдагы бир мезгилге тиешелүү экендиги белгилүү.

Жак категориясы, этиштик категория катары, айтуучунун, же маектешкен экинчи тараптын сүйлөмдөгү кыймыл-аракетке болгон мамилесин, катышын көрсөтөт. Жак категориясынын маанисин негизинен, этиштин, же айрым зат атоочторго (адам жөнүндө айтылган зат атоочтор) жалганган жак мүчөлөр, жактама ат атоочтор жана жак көрсөткүчтөрү жок болсо да, логикалык маанилери боюнча үчүнчү жакта колдонулган зат атоочтор, зат ордуна колдонулган сөздөр, жак көрсөткүчү жок этиштин өткөн чагы түзөт:

1) Платондон:

- Кырсыкка жолуккан адам кандайча кайрат кылышы керек? - деп сураганда, ал:

- Акылдуу адам эртедир-кечтир боло турган кырсык деп кайрат кылат; акмак болсо башкалардын башына түшкөн кырсыкты көрүп кайрат кылат, - деп жооп бериптир. («Залкар ойлор»)

2) Кыраакылык. Бир философтун кызына эки жерден күйөө чыгат: анын бири бай, бири жарды болот. Философ кызын жарды күйөөгө берет. Эмне үчүн анттиң дегенде, философ:

- Бай күйөөнүн байлыгы болгону менен, акылы жок,

жарды күйөөнүн байлыгы жок болгону менен, акылы бар. Акыл болбогондон кийин, байлык беш күндүк. Ал эми акыл болсо, байлыктын табылышы да бат,— деп жооп бериптир. («Залкар ойлор»)

Бул сүйлөмдөрдүн жак маанилери үчүнчү жактагы зат атоочтор, зат ордуна колдонулган сөздөр (бири, байлыгы, акылы, табылышы), жактама ат атооч (*ал*), этиш сөздөр, зат атооч менен көмөкчү этиштердин ажырагыс тизмектери (*кайрат кылат, чыгат, берет*) жана формалдуу түрдө үчүнчү жакта деп эсептелинген, бирок логикалык маанилери боюнча байланышта турган сөздөр (*кимдир бирөө деп сураганда, кимдир бирөө, анттиң дегенде, акыл болбогондон кийин, байлык — беш күндүк, акыл болсо, табылышы бат*) аркылуу берилген.

б) Ар бир сүйлөмдүн, кептин (речтин) чакан өлчөмдөгү бирдиги катары, дагы бир зарыл белгиси бар. Ал — и н т о н а ц и я. Бул белгиси боюнча да сүйлөм синтаксистик башка бирдиктерден, сөз айкаштарынан, айырмаланып турат. Арбир сүйлөмдүн аякталган чеги анын (сүйлөмдүн) мына ушул белгиси, интонациясы, аркылуу тейленет.

Сүйлөмдүн уюштурулушунда интонациянын ролу жана орду жөнүндө лингвистикалык адабияттарда, негизинен, бирдей эле пикир айтылып келе жатат. Бардык изилдөөчүлөр аны (интонацияны) сүйлөмгө сүйлөмдүк касиет, белги берүүчү каражат деп эсептешет. Сүйлөмдүн бул белгиси да — туруктуу, табигый белги.

Сүйлөмдүн интонациялык жактан жабдылышы анын грамматикалык модалдык категориясы менен абдан тыгыз байланыштуу.

Интонация ар кандай болот: суроо, талап коюу, ниеттенүү, кабарлоо ж. б. жалпы пландагы интонацияга; ал эми шериктеш, кошумча түрдө жалганып, айтылуучу ойду бекемдөө, макул болуу, ынануу, таңдануу, болжолдоо ж. б. жекече и н т о н а ц и я г а кирет. Интонациянын биринчи түрү сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча (муну сүйлөмдүн модалдык маанилери боюнча деп да айтат), ал эми экинчиси сүйлөмдүн лексикалык составы аркылуу (таңданууну, болжолдоону, ыраазычылыкты, ишенгендикти ж. б. билдирүүчү сөздөрдүн колдонулушу аркылуу) аныкталат.

Интонациянын жардамы менен сөздөрдүн айкашы гана

эмес, жеке сөздөр да сүйлөмдүк касиетке, белгиге ээ болот. Бул өзгөчө атама сүйлөмдөрдө даана байкалат: 1) **Бирбашбор.** «Конвенция» **авианосецинин борту.** Ушундай сактык чараларын көрүү менен бирге Бирбашбор Икс планетасын өздөштүрүү үчүн курулган «Деммург» программасын бүтүндөй белгисиз убакытка чейин токтотуп коюуга аргасыз болду. (Ч. А.) 2) **Түн.** Айлана караңгы. Топ-топ жылдыздар өчкөн коломтодой тунарыктап күүгүм. (Ч. А.)

Тилдик фактыларга караганда, интонация сүйлөмдүн аякталган чегин билдирүүчү негизги белгилеринин бири гана болбостон, сүйлөмгө өтө эле артүрдүү кошумча маанилерди киргизүүчү бай каражат да болуп эсептелет. Бул көрүнүштү оңой байкоого болот. Мисалы, бир эле сүйлөмгө, анын лексикалык составын өзгөртпөстөн, интонациянын артүрдүү вариациясын колдонуу менен арбашка кошумча маанилерди берүүгө болот:

1) *Ал — адам.* 2) *Ошол — өтүкчү.* Бул жөнөкөй сүйлөмдөрдү түрдүү вариациядагы интонация менен жабдуу аркылуу ага ырастоо, көңүл коштук, кыжырдануу, туталануу, жек көрүү, жийиркенүү, каардануу, табалоо, кызгануу, көрө албастык, кубануу, абдан сүйүнүү, канагаттануу, кызыгуу, таңырктоо ж. б. толуп жаткан кошумча маанилерди берүүгө болот (Б. Н. Головина, Ж. Дүйшеев, Р. Чанаков).

Тилдик бирдиктерди (сөз, сөз айкашы, сүйлөм) интонация аркылуу жабдуу деген түшүнүк сүйлөмдүн башталышында, же акырында үндү (тон) күчөтүү, басаңдатуу, жайлатуу менен гана чектелет. Муну менен бирге интонация деген түшүнүк үндүн чыгышынын күчөтүлүшүн (интенсивдүүлүгүн) өзгөртүү, добуштун кубулуш мүнөзүн (тембр) жана тынымды (пауза) кошо өз кучагына алат. Жыйынтыктап айтканда, интонация — бул сүйлөмдү коштогон, аны көркөмдөгөн үндүн (тон) кыймылы, өзгөрүшү. Буга болсо сүйлөмдүн интонациялык-мелодикалык жабдылышы менен фонетикалык каражаттардын сөздөгү жана фразадагы басымдын (кийинкиси синтаксистик басым, логикалык басым деп да айтылат), тынымдын, ыргактын (такт), үндүн кубулушунун (тембр) биримдик аракети аркылуу жетишилет.

Сүйлөмдүн предикативдүүлүк категориясын шарттап туруучу предикативдик катыш интонация жагдайынан мына ушундайча ишке ашырылат.

Жыйынтыктап айтканда, сүйлөмдүн негизги белгилери предикативдүүлүк (модалдуулук, синтаксистик чак) жана интонация болуп эсептелет.

Сүйлөмдүн жалпы классификациясы

Азыркы кыргыз адабий тилинде сүйлөмдүн грамматикалык түрдүү түзүлүштөрү жана ар бир түзүлүшүнө мүнөздүү ар кандай түрлөрү колдонулат. Сүйлөмдүн мындай типологиясы анын белгилерине, составына, айтылыш максатына, модалдык маанилерине, семантикалык-структуралык мүнөзүнө, сүйлөмдүн негизин, яросун түзүүчү баш мүчөлөрдүн зоналарынын сан жана сапаттык өзгөчөлүктөрүнө ж. б. негизделип, ылайыкталып бөлүштүрүлөт.

1. Сүйлөм айтылыш максаты жана ал максатка байланыштуу интонациясы боюнча жай, суроолуу, буйрук, илептүү сүйлөмдөр болуп бөлүнөт. Сүйлөмдүн сөз болуп жаткан ар бир түрүнүн уюшулуш өзгөчөлүктөрү, каражаттары бар. Сүйлөмдүн ушул түрлөрү жагдайга байланыштуу эмоционалдык ыраң, түс берүүчү өзгөчө илептүү (күчтүү) интонация менен коштолуп берилсе, и л е п т ү ү с ү й л ө м болуп калышы мүмкүн. Демек, илептүү сүйлөм өзгөчө илептүү, өзгөчө таасын, күчтүү интонациянын коштоосу аркылуу айтылуу менен, жай, суроолуу жана буйрук сүйлөмдөрдүн базасында уюшулат: 1) *Кыргыз менен көгүчкөн сыяктуу ачуу менен адилеттик да жанаша жашай албайт.* (Б.Пр.) 2) *Өзүн өзү тарбиялоонун бирден - бир мыкты каражаты өз кемчилигин сезүү болот.* (Т.Кар.) 3) *Адам жашаган өмүрүндө эмнеге көнбөйт?* (Т. С.) 4) *Дүйнөдө эмне таттуу?* (К.Ж.) 5) *Белиңди бекем буу, кайрат кыл.* (К.Ж.) 6) *Улуунун айтканын урматтап ук, эсиңе туй.* (К.Ж.) 7) *Кулап кетет дегениңер — калп!* 8) *Мен кулабаймын!..* (Ч.А.) 1- жана 2 - сүйлөм — жай сүйлөм; 3- жана 4-сүйлөм — суроолуу сүйлөм; 5 - жана 6 - сүйлөм — буйрук сүйлөм; 7- жана 8 - сүйлөм — илептүү сүйлөм.

2. Предикативдик бирдиктеринин саны боюнча (бул синтаксис илиминде сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшү боюнча деп да берилип жүрөт) ж ө н ө к ө й сүйлөм жана кошмо сүйлөм болуп эки чоң түзүлүштөгү түргө бөлүнөт. Жөнөкөй сүйлөмдүн материалдык жагын сөз жана сөз айкаштары түзсө, кошмо сүйлөмдүн материалдык базасы болуп жөнөкөй

сүйлөмдөр эсептелет. Демек, кошмо сүйлөм мазмуну жагынан бири-бирине жакын болгон бир нече жөнөкөй сүйлөмдүн суммасынан уюшулат: 1) *Эрте тургандын этеги алтынга толот.* (макал) 2) *Лапылдакта жааган кар. Учурдун катаалдыгына каарданган Манас Атанын ак кары. Калың кардын пардасынан кошчулардын карааны каалгыйт.* (Ч.А.) 3) – *Ооба. Адам ооруганга чейин ден соолуктун кадырын билбейт* (К.А.) 4) *Айбан таяк жеген жерин унутса да, тамак жеген жерин унутпайт.* (макал) 5) *Адал тапкан кара наның майдай жагат, арам тапкан казы-картаң жылындай чагат.* (макал) 1–2–3-мисалдагы сүйлөмдөр – грамматикалык түзүлүштөрү боюнча жөнөкөй сүйлөмдөр. Ал эми 4–5 - мисалдагы сүйлөмдөр – кошмо сүйлөмдөр, алардын ар биринин тутумунда экиден жөнөкөй сүйлөм бар.

3. Сүйлөмдү уюштуруучу негиздеринин (борбору, ядросу деп да айтылат), баш мүчөлөрүнүн, экөө же бирөө болушуна негизделип, жөнөкөй сүйлөмдөр эки составдуу жана бир составдуу сүйлөмдөргө бөлүнөт. Жөнөкөй сүйлөмдүн мындай бөлүнүшү анын (жөнөкөй сүйлөмдүн) грамматикалык ички түзүлүшү боюнча бөлүнүшү болуп эсептелет: 1) *Бабасы эккен түшүмдү баласы орот.* (макал) 2) *Кыйшайган терек кулабай койбойт.* (макал) 3) *Батар күндү байлап болбойт.* (макал) 4) *Бербегенге бекер бер.* (лакап) 1-жана 2-жөнөкөй сүйлөмдөр – эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр, анткени алардын тутумунда эки баш мүчөсү – ээ жана баяндоочу, бар (*баласы, терек* – ээ; *орот, кулабай койбойт* – баяндоочу). 3-жана 4-жөнөкөй сүйлөмдөр – бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр, анткени аларда грамматикалык конкреттүү ээ жок, баяндоочтору гана бар, б. а., көрсөтүлгөн кийинки эки сүйлөмдүн грамматикалык бир гана борбору, баяндоочу, бар.

Кошмо сүйлөмдөр да грамматикалык түзүлүшү боюнча экиге бөлүнөт: анын бири – тең байланыштагы кошмо сүйлөм; экинчиси – багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм. Кошмо сүйлөмдү мындайча бөлүштүрүүнүн негизги критерийлеринин бири тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн мазмун жагынан өз ара байланышынын мүнөзү жана ал жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун түзүлүшү болуп эсептелет: 1) *Үчөө - учар аппараттын учкучтары, бир эркек менен алиги аял Жердин тилдерин билген тилмечтер болуп чыкты.* (Ч.А.) 2) — *Чакан үй, дубалы жок, урунбайт аны, убагы жок.*

(табышмак) — *Кол чатыр*. 3) *Жер тойбой, эл тойбойт*. (макал)
4) *Мышыгың чычкан менен дос болсо, кампаңда тоголок даның калбайт*. (макал) 1- жана 2 - кошмо сүйлөмдөр — тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр. 3-жана 4-кошмо сүйлөмдөр — багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөр.

4. Баш мүчөлөрдүн зонасында багынычтуу топтордун (айкындооч мүчөлөрдүн) болушуна, же болбошуна карата жөнөкөй сүйлөмдөр жалаң сүйлөм жана жайылма сүйлөм түрүндө колдонулат. Жалаң сүйлөмдүн структуралык негизин ээ жана баяндооч гана түзөт. Ал эми жайылма сүйлөмдөрдө болсо структуралык эң негизги бөлүктөрү — ээ, баяндооч жана экинчи даражадагы бөлүктөрү, б. а., сүйлөмдүн баш мүчөлөрү аркылуу берилип жаткан ойду тактоочу, толуктоочу, кеңейтүүчү бөлүктөрү да (айкындооч мүчөлөр) болот: 1) *Айткан айыптуу*. (макал) 2) *Ырыс алды — ынтымак*. (макал) 3) *Жүрүш-туруш адамдын өзүн көрсөтө турган күзгү болот*. (И. Г.) 4) *Балдар — жердин жандуу гүлдөрү*. (М. Г.) 1- жана 2-жөнөкөй сүйлөмдөр — жалаң сүйлөмдөр. 3-жана 4-жөнөкөй сүйлөмдөр жайылма сүйлөмдөр.

Жалаң сүйлөмдөр да, жайылма сүйлөмдөр да кошмо сүйлөмдүн тутумунда анын синтаксистик бир түгөйү (компоненти) катары колдонула берет: 1) — *Близы аттай, канаты каттай, учканы куштай, чөккөнү төөдөй*. (табышмак) — *Чегиртке*. 2) — *Аякка өтөт торучан, быякка өтөт торучан, тал түбүндө тунук суу тандап ичет торучан*. (табышмак) — *Кундуз*.

5. Сүйлөмгө катыштуу болгон мүчөлөрүнүн толук берилиши, же контексттин шартына, ылайыгына жараша, же жагдайга, стилдин талабына ылайык кандайдыр бир мүчөсү (сөзү), же болбосо бир нече сөзү тобу менен айтылбай, кемип берилиши боюнча толук сүйлөм жана кемтик сүйлөм болуп бөлүнөт. Сүйлөмдүн бул түрлөрү колдонулушу, мазмуну жагынан бири-бирине танапташ, бири-бирине байланыштуу болот.

Толук жана кемтик сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөм катары өз алдынча колдонула бербестен, кошмо сүйлөмдүн тутумунда да кездешет: 1) — *Бүгүн атаң келеби, же келбейби, аны билбеймин (мен), Эрмек, бирок атаң кайсы поезд менен келерин бизге станциядан билдириши керек. Пассажир поезддер бизге токтобойт да, аны билесиң (сен). Эң башкы диспетчердин*

буйругу боюнча гана токтойт (ал, поезд). Менимче, жакында билдиришет го. Мына ошондо экөөбүз, Даул айыгып калса, үчөөбүз тосуп чыгабыз.(Ч. Айтматов)

Сүйлөмдүн бул түрлөрүн калыптандырууда грамматикалык жана стилистикалык милдеттерди аткарган интонациянын ролу абдан чоң. Интонациянын жардамы менен сүйлөмдүн аякталган чеги туюндурулат; синтаксистик маанилүү зоналарын тактоого, мүчөлөштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт; кептин (речтин) эмоционалдуулугу билдирилет жана каалоо, ниет, максат, үмүт, өтүнүү, буйруу, суроо ж. б. сыяктуу модалдык маанилер кошо берилет. Сүйлөмдүн жогоруда көрсөтүлгөн ар бир түрү баяндоочтун чак формаларына жана модалдык маанилерине ылайык түрлөнөт (сүйлөмдүн парадигмасын түшүнүү керек): 1) Бардык эне мээримдүү; бардык эне мээримдүү болууга тийиш; Бардык эне мээримдүү болгон; Бардык эне мээримдүү экен; Бардык эне мээримдүү бекен? Бардык эне мээримдүү го; Бардык эне мээримдүү сыяктанат; Бардык эне мээримдүү болгой эле; Бардык эне мээримдүү болсо экен. 2) Ал — эмгекчил адам; Ал эмгекчил адам болуп келе жатат; Ал эмгекчил адам болгон; Ал эмгекчил адам болот; Ал эмгекчил адам болуп жатат; Ал эмгекчил адам болушу мүмкүн; Ал — эмгекчил адам! Ал эмгекчил адамбы? Ал эмгекчил адам болуп көрүнөт. Ал эмгекчил адам өңдөнүп көрүнүшү мүмкүн ж. б. Бул сүйлөмдөрдүн баштапкы варианттары да, өзгөргөн варианттары да (парадигмасы) — бирдей эле типологиядагы эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр. Бирок алардын баяндоочторунун түзүлүшү (жөнөкөй, тутумдаш түзүлүштөрү), чагы жана модалдык маанилери ар түрдүү.

СҮЙЛӨМДҮН АЙТЫЛЫШ МАКСАТЫНА КАРАТА БӨЛҮНҮШҮ

Жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөмдөр

Сүйлөм айтылыш максаты боюнча тилде модалдык ар түрдүү мааниде колдонулары белгилүү. Кээде объективдүү чындыктагы окуя, кубулуш, зат, өнүгүү - өсүү процесстери жөнүндө кабар, мүнөздөмө, түшүнүк берилсе, бирде кандайдыр бир нерсени билүүгө, үйрөнүүгө, өздөштүрүүгө, же так маалымат алууга ниеттенгендик болушу мүмкүн. Айрым учурларда маектешкен тараптын бири өз оюн, каалоосун, талабын экинчи жакка таңуулоосу, буйрушу мүмкүн, же бул сыяктуу жагдайларга карата өз эркин, түрдүү сезимин, кабылдоосун билдириши ыктымал. Ушул негизде синтаксистик негизги бирдик, сүйлөм, ар кандай максатта колдонулат.

1. *Табияттагы, коомдук турмуштагы акыйкат, же түшөмүк (ирреалдуу) чындык жөнүндө — окуя, кубулуш, зат, өнүгүү-өсүү процесстери жөнүндө — кабарлоо иретинде айтылган сүйлөм жай сүйлөм деп аталат:* 1) *Өмүр — гүл, сүйүү — гүлдөн чыккан бал. Балды татууга болот, бирок ага чөмүлүүгө болбойт.* (В. Г.) 2) *Өзүн сыйлабаган адам бактысыз; ал эми өзүн асмандаткан адам көңдөй.* (М.) 3) *Көп кызыккан адам көптү билет.* (С.) 4) *Билим — кенч, эмгек — анын ачкычы.* (П. Б.) Бул мисалдар сыяктуу жай сүйлөм жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө да, кошмо сүйлөм түзүлүшүндө да колдонулат.

Жай сүйлөмдүн жалпы мааниси, негизинен, эки түрдүү: а) ырастоо, бекемдөө жана б) т а н у у, т ө г ү н д ө ө.

Жай сүйлөмдөрдөгү тануу, төгүндөө (төгүнгө чыгаруу) маанилери ар түрдүү каражаттар аркылуу билдирилет: а) этиштик баяндоочко терс маани берүүчү - ба мүчөсүнүн жалганып айтылышы аркылуу; б) атоочтук баяндоочко - **сыз** мүчөсүнүн жалгануусу менен (- **сыз** мүчөсү — зат атоочтон сын атоочту жасоочу мүчө); в) этиштик баяндоочко, кээде атоочтук баяндоочко «жок», «эмес» деген сөздүн тизмектеле айтылуусу аркылуу («жок» өзүнчө баяндооч катары да колдонулат); г) этиштик жана атоочтук баяндоочторго таңгыч бөлүкчөнүн («эч») кошулуп айтылуусу менен.

Көрсөтүлгөн бул каражаттар сүйлөмдө көбүнчө бирге-

лешкен, жамаатташкан түрдө колдонулуп, тануу, төгүндөө маанилерин билдирет. Бирок тилде тануу каражаттарынын колдонулуш жыштыгы бирдей эмес: айрымдары этиштик баяндооч менен бирге колдонулса, кээ бири атоочтук баяндоочко жалганып, же атоочтук баяндоочко тизмектелип айтылат; айрымдары атоочтук баяндооч менен этиштик баяндоочко бирдей даражада тизмектелип айтыла берет. Тилдик фактыларга караганда, атоочтук баяндоочтор менен этиштик баяндоочтордун колдонулуш жыштыгы бирдей эмес. Асили баяндоочтун морфологиялык негизи, активдүү базасы — этиш.

Мисалдар: 1) *Эл менен жашайм деген адам адилетсиз болбойт.* (М.Б.) 2) *Кедей малсыз, кедей алсыз болгон. Ошон үчүн байлар аларды теңсинчү эмес.* (Т.С.) 3) — *Башы бар, мойну жок, оозу бар, бирок сүйлөбөйт.* (табышмак) — *Балык.* 4) *Мүйүзү бар — уй эмес, куйругу бар — жылкы эмес, чуудасы бар — төө эмес, туягы курч — эчки эмес.* (табышмак) — *Топоз.* 5) *Мен салтты бузуп, бейтааныш адамдар арасында ашкере сүйлөгөн жокмун...* (К.Аш.) 6) *Бала болуп, ушул өңдүү шумдукту эч көрбөдүм эле.* (жомок)

Жай сүйлөмдүн тануу, төгүндөө маанилерине караганда алардын ырастоо, бекемдөө маанилери өтө эле көп колдонулат: 1) — *Жана митингиде туруп ушунчалык суусадым дейсиң...* *Аябай толкундап кеттим. Калың элдин арасында кайдагы суу. Анан чуркап чыгып, суусунумду кандырып алайын десем, биздин тарапка поезд кетип жатыптыр. Машинистке жүгүрдүм.* (Ч.А.) 2) *Искусство — элге таандык. Ал эмгекчилер массасынын калың катмарынан тамыр алууга тийиш...* (В. И. Ленин)

Жай сүйлөмдүн төгүндөө маанилеринин тилде дагы кошумча каражаттары бар. Мындай учурларда терс мааниде айтылган жай сүйлөмдөр өзгөчө интонациянын (тануу маанисиндеги интонациянын) коштоосу менен айтылат да, алардын баяндоочтору төмөнкүдөй түзүлүштө колдонулат:

а) Чакчыл этиштен уюшулган негизги баяндоочко көмөкчү «бол», «бүт», «кой» деген сөздүн (көмөкчү этиштин) тизмектеле айтылышы аркылуу терс маани берилет. Мындай учурда көмөкчү баяндоочко жак мүчөлөр -мын, -мин, -мун, -мун, -сың, -си, -су, -сүн, -быз, -биз, -буз-буз, -сыңар, -сыздар

ж. б. жалганып айтыла берет: 1) *Энени түнүлтүп коюпсуң.* («КМ») 2) *Бутулу ишти бүлдүрүп болупсуңар.* (К.Аш.)

б) Этиштин шарттуу ыңгайынан уюшулган баяндоочко - чы мүчөсү жалгануу менен да терс маани туюндурулат: 1) *Баракелде, уйкусуна. Вокзалда кирип-чыккандардын, ызычуусунан, келип-кетип жаткан машиналардын күрүлдөк-шарылдагынан кулак тунат. Ошондо да ойгонуп койсочу.* («КМ») 2) *Үй-оокат күтүүнүн жагдайын жакшы эле айттым. Айткандарым бир десине кирсечи.* (Н.Б.)

в) Этиштин шарттуу ыңгайынан уюшулган баяндоочко «кана», «кана эми», «канакей» деген сөздөр тизмектеле айтылса, тануу интонациясынын коштоосу менен терс маани берилет: 1) *Эртеден бери автобусту зарыгып күтөбүз. Атаганат, келсе канакей.* (К.Аш). 2) *Баары макул, бир гана билерманы кыйнап да, эзип да бүттү. Берсе канакей эми.* (Т.К.)

Жай сүйлөмдөрдүн терс маанисин уюштурган каражаттар дайым эле терс, тануу иретинде болбостон, айрым учурларда ырастоо, бекемдөө маанисинде колдонулат: 1) *Ал — чечкиндүү адам. Бир ишти баптаса, аны бүткөрбөй койбойт.* (Т.У.) 2) *Бекер кылгансың. Таятаң кыраакы киши эмести. Акыры мунуңду билбей койбойт.* (жомок) 3) *Чыдадым... Чымырканып чыдадым. Эми айтпай коюшум мүмкүн эмес, айтамын.* (Ө.Д.) 4) *Шүгүрчүлүк, азыр колубзда жок эмес, бар.* (К. Ж.)

Жай сүйлөмдөрдүн модалдык маанилери артүрдүү. Алар, негизинен, интонация, этиштин ыңгайлары, модал сөздөр жана сөз тизмектери, бөлүкчөлөр аркылуу билдирилет.

Сүйлөмдүн мазмунун түзгөн тигил же бул модалдык маани сүйлөмдүн ойлонуп түзүлгөн структурасына ылайыкташкан. Ал эми сүйлөмдүн структуралык элементтери болсо анын мазмунуна жараша тандалып алынат. Тигил же бул модалдык маани аркылуу берилүүчү сүйлөмдүн мазмунун аныктап албай туруп, анын каражаттарын тандап алуу мүмкүн эмес. Модалдык ар бир маанинин каражаттары бар. Бул маселени так түшүнүү үчүн бир эле сүйлөмдү түрлөндүрүп, ага арбашка каражаттарды кошуп көрөлү: 1) *Мен окууга барам (акыйкат ишенимдүүлүк).* 2) *Албетте, мен окууга барам (айтуучунун субъективдүү ою менен шартташкан ишенимдүүлүк).* 3) *Мен, сөзсүз, окууга барам (айтуучунун*

объективдүү ою менен шартташкан ишенимдүүлүк) 4) *Мен окууга бармак болдум* (кыймыл-аракеттин аткарылышы менен шартташкан ишенимдүүлүк). 5) *Мен кандай да болсо окууга барам* (айтуучунун бекем ою менен шартташкан ишенимдүүлүк). Кыскартып айтканда, мисалга алынган сүйлөмдөрдүн бардыгы модалдык маанилери боюнча ишенимдүүлүктү билдирет.

Тиешелүү каражаттар менен жабдуу аркылуу ушул эле сүйлөмдөргө модалдык зарылдык маанисин берүүгө болот: 1) *Мен окууга барышым керек* (кыймыл-аракеттин аткарылышынын шартталбаган зарылдыгы). 2) *Мен окууга барууга милдеттүүмүн* (милдетти аткаруу менен шартташкан кыймыл-аракеттин ишке ашырылыш зарылдыгы). 3) *Мен (менин) окууга барышым зарыл* (объективдүү себеп менен шартташкан кыймыл-аракеттин аткарылыш зарылдыгы). 4) *Мен (менин), сөзсүз, окууга барышым керек* (айтуучунун объективдүү ою менен шартташкан зарылдыгы). 5) *Мен кааласам да, каалабасам да окууга барышым керек* (айтуучунун эркине көз каранды болбогон объективдүү себеп менен шартташкан зарылдык).

Талдоого алынып жаткан ушул сүйлөмдүн этиштик баяндоочунун ыңгайын өзгөртүү менен, же кошумча маани берүүчү модаль сөздөрдү пайдалануу менен модалдык мүмкүндүк маанисин берүүгө болот: 1) *Мен окууга бара алам* (кыймыл - аракеттин аткарылышынын физикалык мүмкүндүгү). 2) *Мен окууга барууга жараймын* (айтуучунун объективдүү оюна негизделген мүмкүндүк). 3) *Мүмкүн, мен окууга барууга жарай алармын* (айтуучунун субъективдүү оюна негизделген кыймыл-аракеттин аткарылыш мүмкүндүгү).

Модалдык каалоо маанилери: 1) *Мен окууга барсам* (шартталбаган каалоо). 2) *Мен окууга баргай элем* (кыймыл-аракеттин аткарылышын чын ыкластан каалоо). 3) *Мен окууга бара алгай элем* (айтуучунун мүмкүнчүлүгү менен шартташкан аракеттин аткарылышын каалоо). 4) *Атаганат, мен окууга барып калсам экен* (айтуучунун оюна көз каранды болбогон аракеттин аткарылыш шартын каалоо).

Модалдык болжолдоо, ниет маанилери: 1) *Мен окууга барам го* (шартталбаган болжол). 2) *Мен окууга бара алам го* (аракеттин аткарылыш мүмкүндүгүнө негизделген ниет-болжол). 3) *Мүмкүн, мен окууга барып калармын* (айтуучунун

субъективдүү оюна негизделген ниет-болжоо). 4) *Мен окууга барышым керек го* (аракеттин аткарылыш зарылдыгына негизделген ниет-болжоо).

Жай сүйлөм кандай түзүлүштө, модалдык мааниде колдонулбасын, белгилүү өлчөмдө аякталган ойду билдирип, бир калыптагы өзгөчө баяндоо интонациясы менен айтылат. Жай сүйлөмдөгү баяндоо интонациясынын жалпы мүнөзү мындай: сүйлөм тутумунда логикалык басым (синтаксистик басым) түшүрүлүп, мааниси атайы күчөтүлүп, угуучунун көңүлүн буруу иретинде дааналанып айтылган бир, же бир нече сөздөрдүн тобу көтөрүнкүрөөк үн (тон) менен айтылат да, сүйлөмдүн аякталышын көздөй жайбаракаттык менен басаңдап (төмөндөп) отурат.

Кыргыз тилиндеги жай сүйлөмдөрдүн дагы бир белгиси-алардагы сөздөрдүн орун алуу тартибинде. Буйрук, суроолуу жана илептүү сүйлөмдөрдөн айырмаланып, жай сүйлөмдөрдөгү сөздөр көбүнчө тилде калыпташкан, көндүм болуп адатка айланып калган түз орун тартип боюнча жайгашат: 1) *Адам билбеген нерсесинен гана коркот. Билим болсо ар кандай коркунучту жеңип чыгат.* (В.Б.) 2) *Билим иш менен гана көркүнө чыгат. Билим — бак, иш — анын мөмөсү.* (санжыра) 3) *Акылдуу адам көптү билиш үчүн окуйт, майда адам көпкө билиниш үчүн окуйт.* (санжыра) Бул сүйлөмдөрдө көндүм болбогон орунда жайгашпаган бир да сөз жок: сүйлөм ээлери баяндоочтон мурда, аныктоочтор аныкталгычтан мурда, толуктоочтор жана бышыктоочтор башкаруучу этиштик баяндоочтордон мурда орун алган. Ал эми баяндоочтор сүйлөмдүн аякталган чегин билдирип, анын эң акырында жайгашкан. Сүйлөм мүчөлөрүнүн мындай багытта орун алуусу бардык түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да түз орун тартип деп эсептелет.

Бул айтылгандардан жай сүйлөмдөрдө сөздөр дайым эле түз багыт боюнча орун алат деген бир жактуу түшүнүк келип чыкпоого тийиш. Стилдин талабына ылайык, айрым учурларда жай сүйлөмдөгү сөздөр сөзүнүн демейки көндүм болгон ордун өзгөртүп, башкараак багытта (терс орун тартип боюнча) орун алышы мүмкүн. Бирок тигил же бул сөздүн ордунун өзгөрүшү жай сүйлөмдүн жалпы баяндоо мазмунуна, анын бир калыптагы баяндоо интонациясына таасирин тийгизбейт. Бар болгону орун алмаштырган сөздөрдүн бири логикалык басым

менен айтылышы мүмкүн. Бул айтылгандарды далилдөө үчүн бир эле сүйлөмдүн түрдүү варианттарын түзүп көрөлү: *Ажарга мурункусундай жашынууга ылайыктуу жер табылбады.* (К.Б.) — *Мурункусундай жашынууга ылайыктуу жер табылбады Ажарга.* — *Ажарга табылбады мурункусундай жашынууга ылайыктуу жер ж. б.* Бул сүйлөмдүн бардык варианттары азыркы кыргыз тилинде жай сүйлөм катары колдонулат.

II. *Айтуучуну кызыктырган нерселер (зат, окуя, кубулуш, кыймыл-аракет) боюнча аңгемелешүүчү тараттын ой-пикирин козгоо, аны билүү максатында айтылган сүйлөм суроолуу сүйлөм деп аталат.*

Жай сүйлөм сыяктуу эле суроолуу сүйлөм да грамматикалык түзүлүшү боюнча түрдүүчө (жөнөкөй жана кошмо сүйлөм түзүлүшүндө) болот: 1) *Кырсыкка жолуккан адам кандайча кайрат кылышы керек?* 2) *Кедейдин өлүү-тирүүсү, ач-тогу байдын эсине келеби?* (К.Б.) 3) — *Кокуй, баатырым, шашпа, коңшуларды чакырайын, күбө боло турган эл керек го, ыя?..* (Т.С.)

Азыркы кыргыз тилинде суроолуу сүйлөмдү уюштуруучу грамматикалык, лексикалык каражаттар бар. Алар төмөнкүлөр:

1. Суроолуу сүйлөмдөрдү уюштурууда сурама ат атоочтор активдүү колдонулат, б. а., көп учурларда суроолуу сүйлөмдөр сурама ат атоочтордун жардамы менен уюшулат: 1) *Эмне үчүн ак кишилер азап тартат?* (Ч.А.) 2) *Кароолдун начальниги дагы кайда житип кетти, ыя?* (Ч.А.) 3) *Кана, Кеңеш өкмөтүнүн мыйзамына ким каршы, ким?* (Ч.А.) 4) *Бүбүштүн ою кандай?* (Н.Б.)

2. Суроо уландысы - **бы** жана суроо интонациясы аркылуу да суроолуу сүйлөмдөр көп уюшулат: 1) *Ээ, атасы башка менен коен уулаба деген ушубу? Сызга отургузуп кетишеби?* (Т.К.) 2) — *Анда силердин Вологдаңарда да ушинтип бейит башында күзөтчү турабы?* (Ч.А.) 3) *Эмне эле Каранарды кайра бермекчи болуп калгансың? Же мен сурадымбы?* (Ч.А.)

3. Сүйлөм баяндоочуна - **чы** мүчөсү уланып айтылуу менен суроолуу сүйлөм уюшулат. Мындай сүйлөмдөргө суроо маанисин берүүдө өзгөчө суроо интонациясынын ролу чоң. Суроолуу сүйлөмдүн уюшулушунун биринчи жана экинчи жолдоруна салыштырмалуу алганда, - **чы** мүчөсү

аркылуу уюшулушу тилибизде өтө деле көп колдонулбайт: 1) Сөзүңөрдүн төркүнүн айткылачы? (Ч.А.) 2) – Мен да жанында турайынчы? – деп Эдилбай Куркут суранды. (Ч.А.) 3) – Ырасын айтчы? Дайнын биле алдыңбы? (К.К.) 4) – Мен эмгек акыны иштеген үчүн алдым, а сенчи? Эл менен иштеп тер төгүп, кол жоорутканыңды көрбөйм. («Чалкан») Мындай суроолуу сүйлөмдөр көбүнчө диалогдордо кездешет.

4. Суроолуу сүйлөмдөр ээ, **ыя**, го бөлүкчөлөрү, чыгар деген модалдык сөздүн жардамы менен да уюшулат. Мындай шартта деле сүйлөм суроо интонациясынын коштоосу менен айтылат: 1) Алды-артыңды абайлап жүр деп, сага көп жолу **айттым го ыя?** (К.Ж.) 2) Ал жөнүндө массалык саясий иштер жүргүзүлүп жаткан **чыгар?** (Н.Б.) 3) — **Сенин тартым жаткан сүрөттөрүң да газета-журналдарга чыгат ээ?** – деп чоң атасы журнал бетиндеги зоот уйдун сүрөтүн небересине көрсөтүп, анын көңүлүн көтөрүп, сүрөткө кызыктырып жатты. («КП») Көрсөтүлгөн бөлүкчөлөр жана модал сөздөр суроолуу сүйлөмдү уюштуруу үчүн колдонулганда, баяндоочко тизмектеле айтылат...

5. Баяндоочуна күдүк уланды - **дыр** жалганып, суроо интонациясынын коштоосу менен айтылганда, суроолуу сүйлөм уюшулат: 1) **Бабаларың да ушул тунук суудан далай ичкендир?** (К.Ж.) 2) **Сени чоңойтом, киши кылам деп жүрүп, байкуш ата-эне болжолсуз эмгек кылгандыр?** (К.Ж.) 3) – **Далай арман кууларду ушинтип черткендирсиз ээ?** (К.Ж.)

6. Суроо интонациясы аркылуу суроолуу сүйлөм уюшулат:

1) – **Балким, ал жерлерден чөп чабабыз, — деди Кулжан. — Чөп? Анын кереги эмне? — деп сурады Зулай.** (Н.Б.) 2) – **Яровой, мен сизге бир сөз айтканы келдим, — деди Батма.**

– **Бир сөз? Айтыңыз.** (Н.Б.)

Дегинкиси, бир суроолуу сүйлөмдү уюштурууда бир эле суроо каражаты колдонулат. Бирок, ошондой болсо да, бир эле суроолуу сүйлөмдө суроону уюштуруучу эки, өтө сейрек болсо да, үч каражат колдонулган учурлар кездешет: 1) — **Кана канча жүк көтөрө алат экенсиң ыя?** («Чалкан») 2) — **Кана кимдер кандай милдеттенме аласыңар? — деди башкарма.** («СК») Суроолуу сүйлөмдөрдө коюлуучу суроонун мазмуну ар түрдүү болот. Ошого ылайык азыркы кыргыз адабий тилинде ачын төмөнкүдөй түрлөрү кездешет:

1. Аңгемелешкен тараптын оюн, же бир нерсенин жайын, кандайдыр бир нерсенин бар, же жок экендигин билүү максатында суроо берилет. Мындай суроо так, ачык суроо болот да, дайыма жооптун берилишин талап кылат. Бул ачык суроо деп аталат. Уюштуруучу каражаттарынын лексикалык маанилерине жараша алар төмөнкүдөй түшүнүктөрдү билдирет:

а) Белгилүү жакты (лицо) жана затты, нерсени билдирүүчү суроолуу сүйлөмдөр атооч жөндөмөсүндөгү **ким** жана **эмне** деген сурама ат атоочтор аркылуу уюшулат:

1) — *Өзүң эмне деп жаздың? Минтип трактористка болгонуңду, колхоздон сыйлык алганыңды жаздыңбы?*

— *Жок, мактангансып аны эмнеге жазмак элем.* (К.Б.)

2) — **Ким?** **Ким** бу бейубак жүргөн?

— *Сарыбай мүнүшкердин үкеси...* (Т.К.)

Бул сурама ат атоочтор көптүк санда колдонула берет. Айрым учурларда кайталаныш да айтылат. Кайталанып айтылган учурларда суроонун таасирдүүлүгү, жоопту тактоо талабы күчөтүлөт:

1) — *Оюмду айтып бүтө электе эле... — Эмне-эмне? Жалтактабай эле койбойсуңбу?* (К.Э.)

2) — *Биздин чабандардан ким-ким катышты? — Сарыбай аке, Жанболот, Курманалы, дагы Ишенгазы менен Алым.* («КМ»)

б) Кандайдыр бир объектини (затты, нерсени) билдирүүчү суроолуу сүйлөмдөр барыш, табыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндөгү **ким**, **эмне** деген сурама ат атоочтор аркылуу, же ушул эле сөздөргө **үчүн**, **менек**, **тууралуу**, **жөнүндө**, **аркылуу** ж. б. жандоочтордун тизмектеле айтылуусу аркылуу уюшулат: 1) *Эми кимде сөз бар?* (Т.К.) 2) — *Кана айтчы, эмнеден баштайсың?* (А.У.) 3) *Бол тез, эл тулоп калды. Кимге эмнени бермей болушту?* («ЛДЖ») 4) *Бул ким үчүн арналган жоолук эле?* (К.Ж.) 5) *Токмокко чейин эмне менен келдиң?* — *деп сурап калды.* (А.Т.) ж. б.

в) Аракетти билдирүүчү суроолуу сүйлөмдөр **эмне болмок**, **эмне болуп кетмек**, **эмне кылмак**, **эмне болмокчу** ж. б. сыяктуу суроо маанисиндеги тизмектер аркылуу уюшулат: 1) *Жогорку билимди алгандан кийин эмне кыласың? — деп сурап калдык.* («Л Ж») 2) *Бүгүндөн калтырбай доктурга алып келбегенде эмне болуп кетмек жараты?* (С.Б.)

г) Мезгилдик, сапаттык, орундук, сандык, өлчөмдүк маанилери бар сурама ат атоочтор аркылуу уюшулган суроолуу сүйлөмдөр ар кандай кырдаалды, абалды, белгини, жагдай-шартты, мезгилди, орунду, өлчөмдү билдирет: 1) **Качандан бери ушул жерде жашап келе жатасыз?** (К.Ж.) 2) **Канча жыл байдын коюн кайтардың?** (С.Эр.) 3) **Кыргыз адабий тили кайсы мезгилде, кандай негизги шарттарда түзүлө баштаган.** («Программадан») 4) **Сиз кайда жашайсыз? Кайдан келдиңиз? Кайсы жакка барасыз?** 5) **Канча малыңыз бар?**

д) Себеп, максат мааниси бар суроолуу сүйлөмдөр эмнеге, эмне максат менен, неге, эмне үчүн, эмне себептүү деген сөздөр жана сөз тизмектери аркылуу уюшулат: 1) **Эмне максат менен бул жакка келгенсиң?** (С.Ег.) 2) **Неге ушинтесиң?** (С.Б.) 3) **Эмне себептүү кабар бербедиңер?** (С.С.)

е) Таандык мааниси бар суроолуу сүйлөм кимдин, эмненин, кимдердин, эмнелердин деген сурама ат атоочтор аркылуу уюшулат: 1) **Кимдин күүсүн ким чертет?** (А.Т.) 2) **Эмненин даамы таттуу, эмненин даамы ачуу экенин билгендирсиң, ала көөдөнүм?** (С.Ө.) 3) **Кимдердин жакындыгын, кимдердин алыстыгын биле коюуга чамаң жетет чыгар?** (Т.Аб.)

2. Мүнөзү боюнча ачык суроого жакын, бирок сурала турган негизги нерсени тактоо, аныктоо үчүн колдонулган суроолуу сүйлөмдөр да кездешет. Мындай суроолуу сүйлөмдөрдүн мазмуну менен аңгемелешүүчү тарап мурда эле (алдын-ала) кабардар болот. Суроолуу сүйлөмдүн бул түрү тактоочу, бышыктоочу суроолуу сүйлөм деп аталат. Сөз болуп жаткан суроолуу сүйлөмдүн бул түрүн да сурама ат атоочтор, суроо мааниси бар **-чы, -бы** мүчөлөрү жалганган баяндоочтор уюштурат. Булар бардык учурда суроо интонациясы менен айтылат:

1) — **Келсе да ал бир күндө эмне кылат? — Эмне кылат дейсиңби?** (К.Б.) 2) ... **Ошентип, эртең жол тособуз дечи?** (Т.С.) Суроолуу сүйлөмдүн бул түрү дагы төмөнкүдөй модалдык маанилерди билдирет:

а) Суроолуу сүйлөмдүн мазмунунда тануу, жокко чыгаруу сыяктуу терс маани болушу мүмкүн: 1) **Айтса айта берсин...** **Айтканда анын колунан эмне келмек эле?** (Т.С.) **Эси жок балдар тил алат дейсиңби? Термеге кайдан чыгышсын?** (К.Б.)

б) Суроолуу - **бы** мүчөсү аркылуу уюшулган суроолуу сүйлөмдөрдө тандап алуу, ылгап алуу маанилери болот, б.а., суроочу тарап эки, же андан көп мүмкүнчүлүктүн бирин тактап сурайт. Мындай шартта тактала турган мүмкүнчүлүктүн бири жоопто (суроонун жообунда) делип божомолдонот. Сөз болуп жаткан суроолуу сүйлөм көбүнчө эки жөнөкөй сүйлөмдөн турган кошмо сүйлөм түзүлүшүндө жана биренчөй баяндоочтуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө колдонулат. Ал кошмо сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрү жана биренчөй баяндоочтор **же, же болбосо** деген байламталар аркылуу байланышат, кээде байламтасыз деле колдонула берет: 1) *Жеке таз чекеге чертейинби, же төбөгө чертейинби? – деп сурады жети таздан.* (жомок) 2) *Ушинтип жүрүп өмүрүм өтөбү, же бир күнү багым ачылабы?* (К.Ж.) 3) *Э-эй, үйдө киши барбы, жокпу?* (К.О.)

в) - **бы** мүчөсү аркылуу уюшулган суроолуу сүйлөм таалаал сүйлөм түзүлүшүндө колдонулганда, анын бардык түгөйлөрү (жөнөкөй сүйлөмдөр) суроо маанисинде боло бербейт. Тактап айтканда, анын бир түгөйү жай сүйлөм, экинчи түгөйү суроолуу сүйлөм болушу мүмкүн. Бирок ал жай сүйлөм менен суроолуу сүйлөм бир эле бүтүндүн (кошмо сүйлөмдүн) ажырагыс бөлүктөрү болуп эсептелет. Мындай түзүлүштөгү кошмо сүйлөмдөр аркылуу суроочу жак өзүнүн маектешинен далилдүү, анык, чын жоопту күтөт: 1) *Эмгек гана адамды кадырга, бактыга жеткирет, ушундай эмеспи, жолдоштор?* (Ш.Б.) 2) *Ата сөзүн угарын уктуң, балам, а бирок анын маанисин түшүндүңбү аракет кылып, эсте тутуп, актайсыңбы?* (С.С.)

3. Маектешүү процессинде кээде суроого ачык, так жооп берилбей, ага (суроого) суроо менен да жооп берилген учурлар болот. Мындай суроо каршы суроо деп аталат. Каршы суроодо тактоо, ырастоо, күмөн саноо, кайра жооп күтүү, кээде опузалоо, кекетүү ж. б. маанилери болот да, өзгөчө интонациянын коштоосу менен айтылат:

- 1) — *Эмне, кагылайын? Бир нерсени байкадыңбы?*
— *Жок, ал эмне экен?* (К.Б.)
- 2) — *Ой, кимди айтып жатасың?*
— *Кимди дейт тура! Кимди билет элң?* (С.Ж.)
- 3) — *Кечээ коңшу айылга колотто ээн жаткан бир карышкыр кол салыптыр, бирок бир да малына зыян келтирбептир, ушундай укмушту уктуң беле?*

— *Капырай, ушундай укмуш да болобу?*

— *Балким, тиши жок, карыган карышкырдыр?* (А.У.)

4. Пикир алышуу процессинде риторикалык суроолуу сүйлөмдөр да колдонулат. Мындай суроолуу сүйлөмдөрдүн жалпы мазмунунда ырастоо, бекемдөө, тануу, жокко чыгаруу сыяктуу модалдык маанилер берилет да, атайы жоопту талап кылбайт. Риторикалык суроолуу сүйлөмдөр көркөм адабияттарда стилдик максатта колдонулат, анткени аларда эмоционалдык көркөмдүк түс (көркөмдүк боек) берилет.

Риторикалык суроолуу сүйлөмдү уюштурууда интонация башкы ролду аткарат. Суроолуу сүйлөмдүн бул түрүнүн спецификалык интонациясынан башка төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү бар: баяндоочу жекелик сандагы этиштин буйрук ыңгайынан болушу мүмкүн; сүйлөмдөгү суроо маанисиндеги сөзгө кызматчы, көмөкчү сөздөр тизмектелип айтылышы ыктымал; багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм түзүлүшүндө, кээде атоочтук баяндоочтуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө колдонулат: 1) *Күндүн чыкканы менен батканын, тундун киргени менен атканын кимдер билбейт?* (К.Ж.) 2) *Курулай ойлонуудан, санаа менен баюудан эмне пайда?* (А.У.) 3) *Ойлочу, бу дүйнөдө ден соолуктан, ата-энеден, боор этиң менен тең баладан жана да сүйүп алган жарыңдан артык эмне бар?* (С.Б.) 4) *Айланайын, өкмөтүбүз айтып жатса, эмне үчүн аткарбайбыз?* (Ж.С.) 5) *Акылы жок наадан менен өткөргөн өмүр да өмүрбү?* (К.Ж.) 6) *Колу-буту жок жашоого болот, ал эми башы жок, жүрөгү жок жашоого мүмкүнбү?* (Л. Т.)

5. Кыргыз тилинде суроолуу сүйлөмдүн дагы бир түрү, буйрук-суроолуу сүйлөм, колдонулат. Ал, негизинен, - **чы**, - **бы** мүчөлөрү уланган баяндоочтор аркылуу уюшулат да, тиешелүү суроо интонациянын коштоосу менен айтылат. Мындай сүйлөмдөрдө көбүнчө тыюу салуу, же жумшак буйруу, же сылык өтүнүү сыяктуу модалдык маанилер берилет: 1) *Колдон келбеген ишти аткарам деп, куру бекер убада бербесеңчи?* (К.Ж.) 2) *Билем деп көкүрөк көтөрбөй, ойлоп сүйлөсөңчү?* (В.К.) 3. *Үйдөн куру чыгабызбы, жок дегенде, нан ооз тийгизбейсиңби?* (М.К.) 4) *Таякең эмеспи, урматтан үйгө баштап келбейсиңби?* (Ж.Мав.)

6. Сейрек кездешсе да, оозеки жана жазуу кептеринде интонациянын жардамы менен гана уюшулган суроолуу сүй-

лөмдөр колдонулат. Мындай суроолуу сүйлөмдөр белгилүү бир жагдайларда пайдаланылат да, аларда аракеттин себебин билүү, же божомолдуу суроо мааниси болот. Интонациянын жардамы менен уюшулган суроолуу сүйлөмдөр көбүнчө диалогдордо кездешет:

1) — *Күйөөңүздүн тагдырын атайы иликтеп жүрүп билсем, Таш-Көмүрдөгү шахтада иштеп жүрөт имиш. — Таш-Көмүрдө?.. Шахтада?.. Иштеп жүрөт имиш?* 2) — *Мен жылкычы карьянын жакшылыгын унутпайм. Көп жылы бирге жүргөндө ал менин көзүмдү ачты.*

— *Көзүмдү ачты?* (К.Ку.)

III. *Айтуучунун өз эркин билдирүүчү сүйлөм б у й р у к с у й л ө м* деп аталат.

Буйрук сүйлөмдөр модалдык түрдүү мааниде колдонулат:

а) Тилек, өтүнүч, жалбаруу ж.б. маанилерди билдирет: 1) **Ойлогулачы!** *Эмне деген окуя, эмне деген шумдук...* (Ч.А.) 2) **Айланайындар, жакшылыгыңарды аябагылачы, жардамдашып койгулачы!** (А.Т.)

б) Нагыз буйрук маанисинде колдонулат. Буйруу сылык жана одоно формада болушу мүмкүн. Мындай учурда баяндоочу этиштин буйрук ынгайынан болот да, буйрук берилип жаткан экинчи тараптын бир нерсени аткаруусу, же аткарбоосу тапшырылат, буйрулат: 1) **Токтогула!** *Же болбосо экөөңөрдү тең азыр мобу жардан алыс кулатам.* (Ч.А.) 2) **Кана эмесе, жолдоштор, машинага отургула!** (Ж.Мав.)

в) Өкүнүү, кайгыруу маанисин билдирет: 1) — *Аттиң ай, кайрат кыл!.. Капыстан болгон иш экен.* (Ж.С.) 2) **Кантейин, кете бер эми!** (Ж.С.)

г) Кекетүү маанисинде колдонулат: 1) **Кана эми, айт дегенде айт!** *Болбосо...* (Ч.А.) 2) **Көрчү муну, бадачынын акысын төлө!** (жомок) 3) **Бас жаагынды өлө элегинде!** (К.Ж.)

д) Макулдук берүү, уруксат берүү маанисинде кездешет: 1) **Болуптур, өз билгениңдей жаз!**.. (Н.Б.) 2) **Жарайт, досум, жаңы кошунаңа бара бер!** (М.А.) 3) **Мейли, ошондой эле бир калыпта жүрө бер.** (Ч.А.)

е) Биргелешип, чогулуп иштөө, аракет кылуу маанисин билдирет: 1) — **Асел, эртең Саматтын тушоосун кесели!** (Ч.А.) 2) **Өлүү болсок да, тирүү болсок да бирге бололу!** (Т.К.) 3) **Кантер экен, баарыбыз бир ооздон билмексен бололу.** (К.Ж.)

Буйрук сүйлөмдөр структуралык - грамматикалык жактан артүрдүү. Анын структурасын түзүүчү негизги, зарыл элементи – баяндооч, ага кошумча каражат катары буйруу маанисин күчөтүүчү модаль сөздөр, сөз тизмектери, бөлүкчөлөр, сырдык сөздөр колдонулат. Бул жерде эскертилгендей, этиштик баяндоочту буйрук сүйлөмдөрдү уюштуруучу эң зарыл, эң активдүү каражат катары бөлүп көрсөтүүгө болот.

Буйрук сүйлөмдөрдө көпчүлүк учурда грамматикалык ээ айтылбайт, көмүстө калтырылат. Эгерде алардын ат атоочтук ээси катышып турса, буйрук сүйлөмдөр абдан такталып, белгиленип айтылат да, кошумча экспрессивдик маанини (ачыктык, айкын маанилүүлүк) билдирет.

Салыштырып көрөлү: 1) *Балдарым, жүргүлө* (сүйлөм ээси айтылган жок). — *Кадыркул, сен да, Зыйнат, сен да жүргүлө* (сүйлөм ээси катышкан). Экинчи сүйлөм атайы белгиленип, ачык айкын мааниде айтылган.

Тилдик фактыга караганда, буйрук сүйлөмдүн этиштик баяндоочтору төмөнкүдөй түзүлүштө, формада колдонулат:

а) Баяндоочу экинчи жактын жекелик жана көптүк санында турган этиштин буйрук-каалоо ыңгайынан болот. Кээде аларга **-гын, -гин, -гун, -гүн (-кын, -кин ж. б.)** мүчөлөрү кошулуп айтыла берет. Бул мүчөлөр буйрук - каалоо ыңгайга жалганып айтылганда, кошумча чечкиндүү түрдө тыюу салуу, күчөтүлгөн буйрукту, айрым учурларда жумшак (жумшартылган) буйрукту билдирет: 1) ... *Сураганга бекер бер.* (макал) 2) ... *Ал, алдыңа койгон аштан ал, чайдан ич.* (Т.К.) 3) *Аттын ээр - токумун алгын да, отко койгун.* (К.Ж.) 4) *Колуңар менен бөйрөгүңөрдү таянгыла да, ордуңарда эки бут менен тең секиргиле.* (Ка)

б) Биринчи жактын көптүк түрүндөгү этиштин (баяндоочтун) буйрук-каалоо ыңгайы аркылуу да буйрук сүйлөм уюшулат. Мындай учурда биринчи жактын көптүк түрү кыймыл-аракетти иштөө үчүн айтуучу тарап өзү кошулган топко кайрылганын, же ошол топтун атынан сүйлөп жатканын билдирет. Ушул жол аркылуу уюшулган буйрук сүйлөмдөрдө чакырык-буйрук менен бирге өтүнүч, каалоо маанилери да туюндурулат: 1) *Мындан ары суу сугарсак да, эгин орсак да, чөп чапсак да, бирге жүрөлү.* (Т.Аб.) 2) ...*Чогулуп окуйлу, бирибиз түшүнбөгөндү бирибиз түшүндүрөлү.* (Ш.Б.)

в) Буйрук сүйлөмдүн этиштик баяндоочу буйрук-каалоо

ыңгайдын жекелик жана көптүк сандагы үчүнчү жагынан да болот. Мындай сүйлөмдөр экинчи бирөө аркылуу үчүнчү жакты аракетке келтирүү үчүн колдонулат. Үчүнчү жактагы буйрук-каалоо ыңгай унгу этишке **-сын** (жекелик сан) жана **-ыш+-сын** (көптүк сан) мүчөлөрү жалгануу аркылуу жасалат да, сүйлөөчүнүн үчүнчү жакка карата каалоосун, буйругун, чечимин, сунушун ж. б. туюндурат: 1) *«Көрбөйт деп, ууру кылба, укпайт деп, ушак сүйлөбө»*, — деген тура. **Айта беришсин, дей беришсин...** (С.Ег.) 2) *Кайра курууну жүзөгө ашырып жаткан совет эли чыгармачыл жаңы күч менен эмгектене беришсин.* («СК») 3) *Эски адат коюлсун, бузук кылык жоюлсун.* (Т.Са.)

Этиштик баяндоочтуу буйрук сүйлөмдөрдүн бардык түзүлүштөрү кыргыз тилинде бирдей өлчөмдө, бирдей даражада колдонулбайт: биринчи жана үчүнчү жактагы буйрук-каалоо ыңгайдан уюшулган баяндоочтуу сүйлөмгө салыштырмалуу алганда экинчи жактагы этиштик баяндоочтуу түзүлүштөгүсү көп кездешет.

IV. *Күчтүү сезим (эмоция) аркылуу көркөмдөлүп, илептүү интонация менен айтылган сүйлөмдөр и л е п т ү ү с ү й л ө м деп аталат.*

Эмоциялык жактан көркөмдөлүп, психикалык абалды билдирүүчү сүйлөм катары жай сүйлөм, суроолуу сүйлөм жана буйрук сүйлөмдөр да колдонула берет. Мындай илептүү - жай, илептүү - суроолуу жана илептүү - буйрук сүйлөмдөрдө кабарлоо + эмоция, суроо + эмоция, буйруу + эмоция маанилери ажырагыс түрдө бирге берилет: 1) *Сен да өлбөйт экенсиң, Торгоюм!* (Ч.А.) 2) *О, дүйнө, о, жан жараткан жер, бир оокумга, көз ачып-жумганча гана баламды тирилтип, бир гана көлөкөсүн көрсөтүп койсоңор!..* (Ч.А.) 3) *Алиман! Алиман! Бул эмне кылганың!?* (Ч.А.) 4) — *Ыйлаба, Алтынай, ыйлаба!* (Ч.А.) Биринчи жана экинчи илептүү сүйлөмдөр жай сүйлөмдүн, үчүнчү илептүү сүйлөм суроолуу сүйлөмдүн, төртүнчү илептүү сүйлөм буйрук сүйлөмдүн негизинде (базасында) уюшулган.

Интонация — өтө татаал көрүнүш, ал да көптөгөн каражаттардан — үн (тон), тыбыштын күчү, тыным, кептин (речь) тембри, темп (кубулуштун өтүү тегиздиги) ж. б. турат.

Сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча түрлөрүн айырмалоодо интонация эң маанилүү ролду аткарат.

Илептүү сүйлөмдөр бийик үн (тон) менен айтылат. Анын тутумундагы ички сезимди билдирүүчү сөз айрыкча көтөрүңкү үн менен басым маанисинде айтылат: 1) *Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти майданга!* (Ж.Б.) 2) — *Жер, дүйнөнүн бардык булуң-бурчунда адам баласын баккан жер, сен айткын, жан боордош жер!* (Ч.А.)

Илептүү сүйлөмдөрдү уюштуруучу грамматикалык-лексикалык каражаттарга төмөнкүлөр кирет: түрдүү сезимди (кубаныч, сүйүнүү, иренжүү, кейүү, тандануу, ачуулануу, ызалануу, каардануу ж. б.) билдирүүчү интонация, сырдык сөздөр, эмоционалдык көркөмдүктө кайталанып айтылган каратма сөз, сүйлөмдүн ар башка багытында, же удаалаш кайталанып айтылган баяндооч: 1) *Бах, эмгек сүйгөн кишилер али экен го!* (Т.С.) 2) *Эх, кесепеттүү согуш, эх, эми эмнесин айтайын, нечендерди кыйды го!* (Т.С.) 3) *Тургула, кокуй, тургула!* (Ч.А.) 4) *И-и, тиги-ни... эми көрдүңбү, көрө элек белең, көр, көрүп ал!* (К.Б.) 5) *Кокуй, апамдын баласы, өлдүм эле өлдүм, жыгылдым, кокуй!* (Ч.А.)

Жогоруда көрсөтүлгөн илептүү-жай, суроолуу-илептүү жана буйрук-илептүү сүйлөмдөрдөн башка да нагыз илептүү сүйлөмдөр бар. Мындай илептүү сүйлөмдөрдө айтуучунун кабарланып жаткан чындыкка болгон эмоционалдык мамилеси гана билдирилет.

Кыргыз тилиндеги нагыз илептүү сүйлөмдөр төмөнкүдөй түрдө кездешет:

а) Сүйлөмдүн тандануу, чочуу, толкундануу, сүйүнүү, коркуу, кайгыруу ж. б. модалдык маанилерине семантикасы боюнча шайкеш айтылган сырдык сөздөрдүн (өх, ай-ай, ура, бали, баракелди, капырай, кокуй, катыгүн ж. б.) катышуусу менен уюшулган илептүү сүйлөмдөр. Булар, сөзсүз, күчтүү эмоция менен айтылат: 1) *Субанкулум, Касымым ичкен сууну сен да булгап ичип жүргөн экенсиң да... Тү, сенин бетиңе!..* (Ч.А.) 2) *Тургула, кокуй, тургула!* (Ч.А.) 3) *А-а, секетиң кетейиндер, үнүңөрдү кайра угар күн болсочу!* (Ч.А.) 4) *Баракелди, баракелде, ушундай эле болмок!* (К.Ж.)

б) Нагыз илептүү сүйлөмдөр жек көрүү, сөгүү, жалынуу, өтүнүү, буйруу ж.б. маанилери бар каратма сөздөрдүн катышуусу менен да уюшулат. Мындай каратма сөздөр кээде кайталанып айтыла берет. Андай учурда нагыз илептүү сүйлөмдөрдүн таасирдүүлүгү күчөтүлөт, өркүндөтүлөт: 1)

Ал күлгүлө, балдар! (Ч.А.) 2) Токто! Токто, жүзү каралар! (Ч.А.) 3) Айланайын, эл-журт! Айланайын, эл-журт! Жаным курман! Башым курман! (Ч.А.) 4) О-о, жеңиш ай, тилеген-самаган, күрөшүп тапкан Жеңишибиз ай! Ассалоумалейкум, Жеңиш! (Ч.А.) 5) Алиман! Айланайын каралдым! Көзүңдү ач! Көзүңдү ач! (Ч.А.)

в) Каратма, сырдык сөздөрдүн катышуусу менен алкыш иретинде айтылган сүйлөмдөр жана ураан, чакырык, кайрылууларда колдонулган психологиялык мүнөздөгү сүйлөмдөр да нагыз илептүү сүйлөмдөр болуп эсептелет: 1) *Рахмат сага, боордош жер!* (Ч.А.) 2) *Жашасын КПСС!* 3) *Жоголсун согуш!* 4) *Эл агартуу кызматкерлери! Жаштарды коммунисттик духта тарбиялоодо үзүрлүү эмгектенгиле!* («СК»)

г) Кескин буйрук берүү маанисиндеги этиштик баяндоочтордун кайталанып айтылуусу менен нагыз илептүү сүйлөмдөр уюшулат: 1) *Токтобойт дедим токтобойт!* (К.Ж.) 2) *Токто! Таштагыла үрөндү! Ташта үрөндү! Ташта дейм!..* (Ч.А.) 3) *Жүр, эне, жүр, эртерээк бол!* (Ч.А.)

д) Түрдүү эмоционалдык баалоо маанилери бар бир сөстөвдүү сүйлөмдөр да нагыз илептүү сүйлөмдүк милдет аткарат: 1) *Кандай сонун жаан! Кандай сонун жаан!* (Ч.А.) 2) *И-и, айланайын, болсун, болсун!* (Ч.А.) 3) *Адепсиз! Нысансыз!* (оозеки кептен)

Сөз болуп жаткан бул сүйлөмдөрдүн аякталган чегинде айтылыш максатына ылайык чекит (жай сүйлөмдүн жана кээ бир буйрук сүйлөмдүн аягында), суроо (суроолуу сүйлөмдө), илеп белгиси (илептүү сүйлөмдөрдө жана кээ бир буйрук сүйлөмдөрдө) жана суроо, илеп белгилери катар (суроолуу-илептүү сүйлөмдөрдө) коюлат: 1) *Эч нерсе иштебеген адам гана жаңылбайт.* (В. И. Ленин) 2) *Эмне үчүн досту душман кылып алуу оңой да, душманды дос кылып алуу өтө эле кыйын?* (санжыра) 3) *Эми эмне кылчумун, катыгун!* (К.Б.) 4) — *Апа, садагаң кетейин Амантай, ушинтип мени таштап кете бересиңби!?*— *деди Бүбү, көзүнө жаш алып.* (М.А.)

Толук жана кемтик сүйлөм

Сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүктөрү ар түрдүү. Анын түзүлүш өзгөчөлүктөрүнүн бири катары толук жана кемтик сүйлөм эсептелип жүрөт. Сүйлөмгө катыштуу болгон сөздөрүнүн (сүйлөм мүчөлөрүнүн) толук, же алардын

айрымдарынын кемип берилишине байланыштуу толук сүйлөм жана кемтик сүйлөм болуп бөлүнөт. Бирок структуралык жагынан алып караганда, алар бир эле түзүлүштөгү сүйлөмдөр эмес. Негизги айырмачылыгы — тутумундагы бардык зарыл составдык бөлүктөрүкүн толук болушунда, же стилдин, жагдайдын, контексттин талабына ылайык тигил же бул сүйлөм мүчөсүнүн кемип айтылышында. Ал эми алардын башкы милдети, б. а., пикир алышуу процессиндеги коммуникативдик милдети, айтуучуга да, угуучуга да жеткиликтүүлүгү, түшүнүктүү даражасы боюнча булар бири - биринен эч кандай айырмаланбайт. Ошондуктан коомдук турмушта колдонулуш зарылдыгы бирдей эле. Бул пикир — азыркы тил илиминде такталган пикир. Болбосо, толук жана кемтик сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүштөрү жөнүндө синтаксис илиминде ар кандай талкуулоолор, көзкараштар болуп келген. Мисалы, айрым окумуштуулар кемтик сүйлөмдү бир составдуу сүйлөмгө да телук кошпостон, анын (кемтик сүйлөмдүн) айрым түзүлүшүн бир составдуу сүйлөм, айрымдарын эки составдуу сүйлөм деп караган (А. А. Шахматов). Кээ бирлери бул маселени тилдин өнүгүү процесси менен байланыштуу карап, аны сүйлөмдүн өзүнчө структуралык түрү катары эсептеген (А. М. Пешковский). Бул илимий пикир академик В. В. Виноградов тарабынан абдан такталган жана өркүндөтүлгөн. Ал кемтик сүйлөмдү диалог кебинин табияты менен бирге карап, тигил же бул мүчөсүнүн жетишсиз болушун, ар кандай факторлорго байланыштуу кемип айтылышын кемтик сүйлөмдүн грамматикалык негизги, бирден-бир жалгыз белгиси деп эсептебестен, анын структуралык касиетин, пикир алышуу процессиндеги негизги милдетин: биринчи планга койгон жана ушул багытта кемтик сүйлөмдүн изилденишин, үйрөнүлүшүн сунуш кылган.

Илимий жагынан баалуу бул пикир түркологиялык адабияттарда да колдоого алынып келе жатат. Кемтик сүйлөмдүн өнүгүшүнүн факторлору — сүйлөмдүн кандайдыр бир мүчөсүнүн айтылбай калыш шарты, жагдайы, контексттин таасири, тилдик каражаттарды үнөмдөө максаты, кайталоодон четтөө максатында кандайдыр бир сөздү, сөздүн тобун кыскартып коюу ж. б. сыяктуу маселелер түркологияда туура чечилген (З. И. Будагова, М. З. Закиев, А. Мурадов, Б. Тойчубекоев ж. б.)

Сүйлөмдүн ар бир түзүлүшүнүн грамматикалык: спецификалык бөтөнчөлүктөрү бар. Ошол эле сыяктуу кемтик сүйлөмдүн да түзүлүш өзгөчөлүгү — анын тигил же бул мүчөсүнүн кемип айтылышы.

Бир эле маселени, окуяны, кубулушту мүнөздөөдө толук сүйлөм да, кемтик сүйлөм да катышат. Ошого карап, толук сүйлөм менен кемтик сүйлөмдү бири-бирине карама-каршы коюу, же аларды үстүртөн салыштыруу ылайыксыз. Ошол эле мезгилде аларды бири-бирине карым-катышы, байланышы болбогон синтаксистик категориялар катары кароо да бир жактуу, анткени бир эле көрүнүштү, окуяны сүрөттөөдө толук сүйлөм да, кемтик сүйлөм да катышкандыктан, алар жалпы мазмундун тематикалаш бөлүктөрү болуп эсептелет. Бул жагынан алганда, алар, албетте, өз ара байланышта болору шексиз. Бирок структурасы боюнча булар бирдей эмес, анткени толук сүйлөмдүн да, кемтик сүйлөмдүн да өздөрүнө гана мүнөздүү структурасы жана синтаксистик семантикасы бар. Тактап айтканда, толук сүйлөмдүн структурасын анын бардык мүчөлөрүнүн болушу (толук катышышы) түзсө, кемтик сүйлөмдүн структурасын анын тигил же бул мүчөсүнүн гана катышып турушу түзөт. Грамматикалык спецификасы ушундай болгон соң, кемтик сүйлөмдүн айтылбай калган мүчөсүн калыбына келтирүү максат эмес. Эгерде анын айтылбай, кемип калган мүчөсүн жасалма түрдө калыбына келтирсек, анда анын структурасы да өзгөрөт. Кыскасы, кемтик сүйлөмдүн кемиген мүчөсү калыбына келтирилсе, толукталса, анда кемтик сүйлөм кемтик сүйлөм болуудан калат. Биз сүйлөмдү пайдаланууда жана анын табиятын аныктоодо тилдеги баштапкы жаратылышын өзгөртпөөгө тийишпиз. Ушул негизде сүйлөмдүн ар бир түрү өз алдынча үйрөнүлүүгө тийиш.

Толук жана кемтик сүйлөмдөрдү сандык белгилерине (сүйлөмдү түзүүчү структуралык бөлүктөрүнө) карап, аларды эки составдуу, же бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр деп түшүнүүгө болбойт. Чындыгында, эки составдуу сүйлөмдөр да, бир составдуу сүйлөмдөр да контекстте толук сүйлөм, же кемтик сүйлөм түрүндө кездеше берет: 1) *Генерал байкай албады. Өзүнүн алдындагы аткычтар ротисынын желеленген катарын сыдырып тиктеди. Жыгылганы, эсе катардан аксап калып жатканы көзүнө чагылган жок.* (Т.К.)

2) *Адамдын мөмөсү — бала* (макал). 3) *Бирөөнүн кайгысына сын таккандын айыбын кечирүүгө болбойт.* (А.Ч.) Биринчи мисалдагы 1-сүйлөм — толук сүйлөм. Ошол эле мисалдагы 2-жана 3-сүйлөмдөр — кемтик сүйлөмдөр. Анда сүйлөм ээси (ал) жана аныктоочу (анын) кемип айтылган. Ал эми экинчи жана үчүнчү мисалдагы сүйлөмдөр болсо — толук сүйлөмдөр: анын экинчиси — эки составдуу, үчүнчүсү — бир составдуу жөнөкөй сүйлөм. Биринчи мисалдагы 2-жана 3-сүйлөмдөр — эки составдуу кемтик сүйлөмдөр.

Толук жана кемтик сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө гана эмес, кошмо сүйлөмдүн тутумунда да колдонулат: *Батманын оорусу күчөдү. Төшөктөн тура албай калды* (ал). **Бүткөн бою ысып, тердеп, кыңкыстап, онтолоп, таң атканча жөөлүп чыгат.** (К.Б.) Асты сызылган бул кошмо сүйлөмдүн аныктоочу (анын), баш сүйлөмдүн грамматикалык ээси (ал) кемип айтылган.

Сүйлөмдүн структурасын түзүүчү бардык сөздөрү (сүйлөм мүчөлөрү) катышкан сүйлөм толук сүйлөм деп аталат.

Белгилүү жагдайга, шартка байланыштуу, же контексттин таасири менен кандайдыр бир сөзү (сүйлөм мүчөсү) айтылбай калган сүйлөм кемтик сүйлөм деп аталат.

Кемтик сүйлөмдүн айтылбай калган мүчөсү сүйлөмдүн жалпы мазмунунан, контексттик байланыштан белгилүү болуп турат. Бирок анын тигил же бул мүчөсү айтылбай калса да, сүйлөмдүн жалпы мазмуну жана айтылып жаткан мүчөлөрү менен логикалык жактан элестетилип, байланышып турат.

Кемтик сүйлөмдүн колдонулуш жагдайлары, шарттары ар түрдүү. Ошого жараша түркологияда анын классификацияланышы да ар түрдүү. Кээ бирлери кемтик сүйлөмдү колдонулушу боюнча үчкө бөлсө (*диалог кебинде колдонулган кемтик сүйлөм, баяндоо кебинде жана кошмо сүйлөмдүн тутумунда колдонулган кемтик сүйлөмдөр*), айрымдары контексттик жана эллиптик (өзүнөн-өзү оңой байкалуучу, билинүүчү сөздү түшүрүп таштоо) кемтик сүйлөм деп эки гана чоң топко бөлүшөт. Кай бир түркологдор кемтик сүйлөмдү классификациялоодо анын структурасын негиз кылып алат да, *баш мүчөлөрү (ээси жана баяндоочу) кемиген жана баш мүчөлөрүнүн бирөө гана кемиген сүйлөм* деп экиге бөлүп карашкан.

Тил илиминде кемтик сүйлөмдөрдү классификациялоодо семантикасы биринчи планга коюлуп жүргөн учурлар да кездешет, б. а., кемтик сүйлөмдүн контекстке багынычтуу, көз каранды абалда болушу жана өз алдынча колдонулушу аны классификациялоонун негизги критерийи катары алынып жүрөт. Ушул эле семантикалык планда талдоону кемтик сүйлөмдүн тил системасында аткарган милдети менен бирге карап, булардын негизинде дагы төмөнкүдөй бөлүштүрүү кездешет: а) *баяндоо кебиндеги*; б) *диалог кебиндеги* жана в) *фразеологизмдерден уюшулган кемтик сүйлөмдөр*. Мындай көзкараштагы окумуштуулардын оюнча, контекстке көз каранды, экинчи сөз менен айтканда, контексттик кемтик сүйлөмдөр жалпысынан диалог кебинде колдонулса, ал эми семантикалык жактан өз алдынчалыгы бар кемтик сүйлөмдөр фразеологизмдерден уюшулат.

Кыргыз тил илиминде да кемтик сүйлөмдөрдү классификациялоодо ар башка пикирлер кездешет. Ы. Жакыпов кемтик сүйлөмдү *эси кемиген, баяндоочу, же аныктоочу, толуктоочу* жана *бышыктоочу кемиген сүйлөмдөр* деп бөлүштүрүп, сүйлөмдүн бул түрүн структурасы боюнча мүнөздөгөн. А. Жапаров болсо кемтик сүйлөмдөрдү колдонулушуна, контекстке көз карандылыгына, б. а., семантикасына карата *кошумча кемтик сүйлөм, диалогдук кемтик сүйлөм, өксүк кемтик сүйлөм жана мүчөлөнбөс кемтик сүйлөм* деп төрткө бөлгөн. Кыргыз тилиндеги кемтик сүйлөмдөрдү атайы иликтеген Б. Тойчубекова аны структурасы боюнча да, семантикасы жана милдети боюнча да классификациялаган. Ал түркологиядагы бардык изилдөөлөрдү эске алган.

1. Структурасы боюнча кемтик сүйлөмдөр төмөнкүдөй колдонулат:

а) Грамматикалык ээси айтылбай калган кемтик сүйлөм:
1) *Полктун командири солдаттарды катарга тизди. Бир сыйра аларга көз жүгүртүп чыккан сон, буйрукту жарыялады.* (К.С.) 2) *Окуткан мугалимиң ким эле? Унуттунбу?* (Ш.Б.)

б) Баяндоочу айтылбай калган кемтик сүйлөм: 1) *Мунун баары кимге? (арналган)* (К.О.) 2) *Убактыңды текке кетирбе, иште. Эл үчүн, өзүң үчүн (иште).* (Ж.М.)

в) Ээ жана баяндоочу кемиген сүйлөм:

1) — *Быйыл колхоз боюнча төл жакшы алынды дешет. Өзүң канча төл алдың? — Жүзүнө жүз жетиден.* («С.С»)

г) Айкындооч мүчөлөрү кемиген сүйлөм:

1) — *Эл-журттан кабар алдыңбы?*

— **Алдым.** (Т.С.)

2) — *Аксакал, башта эмне болуп иштөөчү элеңиз?;*

— **Уста.** (Я. Б.)

2. Кемтик сүйлөмдөр семантикасы жана аткарган милдети боюнча да бир нече топко бөлүнөт: *баяндоо кебиндеги контексттик кемтик сүйлөм, белгилүү бир жагдайга, кырдаалга байланыштуу колдонулган кемтик сүйлөм, диалог кебиндеги кемтик сүйлөм, өксүк (эллипс) кемтик сүйлөм.*

1) Баяндоо кебиндеги контексттик кемтик сүйлөмдөр толук сүйлөмдөр менен танапташ, мазмундаш айтылгандыктан, анын кемиген (айтылбай калган) сөзү ошол байланышта айтылган сүйлөмдөрдүн жалпы мазмуну аркылуу белгилүү болуп турат: 1) *Тоо эли сулуусунан жылуусу дейт, силер болсо шаардыктардай болуп жалаң бешмантчан экенсиңер. Көйрөндүгүңөр жолдо калсын. Кокус жолдон адашып кетсеңер эмне болмок.* (Ч.А.) 2) *Бала уктап жаткан. Кандайдыр тоо арасынан жаңырыктап мылтык атылганда, ойгонду да, кайра уйкуга кетти.* (Ч.А.) Биринчи мисалдагы асты сызылган сүйлөмдүн аныктоочу (*силердин*) жана грамматикалык ээси (*силер*) айтылбай калган. Экинчи мисалдагы асты сызылган сүйлөмдүн үчүнчү жактагы ээси (*ал*) кемиген.

2) Белгилүү бир жагдайга, кырдаалга байланыштуу колдонулган кемтик сүйлөмдөрдүн структурасы түрдүүчө болот: жеке сөздөн, же сөз айкашынан түзүлүшү мүмкүн; мындай сүйлөмдүн негизин атооч сөздөр да, этиш сөздөр да түзө берет. Кемтик сүйлөмдүн сөз болуп жаткан түрүнүн айтылбай калган мүчөлөрү (сөздөрү) жагдайдан, шарттан, кырдаалдан белгилүү болуп турат: 1) *Алар кандай отту жакшы көрүшөр экен? Жанагы кунаажын маралды үйүр кылып алса. Артынан калбай ээрчип жүргүдөй болсо. Кандай сонун ээ.* (Ч.А.) 2) *Түн ортосунда самолеттун дүңгүрөгү угулганда, токойдогу кенен аянттын бир нече жерине от жагылды. Аны көргөн учкуч конуунун ыңгайын байкаш үчүн аянттын үстүнөн эки ирет айланып учту. Самолетту чыдамсыздык менен күткөн жаралуулар бар эле. Самолет! Самолет! («ЛДЖ»)* 3) **Бас оозунду! Агасы муштумун көрсөттү.** (К.К.)

3) Диалог кебиндеги кемтик сүйлөмдөр да контекстке бай-

ланыштуу. Мындай учурда контекстти пикирлешип жаткан эки тараптын маеги түзөт. Маек, негизинен, суроо жана жооп түрүндө болот. Суроо көбүнчө толук сүйлөм түзүлүшүндө, ал эми жообу толук сүйлөм түзүлүшүндө да, кемтик сүйлөм түзүлүшүндө да кездеше берет. Диалогду түзүп турган сүйлөмдөр синтаксистик семантикасы боюнча бири-бирине байланыштуу. Кептин мындай маектешүү ыкмасы айрыкча көркөм адабиятта көп колдонулат. Ушул ыкма боюнча биринчи тараптын суроосу, ою жооп иретинде толук улантылат (толук жооп берилет), же анын, мурда айтылган ойдун, орчундуу бөлүгүнө гана жооп берилет. Андай шарттагы жоопто сүйлөмдүн бир, же бир нече мүчөсү гана айтылып, калгандары көмүскөдө кала берет: 1) *Устаканага Чаргын келди. Ал эмнегедир ойлуу, жадаसा, усталар менен урушпастан, тигил жактан дөңгөлөккө көчүк койду.*

— Сен эмне? — деди Сергей тамашалап. — Бир жакка жөнөчүдөйсүн.

Чаргындын үнү жай чыкты:

— Таптың. Кеңешкени келдим сага...

— Мени кетирсеңчи.

— Эмне, сен менин карамагымда белең?

— Кечээ эрте келгенине өкүндүң. (Т.С.) 2) *Мектеп — ушул.*

— Кандай ырларды ырдашчу эле?

— Ар кандай. Балдардын ырларын. Эсимде жок.

— Балдарды эмнеге окутчу? Эмнени жаздырчу эле?

— Тамгаларды, кадимки эле сөздөрдү жаздырчу.

— Мисалга, кайсы сөздөрдү?

— Кайсы болмок эле. Эсимде жок. (Ч.А.)

Бул диалог кебиндеги асты сызылган сүйлөмдөр — кемтик сүйлөмдөр.

Диалог кебинде жооп берүүчү тарап маекти баштап жаткан биринчи тараптын колдонгон тилдик каражаттарынан бирде пайдаланса, бирде пайдаланбайт, өз сөзү менен жооп берет. Өз сөзү менен жооп берүүдөгү кемтик сүйлөмдөрдүн түзүлүшү өзгөчө: баш мүчөлөрдүн биринин, же айкындооч мүчөлөрдүн биринин базасында уюшулат; кээде оң, же терс маанидеги, айрым учурларда болжол маанидеги модаль сөздөрдөн түзүлө берет. Эгерде кемтик сүйлөмдөр сүйлөмдүн кандайдыр бир мүчөсүнүн базасында түзүлсө, анын айтылбай калган сөздөрү

(сүйлөм мүчөлөрү) мурда айтылган толук сүйлөм аркылуу, б.а., контекст аркылуу белгилүү болуп турат. Ал эми анын жооп катары айтылган сөзүнүн да синтаксистик милдетин аныктоого, б. а., сүйлөмдүн кайсы мүчөсү экендигин да так аныктоого болот.

Эгерде жооп катары колдонулган кемтик сүйлөмдөр модаль сөздөрдөн түзүлсө, анда аны мүчөлөштүрүүгө, б. а., сүйлөмдүн кайсы мүчөсү экендигин ажыратууга мүмкүн эмес. Мындай түзүлүштөгү кемтик сүйлөмдөр *диалог кебиндеги өзгөчө түзүлүштөгү мүчөлөнбөс кемтик сүйлөмдөр* болуп эсептелет:

- 1) *Чалдын калчылдап турганы балага да өттү.*
— *Ооруп калдыңбы, ата? — деди бала чочулап.*
— **Жок-жок.** (Ч.А.)
- 2) — *Эмне кагылайын?*
— *Сиз бир нерсени байкадыңызбы?*
— *Жок. Ал эмне экен?*
— *Бир жактан куурулган буудайдын жыты келет.*
— **Койчу?**
— **Ырас.** (К.Б.)

Диалог кебиндеги байланыштуу текстте мүчөлөнбөс кемтик сүйлөмдүн милдетин тануу, ырастоо, же бир нерсенин бар, жок экендигин, же ыраазылыкты, кандайдыр бир пикирди жактыруу, же жактырбоону, же болжолдоону, таңданууну билдирүүчү *ырас, чын, ооба, ошондой, туура, туура эмес, бар, жок, капырай, албетте, мүмкүн, жарайт, жакшы, жаман, дурус, жакшы болот, дурус эмес, койчу ж. б.* деген сыяктуу сөздөр аткарат.

Мүчөлөнбөс кемтик сүйлөмдөр толук сүйлөмдөр менен шериктешип айтылып, кошмо сүйлөмдү түзүүгө да катышат:

1) *Бир топ мураптар жанагы сөздү кубаттап, чуулдай калышты:*

— **Туура! Туура айтат, кептин ток этери эле ошо да!** (Ч.А.)

2) *Сейдакмат бир окуяны каркылдап айтып, калгандары каткыра кулуп угуп отурат.*

— *Анан эмне болду?*

— **Айт, и-и- анан?**

— *Жок, Сейдакмат, жанагыны кайра айтчы?..* (Ч.А.)

4) Кемтик сүйлөмдүн дагы бир түрү, өксүк (эллипс) кем-

тик сүйлөм деп аталган түрү, адабий тилибизде көп колдонулат. Кемтик сүйлөмдүн бул түрүнүн колдонулушу, структуралык табияты ар түрдүү, б. а., өксүк кемтик сүйлөмдөр контекстке да, жагдайга, кырдаалга да байланыштуу, көз каранды болуп колдонулат. Ал диалог кебине да тиешелүү. Кыскасы, анын колдонулуш сферасы универсалдуу.

Байланыштуу айтылган тексттерде айтуучунун психикалык абалына, түрдүү себептерге, жагдайга, шартка, же маектешүүчүлөрдүн сөз болуп жаткан зат, окуя, кубулуш жөнүндөгү маалыматына ылайык сүйлөм, кээде сүйлөмдүн бөлүктөрү (сөз, сөз айкашы, сүйлөм тутумундагы ажырагыс тизмектер) үзүлүп, өксүп айтылат. Өксүп айтылууда сүйлөмдөгү кандайдыр бир сөз, сөздөрдүн тобу көтөрүңкү мааниде, б. а., угуучуну көңүл бурдуруу маанисинде, же коркуу, сүйүнүү, чочуу ж. б. маанилерде колдонулат. Үзүлүп, өксүп айтылуу сүйлөмдөгү сөздөр арасында, кээде бир эле сөз ортосунда, же сүйлөмдүн аягында учурашы мүмкүн.

Өксүк кемтик сүйлөмдөр илептүү интонация менен, кээде жай интонация, суроо интонациясы менен айтыла берет: 1) *Кандайдыр бир тыюу салынган жазмаларды тааптыр анын үйүнөн. Аны элдин баары эле билет эмести.* Мына эми жазам деп жүрүп... (Ч.А.) 2) — Жалгызым... кызым... сен кантесин?.. Келчи мага!.. Окко учту... Айткулу ай!.. Кайдасың?.. (К.Б.) 3) *Калдалаңдап өөдө болду да, баланы бооруна кысып, тили күрмөлбөй күңгүрөндү:*

— *Эмне, ыя? Эмне, ыя? Сен... мен... эсинен ажырагансып, мындан башка сөз айта албады.* (Ч.А.)

Өксүк сүйлөмдөр жогоруда көрсөтүлгөн шарттардан, себептерден башка да кепти ыкчамдатып айтуу, тилдик каражаттарды үнөмдөө, сүйлөмгө эмоционалдык, экспрессивдик (көркөмдүк түс) боек берүү ж. б. максатында да колдонулат.

Толук жана кемтик сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер

Мазмун жагынан байланыштуу айтылган текстте, негизинен, толук сүйлөмдөр мурда, кемтик сүйлөмдөр андан кийин колдонулат.

Объективдүү чындык жөнүндө кабарлап жаткан толук жана кемтик сүйлөмдөрдүн аягына коюлуучу тыныш белгилер (чекит, суроо, илеп) сүйлөмдүн айтылыш максатына

негизделип коюлат: 1) *Эми, садагалар, жаңкы өзүңөр айткан үч жүз центнер эгинди талаага калтырбагыла, баш теришкиле.*

– *Макул, байке! Ошентели! (К.Б.) 2) Элден үйрөнбөйсүңбү дегенин койбойт! Үйрөнөм! Үйрөнүп жатпаймынбы! Ушул сөзүңдү күндө эле айта бересиңби? (К.Б.)*

Диалог кебинде колдонулган толук сүйлөм да, кемтик сүйлөм да жаңы солдон башталып жазылат. Мындай учурда алардын башталышында сызыкча (муну диалогдун белгиси деп да айтат) коюлат:

1) – *Ыя, балам, айтчы, Күмүштөн эмне жамандык көрдүң?– деди Бермет.*

– *Эч кандай.*

– *Эмне, сени тамактан өксүттүбү?*

– *Жок.*

– *Жакаңы кир кылдыбы?*

– *Жок. (Н.Б.)*

Толук сүйлөмдөр менен тематикасы, мазмуну боюнча байланышта колдонулган кемтик сүйлөмдөр түрдүү шартка, жагдайга, кырдаалга байланыштуу толук айтылбай, үзүлүп, өксүп айтылышы мүмкүн. Бирок контексттин жалпы мазмуну боюнча анын айтылбай калган сөздөрүнүн божомолу байкалып турат. Жазууда мындай кемтик сүйлөмдөрдөн кийин көп чекит коюлат: 1) *Тил алдырабыз, андан азоону да көндүргөмүн. Жарайт. Мен тиги жерди... (Р.Ш.) 2) Бул эмне деген кат? Эмне деген чакыруу? Эмне деген кубаныч? Анда Айша мени өзүнө чакырып жатабы? Барайын – барбайын... (К.Б.)*

Автордук баяндамаларда (монологдо) кемтик сүйлөмдүн бардык түрлөрү жана толук сүйлөм да кандайдыр бир кейипкердин кеби катары колдонулган учурлар кездешет. Мындай учурда автордук баяндамадан кийин кош чекит коюлат. Ал эми андан кийин айтылган кейипкердин кеби жаңы солдон башталат да, андан мурда сызыкча коюлат: 1) *Өз алдынча энтигип турган Ысмайыл шашып айтты:*

– *Жана стансадан түштүм... Тура тур, мен азыр... (Ч.А.)*

2) *...Баланын чакырыгына, жүк машинасын дөңкүлдөтө айдап, Кулубек жетип келди. Кабинадан автоматтын кезей кармап ыргып түштү да:*

– *Койда алар? – деди жаалданып. (Ч.А.)*

Жалаң жана жайылма сүйлөм

Структурасы боюнча грамматикалык ээ жана баяндоочтон гана түзүлгөн сүйлөмдөр жалаң сүйлөм деп аталат: 1) *Ырыс алды – ынтымак.* (макал) 2) *Эр жолдошу – тобокел.* (макал) 3) *Кулубек кайтпады.* (Ч.А.)

Жөнөкөй сүйлөмдүн башка түрлөрү сыяктуу эле жалаң сүйлөмдөр да кошмо сүйлөмдөрдү уюштурууда өз калыбын бузбастан, курулуш материалы катары пайдаланылат:

1) - *Башы бөрктүү, түбү көрктүү, мойну узун, ичи боз, аркасы илмек...* (табышмак)

- **Кашкар чайдоос.**

2) - *Актыгы кардай, каралыгы көөдөй, учканы октой, отурганы мыктай.* (табышмак)

- **Сагызган.**

Жалаң сүйлөмдүн структурасын түзүүчү грамматикалык негиздери – ээ жана баяндооч мүчөлөрү, түзүлүшү боюнча ар түрдүү:

а) Баш мүчөлөрүнүн экөө тең жөнөкөй түзүлүштө колдонулат, же эки баш мүчөсү тең тутумдаш түзүлүштө боло берет. Мындай тутумдаш баш мүчөлөр толук маанилүү бир нече сөздөрдүн, же толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн ажырагыс тизмегинен, же фразеологизмдерден уюшулат: 1) «Кел» демек бар, «кет» демек жок. (макал) 2) Баатыр болмок маңдайдан, чечен болмок таңдайдан. (макал) 3) Жаны кейиген кайгычыл болот. (санжыра) 4) Өмүр таттуу экенби? (С.Эр.) Асты сызылган баш мүчөлөр тутумдаш түзүлүштө колдонулган.

Жалаң сүйлөмдөргө модалдык ар кандай маанилерди, же эмоциялык түс берүү максатында киринди сөздү, же сүйлөмдүн даректелген тарабын так көрсөтүү ниети менен каратма сөздү кошуп айтууга боло берет. Бул аталган сөздөрдүн кошулуп айтылуусу менен жалаң сүйлөмдүк структура бузулбайт, анткени киринди, сырдык жана каратма сөздөр анын структурасына таасирин тийгизе албайт. Алар жалаң сүйлөмдүн структурасын түзүүчү зарыл элемент эмес: 1) *Бали, жигит деген ушул!* (С.С.) 2) *Асангул, сен айт, сен айтпасаң болбойт.* («ЛЖ») 3) *Албетте, биз багабыз.* (К.Ж.) 4) *Эмнесин айтасың, ээси чыга калбасы.* (Н.Б.) 5) *Мүмкүн, иним, сен да кызматкер болорсуң.* (Т.С.)

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү менен бирге айкындооч мүчөлөрү да колдонулса, жайылма сүйлөм деп аталат: 1) **Күнгө жакындаган сайын көлөкөң көлкөйөт.** (макал) 2) *Суудагы балык колдогу балык эмес.* (макал) 3) Адам болгусу келбегендер үчүн *динчил болуш* — оңой *жумуш!* (К.Маркс) Асты сызылгандар — айкындооч мүчөлөр. Бул жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бардыгынын тутумунда баш мүчөлөрү да, айкындооч мүчөлөрү да бар.

Жайылма сүйлөмдүн тутумундагы баш жана айкындооч мүчөлөр жөнөкөй түзүлүштө, же тутумдаш түзүлүштө колдонула берет. Жайылма сүйлөмдөр айтылыш максаты боюнча жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөм түрүндө кездешет. Сүйлөмдүн сөз болуп жаткан түрү кошмо сүйлөмдөрдү уюштурууда да синтаксистик база болуп колдонулат.

Жалаң сүйлөмдөргө караганда жайылма сүйлөмдөр абдан көп колдонулат, анткени мында айтуучунун ою жалаң гана сүйлөмдүн баш мүчөлөрү аркылуу эмес, айкындооч мүчөлөр менен толукталып, кеңейтилип берилет.

ЭКИ СОСТАВДУУ ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДӨРДҮН МҮЧӨЛӨРҮ

Сүйлөм мүчөлөрү — сүйлөм тутумунда гана пайда болуучу, калыптануучу жана анын бөлүктөрүнүн ортосундагы катыштарды билдирүүчү синтаксистик категория (В. В. Виноградов).

Сүйлөм мүчөлөрү деп аталган синтаксистик категорияны аныктоодо анын грамматикалык маанисин жана морфологиялык табиятын эске алуу керек. Сөздүн белгилүү бир сөз түркүмүнө тиешелүүлүгү, башка сөздөр менен грамматикалык байланышы структуралык, маанилик жактан биримдиктеги сөз айкашын түзөрү белгилүү. Сөз да, сөз айкашы да — сүйлөмдү түзүүчү курулуш материал. Сөз сүйлөм тутумуна киргенде жаңы сапатка ээ болот: синтаксистик белгилүү бир милдетти аткаруу менен, сөз синтаксистик катыштарды да билдирет; синтаксистик катыштар болсо, биринчиден, бүтүндүн (сүйлөмдүн) бөлүктөрүнүн (сөз, сөз айкаштары) биримдик аракетинин негизинде белгиленет, аныкталат; экинчиден, бүтүндү түзгөн бөлүктөр жөнөкөй эле сумма эмес, б.а., сүйлөмдөгү сөздөрдүн жөнөкөй эле катар

айтылган суммасы эмес, алар – семантикалык жактан бүтүндү түзүүгө ылайыгы бар бөлүктөр, ошол себептүү бүтүндү түзүп турган өз ара биримдик бөлүктөр.

Сүйлөм мүчөлөрү жөнүндө бул айтылган түшүнүк сүйлөмдүн грамматикалык негизин, борборун түзүүчү баш мүчөлөргө багынычтуу абалда колдонулуучу айкындооч мүчөлөргө да бирдей эле даражада тиешелүү.

Сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсүнүн милдетин лексикалык толук мааниси бар жеке сөздөр, же ажырагыс сөз тизмектери (толук маанилүү сөз менен толук маанилүү сөздүн ажырагыс тизмеги, толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздүн тизмеги), же фразеологизмдер (туруктуу сөз айкаштары) аткарышы мүмкүн. Ушул негизде алганда, кыргыз тилинин лексикалык составындагы бардык эле сөздөр сүйлөм тутумунда сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Ал эми кызматчы сөздөр болсо (жандооч, бөлүкчө, байламта) толук маанилүү сөздөр менен тизмектеле айтылганда гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат жана ал толук маанилүү сөзгө кошумча маанилерди берет.

Сүйлөм тутумундагы толук маанилүү сөз, же ажырагыс сөз тизмектери айланасындагы башка сөздөр менен грамматикалык байланышта жана ички катышта туруу менен, белгилүү бир грамматикалык формага ээ болсо, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат: *Жапар түндө басылган, сапырылган эгиндерди арабаларга салдырды.* (К.Б.) Бул сүйлөмдөгү бардык сөздөр – толук маанилүү сөздөр, бири-бири менен синтаксистик байланышта жана алар тиешелүү суроолорго да жооп боло алат:

- Ким эгиндерди арабаларга салдырды?
- **Жапар.**
- Жапар түндө басылган, сапырылган эгиндерди эмне кылды?
- **Салдырды.**
- Жапар түндө басылган, сапырылган эмнелерди салдырды?
- **Эгиндерди.**
- Жапар кайсы эгиндерди арабаларга салдырды?
- **Басылган жана сапырылган.**
- Жапар качан басылган, сапырылган эгиндерди арабаларга салдырды?
- **Түндө.**

Бул сүйлөмдөгү сөздөр бири – бири менен төмөнкүдөй грамматикалык байланышта жана катышта берилген:

а) *Жапар салдырды* (предикаттык катыштагы баш мүчөлөр, ээрчишүү жолу боюнча байланышкан);

б) *арабаларга салдырды* (объектилик катыштагы айкындооч жана айкындалгыч, булар башкаруу жолу аркылуу байланышып турат);

в) *эгиндерди салдырды* (объектилик катыштагы айкындооч жана айкындалгыч, өз ара башкаруу жолу боюнча байланышта);

г) *басылган эгиндерди, сапырылган эгиндерди* (атрибутивдик катыштагы айкындооч жана айкындалгыч, ыкташуу жолу боюнча байланышкан);

д) *түндө басылган, сапырылган*; (адвербиалдык, бышыктоочтук, катыштагы айкындооч жана айкындалгыч, башкаруу байланышында колдонулган).

Конкреттүү алганда, талданып жаткан бул сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик милдеттери төмөнкүдөй:

а) Жапар – сүйлөм ээси;

б) салдырды – баяндооч;

в) арабаларга – толуктооч;

г) эгиндерди – толуктооч;

д) сапырылган – аныктооч;

е) басылган – аныктооч;

ж) түндө – бышыктооч.

Сүйлөм мүчөлөрүн бөлүштүрүүнүн, аныктоонун негизги критерийлери алардын багыттык абалы (орун алуу багыты), синтаксистик катыштарынын мүнөзү жана бири–бири менен грамматикалык байланышуу жолдору болуп эсептелет. Бул планда сүйлөмдүн ар бир мүчөсү анын (сүйлөмдүн) структурасында багыттык жеке составдык бөлүгү (звеносу) катары каралат.

Ошентип, с ү й л ө м м ү ч ө с ү дегенибиз – сүйлөмдүн багыттык бөлүктөрүнүн ички катыштарынын биримдиги, сөз формаларынын жыйындысы.

Сүйлөм мүчөлөрү жуп – жубу (түгөй-түгөйү) менен сүйлөм тутумунда бири–бирине ички жана тышкы байланышта турат. Тышкы байланыштары, жогоруда эскертилгендей, тең байланышта (бир өңчөй мүчөлөрдүн байланышы) жана багыныңкы байланышта, алардын түрдүү жолдорунда (ээр-

чишүү жолу, ыкташуу жолу, башкаруу жолу жана таандык байланыш) болору белгилүү. Тышкы байланыштын бул жолдору тилдеги синтетикалык (ээрчишүү, башкаруу, таандык байланыш) жана аналитикалык (ыкташуу байланышы) каражаттар аркылуу байланышкандыктан, тил илиминде муну сөздөрдүн тышкы байланышы, же грамматикалык тигил же бул формалар аркылуу тейленген, ишке ашырылган формалдык байланыш деп айтат.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн тышкы байланышынын өзөктүү базасы болуп алардын ички байланыштары эсептелет. Лингвистикада муну сүйлөмдөгү сөздөрдүн ички катыштары деп да айтат. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн ички катыштарын аныктоо деген түшүнүк алардын сүйлөмдөгү синтаксистик милдеттерин аныктоо деген эле түшүнүк болуп эсептелет.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн тышкы байланыштарынын айрымдары эки тараптуу (ээрчишүү, башкаруу, таандык байланыш) тейленсе, башкача айтканда, багынычтуу сөз аркылуу да, багындыруучу сөз аркылуу да ишке ашырылса, алардын (сүйлөмдөгү сөздөрдүн) ички байланыштары (ички катыштары), негизинен, бир тараптуу болот: мындай катыштар өз ара байланыштагы сөздөрдүн багынычтуу түгөйлөрү аркылуу берилет. Мисалы, сүйлөм ээси менен баяндоочтун предикативдик катышы баяндооч аркылуу, аныктооч менен аныкталгычтын катышы аныктооч (атрибутив) аркылуу, толуктооч менен башкарган сөздүн катышы толуктооч (объект болуп түшкөн зат) аркылуу, ал эми бышыктооч менен багындыруучу сөздүн адвербиалдык катышы бышыктооч аркылуу туюндурулат.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн (сүйлөм мүчөлөрүнүн) ички катыштары өзара байланыштагы синтаксистик элементтердин бири-бирин конкреттештирүүчү семантикасынын коштоосунда тейленет. Бул көрүнүш сүйлөм мүчөлөрү менен лексикалык-грамматикалык категориялардын (сөз түркүмдөрү) карым-катышынан келип чыгат. Экинчи сөз менен айтканда, грамматикалык жактан өз ара байланыштагы, ички катыштагы сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарып турган сөздөрдүн, ажырагыс сөз тизмектеринин, фразеологизмдердин ар бир конкреттүү сүйлөмдөгү семантикасы менен органикалык байланышта, б.а., ажырагыс байланышта каралат.

Төмөндө сүйлөм мүчөлөрү деп аталган синтаксистик

категориялардын ички катыштары жөнүндө кыскача маалымат берели.

Эскертуу. Сөз болуп жаткан ички катыштардын семантикасы, албетте, толук эмес. Алардын толук семантикасын берүү үчүн бир изилдөөчүнүн өмүрү жетпейт. Ал үчүн кыргыз тилинде жарык көргөн бардык адабияттардагы факт – материалдарды талдап чыгуу зарыл.

Предикативдик катыш

Предикативдик катыштын аталышы *предикация* деген логикалык терминге негизделет. Предикация деп конкреттүү объектилерге конкреттүү белгини – предикатты – энчилөө актысы (же операциясы) аталат. Предикация учурунда реалдуу чындыктагы заттын, же кубулуштун мүнөздүү белгилери аныкталат, мисалы, **Мал – семиз.** (Т.С.) **Токтогул – кыргыздын улуу демократ акыны.** (Ж. Бөкөнбаев) **Биз өзүңөрдөй эле дыйканбыз.** (Т. Сыдыкбеков)

Ал эми предикативдик катыш деп сүйлөмдөгү ойдун субъектиси менен предикаттын ортосундагы мамилелерди чагылдырган катыш аталат. Предикативдик катыш жөнүндө толук маалымат алуу үчүн алгач сүйлөмдүн субъектиси жана предикаты жөнүндө жетиштүү маалыматка ээ болуу керек. Субъект жана предикат деген терминдер синтаксистин логикалык аспектисинде каралып, тил илимине логика илиминен алынып келген. Сүйлөмдүн субъектиси деп сүйлөмдө айтылып жаткан ойдун негизи болгон объектини, затты, б.а., сүйлөмдө сөз болуучу нерсени айтабыз. Мисалы, **Жакшы күлүк жүрүшүнөн билинет** (макал) деген сүйлөмдөгү ой, же кабар күлүк деген түшүнүктүн тегерегинде уюшулган. Ушул сыяктуу эле **Данияр бул жолу да унчукпады.** (Ч. Айтматов) **Ажар – Айткулу менен Батманын көзүн караган жалгыз кызы.** (К.Б.) деген сүйлөмдөрдүн субъектилери – **Данияр жана Ажар.** Ал эми сүйлөмдүн предикаты – сүйлөмдүн субъектиси жөнүндөгү мезгилдик (мезгил менен байланышкан) кошумча маалымат, же предикат - субъект жөнүндө айтылган нерсе. Сүйлөмдүн предикаты субъектинин ар түркүн «кыймылсыз», бирок мезгил менен байланышкан белгилери (өңтүсү, формасы, көлөмү, курагы, сан-өлчөмү ж. б.) менен бирге кыймыл – аракеттик белгилерин да билдириши мүмкүн: **Санаа баарынан күлүк.** (макал) – сын-сыпат, **Быйылкы кыштын**

мойну узак болду. (М. Элебаев) – сан – өлчөм, Мээнет – жалпак, дөөлөт – тоголок. (макал) – форма, Ормуштун костюму күрөңү. (Т.С.) – өң – түс, Аларды башкарып жүргөн Курман азыр алтымыштарга чыгып калды. (Т.С.) – жаш курак, Мугалим келечектин кесип ээлерин даярдайт. (Ч. Айтматов) – кыймыл – аракет ж.б. Ошентип, предикативдик катыштын жалпы грамматикалык мааниси - субъект жана предикат, же сүйлөмдөгү ойдун борборун ээлеген маселе жана ал жөнүндө айтылган кошумча мезгилдик маалымат; мындай жалпы маани менен бирге предикативдик катыш төмөнкүдөй жеке грамматикалык маанилерди туюндурат:

1) Субъект жана анын кыймылы: Мугалим баарынан мурда коомдогу адамдарды өз колу менен даярдайт. (Б. Алымов)

2) Субъект жана анын ишмердүүлүгү: Дарыгер дайыма ден соолуктун сакчылыгында турат. (Ч. Айтматов)

3) Субъект жана анын жаш курагы: Ажар быйыл он бешке чыгат. (К. Баялинов)

4) Субъект жана анын кесиби: Биз малдын сырын билген малчыбыз. (Т. Сыдыкбеков)

5) Субъект жана анын сын-сыпаты: Баланын кебетеси өтө бош, өтө аянычтуу. (А. Токомбаев) Энеси баккан бала эптүү, атасы баккан бала эстүү. (макал)

6) Субъект жана анын формасы: Ай он бешинде тегерек болуп көрүнөт. (С. Бөлөкбаев)

7) Субъект жана анын өң-түсү: Эрдананын ирени ачуудан кыпкызыл. (Т. Сыдыкбеков)

8) Субъект жана анын даамы: Сарымсактын даамы өтө ачуу. (М. Элебаев)

9) Субъект жаан анын температурасы: Сасык тумоолонгон баланын денеси алып-жалеп болуп өтө ысып чыгыптыр. (А. Токомбаев)

10) Субъект жана анын көлөмү: Сапарыбыз узак. (М. Элебаев)

11) Субъект жана анын сан-өлчөмү: Аралык жыйырма төрт километр (М. Элебаев)

12) Субъект жана анын кеби: Капкайдагы сөздөр менен Тоту Сакадайды каарый баштады. (К. Жантөшев)

14) Субъект жана анын ой-жүгүртүүсү: Саадат болсо ошол убакытта жаш тракторист Касымжан жөнүндө ойлонуп жатты. (Ч. Айтматов)

15) Субъект жана анын абалы: **Энесин көрүп, бала бакырып жиберди.** (К. Баялинов)

Ошентип, предикаттык катышта реалдуу чындыктагы белгилүү бир маселе өзүнчө бөлүнүп алынып, анын кайсы бир жагдайдагы мүнөздөмөсү берилет. Мына ушул маалымат үлгүлүү эки мүчөлүү (субъект менен предикаттан турган) ойломдун (суждение) структурасынын негизинде түзүлүп, сүйлөмдүн семантикалык яросун түзөт, ошондуктан предикативдик катышта турган эки түгөй - субъект жана предикат – сүйлөмдүн структуралык элементтеринин жардамысыз эле сүйлөмдүк касиетке ээ боло алат. Бул өзгөчөлүк предикативдик катыш сүйлөм курамында гана кездешерин, же тескерисинче айтканда, предикативдик катыштын сөз айкашынын формасында тура албастыгын шарттап турат. Предикативдик катышты түзгөн сөздөрдүн айкашы, башка сөз айкаштарынан айырмаланып, предикативдик айкаш деп аталат да, ал дайыма сүйлөм түзүлүшүндө болуу менен бирге, сүйлөм курамындагы предикативдик айкаштардын саны сүйлөмдүн жөнөкөй, же кошмо болушун аныктайт: ...Кошмо сүйлөм полипредикативдик, эки (же бир нече) предикативдик бөлүктөрдөн турган, маанилик жана грамматикалык жактан бириккен конструкцияны элестетет.

Предикативдик катышты түзүп турган семантикалык түгөйлөрдүн (субъект менен предикаттын) семантикалык өзгөчөлүктөрү жөнүндө синтаксистик семантикада өтө көп жана ар түркүн мүнөздөгү пикирлер айтылат. Бул алардын сүйлөмдүк семантикада өтө маанилүү орун ээлеген семантикалык түгөйлөр экендигине, ошондой эле алардын табиятынын жана өз ара карым-катышынын көп кырдуулугуна, татаалдыгына байланыштуу.

Сүйлөмдүн семантикалык компоненттеринин иерархиясы жөнүндө сөз болгондо, биринчи иретте, субъект менен предикаттын өз ара карым – катышы жөнүндө маселе талдоого алынат. Субъект менен предикаттын семантикалык табиятына байланышкан экинчи бир маанилүү маселе – алардын классификацияланышы, түрлөргө бөлүнүшү. Мында жогоруда көрсөтүлгөн предикативдик катыштын грамматикалык жеке маанилеринин, б.а., субъект менен предикаттын өз ара маанилик карым – катышынын негизинде бул түгөйлөр бир нече түрлөргө бөлүнөт. Мисалы, И. Х. Ахматов карачай –

балкар тилиндеги семантикалык предикатты 24 түргө, ал эми семантикалык субъектти 18 түргө бөлүп, бул бөлүштүрүү толук эместигин, түгөйлөрдүн түрлөрү муну менен аяктабагандыгын айтат. Бул бөлүштүрүүдө автор түгөйлөрдүн семантикалык кызматына таянат, мисалы, предикат: а) аракеттин предикаты: **Къурулушчуда юй ишлейдиле. – Куруучулар үй салып жатышат**; б) кыймылдын предикаты: **Ала юйге барадыла. – Алар үйгө бара жатышат**; в) кабылдоонун предикаты: **Ол сени кѳреди. – Ал сени кѳрүп турат...** деген сыяктуу түрлөргө бөлүштүрөт. Субъекттин түрлөрү да ушул эле принцип боюнча ажыратылат: аракеттин субъектиси, кыймылдын субъектиси, кабылдоонун субъектиси ж.б.у.с. Ал эми башка эмгектерде субъект жана предикат башка принциптер боюнча бөлүнөт. Мисалы, орус тили боюнча окуу китебинде пропозицияны түрлөргө бөлүштүрүү предикаттын түрлөрүнө негизделери жөнүндө айтылып келип, а) предикаттын семантикалык табияты (абалдын предикаты, мүнөздөөнүн предикаты, активдүү кыймылдын предикаты ж.б.у.с.); б) анын актантаарынын саны жана алардын ролу (нөл орундуу (нульместный), бир орундуу жана көп орундуу предикаттар) каралары жөнүндө айтылат. Ал эми Н. Д. Арутюнованын пикири боюнча, семантикалык предикат: а) аракеттин предикаты; б) кыймылдын предикаты; в) процесстик предикат; г) болуунун, бар болуунун (наличие) предикаты; д) абалдын предикаты; е) таандыктоонун (обладание), ээлик кылуунун предикаты ж. б.у.с. 13 түргө бөлүнөт. Семантикалык субъект да ушул эле принциптин негизинде:

а) болуунун, бар болуунун субъектиси; б) абалдын субъектиси; в) таандыктоонун субъектиси; г) кабылдоонун субъектиси; д) орундун субъектиси; е) сапаттын (квалификациянын) субъектиси ж.б.у.с. 16 түргө бөлүнөт. Х. Р. Мелиг предикатты төрт түргө бөлөт: абалдын предикаты – статикалык, б.а., убакыттын өтүшү менен өзгөрбөгөн кырдаал; ишмердиктин предикаты – табигый чеги жок созулган динамикалык кырдаал; аткаруунун предикаты – табигый чекке ээ болгон, ага жеткенде жашоосун токтото турган, созулган динамикалык кырдаал; жетүүнүн предикаты – бир абалдан экинчи абалга тез өтүүчү динамикалык кырдаал.

Байкоого караганда, И. Х. Ахматовдун классификациясында колдонулган принциптер алгылыктуу. Ушул принцип-

тердин негизинде кыргыз тилиндеги предикатты төмөнкүдөй түрлөргө ажыратууга болот:

- аракеттин предикаты – узакка созулган ишмердүүлүк: **Мен өз ишимди таптым жана адамдык парзымды өтөп жатам.**

- кыймылдын предикаты – багытка ээ болгон кыймыл: **Киттер, асмандагы турналардай болуп, катарын жазбай сүзүп баратышты.**

- кабыл алуунун предикаты – көрүү, угуу, сезүү, туюу сыяктуу аракеттер: **Жыты жыпар жыттанат, жыргалы көп баланын. (Б.С.)**

- кептин, сүйлөөнүн предикаты: **Ал тайманбастан өзүнүн оюн айтып калды. (А. Токомбаев)**

- ой жүгүртүүнүн предикаты: **Ал бир нерсе жөнүндө катуу ойлонуп отургандай. (Ч. Айтматов)**

- физиологиялык - психологиялык абалдын предикаты: **Жердегилердин буга болуучу жообу мени катуу түйшөлтөт. (Ч. Айтматов)**

- табигый процесстин предикаты: **Адам адамдын досу болууга тийиш. (М. Горький)**

- болуунун, барлыктын, же жоктуктун предикаты: **Туулмак бар жерде өлмөк да бар. (макал) Он экиннин бири жок, уй байлаарга жиби жок. (макал)**

- таандыктоонун, ээ болуунун предикаты: **Эл үчүн кызмат кылуу – баарыбыздын бирден бир ыйык милдетибиз. (В. Гюго)**

- мамиленин предикаты: **Биз сизди колдойбуз. (Ч. Айтматов)**

Асмандагы көп жылдыздар Ажарды аяшты, кызганышты, ай да мунайып, Ажарга актык нурун берип, кош айтышты. (К. Баялинов)

- кызматтын, сапаттын (квалификациянын) предикаты: **Аңгеме жазуудагы устаттыгы, чеберчилиги жагынан Аман Саспаев – кыргыздын Чехову. (Б. Алымов)**

- орундун предикаты: **Марюся – совхоздо, мен водхоздо. (Ж. Термечиков)**

- арноонун предикаты: **Ушул ырын сүйгөнү Гүлбарчынга арнаган. (К. Жантөшев)**

- салыштыруунун предикаты: **Дене тамакка муктаж болгондой, жүрөк да акыл – эске муктаж. (Абдуль – фараж)**

- максаттын предикаты: **Биз бул жерде орун – оюк алгыбыз келет.** (А. Саспаев)

- сан-өлчөмдүн предикаты: **Берерге бешөө, аларга алтоо.** (макал) **Билимдүү көп, билген аз.** (макал)

Субъектти бөлүштүрүүнү да ушул эле үлгү боюнча жүргүзүүгө болот. Предикат менен субъектини бөлүштүрүү жана ар бир түргө түшүндүрмө берип негиздөө өзүнчө бир олуттуу иш болгондуктан, субъект менен предикатты бөлүштүрүүнүн жалпы принциптери жана бөлүштүрүүнүн үлгүсү гана берилди.

Предикативдик катышта турган түгөйлөр өздөрүнүн семантикалык табиятына жараша сүйлөмдүн грамматикалык өңүтүндө көпчүлүк учурда сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө - ээ менен баяндоочко дал келет. Субъект көбүнчө атооч жөндөмөдөгү зат атооч, же затташкан башка сөз түркүмдөрү аркылуу туюнтулат да, сүйлөмдүн маанилик борборун түзүп турат. Мына ушул касиеттери менен ал сүйлөм ээсине (сүйлөмдөгү ойдун негизин туюндурган жана баяндооч менен ээрчишүү байланышы аркылуу байланышып, аны өзүнө багындырып турган сөз) дээрлик дал келет. Башка жеке тилдерде грамматикалык жагынан ээге туура келбеген субъект – «пассивдүү субъект» деген түшүнүк да колдонулат, мисалы **Мне холодно. Ему хочется спать** деген сүйлөмдөрдө субъектилер барыш жөндөмөсүндө (дательный падеж) туруп, сүйлөмдөгү кыймыл – аракеттин чыныгы ээси катары эмес, **пациенс** (эмоционалдык абалдын пассивдүү ээси) катары көрүнүп, сүйлөмдүн грамматикалык структурасында ээнин милдетин эмес, толуктоочтун милдетин аткарат. Кыргыз тилинде да мындай мисалдар бар. Мисалы, баяндооч туюк мамиле формасында келген сүйлөмдөрдө субъект пассивдүү мүнөзгө ээ болот: **Биринчи арыктар байыркы египеттиктер тарабынан түзүлгөн.** (Ө. Даникеев) мындагы кыймыл-аракеттин (арыктарды түзүү) чыныгы аткаруучусу, демек, субъект **египеттиктер** болсо да, туюк мамиленин жана *тарабынан* жандоочунун жардамы менен субъект толуктоочтук (**арыктар ким тарабынан түзүлгөн?**) милдетти аткарып калат. Бирок бул учурда пассивдүү субъект семантикалык жагынан да өз ордун жоготуп, объектинин статусуна өтөт. Демек, мындай түгөйлөр семантикалык талдоодо да объект катары каралууга тийиш.

Жалпылап айтканда, кыргыз тилиндеги предикативдик катыш тилибиздин типологиялык өзгөчөлүктөрүнө байланышкан бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Бул өзгөчөлүктөрдүн курамы, алардын тилдин типологиясы менен байланышы өзүнчө бир олуттуу чоң проблемалардын бири болуп эсептелет. Предикативдик катыштын мисалында көрүнүп тургандай, кыргыз тилинин синтаксистик системасы тектеш эмес тилдерден гана эмес, айрым тектеш тилдерден да айырмалуу экендигин, түрк тилдеринин синтаксистик теорияларында мына ушуну эске алуу керектигин айта кетүүгө болот.

Атрибутивдик катыш

Атрибутивдик катыш (лат. *attributum* – ажырагыс белги) зат менен анын ажырагыс белгилеринин ортосундагы мамилелерди чагылдырат. Катыштын бул түрү айрым эмгектерде аныктоочтук катыш деп да аталат. Аныктоочтук катыш деп атоо да бул катыштын табиятын толук туюнта алат. Ошентсе да, кыргыз тилинин синтаксисинде мурдатан калыптанып калган атрибутивдик катыш деген терминди колдонууну ылайыктуу.

Атрибутивдик катыш зат менен анын ажырагыс белгисинин ортосундагы мамилелерди туюнтуу үчүн кызмат кылат. Мисалы, **бийик тоо, кенен бөлмө, жылуу климат** ж.б. Ошентип, атрибутивдик катыштын жалпы грамматикалык мааниси – зат жана анын ажырагыс белгиси. Ал эми бул катыштын грамматикалык жеке маанилерине төмөнкүдөй маанилер кирет:

- 1) зат жана анын өңү – түсү: **боз коён, жашыл арча, сары жалбырак, күрөң китеп;**
- 2) зат жана анын көлөмү: **чоң терезе, бийик тоо, жапыз үй, калың китеп, кичинекей бала;**
- 3) зат жана анын формасы: **тегерек стол, чарчы жоолук, беш бурчтуу жылдыз;**
- 4) зат жана анын сын-сыпаты: **кызыктуу китеп, акылдуу бала, кыйын турмуш, узак жол;**
- 5) зат жана анын катыштык сын-сыпаты: **жыгач стол, темир кашык, таар мүшөк;**
- 6) зат жана анын даамы: **ачуу тамак, ширин дарбыз, таттуу балмуздак;**

7) зат жана анын сан-өлчөмү: беш бала, көп канаттуулар, тогуз уул, аз күн;

8) зат жана анын таандык белгиси: Асандын китеби, колхоз бакчасы, мектептин имараты;

9) зат жана анын мезгилдик белгиси: жайкы эс алуу, кечээки бала, бүгүнкү иштер, күнүмдүк көйгөйлөр;

10) зат жана анын кыймыл – аракеттик белгиси: өрүлгөн чач, жыйналган түшүм, жетпеген турмуш ж.б.

Айрым учурда синтаксистик катыштардын грамматикалык маанилеринин окшоштугунан улам, алардын ортосундагы чекти айырмалоо кыйынчылык туудуруп калган учурлар болот. Бул жагынан алганда, объектилик катыш менен бышыктоочтук (адвербиалдык) катыштын, бышыктоочтук катыш менен атрибутивдик катыштын, атрибутивдик катыш менен предикативдик катыштын ортосунда айрым бир семантикалык жалпылыктардын бар экендиги белгилүү.

Эскертүү. Сүйлөмдөгү өзара катыштагы сөздөрдүн семантикалык маанилери боюнча талдоолор, мүнөздөмөлөр, эркин сөз айкаштарынын түгөйлөрүнүн катыштарында жана ар бир сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү, алардын кошумча маанилери жөнүндө маалымат берүүдө айрым учурлары кайталоо иретинде болуп калышы мүмкүн. Ошондой болсо да, мындай маалыматтар бирин – бири толуктоо иретинде гана болорун эске алуу керек.

Атрибутивдик катыштын предикативдик катыш менен окшоштугу аларды түзүп турган семантикалык түгөйлөрдүн окшоштугуна байланыштуу: предикативдик катыштагы субъект да заттык мааниде, ал эми предикат анын кайсы бир заттык, нерселик, сапаттык белгисин туюндурат. Ошентип, атрибутивдик катыш да, предикативдик катыш да зат (субъект) менен анын айрым бир белгисинин ортосундагы мамилени чагылдырат. Атрибутивдик катышта турган сөз айкашын предикативдик катышка келтирип кайра түзүүгө болот: **кызыктуу турмуш – Турмуш кызыктуу**. Аларды айырмалоочу өзгөчөлүк катары заттын, же субъекттин белгисинин мезгил менен карым – катышын көрсөтүүгө болот. Предикативдик катыштагы белги (предикат) дайыма мезгил менен байланышта, ал синтаксистик чак категориясын камтып, грамматикалык үч чактын биринде турат: **Турмуш – кызыктуу. Турмуш кызыктуу эле. Турмуш кызыктуу болот. Турмуш**

кызыктуу болгон. Ал эми атрибутивдик катыштагы белги (атрибут) айтуучунун аң-сезиминде зат менен чогуу жаралгандай жана заттан эч качан ажырабастай туюлат, ошондуктан ал белги мезгил менен байланышпайт. Мисалы, **кызыктуу турмуш, сары жалбырак, кооз үй.** Ошентип, предикативдик катышта «субъект жана анын мезгилдик белгиси» деген грамматикалык маани, ал эми атрибутивдик катышта «зат жана анын ажырагыс белгиси» деген грамматикалык маани туюнтулат.

Атрибутивдик катыш менен бышыктоочтук катыштын да айрым бир окшоштуктары бар. Ал жөнүндө бышыктоочтук катыштын семантикалык өзгөчөлүктөрүн чечмелөө учурунда сөз болот.

Атрибутивдик катыштын белгилик түгөйү (атрибут) вербоцентрикалык (предикаты, же этишти сүйлөмдүн негизги өзөктүк түгөйү катары эсептеген) теорияларда **конкретизатор** (конкреттештирүүчү) да, бул түшүнүккө атрибут менен бирге адвербиалдык катыштын белгилик түгөйү (адверб, же бышыктооч) да камтылат. Ошентип, конкретизатор деген түшүнүк заттын, же кыймыл-аракеттин кошумча белгилерин билдирген семантикалык түгөйлөрдү туюндурат. Байкоого караганда, бышыктоочтук жана атрибутивдик катыштарды өз ара ажыратуу, биринчиден, катыштарды илимий тактыгына өбөлгө түзсө, экинчиден, кыймыл-аракеттин белгилери менен заттын белгилеринин өз ара айрымачылыктары аларды семантикалык түгөйлөрдүн бир гана түрүнө кошуп кароого мүмкүндүк бербейт.

Айрым окумуштуулардын пикири боюнча, атрибутту маанилүү эмес түгөй катары карашат: - предикат менен субъектти шарттуу түрдө сүйлөмдүн семантикалык структурасынын негизги, объект менен конкретизаторду – экинчи даражадагы, ал эми атрибутту – үчүнчү даражадагы компоненти деп атаганга болот. Бирок Ахматов И. Х. атрибут дагы айрым учурда сүйлөмгө облигатордук (зарыл) түгөй катары кызмат кыларын айтып, мындай мисал келтирет: **Бригадада он адам ишлейдире – Бригадада он адам иштейт** деген сүйлөмдөн сан-өлчөмдүк белгини көрсөткөн атрибутту алып салсак, анда сүйлөмдүн маанилик бүтүндүгү жоюлат. Салыштырыңыз: **Бригадада адам иштейт.**

Предикативдик эмес катыштардын сүйлөмдүн семанти-

калык түгөйлөрүн байланыштырууда предикативдик катыштан айырмалап турган бир жалпы өзгөчөлүгүн белгилей кетүүгө болот. Предикативдик катыштагы эки түгөй тең сүйлөмдүн грамматикалык структурасында өзүнүн так орду бар түгөй катары (субъект – ээге, предикат баяндоочко көбүнчө дал келет) көрүнөт, бул алардын сүйлөмдүн семантикалык ядросун түзгөндүгүнө байланыштуу (ушунун өзү эле сүйлөмдүн семантикалык структурасы бир чокулуу (предикат гана негизги түгөй) эмес, эки чокулуу (субъект менен предикат негизги түгөйлөр) экенин, б.а., сүйлөмдүн семантикалык эки түгөйү – субъект менен предикат семантикалык өзгөчө касиеттерге ээ экендигинин дагы бир далили боло алат. Ал эми предикативдик эмес катыштарда сүйлөмдө катышкан заттын, же кыймыл-аракеттин кошумча белгилери аныкталат, демек, предикативдик эмес катыштын негизги кызматы – затты, же кыймыл-аракетти аныктоо, мүнөздөө. Ошондуктан предикативдик эмес катыштарда аныктоочу түгөй гана катыштын семантикалык негизги жүгүн алып жүрөт. Ал эми аныкталуучу (багындыруучу) түгөйдүн сүйлөмдөгү синтаксистик милдети катыштын мааниси менен анча байланышпайт: **Бир жигит түшө калып таш ыргытты эле, соно чочуп уча качты.** (К. Жантөшев) – **Душман огу канат-куйругун сыйпап өтүп жатса да, чүрөк алыс кетпеди; баласына карап какылдай айылга чейин келди.** (К. Жантөшев) **Жаш – Тегин оюн жыйгыча, тигил караан тике качырып, аны куушуруп кирди.** (Т. Сыдыкбеков) – **Каныбек, өлүп жаткан сонону алып, Сансызга көрсөттү.** (К. Жантөшев)

Атрибутивдик катышта турган сөз айкашынын багыныңкы түгөйү сүйлөмдө дайыма аныктоочтук милдет аткарат: **Чаргын алакандай чоң көздөрүн алаңдатып, эки жагына карады эле, тааныш киши көрүнбөдү.** (Т. Сыдыкбеков)

Атрибутивдик катышта турган сөз айкашынын багындыруучу түгөйү зат, же заттык мааниде тургандыктан, сүйлөмдө көбүнчө ээнин, же толуктоочтун милдетин аткарат: **Чоочун жигит колун бооруна ала таазим этти.** (К. Осмоналиев) **Карагул, кичирээк балдарды жөлөп, жогору чыгара баштады.** (М. Байжиев)

Атрибутивдик катыш, негизинен, ыкташуу жана таандык байланыштарынын грамматикалык каражаттары менен туюн-

тулат: кош өгүз, чүмбөт араба, жылкычылардын айылы, **Казыбектин арманы**. Атрибутивдик катышты туюнтуучу грамматикалык каражаттардын ичине атоочтук формасы да кирет: **чыйрыккан ат, ойлонуп отурган киши, басылган кагаз, айтылган кеп**. Мына ушул жагдай атрибуттун атоочтук түрмөк менен татаал карым-катышына негиз болот: **Эти ачынган семиздер арабаны шарактатып алып жөнөдү** (Т. Сыдыкбеков) деген сүйлөмдө **эти ачынган** атоочтук түрмөгү **семиздер** деген зат ордуна колдонулган сөздүн белгисин билдирет.

Кыргыз тилинде атрибутивдик катышты туюнтуу үчүн заттан сын жасоочу – **дай**, – **луу** мүчөлөрү да активдүү колдонулат: **Кызыл чачтуу, торгойдун жумурткасындай көгүлтүр көздүү киши биздин элдин бийлигине келет экен**. (И.К.)

Адвербиалдык катыш

Адвербиалдык (лат. adverbium - тактооч), же бышыктоочтук катыш кыймыл – аракет менен анын аркандай белгисинин (кырдаалынын) ортосундагы мамилелерди чагылдырат. Анын грамматикалык жалпы мааниси – кыймыл-аракет жана анын белгиси, ал эми грамматикалык жеке маанилерине төмөнкүлөр кирет:

1) кыймыл – аракет жана анын сын-сыпаты: **талыкпай иштөө, шашылбай кароо, тынбай чуркоо, кылдат байкоо**;

2) кыймыл – аракет жана анын сан-өлчөмү: **кечке чейин ойноо, түнү бою отуруу, көпкө ойлонуу, аз кайгыруу**;

3) кыймыл – аракет жана анын орду: **шаарда жашоо, колледжде окуу, айылда тарбиялануу**;

4) кыймыл – аракет жана анын себеби: **кечиккендиктен шашылуу, үшүгөндүктөн көгөрүү, билбегендиктен жаңылуу**;

5) кыймыл – аракет жана анын максаты: **жашоо үчүн күрөшүү, көздөгөнүнө жетүү**;

6) кыймыл – аракет жана анын мезгили: **эртен менен жолугуу, кышында тоңуу, жайында эс алуу**;

7) кыймыл – аракет жана анын окшоштугу, салыштырмалуулугу: **жылдыздай учуу; аюуча бакыруу**;

8) кыймыл – аракет жана анын каршылашы: **жанга**

карабай иштөө, күн күркүрөсө да коркпоо, урушканга карабай тентек кылуу ж.б.

Бышыктоочтук катыштын семантикасы, башка катыштардан айырмасы так ажыратылса да, айрым бир учурда анын башка катыштар менен кайсы бир деңгээлде окшоштугу байкалып, катыштардын түрүн айрымалоого кыйынчылык туудурат. Биринчиден, бышыктоочтук катыш менен атрибутивдик катыштын ортосунда айрым бир окшоштук бар. Бул окшоштук бышыктоочтук катыштын грамматикалык маанилеринин ичинде сын – сыпаттык белгинин да камтылышына, ошондой эле сын – сыпаттык белги атрибутивдик катышта да туюнтулаарына байланыштуу: **Жакшы окучу жакшы окуйт.** Мында **жакшы** деген сөз биринчи учурда аныктоочтун, экинчи учурда бышыктоочтун милдетин аткарып турат. Бул эки катышты айырмалоонун эң негизги жолу сын – сыпаттык белгинин затка, же кыймыл – аракетке тиешелүү экендигин аныктоо. Заттын сын – сыпаттык белгиси атрибутивдик катышта туюнтулса, ал эми кыймыл – аракеттин сын – сыпаттык белгиси бышыктоочтук катышта туюнтулат.

Бышыктоочтук катыштын белгисин билдирүүчү түгөйү (адверб) айрым эмгектерде конкретизатор деген термин менен белгиленип жүрөт: «Сүйлөмдүн семантикалык структурасынын компоненттерине субъект, предикат, атрибут, объект, кыймылдын, же абалдын конкретизатору кирет» Конкретизатор кыймыл-аракеттин ар кандай белгилерин билдирип, аны аныктап турат.

И. Х. Ахматовдун пикири боюнча, конкретизатор төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнгөн: а) локалдык (орундук) конкретизатор; б) темпоралдык (мезгилдик) конкретизатор; в) себептик конкретизатор; г) максаттык конкретизатор; д) кырдаалдык конкретизатор: **Алар жардылыкта жашайт.** ж) функциянын (кызматтын) конкретизатору: **Хасан чоң кызматта иштейт.** з) кыймылдын сыпатынын конкретизатору; сан – өлчөмдүк конкретизатор; и) ылайыктуулуктун (соответствие) конкретизатору: **Ал ишин законго ылайык жүргүзөт.**

Адвербиалдык катышта турган сөз айкашынын багыныңкы түгөйү өзүнүн семантикалык табиятына жараша сүйлөмдө дайыма бышыктоочтук милдетти аткарат: **Казыбек отургучу менен жерге кулады.** (Б.М.) **Эти ачынган семиздер арабаны шарактатып алып жөнөдү.** (Т. Сыдыкбеков) **Кош өгүз чегилген чүмбөт араба эрме чөлдө кылдырап келе жатат.** (И.К.)

Объектилик катыш

Объектилик (лат. *objectum* - зат) катыш кыймыл – аракет менен ал багытталган заттын ортосундагы мамилени туюндурут: **Ушул ырын Гүлбарчынга арнаган.** (К. Жантөшев) Бул мисалда **ырын арнаган** жана **Гүлбарчынга арнаган** деген сөз айкаштары кыймыл – аракет (арноо) менен ал багытталган заттардын (**ыр, Гүлбарчын**) ортосундагы ар кандай мамилелерди туюндуруп, объектилик катышта турат. Объектилик катыштын грамматикалык жалпы мааниси – кыймыл – аракет жана ал багытталган зат. Ал эми грамматикалык жеке маанилери кыймыл – аракет менен заттын ортосундагы мамилелердин тилибизде берилишинин көп түрдүүлүгүн чагылдырат. Объектилик катыштын грамматикалык жеке маанилери ар бир жеке тилде ар кандай курамда жана сапатта болушу мүмкүн, анткени зат менен кыймыл-аракеттин ортосундагы мамиле ар бир тилдик системада ар башкача туюнтулууга тийиш. Объектилик катыштын грамматикалык жеке маанилерин аныктоо үчүн объектинин семантикалык компонент катары табиятын тереңирээк карап чыгуу талапка ылайык. Анткени, бизге белгилүү болгондой, синтаксистик катышты аныктоо аркылуу семантикалык түгөйдүн табияты аныкталат.

Ар бир жеке тилдеги объектинин семантикасында ар кандай деңгээлдеги өзгөчөлүктөр орун алышы мүмкүн. Мисалы, орус тилиндеги объект төмөнкүдөй түрлөргө ажыратылган: кыймыл-аракет түздөн-түз багытталган объект: **строить дом (үй салуу), копать землю (жер казуу)**, каалоонун, издөөнүн, жетүүнүн, алыстоонун объектиси: **жаждать счастья (бакыт көксөө), желать удачи (ак жол тилөө), опасаться встречи (жолугуудан коркуу)**, камтуунун объектиси (объект охвата): **наестся ягод (жемишке тоюу), напиться воды (сууга тоюу)**; кепти кабыл алуунун объектиси: **говорить другу (досуна сүйлөө)**, эмоционалдык мамиленин объектиси: **наслаждаться музыкой (музыкага ырахаттануу), радоваться весне (жазга кубануу)**; курал – объект: **писать пером (калем менен жазуу), копать лопатой (күрөк менен казуу)**; объект – адресат: **писать матери (энеге жазуу), дарить ребенку (балага берүү)**.

Ал эми И. Х. Ахматов карачай – балкар тилинде объектинин төмөнкүдөй түрлөрү орун алгандыгын айтат:

- 1) таасирдин объектиси: **Аслан машинаны бузду.**
- 2) активдүү кыймылдын объектиси, же контрагент: **Вьетнам душмандан коргонуп жатат.**
- 3) кош объект: **Халил Фатима менен иштейт.**
- 4) пассивдүү аракеттин объектиси: **Чөп чабылган.**
- 5) кептин мазмунунун объектиси: **Чоң ата жомок айтып берет.**
- 6) объект – адресат: **Ал китеп ээсине жиберилген.**
- 7) пайдалануучу объект: **Мухадинге машине алышты.**
- 8) физиологиялык, же психикалык абалдын объектиси: **Мырзабек инисин кубандырды.**
- 9) салыштыруунун объектиси: **Харун Хасандын уулу.**
- 10) бөлүктүү объект (кыймыл-аракеттин таасирине толук эмес, бөлүгү гана дуушар болгон объект): **Студенттер кабинеттеги китептерден да окушат.**
- 11) себепчи объект: **Койчу күндүн бузулганына сарса-наа болуп жатат.**
- 12) ишенимдин, же үмүттүн объектиси: **Биз Асландан үмүт этебиз.**
- 13) аракеттин башталган ордунун, же булагынын объектиси: **Мушташ оюндан башталат. Оюндан от чыгат.**
- 14) объект – тоскоол: **Кагаздан суу өтгү.**
- 15) орундук объект: **Аслан аттан жыгылды. Китеп сен-де калган.**
- 16) объект – кептин темасы: **Аслан биздин достугубуз жөнүндө ырдап жатат.**
- 17) куралдык объект: **Отунду балта менен жарат.**
- 18) объект – кыймылдын каражаты: **Аны жакшы дары менен дарылашты.**
- 19) объект – аталыш: **Аны Аслан аташты.**
- 20) умтулуунун объектиси: **Ал жарыкка умтулат.**
- 21) мамиленин объектиси: **Мен аны абдан жактырам.**
- 22) кабыл алуунун объектиси: **Сен аны угасың.**
- 23) объект – результатив (жыйынтык): **Сенин апак бала төрөдү. Куруучулар үй салышты.**
- 24) жөндөмдүн объектиси: **Сен чалгыга шыктуусуң.**
- 25) кызматтын объектиси: **Сени депутаттыкка шайлашты.**
- 26) окшоштуктун объектиси: **Ал сага окшош.**
- 27) толтуруунун объектиси: **Мүшөктү унга толтурушту.**

28) ортомчу объект: **Мен китепти чоң атама сенден берип жибергем.**

Кыргыз тилиндеги объектилик катыштын жана объектинин (толуктоочтун) өзүнүн грамматикалык табиятын анын семантикасынын негизинде талдоо жүргүзгөндө объектилик катышты төмөнкүдөй маанилерге бөлүштүрүүгө болор эле:

1) кыймыл–аракет жана активдүү кыймылдын объектиси;

2) кыймыл – аракет жана кош объект;

3) кыймыл – аракет жана кош субъект;

4) кыймыл – аракет жана объект - адресат;

5) кыймыл – аракет жана орундук объект;

6) кыймыл – аракет жана объект - материал;

7) кыймыл – аракет жана ага тоскоол болуучу зат;

8) кыймыл – аракет жана физиологиялык, же психикалык абалдын объектиси;

9) кыймыл – аракет жана ишенимдин, же үмүттүн объектиси;

10) кыймыл – аракет жана умтулуунун объектиси;

11) кыймыл – аракет жана мамиленин объектиси;

12) кыймыл – аракет жана кабыл алуунун объектиси;

13) кыймыл – аракет жана ой – жүгүртүүнүн, таанып билүүнүн объектиси;

14) кыймыл – аракет жана салыштыруунун объектиси;

15) кыймыл – аракет жана окшоштуктун объектиси;

16) кыймыл – аракет жана анын башталган орду, же булагы;

17) кыймыл – аракет жана бөлүктүү объект;

18) кыймыл – аракет жана себепчи объект;

19) кыймыл – аракет жана анын куралы;

20) кыймыл – аракет жана анын каражаты;

21) кыймыл – аракет жана андан жаралган (жок болгон) объект;

22) кыймыл – аракет жана объект - аталыш;

23) кыймыл – аракет жана шыктуулуктун объектиси;

24) кыймыл – аракет жана кызматтын объектиси;

25) кыймыл – аракет жана толтуруунун объектиси;

26) кыймыл – аракет жана ортомчу объект;

27) кыймыл – аракет жана таандыктоо объектиси;

28) кептик кыймыл – аракет жана кептин объектиси;

- 29) кептик кыймыл – аракет жана кептин темасы;
 30) кептик кыймыл – аракет жана кептик таасирдин объектиси;
 31) кептик кыймыл – аракет жана объект - адресат;
 32) кыймыл – аракет жана сан - өлчөмдүк объект;
 33) кыймыл – аракет жана уруксаттын, же тыюу салуунун объектиси;
 34) кыймыл – аракет жана эталондук объект;
 35) кыймыл – аракет жана чектөөнүн объектиси;
 36) кыймыл – аракет жана пассивдүү субъект.

Кыргыз тилиндеги объектилик катыштар кыймыл-аракеттин мүнөзү, кыймыл – аракеттин таасиринин өзгөчөлүктөрүнө байланышкан лексикалык – грамматикалык көптөгөн маанилерди туюндурат. Кыйла иликтөөлөрдүн натыйжасында объектилик катышты семантикалык топторго ажыратуу үчүн негизги үч критерийди колдонууга болот:

- а) кыймыл – аракеттин мүнөзү;
 б) кыймыл – аракеттин объектиге тийгизен таасиринин мүнөзү;
 в) объектинин мүнөзү.

Белгилүү болгондой, этиштин семантикасы сөз айкашынын гана эмес, жалпы сүйлөмдүн семантикасына да чоң таасир тийгизет. Ошол сыяктуу эле объектилик катыштын семантикалык түрлөрүн аныктоодо да этиштин семантикасы, б.а., кыймыл – аракеттин мүнөзү чоң мааниде болот. Кыймыл-аракетти мүнөзү боюнча шарттуу түрдө физикалык, физиология-психикалык, логикалык жана кептик кыймылдар деп төрт түргө ажыратууга болот. Бул түрлөргө объектилик катыштардын төмөнкүдөй семантикалык түрлөрү негизделди:

1. Активдүү, же физикалык кыймыл-аракетти камтыган түр:

1) кыймыл-аракет жана активдүү кыймылдын объектиси.

2. Физиологиялык – психикалык кыймылды камтыган түрлөр:

1) кыймыл-аракет жана физиологиялык, же психикалык абалдын объектиси;

2) кыймыл-аракет жана ишенимдин, же үмүттүн объектиси;

3) кыймыл-аракет жана умтулуунун объектиси;

- 4) кыймыл – аракет жана мамиленин объектиси;
- 5) кыймыл – аракет жана кабыл алуунун объектиси;

3. Логикалык кыймылды (ой жүгүртүүнү) камтыган түрлөр:

1) кыймыл – аракет жана ой – жүгүртүүнүн, таанып - билүүнүн объектиси;

2) кыймыл – аракет жана салыштыруунун объектиси;

3) кыймыл – аракет жана окшоштуктун объектиси;

4. **Кептик кыймыл – аракетти камтыган түрлөр:**

1) кептик кыймыл – аракет жана кептин объектиси;

2) кептик кыймыл – аракет жана кептин темасы;

3) кептик кыймыл – аракет жана кептик таасирдин объектиси;

4) кептик кыймыл – аракет жана объект - адресат;

Кыймыл – аракеттин объектиге тийгизген таасиринин мүнөзүн талдоонун негизинде төмөнкүдөй критерийлерге таянууга болот: а) кыймыл – аракет объектиге толук тарайбы, же анын бөлүгүнө таасир этеби; б) кыймыл – аракет объекти өзгөртөбү, же өзгөртпөйбү. Бул критерийлер боюнча кыргыз тилиндеги объектилик катыш кыймыл – аракет жана бөлүктүү объект жана кыймыл – аракет жана андан жаралган (жок болгон) объект деген түрлөргө ажыратылат.

Ал эми объектинин мүнөзүн төмөнкүдөй белгилери боюнча талдоого болот: а) жалгыз, же кош объект; б) объектинин грамматикалык мааниси. Бул критерийлер боюнча объектилик катыштын төмөнкүдөй семантикалык түрлөрү белгилүү:

1. кыймыл – аракет жана кош объект;

2. кыймыл – аракет жана кош субъект;

3. кыймыл – аракет жана объект - адресат;

4. кыймыл – аракет жана орундук объект;

5. кыймыл – аракет жана объект - материал;

6. кыймыл – аракет жана ага тоскоол болуучу зат;

7. кыймыл – аракет жана анын башталган орду, же булагы;

8. кыймыл – аракет жана себепчи объект;

9. кыймыл – аракет жана анын куралы;

10. кыймыл – аракет жана анын каражаты;

11. кыймыл – аракет жана объект - аталыш;

12. кыймыл – аракет жана шыктуулуктун объектиси;

13. кыймыл – аракет жана кызматтын объектиси;

14. кыймыл – аракет жана толтуруунун объектиси;
15. кыймыл – аракет жана ортомчу объект;
16. кыймыл – аракет жана таандыктоо объектиси;
17. кыймыл – аракет жана сан - өлчөмдүк объект;
18. кыймыл – аракет жана уруксаттын, же тыюу салуунун объектиси;
19. кыймыл – аракет жана эталондук объект;
20. кыймыл – аракет жана чектөөнүн объектиси;
21. кыймыл – аракет жана пассивдүү субъект;

Мындан сырткары, кыргыз тилиндеги объектилик катыштарды семантикалык топторго бөлүштүрүүдө ал топторду туюнткан, грамматикалык калыпка салган тилдик каражаттардын тилибизде иштелип чыккандыгы жана өз алдынчалыгы, азыркы кыргыз тилинде колдонулуш жыштыгы да эске алынат.

Сүйлөм тутумунда сүйлөм мүчөлөрүнөн башка сөздөр да – кириңди сөз, каратма сөз, сырдык сөздөр да – кездешет. Бирок алар сүйлөмдүн кадыресе мүчөлөрү сыяктуу өздөрү катышкан сүйлөмдөгү башка сөздөр менен грамматикалык – семантикалык тике катышта, байланышта болбостон, сүйлөмдүн жалпы мазмунуна (жалпы бүтүнгө), же бүтүндүн системасында сөздөрдүн тобуна тиешелүү болуп айтылып, аны менен логикалык байланышта колдонулат. Сүйлөм тутумунда колдонулган бул сөздөр да – сүйлөмдүн эң керектүү бөлүктөрү, алар сүйлөмдүн жалпы мазмунуна ар кандай толуктоолорду, модалдык маанилерди, түзөтүүлөрдү киргизет: каратма сөздөр сүйлөмдөгү ойдун кимге, эмнеге даректелгендигин билдирсе, Кириңди сөз айтуучунун, же жазуучунун сүйлөмдөгү ойго карата жеке субъективдүү мамилелерин билдирүү менен бирге сүйлөмгө ар кандай модалдык маанилерди кошумчалайт; ал эми сырдык сөздөр болсо сүйлөмдөгү ойго айтуучунун сезимдик, психикалык мамилелерин билдирет. Ушул негизде бул сөздөр, сүйлөмдүн үчүнчү даражадагы мүчөлөрү деп аталган сөздөр, сүйлөмдүн жалпы мазмуну менен байланышта болот.

Сүйлөмдү түзүүдө, уюштурууда сүйлөм мүчөлөрүнүн ролу бирдей эмес: э э менен б а я н д о о ч сүйлөмдүн грамматикалык негизин, сүйлөмдү уюштуруучу борборду түзөт; ээ менен баяндоочсуз эки составдуу жөнөкөй сүйлөм түзүүгө мүмкүн эмес, ошондуктан алар, б а ш м ү ч ө л ө р, б.а.,

сүйлөмдү түзүү үчүн эн эле зарыл мүчөлөр болуп эсептелет. Ошондуктан булар сүйлөмдүн биринчи даражадагы мүчөлөрү болуп эсептелет. Баш мүчөлөрдүн экөөнүн тең болушу эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн структуралык негизин түзөт. Ал эми бир составдуу сүйлөмдөрдө бир гана баш мүчө болот. Мүчөлөнбөс сүйлөмдөрдү (сөз – сүйлөм, атама сүйлөм) эске албаганда, бир составдуу сүйлөмдөрдүн структурасын, грамматикалык борборун, негизинен, баян-дооч түзөт.

Айкындооч мүчөлөр болсо (аныктооч, толуктооч, бышыктооч жана булардын түрлөрү) ээ жана баяндооч менен байланышып келип, алар билдирген ойду толуктап, тактап турат. Мисалы, жогоруда талдоого алынган сүйлөмдүн тутумунан *Жапар салдырды* деген баш мүчөлөрүн бөлүп алсак, калгандары сүйлөм түзө албайт: *түндө басылган, сапырылган эгиндерди арбаларга*. Сөздөрдүн мындай тартипте айтылышы аркылуу толук пикир алышууга, жыйынтыктуу ой – пикирди түшүнүүгө жана түшүндүрүүгө мүмкүн эмес. Айкындоочтор баш мүчөлөр менен байланышып келген учурда гана, б.а., же ээнин, же баяндоочтун, же экөөнүн тең зонасына кирип, анын багынычтуу бөлүгү (тобу) болуп турганда гана сүйлөмдүн структурасын түзүүчү мүчөлөр болуп эсептелет. Ушул негизде айкындооч мүчөлөр сүйлөмдүн экинчи даражадагы мүчөлөрү болуп саналат.

Ошентип, сүйлөм мүчөлөрү сүйлөмдү уюштурууда аткарган синтаксистик милдетине карай ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч жана бышыктооч болуп бешке бөлүнөт. Булар сүйлөмдү түзүүдөгү ролу боюнча төмөнкүдөй топтоштурулат: **Баш мүчөлөр** – ээ, баяндооч, **айкындооч мүчөлөр** – аныктооч, толуктооч жана бышыктооч.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү

Жогоруда эскертилгендей, жөнөкөй сүйлөмдөрдү мүчөлөштүрүүгө мүмкүн болгон жана мүчөлөштүрүүгө мүмкүн болбогон түрлөрү бар. Мүчөлөштүрүүгө мүмкүн болбогон түрлөрүнө сөз – сүйлөм, атама сүйлөм кирет: 1) *Түн. Ай жарык. Бак жактан музыканын үнү угулат.* (К.Б.) *Эмне деген шумдук! Чынбы? – Ырас.* (Н.Б.) 3) *Сиз Рихард Зоргесизби? Төртүнчү октябрда, 1895-жылы Россияда туулгансыз... - Ооба.* (М.Кол.)

Мүчөлөштүрүүгө мүмкүн болгон сүйлөмдөр грамматикалык структурасы боюнча эки, же андан да көп сөздүү болушу мүмкүн. Мындай сүйлөмдөрдө, негизинен, баш мүчөлөрдүн экөө (эки составдуу сүйлөм), же бирөө гана (бир составдуу сүйлөм) болушу ыктымал.

Кандай гана сүйлөм болбосун, мейли эки составдуу сүйлөм болобу, же бир составдуу сүйлөм болобу, баары бир, аларга предикативдүүлүк жана интонация сыяктуу негизги белгилери мүнөздүү. Предикативдүүлүк болсо, баш мүчөлөрдүн предикаттык катышына негизделери белгилүү. Ошондуктан грамматикалык ээ жана баяндооч сүйлөмдүн баш мүчөлөрү катары анын (сүйлөмдүн) эң зарыл, эң иштиктүү борбору болот да, алардын айланасына сүйлөмдүн калган бардык мүчөлөрү багынуу принциби боюнча топтоштурулат. Баш мүчөлөр ошол багынычтуу топтору (бөлүктөрү) менен бирге сүйлөмдө ээнин жана баяндоочтун зоналарын пайда кылат. Бул зоналардын бардыгы биригип келип, жайылма сүйлөмдү түзөт. Ар бир зонадагы багындыруучу негизги бөлүк баш мүчө – же ээ, же баяндооч – болот да, багынычтуу бөлүк айкындооч мүчөлөр – аныктооч, толуктооч, бышыктооч – болуп эсептелет.

Сүйлөмдү уюштуруунун жана түзүүнүн эң зарыл элементтери болуп эсептелген баш мүчөлөрдүн грамматикалык атайын бөтөнчөлүктөрү бар. Мисалы, сүйлөм ээси, биринчиден, предикативдик катыштагы өзгөчө айкаштын негизги бир түгөйү катары грамматикалык жактан башка сөздөргө багынбайт, ошондуктан сүйлөмдөгү ойдун белгилүү темасы катары анын өзүнчөлүгү, жекечилиги бар. Экинчиден, сүйлөм тутумунда ээнин грамматикалык өзүнчө формасы бар, ал атооч жөндөмөсү болуп эсептелет. Бул форма – ээнин эң жогорку сапаттагы, эч нерсеге көз каранды болбогон формасы. Ушул негизде атооч жөндөмөдөгү зат атооч, ат атооч гана сүйлөмдө ээнин морфологиялык негизги базасы боло алат. Ал эми башка сөз түркүмдөрү ушундай касиетте болуу үчүн субстантивация кубулушуна дуушар болуп, андан кийин атооч жөндөмөсүнүн формасына келтирилиши зарыл. Мындай учурда андай сөздөр аракеттен өтүү, белгилүү максатка ылайык атайы иштелип чыгуу табигый, алгачкы көрүнүш эмес, кийинки, кандайдыр бир конструкцияга ылайыкташкан көрүнүш болуп саналат. Үчүнчүдөн, сүйлөмдө ээ менен баяндоочтун орун алуу тартиби да бул баш мүчөлөрдүн спе-

цификалык бөтөнчөлүктөрүн түзөт. Кыргыз тилинде көндүм болгон, адатка айланган түз орун тартип боюнча ээ мурда, баяндооч андан кийин, б.а., сүйлөмдүн аякталган чегинде жайгашат. Ээнин баяндоочко карата мурда орун алышы анын (сүйлөм ээсинин) морфологиялык табияты, б.а., кайсы сөз түркүмүнөн экендиги менен байланышпастан, биринчиден, субъект менен өз ара катышы бар ээ ойдун темасы, экинчи сөз менен айтканда, ойдун грамматикалык жана логикалык «баштапкы» борбору болуусу менен шартталса, экинчиден, грамматиканын көз карашы боюнча ээ баяндоочко карата сүйлөмдүн багындыруучу өзөк элементи болуп турушуна да негизделген. Баяндооч предикатты туюндуруу, көрсөтүү менен, б. а., ээнин белгиси болуп колдонулуу менен, эреже катары, сүйлөмдөгү ойду жыйынтыктап, анын бүткөн чегин билдирип турат. Ошол себептүү ал ээден кийин орун алат: 1) **Пейли жакшы кем болбойт.** (макал) 2) **Биз** азыр асыл доордо жашап жатабыз. (МГ) 3) – **Сен адамсың,** Толгонай (Ч. Айтматов) 4) **Туздуу суудагы эң күлүк балык – форель.** Бул сүйлөмдөрдө ээнин атооч жөндөмдө колдонулушу жана баяндоочтон мурда орун алышы анын синтаксистик милдетин аныктоочу грамматикалык формасы болуп эсептелет. Ал эми баяндоочторунун жак мүчөлөрү жана анын ээден кийин орун алышы да – баяндоочтун синтаксистик милдетин аныктоочу формасы.

Ээ менен баяндоочтун сүйлөмдө алган орун тартиби алардын синтаксистик милдетин аныктоонун негизги шарты катары айрыкча окшоштук конструкцияда, б.а., баш мүчөлөрүнүн экөө тең грамматикалык формалары боюнча окшош болуп турган сүйлөмдөрдө даана байкалат: 1) **Жакшы сөз – жандын азыгы.** (макал) 2) **Кечээ балдарга жакшы жомок айтып берген карыя – ушул.** («КП») 3) **Жаш жигиттин уялганы – өлгөнү.** (макал) 4) **Эки алты – он эки.** 5) **Тон жакшысы – жылуусу.** (макал) Бул сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрү – атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч, ат атооч жана зат ордуна колдонулган сан, сын атооч, атоочтуктар. Алардын грамматикалык формалары окшош. Мындай учурда баш мүчөлөрдүн синтаксистик милдеттери, б. а., кайсынысы ээ, кайсынысы баяндооч экендиги орун тартиби боюнча аныкталат: мурда орун алган (препозитивдүү) атооч жөндөмөсүндөгү атооч сөз ээлик милдет аткарат; кийин, сүйлөмдүн акырында, бүткөн чегинде

орун алган (постпозитивдүү) атооч жөндөмөсүндөгү атооч сөз баяндоочтук милдет аткарат.

Бардык түрк тилдеринде, анын системасында кыргыз тилинде да атоочтук жана этиштик баяндоочторго жак уланды мүчөлөр жалганып айтыла берет. Сүйлөм тутумунда жак уландылары жалганып айтылган сөздөр дайыма баяндоочтук милдет аткарат. Ушул негизде түркологияда жак уландылары баяндоочтук мүчө (аффикс сказуемости) деп да атайт. Жак мүчөлөрүн кабыл алып турган баяндоочтуу сүйлөмдөрдө сүйлөм ээси айтылбай, көмүскөдө калган учурлар көп кездешет. Бирок ал айтылбай калган ээ кайсы экендиги баяндоочтогу жак мүчө аркылуу ачык-айкын белгилүү болуп турат. Ошондуктан мындай конструкциядагы сүйлөмдөр эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр болуп эсептелет. 1) *Өзүңүздөр сыяктуу эле колхозчубуз.* (Т.С.) 2) *Көп жылы мал бактым.* (К.Ж.)

Баяндооч – предикативдүүлүктү туюндуруучу грамматикалык бардык категорияларды камтыган (модалдуулук, чак, сүйлөм ээсине тиешелүү болуп, анын ар кандай белгисин билдирүү) сүйлөм мүчөсү. Ошондуктан ал сүйлөм ээси менен грамматикалык байланышы боюнча шайкешип, окшошуп турат. Тагыраак айтканда, жак, сан, же мааниси боюнча (логикалык жактан) баяндооч сүйлөм ээсин ээрчип, ага окшош байланышта колдонулат. Кыскасы, ээ жана баяндооч сүйлөм тутумунда өзара байланышта жана ички катышта болгон, грамматикалык табияты боюнча бирин-бири шарттап турган баш мүчөлөр болуп саналат: ээнин формасын, багытын (орун тартибин) аныктоо үчүн баяндооч эске алынат; ушул эле сыяктуу баяндоочтун формасын, байланышын, анын каражаттарын жана багытын аныктоо үчүн зарыл түрдө ээ эске алынат. Жыйынтыктап айтканда, бул баш мүчөлөрдү өзара катышта талдабай туруп, алардын грамматикалык толук табиятын аныктоого мүмкүн эмес.

Сүйлөм ээси

Сүйлөмдө сөз болуп жаткан жак, зат, окуя, кубулушту билдирүүчү жана баяндооч аркылуу туюндурулган, бардык белгилерди ишке ашыруучу баш мүчө ээ деп аталат: 1) Сен ошондо аңызда кык төгүп жүргөн келиниң менен кичүү балаңды сүйүнчүлөп келгенсиң, Толгонай! (Ч.А.) 2)

Ынтымактуу үйгө ырыс туйойт. (макал) 3) *Жашиагысы келген адам эмгектениши керек. Турмуш ошого үйрөтөт.* (С.М.) Бул сүйлөмдөрдө ойдун темасы, предмети болгон жак, затты атаган жана кыймыл-аракетти ишке ашыруучу грамматикалык ээ — *сен, ырыс, адам, турмуш.*

Кандай гана конструкциядагы (сүйлөмдөн конструкциясы баш мүчөлөрдүн байланыш формаларына карата аныкталат) эки составдуу жалаң жана жайылма сүйлөм болбосун, сүйлөм ээси грамматикалык жактан айкындооч мүчөлөргө да, баяндоочко да багынбайт, кайра аларды өзүнө баш ийдирип турат.

Жогоруда эскертилгендей, сүйлөм ээсинин грамматикалык формасы — атооч жөндөмөсү. Сүйлөм тутумунда ушул жөндөмөдөгү зат атооч, ат атооч жана зат ордуна колдонулган башка сөз түркүмдөрү ээлик милдет аткарат. Бул сөз түркүмдөрү ээлик милдет аткарганда, контекстте атооч жөндөмөнүн суроолоруна — **ким? эмне? кимдер? эмнелер? кимси? эмнеси? канчоо? нечоо?** ж.б. жооп болуп түшөт: 1) *Эки ай катары менен өлүү-тирүү дареги жок Касымдан аманмын деген бир ооз кабары келип турса, мен сүйүнчүлөбөй, ким сүйүнчүлөйт эле!* (Ч.А) 2) *Эмгек адамдын өзүн жараткан.* (Ф. Энгельс) 3) *Өтө жаман өзүн мактайт.* (макал) 4) *Пайдалуу достон үчөө, зыяндуу достон үчөө болот.* («Залкар ойлор») Бул сүйлөмдөрдөгү асты сызылган сүйлөм ээлери **ким? эмнеси? эмне? нечоо?** деген суроолорго жооп болуп колдонулган.

Сүйлөм ээсинин милдетин толук маанилүү зат атооч, ат атооч жана зат ордуна колдонулган толук маанилүү башка сөз түркүмдөрү гана аткарбастан, ажырагыс сөз тизмектери жана фразеологизмдер да аткара берет. Бул сөз түркүмдөрү, сөз тизмектери жана фразеологизмдер ээлик милдетте бирдей даражада колдонулбайт жана алардын семантикасы да артүрдүү болот. Ошондуктан ээлик милдет аткаруучу тилдик каражаттарга өз-өзүнчө токтолууга туура келет.

Зат атоочтук ээ

Сүйлөм тутумунда ээ окуя, кубулуш, нерсенин аттары катары колдонулгандыктан, зат атоочтор ээлик милдетте абдан көп кездешет.

Зат атоочтор жалпы эле заттык маанидеги түшүнүктөрдү

билдиргени менен, алардын жекече, конкреттүү маанилери ар түркүн: конкреттүү затты (*китеп, ат, тоо, бүркүт, чапан, ата, трактор* ж. б.), жаратылыш көрүнүштөрүн, кубулуштарын (*чагылган, куюн, өрт, борошо*) коомдук турмуштагы көрүнүштөрдү (*согуш, революция, социализм, капитализм*), абстракттуу түшүнүктөрдү (*ой, санаа, жыт, бакыт, береке, атак, даңк*), абстракттуу маанидеги сапаттык, кыймылдык түшүнүктөрдү (*жакшылык, баатырдык, чыдамкайлык, окуу*) ж. б.

Ушундай ар түрдүү маанилерине ылайык зат атоочтор ээлик милдет аткарганда, сүйлөмдө бирдей маанилерди билдирбейт.

1. Энчилүү аттар сүйлөм ээсинин милдетин аткарат. Энчилүү аттар адам аттары, фамилиясы, же жаныбарларга коюлган жекече аттардан болсо, анда көбүнчө кыймыл-аракетти активдүү түрдө өзү аткаруучу грамматикалык ээ болот: 1) *Аны Якут АССРиндеги РСФСРдин эл сүрөтчүсү Т. В. Амосов жасаган.* («СК») 2) *Танабай ойлой-ойлой ой тубунө жете албай чарчайт.* (Ч.А.) 3) *Аккула окко учат.* («Манас»)

Айрым учурларда энчилүү аттардан уюшулган ээ кыймыл-аракеттин пассивдүү аткаруучусу катары да колдонулат. Мындай учурда аракет жасоочу белгисиз тарап (лицо) болот да, сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин этиштин туюк мамилеси аткарат: 1) *Жибекжал тойго союлду* (жомок) 2) *Акылдуу дыйкан ханга жеткирилди.* (жомок) 3) *Асантай бригадирликтен эчак эле түшүрүлгөн.* («Ч»)

2. Географиялык жана астрономиялык энчилүү аттар сүйлөм ээсинин милдетин аткарганда, аларда орундук, мейкиндик маани, же кандайдыр бир сапатка, белгиге ээ болгондук билдирилет: 1) *Ысык-Көл кышында тоңбойт.* («ДС») 2) *Бардык планеталардан Ай Жерге жакын.* (Аст. о. к.) 3) *Сары-Челек Кыргызстандын түштүгүндөгү эң кооз, бийик тоолуу, токойлуу капчыгайда пайда болгон* (М.Ко.)

3. Зат атоочтук ээ мезгилдик маанини билдирет. Ээнин мезгилдик мааниси анын милдетин аткаруучу мезгилдик зат атоочтун семантикасына байланыштуу: 1) *Бир сутканын ичинде күн түнгө алмашып, түн күнгө алмашат.* (М.Ко.) 2) *Жаз — жарыш, күз — күрөш.* (макал) 3) *Күндөр айга кошулат, ай жылга кошулат, ошентип, өмүр өтөт.* (Ш.Са.)

4. Сүйлөм ээсинин милдетин жамдоо маанисиндеги (көп заттар, буюмдарга коюлган жалпы аттар) зат атоочтор аткарат. Мындай учурда сүйлөм ээси көптөгөн бирдей заттарды бир бүтүн катары бириктирип, чогултуп көрсөтөт, б. а., көп буюмдар, заттар жөнүндөгү түшүнүктү билдирет: 1) *Адамзат эмненин баркына жетпей жүрөт?* (Л.Т.) 2) *Жаман адамдар адамдын жакшы жагын көрбөй, жаман жагын гана көрүшөт.* (А.Ф.) 3) *Жамандыкта жолдош-жоро, ага-тууган кемчиликти билгизбей кетет.* (К.Ж.)

5. Буюмдук, нерселик зат атоочтор ээлик милдет аткарганда, грамматикалык жагынан формалдык түрдө жекелик санда колдонулат да, бир түрдүү, бир беткей заттарды билдирет: 1) *Азыр кум, таш бардык курулуштарда пайдаланылат.* («К.Со.») 2) *Ден соолук үчүн таза кычкылтек абдан зарыл.* («ДС») 3) *Картошкада, буурчакта, кызылчада крахмал көп болот.* («ДС»)

6. Абстракттуу маанидеги зат атоочтор ээлик милдет аткарганда, жалпыланган түшүнөктөрдү, зат маанисиндеги сапаттык, кыймылдык түшүнөктөрдү билдирет. Мындай зат атоочтор да грамматикалык жактан жекелик формада колдонулат: 1) *Барктан акыл чыкпайт, барк чыгат. Акылга таянбаган барк алсыз болот.* (В.С.) 2) *Жанды эриткен жалганга караганда жанды кейиткен чындык жакшы.* (В. Б.) 3) *Жатып ичер аш болсо, жалкоолук жанга тынч экен.* (лакап) 4) **Текеберчилик, көйрөндүк, маңыроолук** — адамдын акмакчылыгынын үч далили. (нуска)

7. Таандык мүчөлөрдү кабыл алып турган зат атоочтор ээлик милдет аткарганда, бир заттын башка бир затка, же жакка тиешелүүлүгүн билдирет: 1) *Бабаларыбыз көп нуска, накыл, насыят сөздөрдү калтырыптыр.* («КМ») 2) *Күчүбүз достукта, бирдикте.* («КМ») 3) *Айланасы — Ала-Тоо, көз жетпеген бийик зоо.* («К»)

Ат атоочтук ээ

Атооч жөндөмөсүндөгү ат атоочтор ээлик милдет аткарат. Ат атоочтордо, негизинен, абстракттуу, жалпы маани болот. Анын мындай мааниси контекстте гана конкреттештирилет. Ат атоочтун бардык түрлөрүнүн ичинен ээлик милдети көбүнчө жактама ат атоочтор аткарат. Ошондо да үчүнчү жактагы ат атооч (ал) биринчи жана экинчи жактагы ат атоочторго

караганда ээлик милдетте көбүрөөк кездешет, анткени үчүнчү жактагы ат атооч бардык жандуу жана жансыз заттардын ордуна колдонула берет. Ал эми биринчи жана экинчи жактагы ат атоочтор (*сен, биз, силер, сиз, сиздер, мен*) адамды — аты-жөнүн, кесибин, жынысын, жакындык, алыстык карым-катышын ж. б. билдирүүдө колдонулат.

1. Жактама ат атоочтун биринчи жагы (*мен, биз*) ээлик милдет аткарганда, айтуучунун өзүн билдирүү үчүн колдонулат: 1) ...**Биз** бактылуу болобуз. (Ч.А.) 2) **Мен** азыр да ал түшүнүгүмдөн кайтпаймын. (Ч.А.) Биринчи жактын көптүк түрү (1-сүйлөмдөгү «*биз*») өзү кошулган коллективди кошо билдирет.

2. Экинчи жактагы жактама ат атоочтор ээлик милдет аткарганда, айтуучунун кайрылган жагын, б. а., угуучуну билдирет: 1) *Сен анда жылаңайлак, жылаңбаш жатакчынын кызы элең.* (Ч.А.) 2) — *Силер ошондо дайым элдин алды болуп келчү элеңер жумушка, Толгонай.* (Ч.А.) 3) **Сиз** түнкүсүн уктабаңыз, сак болуңуз, байке. (С.Ө.)

3. Үчүнчү жактагы жактама ат атооч ээлик милдет аткарганда, кепке катышы болбогон жалпы эле үчүнчү жакты билдирет. Ал эмненин ордуна колдонулуп жаткандыгы — адам ордунабы, же жандуу, жансыз башка заттардын ордунабы, айтор, анысы мурда айтылган сүйлөмдөр аркылуу, же болбосо кептин жалпы кырдаалынан белгилүү болуп турат: 1) *Туздуу суудагы эң күлүк балык — форель. Ал саатына 35 чакырым ылдамдыкта сүзөт.* («ЖЛ») 2) *Ал жай гана саатына 70-80 чакырым учканы менен, катуулап учканда саатына 320 чакырым ылдамдыкты ала алат экен.* («К.сон.»)

4. Шилтеме ат атоочтор атооч жөндөмөдө туруп, сүйлөм ээсинин милдетин аткарганда, бир түрдүү, бир өңчөй заттардын ичинен бирөөнү бөлүп көрсөтөт: 1) **Бул** Мекенге арналган сүйүү эле. (А.Т.) 2) **Булар**, алдыңкы катарда олтурушкан кыздар, биздин мектепти бүтүрүшкөндөн кийин саанчы болуп калышкан. («ЛЖ») 3) **Ошолор** бүгүн ишке жарады. (К.О.)

5. Сурама ат атоочтордун ичинен ээлик милдетти көбүнчө ким, эмне, кимиси, эмнеси, кимдер, эмнелер, нечөө, кайсынысы дегендер аткарат. Мындай сүйлөм ээлери белгисиз жандуу, жансыз заттарды, же алардын сапаттык, сандык белгилерин (зат маанисиндеги) аныктоо үчүн колдонулат:

1) — **Ким сүйлөйт?** — деди жыйынды башкаруучу. (Т.К.) 2) **Кимдер гана** ичпеген бул суудан, ич, сен да ич. (А.У.) 3) **Мунун эмнеси кызык?..** (С.Ж.) 4) — **Койлоруңдун нечөө эгиз тууду?** — деди ферма башчысы. («ЛЖ»)

6. Сүйлөм тутумунда ээлик милдет аткарган аныктама ат атоочтор заттын өлчөмдүк, сандык жалпылыгын, же анын жекелигин билдирет: 1) **Ар ким ырдайт алынча, ашыктык кыйын сагынса.** (Ш.Те.) 2) **Карап тургандардын баары анын өнөрүнө ыраазы болушту.** (С.Б.)

7. Тангыч ат атоочтор мааниси боюнча аныктама жана сурама ат атоочторго каршы айтылат да, сүйлөм ээсинин милдетин аткарганда, негизги маанини (ат атоочтор билдирген маанини) танып, төгүнгө чыгарып көрсөтөт: 1) **Эч ким эч качан унутулбайт.** («СК») 2) **Издеген менен эч нерсе табылган жок.** (К.Ж.)

8. Сүйлөмдө белгисиз ат атоочтор да ээнин милдетин аткарат. Мындай ат атоочтук ээ, негизинен, кандайдыр бир затты, же ал заттын сандык-сапаттык белгилерин болжолдоп, жалпылап көрсөтөт: 1) **Кимдир бирөө эшикти акырын ачкандай болду.** (Ш.Са.) 2) **Жакшылап кара, жору бекер айланбайт, ошол жерде бир нерсе бар чыгар.** (жомок)

Сын атоочтук ээ

Сын атоочтор сүйлөм тутумунда зат ордуна колдонулган учурда ээлик милдет аткарат. Мындай учурда ал айтылбай калган, атайы стилдик максатта сүйлөмдү кыскартып, ыкчамдатып айтуу шартына байланыштуу атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтун ордуна колдонулат да, заттык мааниге өтөт жана атооч жөндөмөнүн формасына келтирилет. Ушул кубулушка дуушар болгондон кийин сүйлөмдөгү кыймыл-аракетти аткаруучу, аны ишке ашыруучу ээнин милдетин аткарат: 1) **Жаман өз камын ойлойт, жакшы эл камын ойлойт.** (макал) 2) **Найза саюучу мыкты айла таап, журт башкаруучу ыктуу да келишкен** (С. Каралаев) Бул сүйлөмдөгү сапаттык сындар (*жаман, жакшы мыкты, ыктуу*) атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтун ордуна (*адам*) колдонулуп, заттык мааниге өтүү менен, кыймыл-аракетти (*ойлойт, келишкен*) жасоочу жана ишке ашыруучу жактын, ээнин, милдетин аткарган.

Сүйлөм тутумунда сын атоочтун семантикалык маанилери ар түрдүү. Ошондон улам сын атоочтор зат ордуна колдону-

луп, ээнин милдетин аткарган учурда да өзүнүн баштапкы семантикасын бүт бойдон жоготпойт, заттык маани менен бирге сактап калат. Кыскасы, зат ордуна колдонулган сын атоочтордо заттык да, сындык да маанилери бирге берилет.

Сүйлөм ээсинин милдетин аткарган сын атоочтор төмөнкүдөй мааниде берилет:

1. Өң-түстү билдирет: 1) **Кызылы кызыл, агы ак.** *Ай десе, ай эмес, күн десе, күн эмес.* (жомок) 2) *Абдылданын торусу жарым тулпар жылкы эле.* (жомок)

2. Заттык сапатты жана мүнөздү, жаш өзгөчөлүктү билдирет: 1) **Жакшы сөзгө түшүнөт, жакшы сөзгө жыгылат.** (Ж.С.) 2) *Колхоздогу малдын начарлары, өтө картаңдары өзүнчө багылууда.* («СК»)

3. Заттык көлөмдү, өлчөмдү көрсөтөт: 1) *Баскан-турганга короо-жайдын кенени жакшы.* (М.К.) 2) *Тянь-Шань карагайларынын эң бийиги отуз метрге чейин жетет.* (М.Ко.)

4. Заттык кебете-кешпирди, форманы, даамды билдирет: 1) *Боз үй тиксең деле, жердин тегизи ылайыктуу.* (Т.К.) 2) *Жапайы алманын өтө кычкылы уйку ачат экен.* (жомок)

5. Заттык кандайдыр бир белгинин көбүрөөк, же азыраак экендигин билдирет: *Туш кийиздин өңүн кездеменин кыпкызылы, өтө жашылы, сапсарысы ачат.* (А.А.)

6. Каршы маанидеги заттык белгилерди билдирет: 1) *Эрикпей чогулт. Үйдүн фундаментине таштын чоң-кичинеси бирдей эле керек болот.* (Т.Шар.) 2) *Айылдаштардын чоң-кичинеси, кары-жашы — бары баягы куу сакал чалдын үйүнө чогулушту.* (жомок)

Этиштин атоочтук, кыймыл атооч формаларынан уюшулган ээ

Этиштин атоочтук формасында, кадыресе өз маанисиндеги этиштен айырмаланып, этиштик да, атоочтук да (сын, зат атоочтук) касиеттери болот. Сүйлөмдө зат атооч менен айкашып, көбүнчө ага кыймылдык белги болуп колдонулат. Сын атоочтор сыяктуу эле сүйлөмдө зат ордуна колдонула берет. Кандай формадагы заттын ордуна колдонулса, ошол айтылбай калган заттын формасын — жөндөмө, көптүк, таандык ж. б. кабыл алат. Сүйлөм ээсинин милдетин аткарганда атооч жөндөмөсүндөгү заттын ордуна колдонулат. Атоочтуктан болгон ээде заттык жана кыймылдык маани бирге берилет:

1) **Жыгылган** ооганга күлүптүр. (лакап) 2) **Жүргөн-турганы** да, сырткы кебетеси да кадимки өкмөтчүлөргө окшоп, аны көргөндөр чоочун кишини көргөндөй көз айырбай карашат. (Т.С.)

Атоочтуктан болгон ээлерде кыймылдык маани сакталгандыктан, алар чакты да заттык маани менен бирге туюндурат: 1) *Сен жөнүндө ар кандай ойлорду ойлоп жүргөндөр бар.* (К.А.) 2) **Ойлобой сүйлөгөн онтобой өлөт.** (макал) 3) *Баягы келүүчү келди, аласасы болсо, эми алып, жаны тынар.* (жомок)

Атоочтуктар ажырагыс сөз тизмектеринин составында туруп, ээлик милдетти аткарат. Мындай учурда атоочтуктар ошол ажырагыс тизмекти уюштуруучу өзөк болуп түшөт: 1) **Ичи ооруган** күлкү сүйбөйт, ит күлүгүн түлкү сүйбөйт. (макал) 2) **Уят деген** — өзүнчө бир уруу журт. (Т.С.) 3) **Жолдон адашкан** жылдызды карайт. (К.Ж.)

Кыймыл атоочтор болсо кыймыл-аракеттин, же аракет процессинин аттарын билдиргендиктен, сүйлөмдө атооч жөндөмөсүндө туруп, ээнин милдетин аткара берет. Мындай сүйлөм ээлери туруктуу, динамикалуу (кыймылдуу) аракеттин атын, же ниетин, каалоо, же терс маанилерди билдирет: 1) **Кел демек бар, кет демек жок.** (макал) 2) **Барыш-келиш** — туугандыктын белгиси. (макал) 3) **Жүз кылымдын жүзүн көргөн сары аска, сан ойлосо, сага жетмек каякта.** (Б.С.) 4) **Быйыл жез катаал болгондуктан, чөп чабуу кеч баиталды.** («СК»)

Сан атоочтук ээ

Сүйлөмдө сан атоочтор зат атооч сөздөр менен айкашпай айтылса, б.а., саналуучу, эсептелүүчү заттарсыз колдонулса, анда алар абстракттуу сан түшүнүктөрүнүн атын билдирет. Мындай абстракттуу сандарда заттык маани болот. Ошол себептүү абстракттуу сандар жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрө берет. Абстракттуу сан, өзүнчө туруп, атооч жөндөмөсүндө колдонулганда, ээлик милдет аткарат: 1) **Эки жүз элүү онго калдыксыз бөлүнөт.** (Ариф.) 2) **Бир, үч, беш, жети, тогуз — так сан.** (Ариф.)

Эсептик сан атоочтор зат ордуна колдонулуп, сүйлөмдө ээлик милдет аткарганда, аларда сандык түшүнүк менен бирге заттык маани да болот: 1) **Он отузга берди, отуз жасалман-**

бетке берди, жалманбет жардан алыс кулатып жиберди. (табышмак). 2) **Беш** бешке кошулду, табактагы аш торсулду. (табышмак) Эсептик сан атоочтор зат ордуна колдонулганда, таандык мүчөлөрдү кабыл алышы мүмкүн. Эсептик сандар мындай учурда деле сандык жана заттык маанилерди туюндурат: 1) — Он эки боз байтал, анын сегизи бооз, төртөө кысыр, кысырдын ичинен экөө сокур. (табышмак) - Малдын жиликтери, далысы, жамбашы. 2) — **Бири** токой кыят, **экинчиси** жыят, **үчүнчүсү** үйөт, ушу үчөөнүн атын ким билет? (табышмак) — Орок, тырмооч, айры.

Иреттик сандар да, негизинен, зат атооч менен айкашып айтылат. Шартка, жагдайга байланыштуу айкашкан заты айтылбай калса, иреттик сан анын ордуна колдонулат. Сан атоочтун башка түрлөрүнө караганда иреттик сандын атооч жөндемөсүндөгү зат атоочтун ордуна колдонулуп, сүйлөм ээсинин милдетин аткарган учурлары кыргыз тилинде көп кездешет. Мындай сан атоочтук ээде сан ирет мааниси жана заттык маани берилет:

1) **Биринчиси** бир чапкыча, **экинчиси** үч чабат. (табышмак) 2) **Бирин** окусам — **экинчиси**, **экинчисин** окусам — **үчүнчүсү**, **үчүнчүсүн** окусам — **төртүнчүсү** кызык. (К.Ж.)

Жамдама сан атоочтор сүйлөм тутумунда зат ордуна колдонулуп, ээлик милдет аткаrsa, жалпыланган сан менен бирге заттык түшүнүктү камтып турат: 1) **Экөө** — ай, **үчөө** — жылдыз. (табышмак) 2) **Бирөө** жүрөт из салып, **бирөө** жүрөт кыскарып. (табышмак) 3) **Төрт** киши: **экөө** басса, **экөө** турат. (табышмак)

Сейрек болсо да, чамалама сандар зат ордуна колдонулуп, ээлик милдетти аткарат. Мындай учурда чамалама сандар таандык мүчөнү кабыл алган формада кездешет: 1) **Окуучулардын отуздайы** курулуш бригадасына жазылышты. («ЛЖ») 2) **Бир үйүр** чилдин **он чактысы** тузакка түштү. Көрсө, алар бирине-бири каралашып жатып, тузакка түшө берет экен. («КП»)

Бөлчөк сандар атооч жөндемөсүндө туруп (зат ордуна колдонулуп), ээлик милдет аткарганда, заттык, же сандык бүтүн түшүнүктүн бөлүгүн билдирет: 1) **Мектеп** участкасынан алынган алмалардын **төрттөн үчү** — кыштык алма. («ЛЖ») 2) **Район** боюнча **бир миңден ашык** коммунист болсо, анын **үчтөн бири** мал чарбасында иштешет. («СК»)

Тууранды сөз, модаль сөз жана тактоочтук сүйлөм ээлери

Тууранды сөздөр кепке көркөмдүк, тактык, ачык-айкындык берүүчү каражат катары колдонулат. Сүйлөм тутумунда ээнин милдетин аткарганда атооч сөз катары кабыл алынат: *Дүп-дүп-дүп келет, чыгып кара, ким келет; Абайылда кул келет, канчырына каны таамп, жамбашына майы таамп.* (табышмак)

Көпчүлүк учурда туунду тууранды сөздөр — зат, сын атоочтон, кыймыл атооч, атоочтуктардан жасалган тууранды сөздөр — зат ордуна колдонулуп, ээнин милдетин аткарат. Сүйлөмдүн мындай ээлеринде табыш, элес маанилери менен бирге заттык маанилер да билдирилет: 1) *Элең-элең-элең келет, эки этегин түрүп келет.* (табышмак) 2) *Береги өтүкчүнүн аңкылдагы көзү бозоруп төрөп жүрөт.* (Т.С.) 3) *Кан тамырларынын лакылдашы бүгүн башкача.* (К.Ж.) 4) *Дарыянын шарылдаганы Касеиндин үнүн угузбай койду.* (Т.С.)

Тактоочтор сүйлөм тутумунда субстантивация кубулушуна дуушар болгон шартта ээлик милдетти аткарат. Тактоочтор да ээлик милдетти аткарганда, өзүнүн семантикасын сактап турат, б. а., тактоочтордо сыпаттык, өлчөмдүк, мезгилдик маанилер менен бирге заттык мааниде да билдирилет: 1) *Көп түкүрсө, көл болот.* 2) *Ийгиликтин кечи жок.* (макал) 3) *Кулкунун азы жакшы.* (макал)

Сүйлөмгө модальдык түрдүү маанилерди берүүчү каражаттардын бири болуп эсептелген модаль сөздөрдүн айрымдары ылайыгына, шартына, жагдайына жараша сүйлөмдүн кээ бир конструкцияларында зат ордуна колдонулуп, атооч жөндөмөсүндө туруп, ээнин милдетин аткарат. Мындай модаль сөздөр таандык мүчөлөрдү кабыл алат. Алар ээлик милдет аткарганда, өздөрүнүн ырастоо, аныктоо, болжолдоо, күмөндүүлүк, зарылдык ж. б. маанилери менен кошо заттык маанини да билдирет: 1) *Кептин ырасы жакшы.* (Ч.А.) 2) *...Сөзүнүн болжолу ушундай өңдөнүп турат.* (Т.Шар.) 3) *Сага ишенген мен... Балкиминч курусун сенин.* (С.Ө.) 4) *Анын ою бөтөнчө маанилүү, кереги тиет, унута электе кагазга түшүрүп кой.* («КМ»)

Зат ордуна колдонулганда, атооч жөндөмөдө туруп, “бар”,

«жок» деген сөздөр да ээлик милдет аткарат. Бул сөздөр ээлик милдет аткарганда, оң жана терс мааниси менен бирге заттык мааниде колдонулат: 1) **Бар барынча, жок алынча.** (макал) 2) *Баарынан жок жаман.* (оозеки кептен) 3) *Бардан жок болбойт, жоктон бар болбойт.* (М.Ло.)

Сүйлөм ээсинин грамматикалык түзүлүшү

Сүйлөм ээсинин милдетин толук мааниси бар жеке бир сөз түркүмү да (алардын жөнөкөй жана татаал түрлөрү), бир нече сөздүн түрмөктөлүп түзүлгөн ажырагыс тизмектер да, туруктуу сөз айкаштары да аткарат. Мына ушуга карата сүйлөм ээси грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана тутумдаш ээ болуп бөлүнөт.

Сүйлөм тутумунда грамматикалык ээнин милдетин жөнөкөй сөздөр, же лексикалык бир гана мааниси бар татаал сөздөр аткаrsa, түзүлүшү боюнча жөнөкөй ээ деп аталат: 1) **Жакшылык** бардык карама-каршылыкты жеңип, турмушту көркүнө чыгарат жана чечилбегенди чечип, оордукту жеңилдетип, түнттү жарык кылат. (Л.Т.) 2) *Ар күн сайын ичтен сызып, досунун кайгысын тарткан адам зарыл учурда досу үчүн жанын курмандыкка чалган адамдан артыкчылык кылат.* (С.) 3) **Сары-Жаз, Ак-Шыйрак, Ак-Сай, Арпа жана Суусамыр** — кыргыз жергесиндеги атактуу жайлоолор. («СК.») Биринчи жана экинчи сүйлөмдө жөнөкөй ээнин милдетин жөнөкөй зат атоочтор (жакшылык, адам), ал эми үчүнчү сүйлөмдө татаал сөздөр (*Сары-Жаз, Ак-Шыйрак, Ак-Сай*) жана географиялык жөнөкөй энчилүү аттар (*Арпа, Суусамыр*) аткарган. Бирок бул татаал сөздөрдө лексикалык бир гана маани (бир гана жайлоонун аты) бар. Мындай татаал аттар сүйлөмдө жөнөкөй сөздөр сыяктуу эле синтаксистик бир гана милдетти, сүйлөм ээсинин милдетин аткарып турат. Ошол себептүү жөнөкөй түзүлүштөгү ээ болуп эсептелет.

Чындыгында, синтаксисте толук маанилүү сөздүн жөнөкөй, же татаал сөз экендиги эске алынбастан, анын сүйлөмдө аткарган синтаксистик милдети эске алынат.

Жыйынтыктап айтканда, толук маанилүү жөнөкөй сөз менен бир гана маанини билдирген көп түгөйлүү татаал сөздөрдүн сүйлөмдө аткарган синтаксистик милдети бирдей болуп эсептелет. Ошол себептүү аларды синтаксисте жөнөкөй түзүлүштөгү сүйлөм мүчөлөрү деп карайт.

Ар башка сөз түркүмдүрүнүн ажырагыс тизмектери, же фразеологизмдер ээнин милдетин аткарсат, грамматикалык түзүлүшү боюнча тутумдаш ээ деп аталат: 1) **Калп айтуу** — өзүнчө бир кесепет. Ал өлүп бара жатса да, бир ооз калп айтып калат. (Ч.А.) 2) **Эл сыйлаган эшикте калбайт, ат сыйлаган жөө баспайт.** (макал) 3) **Өтө жаман өзүн мактайт.** (макал) 4) **Бардык ата-эне эле** — тарбиячы, бирок кеп алардын түшүнүгүндө, кандай тарбиячы экендигинде. («МГ») Биринчи жана экинчи сүйлөмдө толук маанилүү сөздөрдүн ажырагыс тизмектери (калп айтуу, эл сыйлаган, ат сыйлаган) ээнин милдетин аткарып турат: калп, эл, ат — зат атоочтор; айтуу, сыйлаган — этиш сөздөр (кыймыл атооч жана атоочтук). Үчүнчү жана төртүнчү сүйлөмдөрдү ээлик милдетти толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн ажырагыс тизмектери (өтө жаман, ата-эне эле) аткарган: жаман — зат ордуна колдонулган сын атооч; өтө — күчөткүч бөлүкчө; эле — тактама бөлүкчө.

Бул сүйлөмдөрдө көрсөтүлгөн сыяктуу ээлик милдетти аткаруучу ажырагыс тизмектер, андай тизмектерди уюштуруучу өзөктөрү (таяныч сөзү) ар түрдүү:

а) Мекеме, уюм, газета, журналдардын, китептердин, көчөлөрдүн ж.б. кошмок аттары: 1) **«Советтик Кыргызстан» газетасы** 1988-жылдын январынан баштап жаңы рубрикаларды ачты. 2) **Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети республикада кадрларды даярдоонун устаканасы.** 3) **Асанбай кичи району кийин курулду.** 4) **Т. Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» романы мамлекеттик сыйлыкка, кыргыз адабиятында биринчи болуп, татыктуу болгон** (К.Ас.)

б) Ар башка жөндөмөлөрдөгү атооч сөздөр менен атоочтуктардын ажырагыс тизмеги: 1) **Ачуусу келип турганы мени абдан чочутту.** (жомок) 2) **Ысык-Көлдү көрүп жүргөндөр анын кышында тоңбой турганын лакап кылышат экен** («КМ») 3) **Айлыбызга биринчи келген сизсиз, аке.** (К.Б.)

в) Атооч сөздөр менен «бар», «жок» деген сөздөрдүн ажырагыс тизмектери: 1) **Кайгысы жок кара сууга семирет.** (макал) 2) **Дасторконунда ашы бар кадырлуу болот.** (насыят) 3) **Сол колунда портфели бары шектүү неме сыяктанып турат.** («ЛДЖ»)

г) Атооч сөздөр менен «көп», «аз», «ашык», «мол», «кем»

деген тактоочтордун ажырагыс тизмеги: 1) *Эмгеги аз кадыр-баркка жетпейт.* (макал) 2) *Түшүмү мол ушул сорт болуп жатат.* («СК»)

д) Зат атооч менен сын атоочтун ажырагыс тизмеги: 1) *Бою кичинелер моюндарын созушуп, тотураган көп элдин арасынан артисттердин ойногонун жакшы көрө албай, өздөрүнчө бушайман болуп жаткан сыяктуу.* («КМ») 2) *Каалгасы кулпулуусу — чоң кампа, анда совхоздун баалуу шаймандары сакталат.* («Ч») 3) *Билеги жоон бирди жыгат, билими бар миңди жыгат.* (макал)

е) Атооч сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн жана көмөкчү этиштин ажырагыс тизмеги: 1) — *Кабар айттыргандардан бешөө эле келди,— деди чабарман.* («Ч») 2) *Сүйлөгөн сөзү, убадасы болсо баягы эле, али шертинен жаза элек* (С.Ө.)

ж) Туруктуу сөз айкаштары (фразеологизмдер) тутумдаш түзүлүштөгү ээнин милдетин аткарат: 1) *Өпкөсү жок өзүн мактайт.* (макал) 2) *Бир жакадан баш чыгаргандар эле ырыстуу болушат,— дешет элде.* (К.Ж.)

Баяндооч

Сүйлөм тутумунда грамматикалык жактан ээге багынып, анын ким, эмне экендигин, кыймыл-аракетин, мүнөзүн, абалын, сынын, сыпатын, сан-иретин билдирген баш мүчө б а я н д о о ч деп аталат: 1) *Ошол эле 1958-жылы Жети-Өгүз корук участкагу уюштурулган. Анын максаты - жапайы айбандарды коргоо жана көбөйтүү.* (М.Ко.) 2) *Турмуштан сырткары искусствонун өмүрү кыска.* (Р.В.) 3) *Гений мезгилге багынбайт, кайра мезгил генийге багынат.* (В.Б.) 4) *Адам өлөт, искусство эч качан өлбөйт.* (Гип.)

Баяндооч ар түрдүү жолдор, каражаттар аркылуу туюндурулат. Сүйлөм ээси сыяктуу эле баяндоочтун да грамматикалык формалары бар: баяндоочтук, же предикаттык мүчөлөр (жак мүчөлөрдү түркологияда ушундайча да аташат), сүйлөмдө баяндоочтун алган орду, мейкиндик жөндөмөлөр. Бул каражаттардын ичинен жак мүчөлөр жалганган толук маанилүү бардык сөз түркүмдөрү баяндоочтук милдет аткарат: 1) *Сен адамсың, Толгоной* (Ч.А.) 2) *Сен кичинелердин чоң дүйнөсүнө аралашканы турсуң.* (Алымов)

Баяндоочтун сүйлөмдө алган орун тартиби да анын бир формасы катары чоң роль аткарат. Баяндооч — сүйлөм

ээсинин бардык белгилерин билдирүүчү баш мүчө, ошол себепүү ал көндүм болгон түз орун тартип боюнча сүйлөмдүн эң акырынан орун алып, сүйлөмдө айтылып жаткан ойду жыйынтыктап, анын (сүйлөмдүн) бүткөн чегин билдирип турат. Бул жагынан алганда, б. а., сүйлөмдөгү кызматы боюнча ээге караганда баяндоочтун ролу чоң. Жөнөкөй сүйлөмдүн да, кошмо сүйлөмдүн да бардык түзүлүшү жана түрлөрү мына ушул баяндоочтун табиятына ылайык аныкталат. Диалог кебин, сөз-сүйлөмдөрдү, эллиптикалык сүйлөмдөрдүн кээ бир түрлөрүн эске албаганда, эки составдуу сүйлөмдөрдүн бардыгы баяндоочтун катышуусу менен түзүлөт. Ал эми грамматикалык ээси жок бир составдуу сүйлөмдөрдүн (ата-ма сүйлөмдөн башка түрлөрү) бардыгынын түзүүчү, негизги бир гана ядросу болот. Ал — баяндооч. Кыскасы, жыйынтыктуу ой айтылбаган сүйлөм болбойт. Анын бардыгынын деп айтса да болот — жыйынтыктоочу мүчөсү баяндооч болуп эсептелет.

Сүйлөмдүн башка мүчөлөрү сыяктуу эле баяндоочтун да милдетин аткаруучу толук маанилүү сөз түркүмдөрү, ажырагыс сөз тизмектери жана фразеологизмдер бар.

Сүйлөм тутумунда этиш сөздөр кадыресе өз формасында (атоочтук, кыймыл атооч ж.б. эске албаганда) дайыма баяндоочтук милдетти аткарат. Зат атооч, ат атооч атооч жөндөмөсүндө, же жатыш, барыш, чыгыш, жөндөмөсүндө, же жак мүчөлөрүн кабыл алып турган формада баяндоочтук милдетти аткарат. Ал эми башка сөз түркүмдөрү (сын, сан атооч, тактооч ж. б.) баяндоочтук милдет аткарганда, көбүнчө өз маанилеринде, өз формасында колдонулат. Бирок бул сөз түркүмдөрүнүн баяндоочтук милдетте колдонулушу бирдей эмес: бардык сөз түркүмдөрүнүн ичинен баяндоочтук милдетти этиш сөздөр көп аткарат. Ушул негизде, б.а., баяндоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүнө ылайык ал экиге бөлүнөт: бир түрү — этиштик баяндооч; экинчи түрү — атоочтук баяндооч. Баяндоочтун бул эки түрү сүйлөм ээсинин, б.а., белгини алып жүрүүчү жактын (лицо) бирде активдүү, бирде пассивүү белгилерин билдирсе, бирде белги менен жакты чогуу туюндурат; кээде ээси жок (жаксыз) жалпы белгини, же акыйкат чындыктын кандайдыр бир учурун, кырдаалын чагылдыруучу затты, окуяны, кубулушту, өнүгүү-өсүү процессин билдирет.

Этиштик баяндооч

Сүйлөм тутумунда баяндоочтун милдетин этиши сөздөр аткарып турса, этиштик баяндооч деп аталат: 1) Сен кичинелердин чоң дүйнөсүнө аралашканы турасың. Эгер ал дүйнөгө сырттан гана көзөмөлчү болуп калсаң, анда сенин мугалимдигиң да, тарбиячылыгың да тыйыңга арзубайт. Сен ал дүйнөгө камыр-жумур аралашууга милдеттүүсүң. (Б.Ал.) 2) Мен элдердин келечекки биригишине ишенем жана, ошол биригүүгө чакырам. (А.Фр.)

Атоочтук баяндоочторго салыштырмалуу алганда, этиштик баяндоочтордун өзгөчөлүктөрү бар: анын жак, чак, мамиле, ыңгай сыяктуу грамматикалык категориялары бар. Мына ушул өзгөчөлүктөрүнүн негизинде этиштик баяндоочтор, сүйлөм ээси катышпаса деле, жыйынтыктуу ойду билдире алат. Этиштик баяндоочтордун грамматикалык табиятын талдаган учурда, сөзсүз, сүйлөмдүн жалпы мазмуну менен бирге билдирген модалдык маанилерин жана чагын кошо аныктоо керек.

Жогоруда эскертилгендей, сүйлөмдүн модалдык маанилерин билдирүүнүн тилде атайы каражаттары — этиштин ыңгайлары (баяндагыч, буйрук, шарттуу, каалоо жана ниет ыңгайлары), модаль сөздөр, бөлүкчөлөр, интонациянын ар кыл формалары — бар. Сүйлөмдүн модалдык маанилери синтаксистик чак категориясы менен абдан тыгыз байланышта каралат. Чак категориясы грамматикада жөнөкөй эле акыйкат чак катары каралбастан, өтмө катар чактын, б.а., иш жүзүндөгү анык эки чактын катышы болуп эсептелет. Эгерде сүйлөмдө кабарланып жаткан окуя сүйлөп турган учурдан мурда болсо, аны биз өткөн чак катары кабыл алабыз. Эгерде окуя сүйлөп жаткан учурда болсо, б.а., сүйлөп жаткан учур менен дал келсе, же дайыма болуучу, туруктуу кыймыл, же туруктуу белги болсо, анда синтаксистик учур чак катары кабыл алынат. Эгерде окуя сүйлөп жаткан учурдан кийин болсо, келер чак болуп эсептелет. Модалдуулук сыяктуу эле чак категориясы да этишти чак формалары, ыңгай формалары, көмөкчү этиштер аркылуу, же сүйлөө шарттары, жагдайы, контекст аркылуу туюндурулат жана бардык учурда кабарлоо интонациясынын коштоосу менен айтылат.

1. Этиштик баяндоочтун чактары, негизинен, чак, ыңгай

формалары аркылуу туюндурулса, атоочтук баяндоочтун чактары баяндоочтук мүчөлөр (жак мүчөлөрү), көмөкчү этиштер аркылуу билдирилет.

Этиштик баяндоочтор формаларына ылайык төмөнкүдөй кошумча маанилерди, чактарды билдирет:

а) Этиштик баяндооч баяндагыч (жай ыңгай) ыңгайдын өткөн чагынан болсо, сүйлөп жаткан учурдан мурда болуп өткөн кыймыл-аракетти көрсөтөт да, эки түрдүү жол менен берилет: морфологиялык жана синтаксистик жол. Өткөн чак этиш морфологиялык жол боюнча **-ды, ган, -ыптыр, -чу** мүчөлөрү аркылуу жасалат. Бул мүчөлөрдүн ар бири (варианттары менен бирге) баяндагыч ыңгайга жалганганда, болуп өткөн кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын билдирет.

-ды, -ди, -ду, дү мүчөлөрү аркылуу жасалган этиштик баяндооч кыймыл-аракеттин жакын арада болуп өткөндүгү айкын, күмөнсүз экендигин билдирет:

1) *Мөлтүр сыя, колдо дептер ар дайым, учу — найза, болот калем кармадым. Канча жылы талбай окуп жүрөм да, Кумар болдум, билимиңе канбадым.* (Б.С.)

2) *Көпчүлүк Танабайдын оозун карап күтүп калды. Ушу күтүп калышканы да кошумча болуп кетти, Танабай өчөгүшө сүйлөдү.* (Ч.А.)

Айкын өткөн чактан уюшулган этиштик баяндооч ишке ашпаган, же терс маанидеги кыймыл-аракетти да билдирет:

1) *... Ары чайкады, бери чайкады, бирок ийиктире албады.* (К.Ж.) 2) *Жаш эттин кан-сөлү түгөнмөйүнчө, илбирс ууга чыкпады.* (жомок)

Баяндоочу айкын өткөн чактан болгон сүйлөмгө жакынкы мезгилдик мааниси бар *эми, азыр, жана, бүгүн, эртең менен, туштө, кечинде, күүгүмдө, кечээ ж. б.* тактоочтор кошулуп айтылса, кыймыл-аракеттин чукул арада болуп өткөндүгүн билдирет жана сүйлөмдүн мезгилдик мааниси ого бетер ачык-айкын мүнөздө болот: 1) *Азыр Токтогул жасалма көлү толук кубатына кирди, суу толду. Көлдүн узундугу — 65, туурасы 12 чакырым болду. Эми ал 28 миң гектар аянтты ээледі.* (Ж.Бек.)

Ушул эле **-ды** мүчөсү аркылуу жасалган этиш, жакынкы айкын өткөн чак, баяндоочтук милдет аткарганда, кыймыл-аракеттин абдан эле күмөнсүздүгүн, ачык-айкындыгын жана анын (кыймыл-аракеттин) айтуучунун көз алдында болуп

өткөндүгүн көрсөтөт: 1) *Артымдан келе жаткандар да бар эле, башка жакка уруп кетишкенби, алардан узап кеткенимди көптөн кийин билдим.* (Ч.А.) 2) *Айткулу Ажарды колуна алды, беттен өптү.* (К.Б.) 3) *Билесиң го, эки чоң кап уруктук эгин чогулду...* (Ч.А.)

Этиштик баяндоочтун милдетин байыркы айкын өткөн чактагы баяндагыч ыңгай аткарат. Мындай учурда өткөн чак этиштик баяндооч морфологиялык-синтаксистик жол (синтетикалык-аналитикалык жол деп да айтылат) менен жасалат (-ды + экен, -ды + эле). Бул түзүлүштөгү баяндооч кыймыл-аракеттин, окуянын эчак эле, алда качан эле өткөндүгүн билдирет жана анда өкүнүч, наалуу, ыраазы болбогондук, суроо сыяктуу маанилери да болот: 1) *Эмдигиче жок, биздин чамабыз жетпей жатканын көрдү эле...* (Ч.А.) 2) *Чын эле бакыт экенин сизди бекен?* 3) *Бул тирисуук кабарды укканда үрөйү учту бекен?* (Т.К.)

Баяндоочтук милдетти **-ган** мүчөсү аркылуу жасалган жалпы өткөн чак этиш аткарганга, окуянын, кыймыл-аракеттин эчак болуп өткөндүгү, же жакын арада болуп өткөндүгү так билинбейт. Эгерде мындай этиштик баяндоочко мезгил тактоочтор айкашып айтылса, ошондо гана кыймыл-аракеттин качан болуп өткөндүгү ачык белгилүү болот: 1) *Алардын арасында Абуль-Фарадж өзүнө татыктуу орунду ээлеген. Анын түрдүү тармактагы далай эмгектери өз учурунан баштап эле европалык көп тилдерге которулуп келген.* («АТ») 2) *Жана эле ал ушул жерде олтурган.* (Ш.Б.) 3) *Илгери-илгери Ысык-Көлдүн ордунда шаар болгон.* (уламыш)

Этиштин өткөн чагынын дагы бир түрү – жалпы байыркы өткөн чак. Бул да морфологиялык-синтаксистик жол менен жасалат да (-ган + эле, -ган + экен), кээде болуп өткөн окуянын, кыймыл-аракеттин айтуучунун эсине сөз жүрүп жаткан мезгилде гана түшкөндүгүн билдирсе, кээде болуп өткөн окуянын чындык экендиги болжолдуу, күмөн экендиги көрсөтүлөт. Мындай этиштик баяндоочко болжол, модаль сөздөр кошулуп айтылса, анын болжол мааниси ого бетер күчөтүлөт: 1) *Илгери Жолборс-Чаар деген айгыр болгон экен.* (Т.С.) 2) *М. Горький менен Ф. И. Шаляпин жаш кездеринде бир окуяга дуушар болушкан экен.* («Кызыктар») 3)

Ошентип жүрүп, Карынбайдын малы корум ташка айланган имиш.

Баяндоочтук милдетти **-ып + дыр, -ып + тыр** (чакчыл жана болжолдогуч мүчөлөрдүн бирге жалганышы) мүчөлүү капыскы өткөн чак аткарса, мурда болуп өткөн окуянын, кыймыл-аракеттин сөз жүрүп жаткан учурда эске түшкөнү, же өткөндөрдүн күтүүсүздөн, капысынан белгилүү болгондугу билдирилет: 1) *Ошол жылы жайында күн катуу ысып, мөңгүдөгү кар-муз көп эрип, суу ташкындап, ушул үйдөй таштарды төмөн агызып келиптир.* (Ж.М.) 2) *Жоо шаштырын келгенде, Карадолу жаңыдан түрүлүп кайнап келе жаткан ысык жарманы, канданды кулагынан кармап туруп, жутуп жибериптир дейт.* (жомок)

Баяндоочтук милдетти **-чу, -чү** мүчөлөрү жалгануу менен жасалган адат өткөн чактагы этиш аткарганга, болуп өткөн кыймыл-аракет, окуянын узак мезгилге чейин созулганын, же кайталанып турганын, же дайым болуп турганын, өнөкөт болуп калганын билдирет: 1) *Сарыэжийдин томогосун алып, боосун чечип коё бергенден кийин да ээсин унутпай, күнүгө бир маал боз үйдүн түндүгүнө келип конуп турчу.* (жомок) 2) *Чакий мерген сайлуу акбараңды дайым ушул үңкүргө катып жүрчү.* (жомок) 3) *Батманы башта эле таанычу.* (К.Б.)

б) Баяндооч учур чактагы баяндама ыңгайдан уюшулса, окуя, кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын билдирет: 1) *Москвадан кийин Ташкенттеги бир илим-изилдөө институтуна орношуп, биротоло ошерде калып калам деп жатат.* (Ч.А.) 2) *Жайылып аккан муздак тоо суусунун түбүнөн жылтыр таштары кубулуп турат.* (Ч.А.)

Учур чактагы этиштик баяндооч билдирген окуя, кыймыл-аракет кыска мезгилге, же узак убакытка созулушу мүмкүн, же болбосо дайыма болуп туруучу көрүнүш, кубулуш, аракет болушу ыктымал: 1) *Мен отуз беш жылдан бери ушул колхоздо чабан болуп иштеп келе жатам.* («СК») 2) *Ысык-Көлдө жайдыр-кыштыр жүк ташуучу кемелер жүрүп турат.* («ЫП») 3) *Бардык планеталар огунда айлана берет.* (Аст.)

Учур чактагы этиштик баяндоочко **экен, - бы + экен** деген жардамчы этиш тизмектеле айтылса, болуп жаткан кыймыл-аракеттин башка бирөөлөр тарабынан билдирилгендигин жана анын дал сүйлөө учурунда болуп жаткандыгын билдирет,

же болуп жаткан кыймыл-аракетти тактоо, сурамжылоо маанилери туюндурулат: 1) *Ысык-Көлдүн түндүк жана түштүк жактарынын батыш бөлүгүндө абрикос дандуу, мол жемиси берет экен.* (М. Ко.) 2) *Балдар күнүгө беш чакырым жерден барып окушат бекен?* («ЛЖ»)

-уу + да, -оо + до мүчөлөрү аркылуу уюштурулган учур чак этиштер баяндоочтун милдетин аткарганда, конкреттүү кыймыл-аракеттин азыркы мезгилде болуп жатканын, узакка созула тургандыгын билдирет: 1) *Республикалык маси таб-да өткөрүлүп жаткан бул жолку кеңешмеге кызматкерлер, эмгектин алдыңкылары гана эмес, эмгектин жана согуштун ардагерлери да катышууда.* 2) *Ындыны өчүп, немецтер кун сайын артка чегинүүдө.* («СК») 3) *Бизди жаңы коом өстүрүүдө.* (Т.С.)

Учур чак этиштен уюшулган баяндоочтун милдетин бир нече түгөйдөн турган баяндама ыңгай (морфологияда муну татаал этиш дейт) аткарса, кыймыл-аракеттин, окуянын бир калыпта созулуңку абалын билдирет. Бирок аракетти билдирүү түйшүгү анын бардык түгөйлөрүндө бирдей болбойт: анын кайсынысы негизги этиш болсо, негизги аракет ошондо болот; калган түгөйлөрү ага көмөктөш милдет аткарат: 1) *Табийгатка ыраазыбыз, ден сак, малыбызды багып жатабыз.* (К.Ж.) 2) *Бу апан Жамийлага араба айдаталы десек, көнбөй жатат, өзүң айтчы.* (Ч.А.) 3) *...Куду эле жаш кыздарча арыктан так секирип, анан өзүнчө эле ырдап жүрөт.* (Ч.А.)

в) Келер чактагы жай ыңгайлар баяндоочтук милдет аткарганда, ар түрдүү кошумча маанилерди билдирет. Келер чак этиштин маанилери да аны уюштуруучу мүчөлөрдүн маанилери менен байланыштуу.

Жалпы алганда, алар кыймыл-аракеттин, окуянын болору анык экендигин, же анын болжолдуу, күмөндүү экендигин билдирет: 1) *Ата жолун, кесибин жолдоп, мен мектепти бүткөндөн кийин, жылыкы багам.* («МГ») 2) — *Кам санаба, булбулум, барам... барам...* (О.К.) 3) *Сен да чоңоерсуң, керишкен жигит болорсуң.* (К. Б.)

Келер чак этиштик баяндоочтордун сүйлөм ээсине карата мезгилдик маанилери, негизинен, булар: жакын арада болуучу, же белгисиз бир убакта болуучу (келечекте деги бир боло турган), же муруңку кыймыл-аракеттен келип чыгуучу, б.а., кандайдыр бир шарттан, себептен келип чыгуучу натыйжаны,

турмуштук жыйынтыкты, корутундуну, көнүмүш адатка айланып калган кыймыл-аракетти билдирет: 1) *Дагы бир аз чыдай тургула, жакында арпанын кодурасы бышат.* (жомок) 2) *Азыр сабак башталат.* (Ш.Б.) 3) *Өзүң жалгыз болгон үчүн, тигилер бир мандем кылып койбосун, балам.* (Н.Б.) 4) *Заман оңолсо, жараланган жүрөк жазылар.* (А.Т.) 5) *Отурган киши ойлонгуча, баскан киши мал табат.* (макал) 6) *Жер ээн болсо, доңуз дөбөгө чыгат.* (макал) 7) *Көп жойлогон түлкү капканга түшөт.* 8) *Жакшыга айтса — билет, жаманга айтса — күлөт.* (макал)

Айкын жана арсар келер чак этиштик баяндоочторго экен, эле, эмес, бекен (-бы + экен) ж. б. сөздөр тизмектеле айтылганда, кошумча дагы төмөнкүдөй маанилерди билдирет: кыймыл-аракеттин келечекте аткарылышынын мүмкүн экендигин, же кескин буйрукту, же келечекте анын аткарылбай калышын, же кыймыл-аракеттин аткарылышын сурамжылоону, айтуучунун боло турган аракетке байланыштуу мамилесин, божомол ойду, күмөндүү суроо маанисин туюндурат жана өзгөчө интонациянын коштоосу менен айтылат: 1) *Сен мында калам десең, анда мени күтпөй эле кой.* (Т.Аб.) 2) *Сен ушинтип жүрө берсең, иштин баарын бүлдүрөт элең.* (К.Ж.) 3) *Атам издебесе, мен кете берет элем.* (А.Т.) 4) *Эгер ным жетиштүү болсо, мына бу чөлгө дарак өсөр бекен?* (А.Су.) 5) *Эгер алар берилген көрсөтмөнү аткара элек болсо, мындан аркы иштин жүрүшү кандай болор экен?* (Н.Б.)

2. Сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин этиштин шарттуу ыңгайы да аткарат. Мындай баяндоочтуу сүйлөм грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй сүйлөм, же кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөм болушу мүмкүн. Шарттуу ыңгайдан уюшулган этиштик баяндооч кыймыл-аракетти жана абалды билдирүү менен бирге, ал жагдайга байланыштуу мүмкүнчүлүктү, болжолдоону, так, ачык-айкын эместикти, таңданууну, каалоону, максатты, өтүнүчтү, мезгилди, окшоштурууну, теңештирүүнү ж. б. модалдык маанилерди туюндурат: 1) *Күлүйна үйгө чуркап кирип барса, Кутман кутургандай жулунуп жаткан экен.* (С.С.) 2) *Жакшы менен жүрсөң, жетерсиң муратка, жаман менен жүрсөң, каларсың уятка.* (макал) 3) *Ар бир күндү ушундай эмгек менен өткөрсөк ээ, курбум.* (Т.С.) 4) *Менде жазык жок, жаздын мындай катаал болорун билбесем мен.* (А.Тек) 5) *Жанагыга*

окишоп кулакка тартылгандар бир жаза алса, Эшимат андай жазанын экисин, онун алуу керек. (Н.Б.) 6) Эзелек сезим адамда кандай болсо, канаттуу да так ошондой. (А.Т.)

3. Этиштин буйрук ыңгайы баяндоочтук милдет аткарат. Мындай этиштик баяндоочтор, негизинен, эркти, буйрукту билдиргендиктен, көбүнчө аларда субъективдүү маани, б.а., айтуучунун ою, эрки менен байланышкан маани билдирилет. Сөз болуп жаткан баяндоочтордун бул негизги мааниси менен бирге кырдаал, шартка карата ал кеңеш, насаат, ниет-каалоо, өтүнүч ж. б. сыяктуу модалдык маанилерди кошо туюндурат: 1) — *Жаным апа, тур! Жалгзыңдын сөзүн ук, ая!* (К.Б.) 2) **Жашасын элдердин достугу!** («СК») **Жоголсун согуш!** («СК») 4) *Бактылуу бол. Канатыңды жазып талпынгын, Алтынай!* (Ч.А.) 5) — *Мейли, мен макулмун, ушундай ынты-макта жашай бергиле.* (А.Тек.)

4. Этиштин каалоо жана ниет ыңгайлары баяндоочтук милдет аткарганда, алар да модалдык түрдүү маанилерди билдирет жана сүйлөм ээсинин кыймыл-аракеттик ар кыл белгилерин көрсөтөт.

Каалоо ыңгайдан уюшулган баяндооч айтуучунун ар кандай мамилесин сурануу, өкүнүү, кекетүү, каргыш, (божомолдоо, күмөн саноо, максатты, же экинчи бирөөгө карата суроону, чакырыкты, ниетти, өтүнүчтү, тилекти, же алдыда баштала элек, боло элек ишти аткарууга көңүлдөнгөндүктү ж.б. билдирет.

Каалоо ыңгай көмөкчү милдетти аткарып, атоочтук негизги баяндоочко тизмектеле айтылган учурлары да кездешет. Мындай учурда деле жогоруда көрсөтүлгөн маанилерди билдирет: 1) *Сөзүм эки болсо, мен адам болбой эле калайын.* (К.Ж.) 2) *Энеме ишенип жүрүп, күйөөсүз калдым дегендей, силерге ишенип жүрүп, куру кол калбайын.* (Э.Э.) 3) *Жалгыз бой карылык курусун, кантейин, өлөйүн десем, жан таттуу.* (жомок) 4) — *Тез айыккың келеби, сени өзүм көзөмөлдөйүн.* («Ч») 5) *Быйылкы алган түшүмүң жакшы, ошон үчүн мен сени эл көзүнчө мактайын деп турам.* (Ө.К.) 6) — *Колхоздун эсебинен салып жаткан жаңы мектебиңердин имаратын көрүп чыгайынчы,— деп калды кабарчы.* («МГ») 7) *Мен да эл катарлуу жогорку билим алгым келет.* («МГ»)

Сүйлөмдүн этиштик баяндоочу ниет ыңгайдан болсо, негизинен, төмөнкү маанилерди билдирет: аракеттин аткары-

луу мүмкүнчүлүгүн, аны иш жүзүнө ашыруудагы ниетти, же айтуучунун ар кыл мамилесин (табалоо, ырастоо, өзүнө өзү суроо коюу, каршы мамиле) ж. б.

Мисалдар: 1) *Ар бир айдын акыркы жумасынын үчүнчү күнүндө айылдык советтин депутаттары менен кездешүү өткөрүлмөк.* («ЛЖ») 2) *Жакшылап суу жайганда жыйырма беш гектар жердин бедеси эки, эки жарым суткада бүтмөк.* («ЛЖ») 3) *Эгерде жакшынын жакшылыгын айтсаң, көңүлү дагы көтөрүлмөк.* (жомок) 4) *Ай, абышка, бүгүн кезүү боюнча кой кайтармак эмес белең?* (М.К.) 5) — *Шоксуң... өтө эле шоксуң да... Акыры ушуну көрмөксүң!* (М.К.)

Атоочтук баяндооч

Сүйлөмдө баяндоочтун милдетин атооч сөздөр аткарса, ал атоочтук баяндооч деп аталат: 1) *Эненин каргышы да — алкыш.* (макал) 2) *Муңду сезбеген жүрөк - муз.* (макал) 3) *Эненин көөнү балада, баланын көөнү талаада.* (Т.Са.) 4) — *Сен адамсың, Толгонай...* (Ч.А.) 5) *Таңдын белгиси — ошол.* (К.Ж.) 6) *Тынчтыктын талыкпаган жактоочулары — биз — совет эли.* («СК») 7) *Билимсиз бала музоодон жаман.* (макал) 8) *Окугандын көзү — төртөө.* (макал) 9) *Бар-бар-бар эки, бармактары он эки, кулаалыдан тону бар, куйругунун учунда кыркка жакын калы бар.* (табышмак)

1-2-3-4-сүйлөмдүн баяндоочтору (*алкыш, муз, балада, талаада, адамсың*) — түрдүү формадагы зат атоочтук баяндоочтор; 5-6-сүйлөмдүн баяндоочу (*ошол, биз*) — ат атоочтук баяндооч; 7-сүйлөмдө баяндоочтук милдетти: сын атооч (*жаман*) аткарган; 8-9-сүйлөмдүн баяндоочу (*төртөө, эки, он эки*) — сан атоочтор.

Атоочтук баяндоочту сөз түркүмдөрү менен болгон катышына карай талдап, алардын сүйлөм ээсине белги катары колдонулган маанилерин чечмелөө максатка ылайыктуу.

1. Зат атоочтор сүйлөмдө ар түрдүү формада колдонулуп (атооч, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө, жак мүчөлөрүн кабыл алган формада), баяндоочтун милдетин аткарат. Мындай учурда деле зат атоочтук баяндоочтор көбүнчө өздөрүнүн нерселик (предметтик) маанилерин сактап кала берет:

1) *Ердөктөр — үчөө: бири — соно; бири — чүрөк; үчүн-*

чүсү — темир канат балапан. (К. Ж.) 2) Кыргыз элинин улуу демократ акыны — Токтогул.

1-жана 3-сүйлөмдө баяндооч зат атоочтон уюшулуу менен, грамматикалык ээнин эмне экендигин, эмнеден тургандыгын билдирсе, 2-сүйлөмдө жакты, б.а., сүйлөм ээсинин ким экендигин көрсөтүп турат.

Зат атоочтук баяндоочтор грамматикалык формаларына ылайык сүйлөм ээсинин ар түрдүү белгилерин, касиеттерин билдирет.

1) Атооч жөндөмүсүндөгү зат атоочтук баяндоочтор ээнин төмөнкүдөй белгисин көрсөтөт:

а) Сүйлөм ээсинин ким экендигин, нерселик маанисин билдирет. Мындай баяндоочтор сүйлөм ээсинин туруктуу, статистикалык белгиси болуп эсептелет: 1) *XX кылымдын эң көрүнүктүү дүйнөгө атагы көбүрөөк тараган жазуучусу - Чыңгыз Айтматов.* («АТ») 2) *Бардык адам баласынын жашаган кутмандуу үйү — Жер, биз аны урматтап сактай билишибиз керек.* («СК») 3) *Сезимге сабырдуулук берген адам — турмуштун каршылыгын жеңген адам!*

б) Сүйлөм ээсинин белгисин, кандайдыр бир сапаттык касиетин билдирет: 1) *Масчылык — ыктыярдуу түрдөгү жиндилек.* (Се.) 2) *Акылдуу адамдарды мактоо — акмактардын касиети, андай адамдар — эл арасындагы маскарапоздор.* (Ж.Ла.) 3) *Акыл — бакыт, алыстатат азаптан, акыл — байлык өмүрүңдү жсыргаткан, акыл менен иш кылбасаң, мээнетиң шорго айланат жүрөк черин ыргаткан.* (Фи.)

в) Адамдар, же нерселер ортосундагы мамилени билдирет: 1) *Акылдын душманы — ачуу.* (макал) 2) *Ал — менин көптөн бери кадырлашкан, сырдашкан ынак досум.* («КП»)

г) Сүйлөм ээсин башка бир нерсеге окшоштурат, теңештирет, салыштырат: 1) *Жаштык — гүл, карылык — урмат.* (макал) 2) *Биринчи байлык — ден соолук, экинчи байлык — ак жоолук.* (макал)

2) Жатыш жөндөмүсүндөгү зат атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда, ээнин кандайдыр бир белгисин көрсөтпөстөн, анын (ээнин) башка затка болгон мамилесин, ордун, себебин билдирет: 1) *Эненин көөнү — балада, баланын көөнү — талаада.* (Т.Са.) 2) *Урунун бир аягы үйдө, бир аягы — түрмөдө.* (макал) 3) *Дыйкандын байлыгы — куралында.* (макал)

3) Барыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтук баяндооч заттын кимге, эмнеге арналгандыгын билдирет: 1) *Эгин — мамлекетке!* («СК») 2) *Эт — этке, сорпо — бетке.* (макал)

4) Чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтук баяндооч сүйлөм ээсинин багыттык ордун, себебин, заттын эмнеден жалгандыгын билдирет: 1) *Педагогикалык окууда сабак - аңгеме, сабак-маек жөнүндө өз тажрыйбасын бөлүштүргөн мугалим Кызыл-Жазыдан экен.* («МГ») 2) *Адамдын бир өлүмү оорудан, бир өлүмү түрдүү кырсыктан тура.* («ДС») 3) *Найза саймак эрдиктен, ат жоорутмак тердиктен.* (макал) 4) — *Апендим, чакчаңыз күмүштөн го?* (жомок)

Кыйыр жөндөмөлөрдөгү (барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү) атоочтук баяндоочтуу сүйлөмдөр эллиптикалык сүйлөмдөр менен кандайдыр сырткы окшоштугу бар сыяктанат. Ошондуктан айрым илимпоздор булардын этиштик баяндоочтору айтылбай, көмүстө калган, анысы сүйлөмдүн жалпы мазмунунан байкалып турат деген ойду айтып жүрүшөт. Албетте, бул пикир — калпыстык. Чындыгында, мындай сүйлөмдөр — тилде байыртан бери эле калыптанышкан сүйлөмдөрдүн өзгөчө конструкциясы, түзүлүшү. Эгерде мындай конструкциядагы сүйлөмдөрдөгү божомолдоо, ой жоруу жолу менен кандайдыр бир айтылбай калган баяндооч сыяктуу сөз кошулса, анда сүйлөмдүн структурасы да, конструкциясы да, мааниси да өзгөрөт. Бул максатта жогорку сүйлөмдүн айрымдарын салыштырып көрөлү:

1) *Эт этке — эт этке кошулат — эт этке жугат — эт этке чыгат — эт этке окшошот — эт этке жакын — эт этке жабышат — эт этке биригет* ж. б. .

2) *Эт этке экен — эт эткеби — эт этке да* ж. б.

Биринчи топ мисалда кошулуп айтылган этиштин кайсынысы айтылбай кемип калганын так билүүгө болбойт. Экинчи топ мисалга кызматчы сөздөр (*экен, да*) жана суроо мүчөсү -бы кошулуп берилген. Буларга дагы бир этиш сөздү кошуп айтууга болбойт. Ушул эле сыяктуу бул мисалдын баштапкы вариантына да (*Эт этке, сорпо бетке*) болжолдоп, кандайдыр бир сөздү кошуп айтууга болбойт. Ал — өзгөчө түзүлүштөгү сүйлөм. Аны ойго келгендей өзгөртүү максат эмес.

5) Жак мүчөлөрү жалганган зат атоочтор сүйлөмдө дайым баяндоочтук милдет аткарат. Жак мүчөлөрү бардык

эле зат атоочко жалганбайт. Ал адамды туюндуруучу, адамга карата колдонулуучу зат атоочторго (адам аттары, кесиби, адам катышы, эркелетүү, жек көрүүнү билдирүүчү зат атоочторго ж. б.) гана жалганат. Мындай баяндоочтор кандай семантикалык мааниси бар зат атоочко жалганса, сүйлөм ээсинин дал ошондой маанидеги белгисин билдирет: 1) *Биз өзүңөрдөй эле колхозчубуз.* (Т.С.) — 2) *Эне, эшикти ачыңыз, мен Сатыбалдымын.* («КМ») *Мындан ары таанып жүр, биз жаңы кошунабыз.* (Т.Шар.) 4) *Сен шайтансың, бүлүк салбай жүргөн күнүң болобу, дегү!* (Ө.К.)

2. Сын атоочтор өз маанисинде туруп да, зат ордуна колдонулуп да баяндоочтук милдет аткарат. Бардык атооч сөздөргө салыштырмалуу алганда баяндоочтук милдетте сын атоочтор көп кездешет.

Баяндооч синтаксистик табияты боюнча сүйлөм ээсинин белгиси болуп эсептелет. Ушул милдетке, б. а., белги болуу милдетине сын атооч өзүнөн лексикалык мааниси боюнча толук ылайык келет. Бирок бул маселени (белги касиетин) тактоо керек. Сын атоочтор зат атооч менен багыттык жагынан эки түрдүү катышта колдонулат: а) атрибутивдик катышта жана б) предикаттык катышта, эгерде сын атооч багыты боюнча зат атоочтон мурда орун алып, өзүнөн кийинки затка атрибутивдик катышта болсо, анда аныктоочтук милдет аткарат. Мындай учурда деле ал заттын белгисин билдирет: 1) *Мыкты ой, терең акыл-эмес, терең сезимден да келип чыгат.* (Ф.Дос.) *Акылдуу адам өзүндөй адамдан шерик куттот. Акмак адамдын жаман-жакшысын ылгабайт.* (В.Па.) Эгерде сын атооч зат атооч менен (атооч жөндөмөсүндөгү ээлик милдетти аткарган зат атооч) предикаттык катыш жана багыты боюнча ээ милдетиндеги зат атоочтон кийин, сүйлөмдүн акыркы бүткөн чегинде орун алып турса баяндоочтук милдет аткарат: 1) *Жамийла суйкайган сулуу, жароокер.* (К.Б.) *Кыска сүйлөгөн адам акылдуу.* (насаат)

Сын атооч жактама ат атоочтун I жана II жагындагы ээсине предикаттык катышта турса (баяндоочтук милдет аткаrsa), жак мүчөлөрүн кабыл алат да, анын сапаттык, мүнөздүк, көлөмдүк ж. б. белгилерин көрсөтөт. Мындай белгилер туруктуу да, табигый эмес өзгөрмөлүү да болушу мүмкүн: 1) *Сен боорукерсиң, ак көңүлсүң.* (Н.Б.) 2) *Сен оорулусун, ошондуктан кара жумушка жарай албайсың го.*

(Т.С.) 3) *Шактагы алмадан үзчү, бойлуусун да.* (А.Су.) 4) *Мен жоошмун, оюмдагыны көп учурда тартынын айта албайм.* (Э.Э.)

Сын атоочтук баяндооч сүйлөм ээсинин түрдүү белгилерин билдирүү менен, аны (ээни) башка зат, окуя, кубулуш менен сапаттык, мүнөздүк ж. б. жагынан салыштырып көрсөтөт: 1) *Темир таштан катуу, ошон үчүн ташты темир менен жарып жүрүшпөйбү.* («КП») 2) *Базарда жылкы уйдан кымбат болуптур.* (М.К.) 3) *Ашыкем токтоо, ары эпчил, капа болбо, ошону жумшайлы.*

Сын атоочтук баяндооч мезгилге байланыштуу бир эле заттын (ээнин) өзгөрмөлүү белгисин, касиетин салыштырып да көрсөтөт: 1) *Бүгүн күн кечээкиден жылуу.* (Т.С.) 2) *Быйыл чарбабыздын абалы жакшыраак.* («СК»)

Сын атоочтук баяндооч заттын күчөтүлгөн, интенсивдүү белгилерин көрсөтөт: 1) *Уялганынан өңү кыпкызыл.* (Т.С.) 2) *Ишиң өтө жакшы, ушул калыбыңдан жазбай жүрсөң, эл аны баалайт.* (К.Мам.) 3) *Сен ушунча өткүрсүң, качан болсо чындыкты тартынбай бетке айтасың.* (С.Ж.)

Сан атооч баяндоочтук милдет аткарганда, атооч, жатыш, чыгыш, аз болсо да барыш жөндөмөлөрүндө жана жак мүчөлөрдү кабыл алган формада кездешет. Сан атоочтук баяндооч жак мүчөнү, негизинен, бир гана шартта, сүйлөм ээси I жана II жак ат атоочтон болгон шартта, кабыл алат да, жактама ат атоочтук ээнин жаш өзгөчөлүгүн, иреттик белгисин билдирет.

Баяндоочтук милдетте эсептик, жамдама, иреттик, бөлчөк, чамалама сандар колдонулат. Бирок булардын ичинен эсептик жана жамдама сандар баяндоочтук милдетти көбүрөөк аткарат.

Сүйлөм тутумунда сан атоочтук баяндоочко кызматчы сөздөр, көмөкчү этиштер кошулуп айтылып, кошумча ар түрдүү маанилерди билдирет: 1) *Дүбүр – дүбүр – төртөө, адиркулу – экөө, Жапаркулу жалгыз.* (табышмак) 2) *Бар – бар – бар – эки, бармактары – он эки, кулаалыдан тону бар, куйругунун учунда кыркка жакын калы бар.* (табышмак) 3) *Бир уул, бир кызым бар: уулум жыйырма үчтө, кызым он бирде; орто арада байбичем оорулуу болуп калды.* («Ч») 4) *Биринчи курста жетимиши беш студент бар: алар үч группага бөлүнгөн; ар бири жыйырма бештен.* («ЛЖ») 6) *Быйыл ошунчудамын, мектеп менен коштошоор жылым.* (Ж.Бек.)

Сан атоочтук баяндоочтун семантикалык маанилеринде өзүнчө бөтөнчөлүк бар. Мисалы, сан атоочтук баяндоочтор заттын конкреттүү белгиси эмес, алар бар болгону заттын көп, же аздыгы менен болгон катышын билдирет: 1) *Билгениң бирөө болсо, билбегениң – түмөн.* (макал) 2) *Абада жаралыптыр бир дөңгөлөк, уясы – үч жүз алтымыш, бөлөк – бөлөк, түбөлүктө жыйырма төрт жумурткалап, ыйлайт экен каралы бир көпөлөк.* (табышмак)

Сүйлөмдө сан атоочтук баяндооч эсептелүүчү, саналуучу заттарсыз эле арифметикалык амалды билдирсе, анда аларда затка тиешеси болбогон абстракттуу маани болот. 1) *Алты жерде алты – отуз алты.* 2) *Жыйырмананын жарымы – он.* 3) *Беш жүзгө беш жүздү кошсо – миң.*

Сүйлөм ээси менен предикаттык катышта турган сан атоочтук баяндооч так эмес болжолдуу санды, бүтүндүн бөлүгүн билдирет: 1) *Чабыр койлорду да быйылкы кышта аман сактап чыктык. Бар болгону кыш бою чыгымга учураганы он чакты эле.* («СК») 2) *Кырманда үйүлгөн эгин үчтөн бири гана. Али оруу – жыюу бүтө элек.* («СК»)

4. Ат атоочтор да баяндоочтук милдет аткарганда атооч, барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө жана таандык, жак мүчөлөрдү кабыл алган формада кездешет. Баяндоочтук милдетте көбүнчө жактама, шилтеме, сурама ат атоочтор, азыраак болсо да аныктама, тангыч жана белгисиз ат атоочтор колдонулат: 1) *Ажыгулов – мен, биле элек болсоң, эми билип ал!* («Ч») 2) *Төө канча болсо, жүк ошончо.* (макал) 3) *Сүйлөп жатканың эмне, ойлонсоң боло?* (Н.Б.)

Жактама ат атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда, заттын кайсыл жакка таандык экендигин тактап, атайы дааналап көрсөтөт: 1) *Адам эле – сен, мыктысы эле – сен, биз эмне кылып жүрүптүрбүз!* (К.А.) 2) *Мына бу чепкен сизге, атасы, бул шалы жоолук эме, дагынкысы дагы болот.* (Н.Са.) 3) *Калкыбызга да, башкаларга да жете турган байлык бизде, эгер сарамжалдуулук менен пайдалансак* (Т.С.) 4) *Эми ордо буза турган кезек силерде.* («КМ») 5) *Кыргызстандын герби сайылган туш кийиз – меники, эки жыл дегенде зорго бүткөрдүм.* (А.А.) 6) *Эне ордуна кармаган эжебиз сизсиз.* (Ш.Са.)

Шилтеме ат атоочтор да ар башка формада колдонулат. Сөз болуп жаткан ат атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда,

затты, окуяны, кубулушту жалпылап (жалпы жонунан), кээде бир түрдүү зат, окуянын ичинен бирөөнү атайы бөлүп көрсөтүү менен бирге, айтуучунун оюн, сүйлөмдүн мазмунуна болгон мамилесин билдирет: 1) *Өлөр жери ушубу?* («Манас») 2) *Таңдын белгиси – ошол.* (К.Ж.) 3) *Биздин тагдырыбыз ушунда, ал эмне десе ошону аткарабыз.* (К.Ж.)

Өздүк ат атоочтук баяндооч тактоо, бекемдөө, далилдөө маанилерин билдирет: 1) *Чарба жүргүзүүнүн азыркы методу боюнча үнөмдөгөн каражатыңдын бир бөлүгү – өзүңдүкү, аны үнөмдөө өзүңдөн.* («СК») 2) *Биздин мугалимибиз өзүңүзсүз, сиз аркылуу билим гана албастан, турмушту да тааныдык.* (Ж.Мав.)

Сурама ат атоочтук баяндооч ээлик милдет аткарган зат жөнүндө тактоо, анын кандайдыр бир белгисин аныктоо, сурамжылоо маанилерин билдирет: 1) *Атаңдын кесиби эмне?* (Ж.М.) 2) *Мектеп боюнча отличниктердин саны канча?* («МГ») 3) *Саламаттыгыңыз бүгүн кандай?*

Сурама ат атоочтук баяндоочтор да түрдүү формада колдонула берет: 1) — *Деги сиз кимсиз?* (И.А.) 2) — *Баш оорунуз эмнеден?* (А.К.) 3) *Чоң атаң канчада?* (С.Ма.)

Аныктама, белгисиз, таңгыч ат атоочтор баяндоочтук милдетте өтө сейрек колдонулат. Алар, негизинен, ээге карата кандайдыр бир белгини болжолдоо, тануу, же ал белгилерди жалпылоо маанисин билдирет: 1) *Булар — шаардан жардамга келген студенттердин бардыгы.* («ЛЖ») 2) *Кеп ар киминерде, ниет түз болсо эле...* (К.Ж.) 3) *Жөөлүй берчү болду, булдуруктап айтканы — бир нерсе, түшүнбөдүм.* (К.)

5. Тактоочтор баяндоочтук милдет аткарганда, семантикалык маанилерине ылайык сүйлөм ээсинин мезгилдик, сыпаттык, орундук, өлчөмдүк белгилерин билдирет: 1) *Билимдүү көп, билген аз.* (макал) 2) *Эмгеги аздын өнмөгү аз.* (макал) 3) *Кулагым дүлөй болсун, укканым азыр.* (К.Ж.) 4) *Ал мында, тээ төрдө олтурган мурутчанды көрдүңбү — дал өзү.* (К.Ос.) 5) *Өзү — кыргыз, балдарынын сүйлөгөнү орусча.* («ЛЖ») 6) *Чогулуш эртең экен.*

6. Кыймыл атоочтор, негизинен, этиш сөз түркүмүнө кирет. Кадыресе этиштен айырмаланып, баяндоочтук милдетте анча деле кеп колдонулбайт. Кыймыл атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда, сүйлөм ээси абстракттуу зат атоочтон, же шилтеме ат атоочтон болот да, кыймыл-аракетти так

көрсөтпөстөн, ишмердикти, кесипке, кандайдыр бир максатка умтулуунун түрлөрүн туюндуруп, аракеттин, же анын процессинин атын гана көрсөтөт: 1) *Биздин тупку максатыбыз — бардык жаштарга орто жана жогорку билим берүү.* («МГ») 2) *Аны ошентип кызыктырбасаң жанын таштап иштемек эмес.* (Ч.А.) 3) *Менин максатым да, тилегим да — окуш.* (Ш.Б.)

7. Тууранды сөздөр баяндоочтук милдет аткарганда, сүйлөм ээсинин абалын (бул мааниси этишке жакын), сапаттык белгилерин (мындай маанилери атооч сөздөргө окшош) билдирет: 1) *Көч арасы ызы-чуу, күрү-гүү.* (К.Б.) 2) *Мына, колхоздун чоң короосу бүгүн да кажы-кужу.* (Т.С.) 3) *Дөңгөлөк шарак-шарак...* (Т.С.)

Тууранды сөздөрдөн этиш жасалса жана ал сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарса, грамматикалык ээнин абалы, сапаттык белгилери менен бирге кыймыл-аракетти да кошо туюндурат: 1) *Артүрдүү килем салынган чарпаялардын үстүндө үй мүйүз тартып олтургандар ызгыттын жумурткасындай чынылар менен кезектешип чай ичишип, дуулдашууда.* (К.Ж.) 2) *Чоң иттерге кошулуп, күчүк да борсулдады.* (К.Ж.)

8. Сүйлөмдүн кээ бир конструкцияларында модал сөз баяндоочтук милдет аткарат. Мындай сөздөр баяндоочтук милдет аткарганда заттын бар, же жок экендигин, б.а., ырастоо, же төгүндөө маанилерин, айтуучунун чындыкка болгон объективдүү-субъективдүү аркандай мамилелерин, мүмкүнчүлүктү, зарылдыкты ж. б. билдирет: 1) *Совхоздун чарбасын оңдоо үчүн тажрыйбалуу, атайын айыл чарба адистиги бар директор керек.* («ЫП») 2) *Сөөгү жок, эти бар, сүйлөгөн сөзү бар.* (табышмак) 3) *Эл менен жашагандан кийин элден ажыроо мүмкүн эмес.* (насаат) 4) *Ташка да жылуулук керек имиш.* (К.А.)

Баяндоочтун грамматикалык түзүлүшү

Баяндооч да грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана тутумдаш болот. Жогоруда көрсөтүлгөн баяндоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүнүн жана татаал түрлөрүнүн бардыгы жөнөкөй түзүлүштөгү эле баяндоочтун милдетин аткарат, анткени жөнөкөй сөз болсо да, же татаал сөз болсо да сүйлөм тутумунда синтаксистик бир гана милдетти, баяндоочтук милдетти, аткарат. Мына ошол синтаксистик

милдетине ылайык алар жөнөкөй эле түзүлүштөгү баяндоочтор болуп эсептелет: 1) *Бирөө сени жамандап жатса, аны менен айтышпа. Акылы болсо өзү түшүнүп, акыры кечирим сурайт.* (насаат) 2) *Кыргызстандын керемет жери — Ысык-Көл.* (Н.Г.Л.) 3) *Жакишы байкап сүйлөр, жаман чайкап сүйлөр.* (макал) 4) *Сабырсыздын иши тамырсыз.* (макал) 5) *Кулак - экөө, ооз — бирөө, көбүрөөк угуп, аз сүйлө.* (макал)

Бул мисалдардагы асты сызылган этиштик жана атоочтук баяндоочтордун бардыгы — жөнөкөй түзүлүштөгү баяндоочтор.

Толук маанилүү ар башка сөздөрдүн, же толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн ажырагыс тизмектери жана туруктуу сөз айкаштары баяндоочтун милдетин аткарсан, тутумдаш түзүлүштөгү баяндооч болуп эсептелет: 1) *Сылаганда жапалак шумкар болбос, мактаганда жабагы тулпар болбос.* (макал) 2) *Кемчилигинди айткан адамды жаман көрбө. Ал сенин бетиңе жуккан көөнү көрсөткөн күзгү болот.* (насаат) 3) *Бардыгы негиздүү боло турган.* (Ч.А.) 4) *Учкан мезгил учкан сайын закымдап, эми кошо канат күүлөйт катуулап.* (Б.С.) 5) *Жан-жанымбардын шайын оодарган мезгил — узун сары.* (К.Ж.) 6) *Сенин досуң — ак жүрөк, жылдызы ысык, колу ачык, кыскасы, эң мыкты.* (К.Ка.)

Жогоруда эскертилгендей, баяндооч сүйлөм ээсине грамматикалык жактан баш ийген, ошону менен бирге анын түрдүү белгилерин — ар түрдүү маанидеги кыймыл-аракетин, мүнөзүн, тулкусун, даамын, көлөмүн, иретин, болжолун, ким, эмне экендигин, тегин, материалын ж. б. у. с. билдирген баш мүчө болуп, ээге предикаттык катышта колдонулат. Ушул эле сыяктуу ээнин ар кандай маанидеги белгилерин тутумдаш түзүлүштөгү баяндоочтор да билдирет.

Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушу

Сүйлөм ээси менен баяндоочтун ортосуна сызыкча белгисинин коюлушу баяндоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүнүн табиятына, б. а., баяндоочтук милдетти аткаруу мүмкүнчүлүктөрүнө ылайыкталып коюлат. Мисалы, этиш сөздөр кадыресе өз маанисинде дайым баяндоочтук милдетти аткарат. Анын (этиштик баяндоочтун) ордун стилдик максатта кандай өзгөртсө деле, баяндоочтук милдети өзгөрбөйт. Экин-

чиден, этиштик баяндоочтун грамматикалык формасы да сүйлөм ээсине окшошпойт, таптакыр бөлөкчө болот. Ушул негизде этиштик баяндоочтуу сүйлөмдөрдө баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкча белгиси коюлбайт.

Атооч сөздөрдүн ичинен сын атоочтор баяндоочтук милдетте көбүрөөк колдонулат. Бирок сын атоочтук баяндоочтор грамматикалык формасы боюнча (атооч жөндөмөсүн эске алуу керек) сүйлөм ээсине окшош эмес. Ушуга ылайык сын атоочтук баяндоочтуу сүйлөмдөрдө да баш мүчөлөрдүн ортосуна сызыкча коюлбайт.

Зат атооч, ат атоочтор баяндоочтук милдет аткарганда, түрдүү формада — атооч жөндөмөсүндө, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө, же жак мүчөлөрү жалганып, же кызматчы сөздөр тизмектелип айтылган формада — кездешет. Эгерде зат атооч, ат атоочтук баяндоочтордун баяндоочтук милдетин жана багытын бекемдей турган сөз өзгөртүүчү каражаттар — жөндөмө мүчөлөр, жак мүчөлөр — болсо, же мындай баяндоочторго кызматчы сөздөр тизмектелип айтылган учурда, алар (баяндоочтор), биринчиден, грамматикалык формасы боюнча ээге окшош болбойт. Экинчиден, көрсөтүлгөн каражаттар атооч сөздөрдөн болгон баяндоочтордун милдетин жана багытын бекемдеп турат. Ошол себептүү сөз болуп жаткан формадагы атоочтук баяндоочтордун орду, этиштик баяндооч сыяктуу эле, сүйлөмдө эркин келет, б.а., стилдин талабы боюнча андай баяндоочтордун ордун эркин өзгөртүүгө боло берет: *Биз өзүңөрдөй эле колхозчубуз – Өзүңөрдөй эле колхозчубуз биз – Биз колхозчубуз өзүңөрдөй эле – Колхозчубуз биз өзүңөрдөй эле* ж.б. Бул өзгөртүлгөн варианттын бардыгы кыргыз тилинин стилдик нормасына ылайык келет. Бар болгону, орундун өзгөртүүсү менен тигил же бул сөздөгү синтаксистик басым (муну логикалык басым деп да коет) гана өзгөргөн. Ушул негизде көрсөтүлгөн формадагы зат атоочтук баяндоочтуу сүйлөмдөрдө да сызыкча белгиси коюлбайт.

Атооч сөздөрдөн болгон баяндоочтор грамматикалык формасы боюнча сүйлөм ээсине окшош болсо (ээнин грамматикалык формасы атооч жөндөмөсү экендигин эстен чыгарбоо керек), анда оозеки айтууда ээден кийин ажыратуучу тыным (пауза) жасалат да, андан соң сүйлөмдүн калган бөлүгү, баяндоочтун тобу уланып айтылат. Жазууда мына ошол ажыратуучу тыным шарттуу түрдө сызыкча менен

белгиленет: 1) *Эл үчүн кызмат кылуу – өмүрдөгү бирден бир милдет.* (В.Гюго) 2) *Жакишы сөз — жандын азыгы.* (макал) 3) *Кечээ балдарга жакишы жомок айтып берген карыя — ушул.* («КП») Бул сүйлөмдөрдө атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч жана ат атоочтун сүйлөм ээси, же баяндоочу экендиги алардын орун тартибине негизделип гана аныкталат: мурда орун жөндөмөдөгү зат атооч — сүйлөм ээси; сүйлөмдүн акырында орун алган атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч, ат атооч — баяндооч. Мындай сүйлөмдөгү баш мүчөлөрдүн туруктуу. Эгерде алардын орду өзгөрсө, синтаксистик милдеттери да өзгөрөт, б. а., мурунку эле принцип боюнча мурда айтылганы (орун алганы) — ээ, сүйлөмдүн аягынан орун алганы баяндооч болуп кала берет.

С а л ы ш т ы р ы ң ы з д а р: 1) **Токтогул** — *кыргыз элинин демократ акыны.* — 2) *Кыргыз элинин демократ акыны - Токтогул.* 1-сүйлөмдө *Токтогул* — сүйлөм ээси, 2-сүйлөмдө *Токтогул* — баяндооч.

Сүйлөмдүн баяндооч мүчөсүнүн милдетин зат ордуна колдонулган сын атооч, сан атооч, этиштин атоочтук формасы, кыймыл атоочтор аткарса, жана алар да атооч жөндөмөсүндө колдонулса, ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлат: 1) *Туугандыктын белгиси — барыш-келиш, жакындыктын белгиси — алыш-бериш.* 2) *Жаш жигиттин уялганы — өлгөнү.* (макал) 3) *Алты жерде алты — отуз алты.* 4) *Тон жакшысы — жылуусу.* (макал)

Айкындооч мүчөлөр

Айкындооч мүчөлөр маанисине, ага ылайык сүйлөмдө аткарган милдетине жана грамматикалык байланышына карай ээ менен баяндоочтун айланасына топтошо тургандыгы белгилүү: 1) *Даңк — бул жадабаган тынымсыз эмгек.* (Ж.Д.) 2) *1841-жылдын 3-мартында 22 жашар К. Маркс Берлин университетин бүтөт жана 15 күндөн кийин ал Иен университетинде философиянын доктору деген илимий даража алат.* (Г.С.) 1-сүйлөм — жөнөкөй, экинчиси — кошмо сүйлөм. 1-сүйлөмдө ээнин багынычтуу айкындооч мүчөсү жок, баяндоочтун (эмгек) айкындооч мүчөлөрү бар (бул жадабаган тынымсыз). Аны сөз айкаштарына ажыратканда төмөнкүдөй болот:

- а) даңк – эмгек;
- б) жадабаган эмгек;
- в) тынымсыз эмгек.

2 – кошмо сүйлөмдүн тутумунда эки жөнөкөй сүйлөм бар: анын биринчисиндеги ээнин тобу – 22 жашар К. Маркс; баяндоочтун тобу – 1841 – жылдын 30 – мартында Берлин университетин бүтөт. Бул сүйлөмдүн грамматикалык ээси – К. Маркс, баяндоочу – бүтөт; калган бөлүгүнүн бардыгы – айкындооч мүчөлөр; экинчи сүйлөмдөгү ээ – ал, анын айкындооч мүчөсү жок, баяндоочунун (алат) айкындооч мүчөлөрү бар (15 күндөн кийин Иен университетинде философиянын доктору деген илимий даража).

Бул сүйлөмдөгү сыяктуу айкындооч мүчөлөр ээ жана баяндоочко грамматикалык жактан багынып турганы менен, ал баш мүчөлөрдүн маанисин толуктап, кеңейтип, же алардын кандайдыр бир маанилүү белгилерин билдирип турууда чоң роль ойнойт. Жогоруда талданган сүйлөмдөрдүн тутумундагы айрым айкындоочтор заттын белгисин (бул жадабаган тынымсыз, 22 жашар, философиянын доктору деген, илимий), айрымдары кыймыл-аракеттин маанисин толуктап турса (Берлин университетинин, даража), дагы бири кыймыл-аракеттин ордун (Иен университетинде) билдирип турат.

Ошентип, сүйлөмдө айтылып жаткан ойду толук, так жана жеткиликтүү даражада түшүнүктүү кылып берүүдө айкындооч мүчөлөр колдонулат.

Ошентип, сүйлөмдө айтылып жаткан ойду толук, так жана жеткиликтүү даражада түшүнүктүү кылып берүүдө айкындооч мүчөлөр колдонулат.

Грамматикалык жактан баш мүчөлөрдүн бирине багынычтуу болуп айтылган жана алардын түрдүү белгилерин, маанисин толуктаган сүйлөм мүчөлөрү айкындооч мүчө деп аталат.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн түрдүү белгилерин – сынын, сыпатын, мүнөзүн, мезгилин, ордун, себебин ж.б., же маанилерин толуктап туруу сыяктуу синтаксистик ички катыштарына жараша айкындооч мүчөлөр аныктооч, толуктооч жана бышыктооч мүчөлөр болуп бөлүнөт.

АНЫКТООЧ

Сүйлөмдө заттын, окуянын, зат ордуна колдонулган сөздөрдүн сынын, сыпатын, мүнөзүн, санын, иретин, же ал заттын башка бир затка таандык экендигин билдирүүчү мүчө аныктооч деп аталат: 1) **Кыйшайган оозго кырк дары даба болбойт.** (макал) 2) **Ар сөздүн асыл орду бар.** (макал) 3) **Тилдин кулпусу – тиш.** (макал) 4) **Арык уйга жоон мүйүздүн кереги эмне.** (макал)

Бул сүйлөмдөрдөгү асты сызылган сөздөр – сүйлөмдүн аныктооч мүчөлөрү, алар өздөрүнөн кийинки аныкталгычтардын кыймылдык, сандык, сапаттык, көлөмдүк белгилерин жана аныкталгыч заттын экинчи бир затка (аныктоочу затка) таандык экендигин билдирип турат.

Сүйлөмдө аныктооч зат атоочтон уюшулган бардык сүйлөм мүчөлөрүнө грамматикалык жактан байланышып, ага багыныптуу абалда айтыла берет. Аныктоочту өзүнө багындырып турган сөз (сүйлөм мүчөсү) сүйлөмдүн баш мүчөлөрү же айкындооч мүчөлөрү болобу, эмнеси болсо да, **аныкталгыч** деп аталат: 1) **Жараксыз акыл жабыр тартат.** (макал) 2) **Акылсыз сезимге ишенүү – акмактарга таандык касиет.** (Г.) 3) **Акылмандын акылынын пайдасын эл көрөт.** (насаат)

1-сүйлөмдөгү аныктооч – жараксыз, аныкталгыч – акыл (сүйлөм ээси). 2-сүйлөмдө эки аныкталгыч бар: бири – толуктооч (*сезимге*), экинчиси – баяндооч (*касиет*); алардын аныктоочтору – акылсыз, акмактарга таандык. 3 – сүйлөмдө аныктооч (*акылмандын*) аныктоочко (*акылынын*) тиешелүү болуп айтылган.

Аныктооч менен аныкталгыч атрибутивдик ички катышта турат. Алардын атрибутивдик катышы грамматикалык багыныңкы байланыштын эки түрдүү жолу боюнча тейленет: а) ыкташуу жолу аркылуу, б.а., аныктоочтун аныкталгычка карата орун алуу багыты боюнча, б. а., аныктооч менен аныкталгычтын бири-бирине багынуу абалы боюнча. Байланыштын бул эки жолунун эң байыркысы да жана көбүрөөк колдонулганы да – ыкташуу жолу. Ыкташуу жолу боюнча байланышкан аныктоочтор аныкталгычка карата **кандай?**, **кайсы?**, **канча?**, **нече?**, **канчанчы?** деген суроолорго жооп болуп айтылса, таандык байланышта колдонулган аныктоочтор **кимдин?**, **эмненин?** деген суроого жооп боло

алат. Аныктооч аныкталгыч заттын артүрдүү белгилерин билдирет. Бул маселе аныктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүнүн лексикалык-семантикалык маанилерине жараша белгилүү болуп турат.

1. Сын атоочтор өз маанисинде туруп аныктоочтук милдет аткарганда, аныкталгыч менен дайым ыкташуу жолу боюнча байланышат, анткени ага жөндөмө, сан жак, таандык категориялары мүнөздүү эмес. Бул категориялардын каражаттарын сын атооч субстантивация кубулушуна дуушар болгон шарттарда гана кабыл алат.

Атрибутивдик катыштагы сөз айкаштарынын табиятында эскертилгендей, сын атоочтор — заттын белгиси, ошондуктан сүйлөмдөгү анын аныктоочтук милдети эң негизги, активдүү милдети болуп эсептелет.

Сүйлөмдө сын атоочтун бардык түрлөрү (сапаттык, катыштык сындар жана даражалары (салыштырма, күчөтмө даража) аныктоочтук милдет аткарат. Бирок, ошондой болсо да, аларды заттын тике белгисин, же башка зат менен байланыштуулукту, катышты билдирүүчү белгисин көрсөткөндүгүнө карата сапаттык сын атоочтук аныктооч жана катыштык сын атоочтук аныктооч деп бөлүп кароо керек.

Сын атоочтун затка белги болуп колдонулуудагы семантикалык маанилери жөнүндө атоочтук сөз айкаштарынын грамматикалык мүнөздөмөсүндө да жана атрибутивдик катыштын семантикасында да кеп болгон. Бирок анда сөз айкашынын түгөйлөрүнүн маанилери жана атрибутивдик катыштын маанилери чечмеленсе, эми сүйлөм мүчөлөрүнүн семантикасы жөнүндө түшүнүк берилмекчи, б. а., эми алардын маанилери сүйлөм тутумунда каралмакчы. Ошондо да атрибутивдик катыштагы сөз айкаштарынын маанилеринен аныктооч жана аныкталгычтын маанилеринин окшоштугу бар. Ошол себептүү бул маселе кайталоо катары эсептелбөөгө тийиш. Чындыгында, аларды бирин — бирин толуктоочу материалдар катары түшүнүү ылайыктуу.

1) Сапаттык сын атоочтук аныктоочтор аныкталгыч заттын эң эле ар түрдүү тике белгилерин билдирет.

а) Заттын көлөмүнүн, тулкусунун, даамынын, жытынын, салмагынын дал өзүн (табиятында кандай болсо ошондой), же бул белгилердин көптүгүн, жетишсиздигин салыштырып да, күчөтүп да көрсөтөт: 1) *Экөөң туугансың, бириңдикин бириң*

талашпагыла: чоңураак топту сен ал, а сен кичинекей куурчак менен ойно. (Б.Са.) 2) *Узун-узун из кетти, узун бойлуу кыз кетти.* (табышмак) 3) *Оор жүк көтөрбө, белиңди ычкынтып алышың мүмкүн.* (Т.С.) 4) *Сасык жытты көз көрбөйт, тил татпайт, аны мурун сезет.* («КМ»)

б) Заттын келбетин, өң-түсүн билдирет: 1) Күндө көрөм дарыя, **чалкар** көлдү, эки каз мекен кылып жатыр аны, ортосунда **сары** балапаны. (табышмак) 2) **Ак** сандыгым ачылды, ичинен жибек чачылды. (табышмак) 3) Учуптур машруктан эки булбул, булбулдун издегени — **бир кызыл гүл**; булбул издеп **кызыл гүл** тапса дагы, конууга бакча таппай, айланып жүр. (табышмак)

в) Заттын тыгыздыгын (катуу, жумшактыгын), ысык-суугун ж.б. көрсөтөт: 1) Базардан сатып келген мобул сандык, он жигит оозун ачып, кулпу салдык; суу ичип, **куу** отун жеп, көмүр таштайт, сандыктын өнөрүнө айран калдык. (табышмак) 2) Жаңыдан демдеп кайнатпай, энемден ичтим **ысык чай**. (табышмак) 3) Болдум мен бир заманда кандан тентек, чапчу элем көрүнгөнгө **катуу** келтек, бир башым экөө болду жүрүп-жүрүп, басылдым акырында мен да желдеп. (табышмак)

г) *Сын атоочтук аныктоочтор аныкталгычтын күчөтүлгөн, же дайыма кайталанган түрдө болуп туруучу туруктуу белгисин, же кичирейтилген, ошол эле шартта такталган белгисин билдирет. Мындай учурда сапаттык сындар кайталоо жолу менен берилет, же чектегич бөлүкчө (гана) тизмектелип айтылат:* 1) Эртең менен кетет илек-илек, кечинде келет илек-илек, **түрлүү-түрлүү** жибекти бурап келет илек-илек. (табышмак) 2) **Кыска-кыска-кыска** жолдун кыйырына чыккан бар бекен? (табышмак) 3) **Кичине гана куу** күчүк үйдү айлана жүгүрөт. (табышмак)

д) *Аныкталгычтын антоним (карама-каршы) белгилерин көрсөтөт:* 1) Жуттан чыккансып, этек-жеңи **узун-кыска** чапандарды кабаттай кийип алган экен. (Т. К.) 2) Дөбөгө айылдын **улуу-кичүү** адамдары бүт чогулушту. (Т.К.)

е) *Аныкталгыч заттын сапатын, мүнөзүн билдирет:* 1) **Жакшы** тилек — **жарым** ырыс. (макал) 2) Ал **шайыр** адам эле. (К.А.) 3) **Жакшы** сөз жан эритет, **жаман** сөз жан кейитет. (макал)

ж) *Сапаттык сын атоочтук аныктооч аныкталгыч заттын мезгилге, мейкиндикке көз каранды сындык, сыпаттык*

белгилерин, жаш өзгөчөлүгүн билдирет: 1) **Жаңы заман** бактаалайдын заманы болсо, эски заман кайгы-мундун, тозоктун заманы эле. («К.М») 2) **Жакын** жерге жөө барса болот, ал эми **алыс** жолго, **айлык** жолго жөө баруу кыйын го. (К.Юд.) 3) **Кары** адам барктуу, дөөлөттүү, сабырдуу болгону эле жакшы. (Т.С.)

2) Катмыштык сын атоочтук аныктоочтор да аныкталгычтын түрдүү белгилерин билдирет. Бирок, жогоруда эскертилгендей, катмыштык сын атоочтук аныктооч аныкталгычтын белгилерин, касиеттерин анын башка зат менен болгон катмышы боюнча туюндурат, анткени сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу жасалган сын атоочтордо сындык да, заттык да маанилери болот. Сөздөн жаңы сөз жасалса, анын жаңы мааниси менен кошо мурунку, баштапкы мааниси да сакталат. Ошентип, бардан жок болбойт деген улуу мыйзам бул көрүнүштө да ырасталат.

а) Аныкталгычтын белгилүү бир заттык туруктуу белгиге ээ экендигин көрсөтөт: 1) *Тоодон токум ыргыттым: колдон чыкса күркүрөйт; ар азуулуу жырткычтар, аман калбай калдык деп, качып жүрөт дүркүрөп.* (табышмак) 2) *Алар ар качан күлкүлүү, же кайгылуу окуядан кеп салууну жакшы көрүшөт.* (К. Ж.)

Аныктоочтук милдет аткарган ушул эле – луу мүчөсү аркылуу жасалган катмыштык сын атоочтор заттын белгисинин көптүгүн, молдугун да билдирет: 1) *Суулуу жерге бээсин байлайт, кургак жерге өзү жайлайт.* (табышмак) 2) *Кумдуу чөлдө курт жайнайт.* (макал)

б) Катмыштык сын атоочтук аныктооч аныкталгычта кандайдыр бир заттык белгинин, сапаттын жок экендигин көрсөтөт: 1) *Бадалсыз тоосу бар, адамсыз шаары бар, кумсуз чөлү бар, суусуз көлү бар.* (табышмак)

- **сыз** мүчөлүү катмыштык сын атоочтук аныктооч айрым учурларда аныкталгычта болгон белгинин маанисин күчөтүп, анын ченемсиз көп экендигин билдириши мүмкүн: 1) *Сансыз жибек самсаалайт.* (табышмак) 2) *Манаска каршы эсепсиз кол жыйнашты.* («Манас»)

в) Катмыштык сын атоочтук аныктооч аныкталгычтын салыштыруу, окшоштуруу, теңештирүү маанисиндеги белгилерин билдирет: 1) *Талп этти, талып калды, табактай жерди алып калды.* (табышмак) 2) *Кылдай ичке жолу бар,*

түгөнбөгөн оту бар, табы күчтүү өзгөчө, түгөнбөгөн отун ал. (табышмак)

г) Аныкталгычтын мезгилдик, орундук, мейкиндик белгилерин көрсөтөт: 1) **Күнгөйдөгү таш кудук, тегереги** – ак кудук; **тескейдеги таш кудук, тегереги ак кудук.** (табышмак)

2) **Асмандагы жылдыздарды көрө албайт, кургак жерде тура албайт.** (табышмак) 3) **Жазгы жсел жандан өтөт.** (макал)

д) Аныкталгычтын жөндөмдүүлүгүн, шыктуулугун, бир нерсеге жакындыгын, бирөөнүн жолун жолдогондукту билдирет: 1) **Уйкучул адам ырыскыдан кур калат.** (макал) 2) **Эмгекчил адамды эл кадырлайт.** («СК») 3) **Кайгычыл киши тез картаят.** (макал) 4) **Биз ар качан ленинчил жаштардан болуп келгенбиз жана боло беребиз.** (Т.С.)

е) Аныкталгыч заттын экинчи бир затка окшоштугун, биргелештигин, же ал заттардын жакындыгын туюндурат: 1) **Айымкан экөө – сырдаш кишилер.** (Т.С.) 2) **Мундаш кишилер бирин – бири жакшы түшүнүшөт.** (К.Ж.) 3) **Мектепте кесиптеш мугалимдердин методикалык секциялары түзүлгөн болучу.** («МГ») 4) **Короолош ага-ини болуп көп жыл турдук.** (А.Су.)

ж) Аныкталгычтын бир жакка, кандайдыр бир нерсеге тиешелүүлүгүн көрсөтөт: 1) **Оштук пахтачылар өз убадаларында турушту.** («СК») 2) **Мугалимдик кесип – ардактуу, ыйык кесип...** («МГ») 3) **Билим берүүнүн азыркы талабы боюнча практикалык иш биринчи планга коюлуп олтурат.** («МГ»)

з) Аныкталгычтын сапаттык белгилеринин мол экендигин, анын кандайдыр бир нерсе менен жабдылганын билдирет: 1) **Жол жүрүүдө жоргочон кишиге жорток минген теңеле албайт...** (жомок) 2) **Балтачан адамга отун жокку...** (жомок) 3) **Оорукчан адам аба ырайынын өзгөрүшүн сезип турат.** («ДС»)

3) Сүйлөм тутумунда сын атоочтор грамматикалык ар түрдүү формадагы толук маанилүү башка атооч сөздөр менен, же кызматчы сөздөр менен ажырагыс тизмектерди түзүп, аныктоочтук милдетти аткарган учурлары көп кездешет. Мындай аныктоочтордун аныкталгычка карата билдирген маанилери да ар түрдүү. Татаал тизмектерди уюштуруучу өзөгү сын атооч болгондуктан, бүтүндөй тизмек ошол сын атоочтун семантикасы менен байланыштуу болот. Ошол се-

бептүү жөнөкөй сын атоочтук аныктооч сыяктуу эле аныкталгычтын сапаттык, көлөмдүк ж.б. белгилерин билдирет. Бирок, кадыресе жөнөкөй сындардан айырмаланып, сын атооч аркылуу уюшулган тизмектер аныкталгычтын алда канча тааал, алда канча кенен маанидеги белгилерин көрсөтөт. Тактап айтканда, аныкталгычтын ар кандай белгисин бардык учурда башка бир заттын белгиси аркылуу көрсөтөт. Мүнөзү боюнча мындай белгилер туруктуу болуп эсептелет.

а) Аныкталгычтын көлөмүн, тышкы көрүнүшүн, орундук, мейкиндик белгисин башка бир заттын касиети аркылуу билдирет: 1) **Сакалы миң карыш, өзү бир карыш абышка отурган экен.** (жомок) 2) **Бою кичине Калматов топураган элдин арасынан көрүнгөн жок.** (Ш.Абд.)

б) Аныкталгычтын сапатын, кулк-мүнөзүн, өңү-түсүн экинчи бир заттын белгиси боюнча билдирет: 1) **Депутаттык белгисин тагынып олтурган, денеси чың, кызыл жүздүү Балтабаевдин кичине көзүнө сандыктын көзү тушматуш келе түштү.** (Ш.Абд.) 2) **Сырткы көрүнүшү жоош адам кызматта чечкиндүү болот көрүнөт.** («АТ»)

в) Аныкталгыч заттын даамын, салмагын, тыгыздык сапатын башка бир зат менен биргелешип билдирет: 1) **Даамы кычкыл алмалар Сары-Камыштын тоолорунда көп өсөт.** («ЛЖ») 2) **Сары-Челекке бара жаткан жолдогу Жүзүм-Сайда ширеси өтө таттуу жаспайы жүзүмдөр көп аянтты ээлейт.** («ЛЖ») 3) **Жүгү оор машиналар ашууда өзүз арабадай кыбырашат.** («ЛЖ»)

г) Сын атооч менен зат атоочтун ажырагыс тизмеги өзгөчө түзүлүштө туруп, б. а., сапаттык сын менен сын маанисинде колдонулган атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч биргелешип, аныкталгычтын сындык-заттык белгисин чогуу, бир мааниге топтоштуруп көрсөтөт: 1) **Кырдан кызыл көйнөк кыз жүгүрүп келет.** (табышмак) 2) **Түндө келет түрсүлдөк, кара сакал желтилдек.** (табышмак)

д) Аныкталгычтын эмнеге, кандай нерсеге ээ экендигин, ал нерсенин көп санда боло тургандыгын, же андай белгинин аныкталгычтын гана керт башына тиешелүү экендигин билдирет: 1) **Келбети келишимдүү, өңү ажарлуу адам экен — түңүлбөнүз...** (К.Кү.) 2) **Дасторкону берекелүү адамга ыраазылыгыңды жашырбай айткың келет.** (Т.С.) 3) **Адырлары кырчындуу, шактуу жер болгондуктан, Сары-**

Челектин бөксө тоолору эчки өстүрүүгө абдан ыңгайлуу.
(«ЛЖ»)

е) Сан атооч менен сын атоочтор да ажырагыс түрдө тизмектешип, аныктоочтук милдет аткарганда, аныкталгычтын сандык жана сындык белгилерин чогуу көрсөтөт: 1) *Бир чынынын ичинде эки түрдүү суу бар, бирине-бири кошулбайт.* (табышмак) 2) *Эртең менен турдум, эки айрык жолго кирдим.* (табышмак)

ж) Сүйлөмдө сын атооч менен сын атоочтун (сапаттык сын менен катыштык сындын) ажырагыс тизмеги да аныктоочтук милдет аткарат. Мындай аныктоочтор аныкталгычтын татаал белгисин так сүрөттөп, образдуу көрсөтөт: 1) **Кыпча белдүү жаш келин эшиктен самоор көтөрүп кирип келди.** (Т.С.) 2) **Кара мурутчан, кең далылуу, кызыл жүздүү жигитти ортого алып чыгышты эле, мурда көрүп билбегендиктенби, айтор, элдин бир азга уу-дуусу басылып, карап калышты.** (К.Ж.)

з) Бир эле аныкталгыч затка тиешелүү болгон бир өңчөй эмес сапаттык сын атоочтор аныктоочтук милдет аткарат. Мындай учурда сын атоочтук аныктоочтор аныкталгычтын бир эле мезгилге тиешелүү ар башка белгисин — сындык, сыпаттык, өң-түстүк, көлөмдүк ж. б. белгилерин — билдирет: 1) *Катуу жерди оттогон, кургак жерди суулаган, чылбырында тээги бар, чачпай турган кула атым бар; кызыл чийкил жаш бала бир нерсеге сузу бар.* (табышмак) 2) *Үчүкөнүн үч уулу үшкү тартып отурат, тентек кара баласы ийик ийрип олтурат.* (табышмак) 3) *Көлөкөсү көйкөлгөн, көк шибери жайкалган, майда кара сакалы бар.* (табышмак)

и) Бир өңчөй эмес аныктоочтун милдетин сын атоочтук ажырагыс тизмек менен кадыресе сапаттык, же катыштык сындар аткарышы мүмкүн. Мындай учурда сын атоочтук тизмектен уюшулган аныктооч аныкталгычтын белгисин башка бир заттын белгиси аркылуу алда канча татаал түрдө көрсөтсө, экинчиси — сапаттык жана катыштык сындар — аныкталгычтын табигый сынын, сыпатын ж. б. билдирет: 1) *Берен-берен-берен ат, тоодон, таштан тайбаган бели жоор күрөң ат.* (табышмак) 2) *Бир буту чолок арык жигит станцияда отурган экен.* («КМ»)

к) Бир өңчөй эмес аныктоочтун милдетин сын атооч жана ат атоочтор аткарат. Мындай учурда сын атоочтук аныктооч

аныкталгычтын сын-сыпатын билдирсе, ат атоочтук аныктооч же аныкталгычты тактап көрсөтөт, же ал да сапаттык кандайдыр бир белгисин кошо туюндурат: 1) *Тепмейинче албаган, тепкени өлбөй калбаган, канаттуунун учкулу канча жүрсө талбаган, ойлоп атын тапкыла, укмуштуу бул кандай жан?* (табышмак) 2) **Чебер байбиченин колунан чыккан ушул кооз шырдактын баркы килемден кем эмес...** («СК»)

л) Бир өңчөй эмес аныктоочтордун милдетин атоочтук жана сын атоочтор аткарганда, анын бири аныкталгычтын кыймыл-аракеттик белгисин билдирсе, бири сын-сыпатын ж.б. билдирет: 1) *Суксуйган узун мойну бар, саймалап кийген тону бар.* (табышмак) 2) **Сайраган чечен тилиңден чаң чыкканы менен, колуңдан оңдуу иш келбейт экен.** («Ч»)

м) Бир өңчөй эмес аныктоочтун милдетин атооч, илик жөндөмөсүндөгү зат атоочтор менен сын атоочтор аткарат. Мындай учурда зат атоочтук аныктооч аныкталгычтын экинчи бир затка, дал ошол илик жөндөмөсүндөгү затка, таандык экендигин, же аныкталгычтын тегин, материалын (атооч жөндөмөсүндөгү аныктооч) билдирсе, сын атоочтук аныктооч, жогорку мисалдардагыдай эле, сын-сыпаттык ж. б. белгилерин көрсөтөт: 1) *Бутундагы жаңы булгаары өтүгү баскан сайын кырчылдайт.* (К. Б.) 2) **Жер жүзүндө жандуунун эң керектүү заты бар, үч тамгадан куралган анын кандай аты бар?** (табышмак)

2) Сын атооч сыяктуу эле кыргыз тилинде сан атоочтор аныктоочтук милдетте көп колдонулат.

Сын атоочтук аныктоочко салыштырмалуу алып караганда, сан атоочтук аныктоочтордун аныкталгычка карата билдирген маанилери анча деле ар түрдүү эмес.

а) Эсептик сандардын бардыгы аныкталуучу заттын конкреттүү санын билдирип, ал затка грамматикалык жактан багынычтуу абалда колдонулганда, дайыма аныктоочтук милдет аткарат да, анын (заттын) канча экендигин ачык-айкын билдирет: 1) *Сел-сел-сел келет, сегиз теке бир келет, сакалдарын сарбайтып, мүйүздөрүн тарбайтып.* 2) *Чымчыйын десе жүнү жок, алты буту бар, эки кирпиги бар.* (табышмак)

б) Чамалама сандар менен топ сандар аныктоочтук милдет аткарганда, аныкталгыч заттын болжолдуу, чамалоо сандарын жана бир өңчөй заттардын топтоштурулган, же ошол эле шартта тең бөлүнгөн сандарын билдирет:

1) **Ондон камчы канаты, он эки ат куйругу, сегиз найза, төрттөн тырмагы.** (табышмак) 2) **Кеминде он беш - жыйырма кыз бир атадан, анын ысмын, баарысын бир атаган; ичинен бирөө бөлүнүп жалгыз калса, чакырат бир ат менен баарын тамам.** (табышмак)

в) Аныктоочтук милдетти эсептик сандар аткарса жана ага **гана**, эле деген бөлүкчөлөр тизмектелип турса, аныкталгыч заттын чектелген санын атайын бөлүп көрсөтөт, ошол эле учурда, азыраак болсо да, тактоо маанисин кошо билдирет: 1) **Болсо да эки кулагы, бир гана иймек тагынат; келатса суудан жутканы, көбүнчө экөө кабылат.** (табышмак) 2) **Бир гана чилатыр тоодон отун кулатыр.** (табышмак) 3) **Беш эле сугатчы калыптыр.** («СК»)

г) Ар башка жөндөмөлөрдө турган эсептик сандарга жакын, чакты, ашуун деген жандоочтор тизмектеле айтылганда, аныкталгычтын так эмес, болжолдуу гана санын билдирет: 1) **Поссоветтин чарба китебине камталбаган ондон ашуун майда жандыгы, бир кунажыны табылды.** («Ч») 2) **Бар-бар-бар эки, бармактары он эки, кулаалыдан тону бар, куйругунун учунда кыркка жакын калы бар.** (табышмак)

д) Аныктоочтук милдетти эсептик сандар менен зат атоочтун ажырагыс тизмектери аткарат. Мындай аныктоочтор аныкталгыч заттын өлчөмүн, ченемин билдирет: 1) **Үстүбүзгө мейман келди, сүйлө десек алы жок; мингени сонун ат; эки кой союшу бар, эти бар да, жүнү жок.** (табышмак) 2) **Эки катар таш койдум, кызыл өгүзүмдү бош койдум.** (табышмак) 3) **Балдан таттуу, пахтадан жумшак, базарга алып барып сатса, бир тыйындык баасы жок.** (табышмак)

е) Иреттик сан атоочтук аныктооч аныкталгычтын иретин, катарын билдирет: 1) **Сапар жүргөндөр үчүнчү шаарга келишти.** (Т.С.) 2) **Экинчи класста кичүү балам окуйт.**

ж) Заттын бөлчөктүк сан-эсебин билдирет: **Мектеп участкасынын үчтөн бир бөлүгүнө картошка, капуста, кызылча, помидор жана бадыраң отургузулган.** («КП»)

3. Аныкталгыч менен ыкташуу жолу боюнча көбүнчө, сурама жана аныктама ат атоочтор байланышта айтылып, аныктоочтук милдет аткарат. Жактама ат атоочтор илик жөндөмөсүндө турганда гана аныктоочтук милдетте колдонулат.

а) Сурама ат атоочтор аныктоочтун милдетин аткарганда,

аныкталгыч заттын суроо маанисиндеги так эмес белгисин көрсөтөт: 1) *Көзгө тааныш бир суу бар, эч билинбейт акканы; кандай дөө кечсе да, өлүм болот тапканы.* (табышмак) 2) *Ой тобо, муну кандай уста кылды? Көрөт экен үйдө туруп тыштагыны. Кокустан тийип кетсең, өлөмүн дейт, өмүрүн мынча неге кыска кылды?* (табышмак) 3) — *Кана, бүгүн канча иш аткарадың?* (К. Б.)

б) Аныктама ат атоочтук аныктооч заттын жалпыланган белгисин, же заттын жекелигин билдирет: 1) **Бардык** эл тынчтыкты каалайт. (М. Горбачев) 2) **Бүткүл** аң-сезимди, ойду кайра куруу керек. (М. Горбачев) 3) **Ар бир үйдө** от күйөт: чогу жок, бар жалыны; өзү ичте болсо да, тышка тиет жарыгы. (табышмак)

в) Шилтеме ат атоочтук аныктоочтор бир түрдүү аныкталгыч заттын ичинен бирөөнү, же бир нечесин чектеп, айырмалап бөлүп көрсөтөт: 1) **Ошол** кызынын кийимдерин Анархан менен Дарыяхан тиккен. (К.Ж.) 2) **Ал этегим** – беш тап, бул этегим – беш тап, али тоок жеке тап. (табышмак) 3) **Булардын** эмгеги ак — алгандары аш болсун. (Т.С.)

г) «Өз» деген аныктама ат атооч уңгу түрүндө, же – дай мүчөсү жана илик, барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганган формада аныктоочтук милдет аткарат. Мындай аныктооч аныкталгычтын конкреттүүлүгүн, же анын конкреттүү жакка (лицо) тиешелүүлүгүн, же салыштыруу маанисин билдирет: 1) **Өз ишиңе жаныңды сабайсың, өзгө ишке келгенде кайпактап калмай адатың бар.** («Ч») 2) **Бүрүшө калат тиштесе, балбан экен иштесе, көтөрүп жөнөйт безилдеп, өзүңдөй жүктү эки эсе.** (табышмак) 3) **Өзүңдүн эмгегиндин үзүрүн көрсөң, жаның жай алат.** (насаат)

4. Зат атоочтор ыкташуу жолу боюнча аныкталгыч менен байланышкан аныктоочтун милдетин аткарганда, төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

а) Зат атоочтук аныктоочтор аныкталгычтын материалдык сапаттарын — эмнеден жасалгандыгын, анын тегин, жөнүн билдирет: 1) **Баар-баар-баар** эки, бармактары он эки, **пати шайы** (шайынын бир түрү) **тону бар, соорусунда калы бар.** (табышмак) 2) **Тентек сайдын башынан темир тил комуз жоготтум:** көмүркөйдөн каты бар; көз мончоктору дагы бар. (табышмак)

б) Ушул эле типтеги аныктоочтор аныкталгычка карата

салыштыруу, окшоштуруу, теңештирүү маанисин да билдирет: 1) *Ай-айлаган жоо келсе, айры сакал атым бар.* 2) **Төө моюн, болот дене, өрдөк таман бир балбан бар, ойлонуп тапкылачы, ал кандай жан?** (табышмак)

в) Сын атоочтор ыкташуу жолу менен байланышкан зат атоочко ажырагыс түрдө тизмектеле айтылып да аныктоочтук милдет аткарат. Мындай ажырагыс тизмектер аныкталгычтын ар кандай сырткы белгилерин, касиеттерин, же аныкталгычтын кандай түстөгү материалдан жасалгандыгын билдирет: 1) — *Эми, балам, кара мурут жигит болдуң, турмуштан өзүңө ылайык бир жолду таап ал.* («ЛЖ») 2) **Ак сакал карыя токтоо, бир калыпта, уккулуктуу божурап, элдин көңүлүн уютуп отурду.** (К.О.) 3) *Бирөөнүн кийгени этеги тилик кызыл чепкен, экинчисинин кийгени — көк ала бейкасам чапан...* (К.Ж.)

г) Заттын өзгөчө сапатын билдирүүчү, образдуу маанидеги сын атооч менен зат атоочтун жана элестүү, образдуу семантикалык мааниси бар тууранды сөз менен зат атоочтун ажырагыс тизмектери аныктоочтук милдет аткарганда да, аныкталгычтын сапаттык белгисин, сырткы көрүнүшүн билдирет: 1) *Чолпон-Атадагы № 54 жылкы заводунда асыл тукум айгырлардын бир тобу колхоз-совхоздорго сатылды.* («СК») 2) **Калдыр канат жоруулардын жосуну жолдо калсын, кашка жиликти эт-мети менен чогуу жутат имиш.** (жомок)

д) Өлчөм, ченем мааниси бар зат атоочтор өзүнчө, жеке түрүндө, же кайталанып айтылуу жолу менен, же сан атоочтор менен ажырагыс түрдө тизмектеле айтылып, аныктоочтук милдет аткарганда, аныкталгычтын ченемдик, өлчөмдүк белгилерин билдирет: 1) *Жайкы аптапта Анжияндын базарында стакан сууну беш тыйындан сатканын көргөнбүз.* (оозеки кеп) 2) *Жалгыз өзүм согуш мезгилинде челек-челек жарманы кош айдоочуларга жасап берер элем.* (“КМ”) 3) *Кичинекей болгону менен, чыйрак кыз, бир чака сууну илгиртпей эле көтөрүп келет.* (К.Ж.)

е) Аныкталгычтын салмактык белгисин, мезгилин билдирет. Мындай зат атоочтук аныктоочтордо ченемдик, салмактык, мезгилдик маанилери болот. Алар сан атоочтор менен айкашып да колдонулат: 1) *Илим жана техника өнүгүүнүн аябагандай жогорку чегине жеткен азыркы заманда минута убакыт тагдырды чечиши мүмкүн.* («СК») 2) *Пейлиңди кенен сал, быйыл эмгегиңе тонна-тонна буудай алдың...* («Ч»)

ж) Атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч менен жандоочтун ажырагыс тизмеги аныктоочтук милдет аткарганда, аныкталгычтын өлчөм даражалык белгисин, салыштырууну билдирет: 1) *Муун-муун муунчак, муун сайын түйүнчөк, жети кыздын кенжеси — бакылдаган келинчек.* (табышмак) 2) *Алача терек, алтымыш бутак, бутак сайын уя, уя сайын жумуртка.* (табышмак) 3) **Жарым жаш чамасында баланы ымыркай кезинде этегиме салып чоңойтtum.** («Ч») 4) **Адам сыяктуу кебетеси болгону менен, ойлогон ою бузук, кишиге жакшылыгы жок.** («Ч»)

5. Зат атоочтор илик жөндөмөнүн мүчөсүн кабыл алып, аныкталгыч менен таандык байланышта турган учурда дайым аныктоочтук милдет аткарат. Мындай аныктооч менен аныкталгычтын байланышын грамматиканын көз карашы боюнча талдаганда анын багындыруучусу аныкталгыч, ал эми багынычтуусу илик жөндөмөдөгү аныктооч болуп эсептелет. Бирок алардын карым-катышын логикалык жактан жана кабыл алып турган формалары боюнча алганда бири-бирине багынуу абалында турат: илик жөндөмөдөгү аныктооч аныкталгычтын таандык мүчөнү кабыл алышын талап кылса, өз тарабынан таандык мүчөлүү аныкталгыч аныктоочтун илик жөндөмөдө турушун талап. Мындай принцип башкаруу байланышынын принцибине окшош. Ошондуктан айрым түркологдор сөз болуп жаткан аныктооч менен аныкталгычтын грамматикалык байланышын башкаруу байланышы деп да эсептешкен. (И. Убрятова).

Илик жөндөмөдөгү аныктоочтун милдетин жактама ат атоочтор жана логикалык-формалдык жактан үчүнчү жакта колдонулган зат атоочтор (чыныгы жак көрсөткүчү жок зат атоочтор) аткарганда, аныкталгыч ошого ылайык, б.а., аныктоочтун жагына ылайык жакчыл таандык мүчөлөрдү кабыл алып турат. Бул жагынан алар жак боюнча бири-бирине окшошуп колдонулат: *менин атым, сенин китебиң, анын китеби, Асандын китеби, биздин китебибиз, силердин китебиңер* ж.б. Мындай окшоштук ээрчишүү байланышынын принцибине да ылайык келет. Ошондуктан айрым түркологдор илик жөндөмөдөгү аныктооч менен таандык мүчөлүү аныкталгычтын грамматикалык байланышын э э р ч и ш ү ү б а й л а н ы ш ы деп эсептешет (А. Н. Кононов, А. А. Коклянова).

Илик жөндөмөдөгү зат атоочтук, ат атоочтук жана зат ордуна колдонулган башка сөз түркүмдөрүнөн уюшулган аныктооч менен аныкталгычтын башкарууга да, ээрчишүүгө да жатпай турган өзгөчөлүктөрү бар: биринчиден, мындай аныктооч менен аныкталгычтын грамматикалык формалары окшош эмес, экинчиден, ээрчишүү сыяктуу айрым окшоштуктары болгону менен, алардын ички катыштарында жана маанилеринде айырмачылык бар. Ошондуктан кыргыз тил илиминде талданып жаткан аныктооч менен аныкталгычтын байланышын грамматикалык багыныңкы байланыштын өзүнчө жолу деп, т а а н д ы к б а й л а н ы ш у у ж о л у деп, туура белгилеп жүрүшөт.

а) Илик жөндөмөдөгү аныктоочтун эң көп өнүккөн жана колдонулган мааниси – таандык маани. Ал аныкталгыч заттын башка бир затка, дал ошол илик жөндөмөдөгү аныктоочтук милдет аткарып турган затка, таандык экендигин билдирет: 1) **Карагандын түбүндө какаш сулуу олтурат, салпаң кулак келет деп, ыйлап-сыктап олтурат.** (табышмак) 2) **Бул жигиттин энеси – менин энемдин кайненеси. Мен боломун бул жигиттин жүрөк боор эркеси.** (табышмак)

б) Зат атоочтук аныктоочторго илик жөндөмөнүн мүчөсү жалганбай да колдонулат. Мындай учурда деле аныкталгыч заттын экинчи бир затка, аныктоочу затка таандык экендигин билдирет. Бирок аныктоочтук милдет аткарган зат мындай шартта жалпы мааниде колдонулат: 1) **Каркыра жолу кайык, турна жолу туюк.** (табышмак) 2) **Шыбак түбү шырт этет, камыш түбү кылт этет.** (табышмак)

в) Аныктооч бүтүн затты, аныкталгыч ошол бүтүндүн бөлүгүн билдирет: 1) **Адамдын буту колунан узун, ал эми маймылдын колу бутунан узун болот.** (Зоо.) 2) **Илбирстин тирмагы, карышкырдын тиши – курал.** (макал)

г) Аныкталгыч этиштин зат ордуна колдонулган атоочтук жана кыймыл атооч формаларынан болсо, аныктооч кыймыл-аракет менен заттын ортосундагы мамилени, катышты билдирет: 1) **Мусанын ошондогу ырдаганы күнү бүгүнкүдөй эсимде.** (К.Кү.) 2) **Адамдын өнөрүндө чек жок тура: бир артисттин булбулча сайраганына, күчүкчө үргөнүнө, мышыкты туураганына таң каласың.** («СК»)

д) Аныкталгычтын башка бир затка таандык экендиги менен бирге мезгилдик, орундук, мейкиндик абалын билдирет: 1)

Ысык-Көлдүн жээктеринде, тоо капчыгайларында жерден чыккан жылуу суулар көп. (М.Ко.) 2) **Нарын областынын кой чарбасы ойдогудай өнүгүп келе жаткандыгын статистика көрсөтүп жатат.** («СК») 3) **Жай күндөрүнүн ысыгы жана суу жетиштүү болсо, пахта жакшы өсөт.** («СК»)

е) Аныкталгычтын аныктоочко таандык экендиги менен бирге анын (аныкталгычтын) сортун, эмнеден жасалгандыгын, чыккандыгын, жеке бир жакка (лицо) таандык болушун билдирет: 1) **Жүгөрүнүн, күн караманын майынан диеталык тамак – аш даярдалат.** («ДС») 2) **Кадимки кара буудайдын нанына желим кошулуп жасалган.** (К.Ж.) 3) **Касымдын баласы - темир уста.** («ЛЖ»)

ж) Зат ордуна колдонулган сын атооч, сан атооч, атоочтуктар илик жөндөмөдө туруп, сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткарганда аныкталгыч заттын экинчи бир заттык маанидеги сөзгө (аныктоочко) таандык экендигин билдирет. Ошол эле шартта бул сөз түркүмдөрү өздөрүнүн баштапкы маанилерин да кошо сактап тургандыктан, таандык – сапат, таандык – сан, таандык – кыймыл, таандык ж.б. белгилерди бирге билдирет: 1) **Ордо аткандардын бир мыкчыгери ортого түшсө, бардык чүкөлөрү чертип чыгарды дей бер.** («КМ») 2) **Арзандын асылы болбойт, асылдын жашыгы болбойт.** (макал) 3) **Ачтан өлгөндүн койнунан ак нан издебе.** (макал) 4) **Ондун жарымы – беш.** 5) **Бир үйдө эки адам болсо, экөөнүн жылдызы эки башка.** (санжыра)

3) Илик жөндөмөдөгү ат атоочтук аныктооч аныкталгыч затты түрдүү белгиси боюнча аныктайт: конкреттүү бир жакка (I, II, III жактардын бирине) таандык экенин, белгисиз затты сурамжылоо, аныкталгычтын кимге тиешелүү экендигин бөлүп, тактап көрсөтүү, же жалпы жонунан көрсөтүү ж.б. билдирет: 1) **Кеңешип иш кыл, кимдин айтканы туура болсо, ошону кабыл ал.** (Ш.Б.) 2) **Ичиңден жек көргөндү сыртыңа чыгарба. Ошондо гана сенин душманың касташып жүргөнүңө ишене бербей, күмөн санап калат.** 3) – **Кимдин баласы болосуң?** (К.Ж.) 4) **Булардын эч нерсеси жок, тим эле коюңуз.** (Ч.А.) 5) **Кимдир бирөөнүн малы корукка кириптир, айдап келишти.** (К.Б.)

6. Атоочтуктар ыкташуу жолу боюнча байланышып, аныктоочтук милдетте, аныкталгычтын активдүү белгиси катары, көп колдонулат.

Аныкталгыч заттын ар кандай белгиси болот. Алардын катарында атоочтуктар да аныкталгычтын кыймылдык, кыймыл-абалдык белгисин билдирет. Бирок атоочтуктар сын атооч, зат атоочтор билдирген белги сыяктуу туруктуу мүнөздө болбостон, заттын белгилүү бир учурда гана болгон, болуп жаткан, же боло турган белгилерин билдирет. Башкача айтканда, атоочтуктар билдирген белги заттын туруктуу белгиси эмес, белгилүү бир процесстеги гана белгиси болуп эсептелет.

Атоочтуктардан уюшулган аныктоочтор да аныкталгычтын конкреттештирүүчү атрибуту катары колдонулганда, түрдүү маанилерди билдирет.

а) Аныкталгычтын кыймылдык сапат белгисин көрсөтөт: 1) – *Күүлдөгөн үнү бар, коркунучтуу түрү бар.* - *Көчкү.* (табышмак) 2) *Жалбырттаган кору жок, буркулдаткан мору жок, булалап каптап дүйнөнү, күмүшкө чайкайт, колу жок.* (табышмак)

б) Аныкталгыч затта кыймылдык белгинин, сапаттын жок экендигин билдирет: 1) *Бир атым бар кишенебес, отту көрсө тиштебес.* (табышмак) Түз орун тартип боюнча бөл сүйлөмдөгү аныктооч төмөнкүдөй жайгашмак: *Кишенебес, отту көрсө тиштебес бир атым бар.*

в) Аныкталгычтын кыймылдык сынын, кыймылдык көрүнүшүн билдирет: 1) *Көкөлөп уча алат, ызылдап обон салат, тастайган такырдан кыпкызыл суу алат.* (табышмак) 2) *Суксуйган узун мойну бар, саймалап кийген тону бар.* (табышмак)

г) Аныкталгыч заттын эч кандай кошумча маанилери жок, жөнөкөй гана орунга байланышкан кыймылдык белгисин көрсөтөт: 1) *Аттаган жери атандай, баскан жери бармактай, оттогон жери оймоктой, качып жүрөт карматпай.* (табышмак) 2) *Кабагы күндүз ачык, түндө жабык, тартып турат жакындасаң, оозун ачып; жолобой кое турган чамасы жок, адамзат кутула албас, андан качып.* (табышмак)

д) Баштала элек кыймыл-аракетти, же дайыма болуучу аракетти аныкталгыч заттын белгиси катары туюндурат: 1) *Тону бар, кьерине чапаны жок, муруту бар, сакалы жок, пайдасы үй ичинен табылган соң, талаага барып келер сапары жок.* (табышмак) 2) *Жер түбүндө желер тап бар.* (табышмак) 3) *Быш-быш-быш булак, быш булактын үстүндө*

кайнар булак, кайнар булак кара кыя, кара кыя үстүндө кара токой. (табышмак)

е) Атоочтуктар толук маанилүү башка сөздөр, көбүнчө ар кандай жөндөмөдөгү зат атоочтор менен ажырагыс түрдө тизмектелип айтылып, аныктоочтук милдет аткарганда деле аныкталгыч менен ыкташуу жолу боюнча байланышат да, аныкталгычтан мурда орун алат. Мындай атоочтук түрмөктөр, жогоруда эскертилгендей, аныкталгычтын кыймыл-аракеттик белгиси ким тарабынан жасалгандыгын, же затка жалпы эле мүнөздүү болгон белгини, же заттын сөз жок аткарыла турган белгисин, кээде аткарууга мүмкүн болгон белгилерин, ал тургай турмушта болбой турган, ишке ашпаган белгини да билдирсе, айрым учурларда заттын кыймылдык туруктуу белгисин, же дайыма кайталанып туруучу аракеттик белгисин туюндурат. Атоочтук түрмөктөр керсетүлгөн кыймылдык бул белгилердин бардыгын мезгилге, чакка байланыштуу билдирет: 1) **Колу-буту таңылган он чакты адам чаңга окшоп жаткан эле.** («АТ») 2) **Эртеден бери аялына темир маасы тигип жаткан Төлөккө кайрылды.** (жомок) 3) **Ата-бабалар түзгөн асыл мурастарды эч качан кийинки урпактар кемсинтишкен эмес.** («КМ») 4) **Бирок эч кимисинен көңүл жылытар тыңгылыктуу ачык нерсе уга албадым.** (Ш.С.) 5) **Жарды болор жигит эринчээк болот.** (макал) 6) **Биз иштей турган иштер али көп.** (К.Б.) 7) **Аргымак айгыр кече алгыс агын суудан кечмек бар.** (А.Ос.) 8) **Далай адам чыдагыс азаптарды да көрдүк.** (К.Ж.) 9) **Балык кармоочу торлорун кургатууга жардам берүүгө болор эле.** (Л.Ка.) 10) **Бул бечаранын муңдуу зарына жооп берүүчү жсан табылар бекен?!** (Т.С.) 11) **Ал келгенде, кыжыры кайнап турчу Салиман күн өткөн сайын эмнегедир аны көп эстей турган болду.** (Ш.Са.)

7. Тактоочтор да сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткарат. Бирок бул милдетте тактоочтун бардык түрлөрү эмес, аныкталгыч зат менен айкашкан сан-өлчөм, айрым сын-сыпат тактоочтор гана кездешет. Мындай аныктоочтор тактоочтун ушул түрлөрүнүн семантикалык маанилерине жараша аныкталгычка белги болуп түшөт: 1) **Этегим толо көп чүкө, ортосунда бир сака.** (табышмак) 2) **Көк майсаңдуу жер ачылды, көп эле бермет чачылды.** (табышмак) 3) **Баятан бери унчукпай келе жаткан орус келин тигиге кошулуп, кыргызча бир макал айтты эле, Ташболот кызара түштү.** («ЛДЖ»)

8. Чакчылдар жана чакчыл түрмөктөрдөн уюшулган аныктоочтор да кездешет. Бирок мындай аныктоочтор кыргыз тилинде аз колдонулат.

Чакчылдар жана чакчыл түрмөктөр аныкталгыч зат менен айкашып, аныктоочтук милдет аткарганда, негизинен, өлчөмдүк, аз да болсо, сапаттык маанилерди билдирет: 1) **Алдым толо кызыл алма, байыр болсоң, баарын карма.** (табышмак) 2) **Гүлдүр-гүлдүр-гүлдүрсүн, мойнуң толо ак мончок, Болотбайдын кызысың, гүлдүргүп-гүлдүргүп.** (табышмак) 3) **Ачыла элек сандыкта бычыла элек кундуз бар.** (табышмак)

9. Аныкталгыч зат менен айкашкан «бар», «жок» деген сөздөр аркылуу уюшулган ажырагыс тизмектер, кээде ушул эле сөздөр зат ордуна колдонулуп, илик жөндөмөнүн мүчөсүн кабыл алганда, аныктоочтук милдет аткарат да, аныкталгычта болгон, же болбогон заттык белгини билдирет: 1) **Бардын жогу болбо.** (макал) 2) **Бардын колу узун.** (макал) 3) **Короодо жүрөт жаш бала, укмушта мындай жок бала, эгиндин ээсин кыйкырткан тартиби жок шок бала.** (табышмак) 4) **Эбен деди, эбен деди, Эбен жайлап, биздин эл төмөндөдү. Сөөгү жок бир куш бар, анын атын эмне деди?** (табышмак)

10. Тууранды сөздөрдөн уюшулган аныктоочтор зат атооч менен айкашып, ал жандуу, жансыз заттардан чыккан табышты белги катары көрсөтөт. 1) **Кыңгыр-кыңгыр үнү бар, чычкан кирчү ийни бар.** (табышмак) 2) **Зуур-зуур барабан алтын такадан күмүш кадаткан.** (табышмак) 3) **Дүүр-дүүр дүкүлдөк келет, эшикти кара ким келет?..** (табышмак).

Аныктоочтун грамматикалык түзүлүшү

Сүйлөм тутумунда аныктооч мүчө грамматикалык эки түрдүү түзүлүштө колдонулат: а) ж ө н ө к ө й жана б) тутумдаш түзүлүштө.

Аныктоочтун милдетин толук маанилүү жөнөкөй сөз, же лексикалык бир эле мааниси бар татаал сөздөр аткаrsa, жөнөкөй түзүлүштөгү аныктооч деп аталат.

Жөнөкөй түзүлүштөгү аныктоочтун милдетин жөнөкөй жана татаал сын, сан, зат атооч, ат атооч, атоочтук ж. б. аткарат: 1) **Аңгаракай тону бар, кодуракай бою бар.** (табышмак) 2) **Сары ала бээм кудукка түштү... (табышмак) 3) Алты төө-**

дө ашым бар, ачыksam да жей албадым; тогуз төөдө тонум бар, тоңсом да кие албадым. (табышмак) 4) **Адамдын акылы ааламды баш ийдирет.** (макал) 5) **Ысык-Көлдөй жер дүйнөдө аз.** (М.Ау.) 6) **Ыйлаган бала сооронот.** (лакап) 7) **Бакырып жаткан төөнүн оозунан жин чачырады.** (К.Ж.)

Толук маанилүү сөздөрдүн, же толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн ажырагыс тизмектери жана фразеологизмдер аныктоочтун милдетин аткаrsa, т у т у м д а ш т ү з ү л ү ш т ө г ү а н ы к т о о ч деп аталат.

Тутумдаш аныктоочтор төмөнкү сөздөрдүн ажырагыс тизмегинен жана фразеологизмдерден уюшулат:

а) Барыш жөндөмөсүндөгү зат атооч + сын атооч: **Жоголуп кышта, жазында келет; жодурап таңшып, сайрап да берет, огородду айланып учуп, өсүмдүккө зыян курттарды терет.** (табышмак)

б) Чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атооч +сын атооч: 1) **Албарстыдан коркунучтуу түрү бар, бакырса адам коркор үнү бар.** (табышмак) 2) **Букардан келген мунаажын, куйругу чолок кунаажын.**

в) Сын атооч + атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч + сын атооч: **Жомок, бир жомок, толгон ай жомок, акылдуу киши ачкыдай жомок, акылсыз киши качкыдай жомок.** (табышмак)

г) Сан атооч + сын атооч: **Бир чынынын ичинде эки түрдүү суу бар: бири – бирине кошулбайт.** (табышмак)

д) Сан атооч + зат атооч: **Эки катар таш койдум, кызыл өгүзүмдү бош койдум.** (табышмак)

е) Ар башка жөндөмөлөрдөгү зат атооч, ат атооч + атоочтук: 1) **Аякка өтөт чай – чай, биякка өтөт чай – чай, муну тапкан кишиге жүз жыйырма тай – тай.** (табышмак) 2) **Эртең менен эрте туруп, кол жетпес жерге таш ыргыттым.** (табышмак)

ж) Зат атооч + жардамчы атооч + зат атооч + атоочтук: **Карныктын өзү – көзүнүн ары жагынан арамдыгы көрүнүп турган сүйкүмсүз киши.** (М.Э.)

з) Зат атооч + зат атооч + атоочтук: **Азоо го, мунуң жонуна ээр токулган ат эмес.** (К. Юд.)

и) Ат атооч + тактооч + зат атооч + атоочтук: **Мен кече шаардан көргөн киши – так ушул.** («ЛЖ»)

к) Тактооч + зат атооч + атоочтук + зат атооч + атоочтук +

зат атооч + кызматчы сөз + зат атооч + сын атооч + атоочтук:
Кечээ колго түшкөн киши билдирген кабар жалган эмес экендигине көзү толук жеткен Темир аттанып кетти. (Т.С.)

Атоочтуктар аркылуу уюшулган ажырагыс тизмектердин структурасы эң эле ар түрдүү.

л) Толук маанилүү сөздөр + кызматчы сөздөр: 1) *Жер жүзүндө жандуунун эң керектүү заты бар...* (табышмак) 2) *Муун – муун муунчак, муун сайын түйүнчөк...* (табышмак)

м) Фразеологизмдер: 1) *Байкушум менин, кирпигине кир жугузбаган адам элең, эмне болгонсуң?* (К.Ж.) 2) *Тоюңарга бээ союп, кемегенерден май агып жаткан күнү эгин сурап, силерге келип олтурам.* (К.Ж.)

Жандама мүчө

Аныкталгычтан кийин орун алып, анын түрдүү белгилерин касиеттерин билдирүүчү аныктоочтун өзгөчө түрү ж а н д а м а м ү ч ө деп аталат: 1) *Шакирт жыгаччы, келиндерди чочутканына маашыркап, каткыра күлдү.* (Т.С.); 2) *Эл жатса да, Элеман акемдин эки уулу жатпайт.* (табышмак)

Жандама мүчөнүн кыргыз тил илиминде аталышы (термини), системалуу жайгаштырылышы түрдүүчө берилип жүрөт: кээ бири аны «жандооч мүчө» деген термин менен берсе (А. Жапаров), айрымдары «жандамалуу түшүндүрмө мүчө», ошонун эле бир түрүн «түгөйлүү түшүндүрмө мүчө» деп аташат (Ы. Жакыпов, А.Турсунов ж.б.); жандама мүчө кыргыз тилинин айрым грамматикаларында «Аныктооч» деген темада каралып келсе (А.Жапаров), айрым грамматикаларда жана монографиялык эмгектерде (Ы. Жакыпов, М. Мураталиев, А. Турсунов ж.б.) аны аныктоочтон бөлүп, обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр менен (обособленные члены предложения) бирге берип жүрүшөт. Бул, албетте, туура эмес. Чындыгында, жандама мүчөнү «Аныктооч» деген жалпы темада гана кароо керек, анткени ал – аныктоочтун эле өзгөчө бир түрү.

Азыркы түрк тилдеринде, алардын катарында кыргыз адабий тилинде да жандама мүчөнүн эки түрү бар: а) байыркы түрү жана б) орус тилинен оошуп кирген жаңы түрү. Жандама мүчөнүн бул эки түрү тең аныкталгычка белги болуудагы

маанилери, аныкталгычка карата орун алуу тартиби боюнча кадыресе аныктоочтордон айырмалуу. Мисалы, кадыресе аныктоочтор аныкталгычтын сапатын, түрдүү белгилерин көрсөтүп, түз орун тартип боюнча андан (аныкталгычтан) мурда жанаша орун алып, ыкташа бекем байланышып турат. Ыкташуу жолу боюнча байланышкан кадыресе аныктоочтор сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү кабыл албайт, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр аныкталгычка гана жалганат: *алтын саат – алтын сааттын – алтын саатка; жакшы адам – жакшы адамда – жакшы адамдан; ырдаган бала – ырдаган баланын – ырдаган балага; үч китеп – үч китепке – үч китептен* ж.б.

Аныктоочтун өзгөчө түрү болуп эсептелген жандама мүчө көндүм болгон түз орун тартип боюнча аныкталгычтан кийин орун алат. Бирок анын мындай багыта орун алуусу туруктуу эмес. Жагдайга, талапка жараша аныкталгычтан мурда да жайгаша берет: *Манас баатыр – баатыр Манас, Асан уста – уста Асан, Бактыбек мугалим – мугалим Бактыбек* ж.б.

Жандама мүчө аныкталгычтан кийин орун алгандыктан, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр аныкталгычка эмес, жандама мүчөгө уланат: *Калый комузчу – Калый комузчунун – Калый комузчуга* ж.б.

Жандама мүчөлөр аныкталгычка белги болуп колдонулуш мүнөзү боюнча аныктоочтон айырмалуу. Аныктоочтун сөз болуп жаткан өзгөчө түрү аныкталгычтын кесибин (*учкуч, мугалим*), мүнөзүн (*тентек, баатыр*), жолдоштук, жакындык, алыстык, туугандык, ж.б. катышын (*Асан дос, Жаркын эже, Ашым желмогуз, Касым байке* ж.б.), кыскасы, аныкталгычтын нерселик, заттык мүнөздөмөсүн билдирет.

Кадыресе аныктооч менен аныкталгычтын айкашында анын эки түгөйүнүн тең милдетин арбашка сөз түркүмдөрү аткара берет. Ал эми жандама мүчө менен аныкталгычтын милдетин, негизинен, зат атоочтор аткарат: аныкталгыч көбүнчө адам аттарынан болот да, жандама мүчө адамга карата колдонулуучу, б. а., адамды жалпы туюндуруучу зат атоочтордон, азыраак колдонулса да, ушундай эле мааниде колдонулган сын атоочтордон болот.

Сүйлөм тутумунда жандама мүчөлөр, негизинен, адам аттары менен бирге колдонулуп, төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

а) Адамдын кесибин: *Жанузак жылкычы* өмүр бою Бир-назар байдын колунда жүрдү. (жомок)

б) Адамдын өнөрүн: Жеңижок акын көп учурда динге байланыштырып ырдап жеңчү экен. (уламыш)

в) Адамдын кызмат даражасын: Касымкул директор бир чарбаны жыйырма беш жылдан ашык башкарып, эми ардактуу дем алууга чыкты. («КМ»)

г) Аныкталгычтын жаш өзгөчөлүгүн: Жадаса, Айымжан байбиче да Самтырга кол берип, жалынып-жалбарды. (Т.С.)

д) Адамдын жакындык, алыстык даражасын: Анатай атын бүгүн чечекейин чеч жарылып тураган кези окшобойбу ... (ЛЖ)

е) Адамдын кайратын: Манас баатыр кырк чорону чогултту. (“Манас”)

ж) Адамдын мүнөзүн билдирет. Мындай учурда жандама мүчөлүк милдетти сын атоочтор да аткара берет: Жанагы Кирман тентек, кудайды унутуп, карыны көзгө илбей, Телибай болду эле. (Т.С.)

з) Адамдын социалдык абалын: Муса дыйкан – ушул айылда биринчи жыгач буурсун жасаган адам. (А.Т.)

Жандама мүчөнүн орус тилинен оошуп кирген жаңы түрүнүн аныкталгычка карата алган орду туруктуу. Ал дайым аныкталгычтан кийин орун алат: инженер-механик, инженер-новатор, куруучу-бетончу ж.б. Мындай жандама мүчөнүн өзгөчө бөтөнчөлүгү бар. Ал аныкталгыч менен кош айтылып, анын кошума кесибин, кошумча маанисин билдирет да, сүйлөмдө аныкталгыч менен бирге синтаксистик бир милдетти аткаралат: 1) *Солдат – саперлор суу каналынан табылган миналарды ээн токойго жеткиришти.* (ЛЖ) 2) *Жумушчу - новаторлордун сунуштары өндүрүшкө киргизилүүдө* (СК)

Толуктооч

Толуктооч – сүйлөмдүн баяндоочунун, негизинен, этиштик баяндоочунун зонасына кире турган айкындооч мүчө. Ал сүйлөмдүн баяндоочу билдирген кыймыл-аракет багытталган заттын, окуянын атын билдирүү менен, анын (кыймыл-аракеттин) маанисин толуктап турат. Толуктоочтун сүйлөмдө колдонулуш зарылдыгы мына ушуну менен шартталат. Ушул негизде толуктооч айкындооч мүчөлөрдүн системасында өзгөчө орунду ээлейт да, көпчүлүк учурда сүйлөмдүн структуралык маанилүү элементи болуп саналат: 1) Койчулар түрлүү көп айтат: «кош» деген сөздү көп айтат. (Б.С.) 2) Асмандан

күндөй жаркыган айланам **сенден**, партиям. **Антымды** менин кабыл ал, аз болсо дагы тамчыдан. (Б.С.)

Берилген мисалдарда *кеп, сөздү, сенден, антымды* деген сөздөр заттын (объектинин) атын атап, *айтат, айланам, кабыл ал* деген кыймыл-аракетти билдирүүчү баяндоочтордун маанилерин толуктап турат. Бул сүйлөмдөрдөгү толуктоочтук милдет аткарган зат атооч, ат атооч сөздөрдү катыштырбай коюуга болбойт. Эгер алар айтылбай калса, башкаруучу баяндоочтун мааниси гана эмес, бүтүндөй сүйлөмдүн мааниси кемип, ой толук болбой калат.

Сүйлөм тутумунда толуктооч жалаң гана кыймыл-аракеттик мааниси бар сөздөр менен грамматикалык байланышта болот деп түшүнүүгө болбойт, аз да болсо сүйлөмдүн толуктооч мүчөсү атоочтук (зат, сын, сан атоочтор) жана тактоочтук баяндоочторго багынычтуу болуп колдонула берет. Толуктоочтор мындай учурда деле багындыруучу атоочтук, тактоочтук баяндоочтордун маанилерине толуктоо киргизип, аларга объект болуп түшкөн заттын, окуянын, атын атап турат: 1) *Айбанаттар жөнүндө айтылган жомоктордо айбандардын, канаттуулардын адамча сүйлөгөнү кичинекей балдарга чын, чоңдорго калп.* (С.Ма.) 2) *Чаңкаганда ичкен суу шекерден таттуу.* (санжыра) 3) *Алганга аз, бергенге көп.* (макал)

Сүйлөм тутумунда толуктооч багындыруучу сөз менен, негизинен, башкаруу жолу боюнча байланышат. Алардын башкаруу жолу боюнча байланышынын өнүмдүү каражатты барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү (синтетикалык каражат) жана толуктоочтук милдет аткарган затка тизмектеле айтылган жандоочтор (аналитикалык жол деп да айтылат) болуп эсептелет:

1) **Ачууну** акыл басат. (макал) 2) **Адам адамга** дос. (накыл сөз) 3) **Башыңдан** ким сыласа, машаягың – ошо. (макал) 4) **Жоргочон** менен жол жүрбө. (макал)

Кыйыр жөндөмөлөрдүн биринде туруп, этиштик, же атоочтук баяндоочтор менен катышта болгон жана алардын маанилерин толуктоо иретинде айтылган затты (объектини) атап көрсөткөн айкындооч мүчө т о л у к т о о ч деп аталат.

Толуктооч башкаруучу сөз (баяндооч) менен болгон катышына, грамматикалык формасына жана башкаруучу сөз

менен башкарылуучу сөздүн (толуктоочтун) грамматикалык -семантикалык мүнөзүнө негизделип, эки түргө бөлүнөт: 1) тике толуктооч жана 2) кыйыр толуктооч.

Толуктоочтун башкаруучу сөз менен болгон катышы дегенде кыймыл-аракеттин (башкаруучу этиштик баяндоочтогу кыймыл-аракеттин) объектиге (толуктоочко) толук, жарым-жартылай таралышын, же багытталган гана болушун түшүнүү керек. Грамматикалык формасы дегенде толуктоочтун кайсы жөндөмдө (барыш, табыш, жатыш, чыгыш, жөндөмөлөрү) экендиги эске алынат. Ал эми толуктооч менен башкаруучу сөздүн грамматикалык – семантикалык мүнөзү дегенде алардын – толуктооч менен башкаруучу сөздүн (баяндоочтун) – сөз түркүмдөрүнө болгон катышын, ар бир конкреттүү учурдагы семантикасын эске алуу керек. Башкаруучу сөз (атоочтук жана этиштик баяндоочтор) өздөрүнүн семантикасына ылайык белгилүү бир жөндөмдөгү объект менен гана байланыш түзө алат. Өз кезегинен толуктооч да, биринчиден, кандай сөз түркүмүнөн уюшулгандыгына негизделсе, экинчиден, анын (толуктоочтун) кабыл алып турган формасы башкаруучу сөздүн семантикасынын талабынан келип чыгат. Ошентип, алардын катышы, байланышы биримдик абалда турат, б.а., толуктоочту ич ара классификациялоодо жогорку белгилер биримдикте каралат.

Кыргыз тил илиминде – айрым монографиялык эмгектерде (М. Мураталиев, А. Турсунов), бардык грамматикаларда – толуктоочту экиге бөлүп келише, бул маселени атайын иликтеген айрым изилдөөчүлөр үчкө бөлүп карайт (К. А. Жапарова). Кийинки изилдөөчүнүн көз карашы боюнча толуктооч ич ара тике толуктооч, кыйыр толуктооч жана жандоочтор тизмектеле айтылуу менен уюшулган толуктооч болуп үчкө бөлүнөт. Ал эми жалпы түркологияда, орус тили илиминдеги сыяктуу эле, толуктоочту жогоркудай эки түргө бөлүп жүрүшөт. Жандоочтордун тизмектеле айтылышы менен уюшулган толуктоочтор түркологияда кыйыр толуктооч катары каралып жүрөт.

Тике толуктооч

Толуктоочтук милдет аткарган сөздөр менен аны башкарып турган этиш сөздөрдүн карым-катышы түрдүүчө болот. Кээ бир этиштеги кыймыл-аракет ал затка да өтөт. Мындай

этиштер маанилери боюнча өтмө этиштер болот да, ал толуктооч (объект) болуп түшкөн заттын табыш жөндөмөдө турушун талап кылат.

Сүйлөм тутумунда өтмө этиштик баяндооч менен байланышып, кыймыл-аракет түздөн-түз багытталган затты көрсөткөн айкындооч мүчө тике толуктооч деп аталат:
1) *Байдын малын аяба, анткени ал кедейлердин маңдай теринен табылган.* (С.Ма.) *Турмушту ак ниеттиктен артык эч нерсе көркүнө чыгара албайт.* (Л.Т.) 3) *Индиянын зоопаркынын биринде жасайы иттин таңкаларлык тукумун кезиктирүүгө болот.* («Кызыктар») Бул мисалдарда табыш жөндөмөсүндөгү тике толуктооч менен өтмө этиштик баяндоочтордун айкаштары төмөнкүлөр: *малын аяба, турмушту чыгара албайт, тукумун кезиктирүүгө болот.*

Ошентип, кыргыз тилиндеги тике толуктоочтун грамматикалык формасы табыш жөндөмөсү болуп эсептелет. Тике толуктоочтун грамматикалык структурасы мына ушул табыш жөндөмөсү менен байланышкан.

Кыргыз тилинде өтмө этишке байланышкан тике толуктооч табыш жөндөмөдө туруп, же табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганбай туруп деле айтылган учурлары кездешет. Ал учурлардын колдонулушунун грамматикалык-стилистикалык нормалары бар.

Тике толуктоочко табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганып айтылышы, же жалганбай айтылышы – түрк тилдеринин синтаксисиндеги татаал маселе. Ошондуктан түркологдор бул маселеге да көбүрөөк көңүл буруп келе жатышат. Кээ бир окумуштуулар бул көрүнүштү тилде белгилүүлүк (определенность) жана белгисиздик (неопределенность) категорияларын билдирүүнүн ыкмасы катары карашса (Д. Г. Киекбаев), айрымдары мүчөнүн (- ды) жалганышын, же жалганбай айтылышын жекече учурлардын гана бири катары эсептешет (Алтай тилинин грамматикасы. - Казань: 1869). Көпчүлүк түркологдор бул маселени, тике толуктоочтун мүчөлүү жана мүчөсүз колдонулушун, башкаруучу этиштин табияты, субъективдүү жагдайлар жана грамматикалык факторлор менен байланыштуу деп эсептешет (Э. В. Севортян, Ы. Жакыпов, А. Жапаров, М. Балакаев ж.б.). Айрым окумуштуулар белгилүүлүк жана белгисиздик категорияларын дагы тереңдетип, аны жекелик жана коллективдүүлүк деген түшүнүктөр менен байланыштырат (Н. К. Дмитриев).

Жогоруда айтылгандардан тышкары тике толуктоочтун табыш жөндөмөдө турушу, же мүчөсүз айтылышы анын (тике толуктоочтун) милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүнүн жалпы жана конкреттүү маанилери (жалпы аттар менен энчилүү аттарды эске алуу керек), зат атооч, ат атоочтон башка сөз түркүмдөрүнүн (сын, сан атооч, атоочтук) белгилүү бир жагдайда зат ордуна колдонулушу, б.а., субстантивация кубулушуна дуушар болушу, тике толуктоочтун орун алуу багыты (башкаруучу өтмө этиштин дал алдынан жанаша орун алышы, же баяндоочтун, ээнин зонасындагы башка айкындооч мүчөлөрдөн мурда орун алышы, б.а., өтмө этиштен обочо орун алышы) ж.б. факторлор менен да байланыштуу.

Тике толуктоочко табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганбай айтылса, түз орун тартип боюнча ал дайыма багындыруучу өтмө этиштин дал алдында жанаша жайланышат. Мындай толуктоочтун милдетин, негизинен, заттардын түрүнө, тобуна коюлган жалпы аттар аткарат. Ошол себептүү мүчөсүз айтылган тике толуктоочто дайыма жалпы маани болот: 1) *Мен жаш кезимден мал бактым.* (М.Э.) 2) *Өзүн башкара билген абам эл башкара билет.* (Ф. Вольтер) Бул мисалдардагы мүчөсүз айтылган тике толуктоочтун орду туруктуу, анын ордун мүчө жалгабай туруп өзгөртүүгө болбойт: 1) *Мал мен жаш кезимден бактым.* – *Мен мал жаш кезимден бактым* ж.б. Өзгөртүлгөн бул варианттар кыргыз тилинин стилдик нормасына ылайык келбейт. Эгерде ушул эле тике толуктоочко табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганса, анда анын ордун стилдин талабына ылайык түрдүү багытта өзгөртүүгө болот: *Малды мен жаш кезимден бактым.* – *Мен малды жаш кезимден бактым.* – *Мен жаш кезимден малды бактым.* – *Мен жаш кезимден бактым малды.* Бул сүйлөмдөрдө тике толуктоочтун орду өзгөрүү менен бирге, андагы синтаксистик басым (логикалык басым) гана өзгөргөн.

Азыркы кыргыз тилинде табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганбай айтылган чектелүү гана сандагы ажырагыс тизмектер кездешет. Андай ажырагыс тизмектердин бир түгөйүн мүчөсүз колдонулган тике толуктооч сыяктанган зат атоочтор, экинчи түгөйүн *сал, эт, де, кыл* ж.б. көмөкчү милдеттеги этиштер аткарат: *кулак сал, жардам эт, үн сал, ырайым кыл, жакшылык кыл, бала де* ж.б. Мындай ажырагыс тизмектердин түгөйлөрү маани жагынан бири-бири менен

ширешип, абдан тыгыз биримдикке айланып кеткендиктен, сүйлөм тутумунда синтаксистик бир гана милдетти аткарат: 1) **Кулак сал айткан кебиме ...** («Манас») 2) **Айланайын чырагым, бул бей – бечараларга жардам эт, жакшылыгыңды аяба.** (А. Токомбаев) 3) **Урматтуу, адилеттүү таксыр, сиздин астыңызга чөгөлөп, кулдук уруп, кечирим сурап жатпайбы, ырайым кылыңыз.** (К. Жантөшев) 4) **Ата-эне балам дейт, а бала да балам дейт.** (макал) Бул мисалдардагы **кулак сал, жардам эт, кечирим сурап жатпайбы, ырайым кыл, балам дейт** деген ажырагыс тизмектер бүтүндөй турпаты менен тутумдаш түзүлүштөгү баяндоочтук милдетти аткарып турат.

Тике толуктоочтун милдетин конкреттүү мааниси бар энчилүү аттар аткарса, сүйлөм тутумунда ага дайыма табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганып айтылат: 1) **Алдына алып, Ажарды маңдайынан сылады.** (К.Б.) 2) – **Нурбай, сен кайда кеттиң, ботом! – деп Чукөбай Нурбайды таң калгансып карады** (К.Б.)

Тике толуктоочтун милдетин ат атоочтор аткарган учурда да, ага табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганып айтылат, анткени ат атоочтордо дайыма так, конкреттүү маани болот.

Ат атоочтор зат ордуна туш келди эле колдонула бербейт. Байланыштуу айтылган текстте мурда белгилүү болгон, аты аталган затты улам кайталай берүүдөн четтөө максатында ал ат атооч менен алмаштырылат. Ошентип, зат ордуна колдонулган ат атооч так, белгилүү мааниге ээ болуп калат: 1) **Эл арасына: «Атадан жалгыз бала эле, адилет жүргөн жан эле. Гүлсана ишти куп кылды, аны аңдаган душман жым тынды», - деген сөз тарады.** («Гүлсана») 2) **Шагы сынып, Айзада томсоруп отуруп калды. Эшим аны коркуп тиктеди.** (Т. К.)

Тике толуктоочтун милдетин аткарган зат атооч жалпы мааниде айтылса, бирок анын өзүнө тиешелүү белгисин туюндурган аныктоочу болсо, тике толуктоочко көбүнчө табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганып берилет: 1) **Өз кемчилигинен арылбаган адам башкалардын кемчилигин көрө албайт.** (накыл сөз) 2) **Акылдуу адамдарды мазактоо – начар адамдардын касиети.** (накыл сөз) Бул сүйлөмдөрдөгү тике толуктоочтордун арбирине тиешелүү аныктоочтору бар: **башкалардын кемчилигин, акылдуу адамдарды.**

Тике толуктоочтун милдетин зат ордуна колдонулган (субстантивацияланган) сын атооч, сан атооч, атоочтуктар,

Жогоруда айтылгандардан тышкары тике толуктоочтун табыш жөндөмөдө турушу, же мүчөсүз айтылышы анын (тике толуктоочтун) милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүнүн жалпы жана конкреттүү маанилери (жалпы аттар менен энчилүү аттарды эске алуу керек), зат атооч, ат атоочтон башка сөз түркүмдөрүнүн (сын, сан атооч, атоочтук) белгилүү бир жагдайда зат ордуна колдонулушу, б.а., субстантивация кубулушуна дуушар болушу, тике толуктоочтун орун алуу багыты (башкаруучу өтмө этиштин дал алдынан жанаша орун алышы, же баяндоочтун, ээнин зонасындагы башка айкындооч мүчөлөрдөн мурда орун алышы, б.а., өтмө этиштен обочо орун алышы) ж.б. факторлор менен да байланыштуу.

Тике толуктоочко табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганбай айтылса, түз орун тартип боюнча ал дайыма багындыруучу өтмө этиштин дал алдында жанаша жайланышат. Мындай толуктоочтун милдетин, негизинен, заттардын түрүнө, тобуна коюлган жалпы аттар аткарат. Ошол себептүү мүчөсүз айтылган тике толуктоочто дайыма жалпы маани болот: 1) *Мен жаш кезимден мал бактым.* (М.Э.) 2) *Өзүн башкара билген адам эл башкара билет.* (Ф. Вольтер) Бул мисалдардагы мүчөсүз айтылган тике толуктоочтун орду туруктуу, анын ордун мүчө жалгабай туруп өзгөртүүгө болбойт: 1) **Мал мен жаш кезимден бактым.** – **Мен мал жаш кезимден бактым** ж.б. Өзгөртүлгөн бул варианттар кыргыз тилинин стилдик нормасына ылайык келбейт. Эгерде ушул эле тике толуктоочко табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганса, анда анын ордун стилдин талабына ылайык түрдүү багытта өзгөртүүгө болот: **Малды мен жаш кезимден бактым.** – **Мен малды жаш кезимден бактым.** – **Мен жаш кезимден малды бактым.** – **Мен жаш кезимден малды.** Бул сүйлөмдөрдө тике толуктоочтун орду өзгөрүү менен бирге, андагы синтаксистик басым (логикалык басым) гана өзгөргөн.

Азыркы кыргыз тилинде табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганбай айтылган чектелүү гана сандагы ажырагыс тизмектер кездешет. Андай ажырагыс тизмектердин бир түгөйүн мүчөсүз колдонулган тике толуктооч сыяктанган зат атоочтор, экинчи түгөйүн **сал, эт, де, кыл** ж.б. көмөкчү милдеттеги этиштер аткарат: **кулак сал, жардам эт, үн сал, ырайым кыл, жакшылык кыл, бала де** ж.б. Мындай ажырагыс тизмектердин түгөйлөрү маани жагынан бири-бири менен

ширешип, абдан тыгыз биримдикке айланып кеткендиктен, сүйлөм тутумунда синтаксистик бир гана милдетти аткарат:

1) **Кулак сал айткан кебиме ...** («Манас») 2) **Айланайын чырагым, бул бей – бечараларга жардам эт, жакшылыгыңды аяба.** (А. Токомбаев) 3) **Урматтуу, адилеттүү таксыр, сиздин астыңызга чөгөлөп, кулдук уруп, кечирим сурап жатпайбы, ырайым кылыңыз.** (К. Жантөшев) 4) **Ата-эне балам дейт, а бала да балам дейт.** (макал) Бул мисалдардагы **кулак сал, жардам эт, кечирим сурап жатпайбы, ырайым кыл, балам дейт** деген ажырагыс тизмектер бүтүндөй турпаты менен тутумдаш түзүлүштөгү баяндоочтук милдетти аткарып турат.

Тике толуктоочтун милдетин конкреттүү мааниси бар энчилүү аттар аткарса, сүйлөм тутумунда ага дайыма табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганып айтылат: 1) **Алдына алып, Ажарды маңдайынан сылады.** (К.Б.) 2) – **Нурбай, сен кайда кеттиң, ботом! – деп Чукөбай Нурбайды таң калгансын карады** (К.Б.)

Тике толуктоочтун милдетин ат атоочтор аткарган учурда да, ага табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганып айтылат, анткени ат атоочтордо дайыма так, конкреттүү маани болот.

Ат атоочтор зат ордуна туш келди эле колдонула бербейт. Байланыштуу айтылган текстте мурда белгилүү болгон, аты аталган затты улам кайталай берүүдөн четтөө максатында ал ат атооч менен алмаштырылат. Ошентип, зат ордуна колдонулган ат атооч так, белгилүү мааниге ээ болуп калат: 1) **Эл арасына: «Атадан жалгыз бала эле, адилет жүргөн жсан эле. Гүлсана ишти куп кылды, аны аңдаган душман жым тынды», - деген сөз тарады.** («Гүлсана») 2) **Шагы сынып, Айзада томсоруп отуруп калды. Эшим аны коркуп тиктеди.** (Т. К.)

Тике толуктоочтун милдетин аткарган зат атооч жалпы мааниде айтылса, бирок анын өзүнө тиешелүү белгисин туюндурган аныктоочу болсо, тике толуктоочко көбүнчө табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганып берилет: 1) **Өз кемчилигинен арылбаган адам башкалардын кемчилигин көрө албайт.** (накыл сөз) 2) **Акылдуу адамдарды мазактоо – начар адамдардын касиети.** (накыл сөз) Бул сүйлөмдөрдөгү тике толуктоочтордун арбирине тиешелүү аныктоочтору бар: **башкалардын кемчилигин, акылдуу адамдарды.**

Тике толуктоочтун милдетин зат ордуна колдонулган (субстантивацияланган) сын атооч, сан атооч, атоочтуктар,

тактоочтор аткарса, аларга дайыма табыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганып айтылат, анткени мындай учурда тике толуктоочто белгилүүлүк маанилери болот. Зат белгилүү болгон шартта гана аны башка сөздөр менен алмаштырууга мүмкүнчүлүк түзүлөт: 1) **Жакшыны сөз өлтүрөт, жаманды таяк өлтүрөт.** (макал) 2) *Билими толук минди жыгат, билеги жоон бирди жыгат.* (макал) 3) *Мамажунус отургандарды бир карап алды.* (К.Ж.) **Көптү билем десең, көп оку.** (макал)

Тике толуктооч мүчөлүү айтылса да, мүчөсүз айтылса да, өтмө этиш экөө табияты боюнча өз ара бекем байланышта, карым – катышта болот.

Өтмө этиштер, негизинен, адамдын иш-аракетин билдирип, түзүү, жасоо, сезимдик кабыл алуу, абалдын өзгөрүшү ж.б. маанилерди (сүйлөө, айтуу, иштөө, кесүү, жоюу, жоготуу, көрүү, сезүү, тыңшоо, жасоо, тигүү, жазуу, үйрөнүү ж.б.) билдирсе, анын тике объектиси да түрдүү мааниде колдонулат. Тике толуктоочтун да башкаруучу өтмө этишке карата түрдүү маанини билдириши анын милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүнүн, ажырагыс тизмектердин семантикасы менен байланыштуу.

1. а) Зат атоочтор табыш жөндөмөсүндөгү тике толуктоочтук милдет аткарганда, нерселик, буюмдук маанини билдирет жана ага кыймыл-аракет түздөн-түз багытталат. Зат атоочтук тике толуктооч ушул мааниде абдан көп колдонулат: 1) Жибектей жумшак жел көк **шиберди** ыргайт. (К.Бек.) 2) **Күлүктү** чабам, желдирем, камчы урбай катуу теминем. Жем – чөп жебейт бул буудан, суу да ичпейт бир ууртам. (табышмак)

б) Тике толуктоочтун милдетин аткарган зат атооч мейкиндик, орун – аралык мааниде болуп, аны башкарып турган этиш да кыймыл – багыт этиштерден болсо, тике толуктооч мейкиндик, орун – аралык маанидеги объектини билдирет: Дөң **жерди** тегиздеп чаптым, дөмпөйтүп жыгач чачтым, атка чиркеп таш кулаттым; жыгачым саман болду, жолдошум шамал болду, шуруга кабым толду. (табышмак)

г) Кош сөздөр тике толуктоочтун милдетин аткарганда, кыймыл-аракеттин түгөйлөшкөн, бир мааниге бириккен объектисин көрсөтөт: 1) *Уй курсак, тумшугу узун, бото мойнок, күйбөстөн* **өрт-жалынды** кечет ойноп, чакалап сууну берсе – ичет, кусат, ысапсыз, оюнда жок тоюп коймок. (табышмак)

д) Бири-биринен айырмаланган, бири-бирине окшобогон объектини билдирет. Мындай учурда тике толуктооч бир өңчөй түрүндө колдонулуп, аларды божомолдогуч байламталар байланыштырып турат. 1) *Кыйыктуу көйнөк кийген асыл таяк, көтөрсөм, тамчы – тамчы этек жаят; табияттын көз жашын, же аптабын өзүнө тосуп алат, мени аяп.* (табышмак)

е) Тике толуктооч өтмө этишке объектилик катышта болуу менен бирге, мезгилдик маанини да кошо билдирет. Мындай учурда тике толуктоочтун милдетин мезгилдик мааниси бар зат атоочтор аткарат: 1) *Далай түндү уйкусуз өткөрдүм.* (К.Ж.) 2) *Жолугушалы деп, биз бешимди болжолдук.* (К.Бек.)

ж) Өлчөмдүк, салмактык маанини билдирет: 1) *Ачка төө коко тикенди, чалгы менен чапкандай оттоп, бир тутамын бир сугунуп аймай берди.* (жомок) 2) *Эгин тазалоочу бу машинага эгин түтө турган эмес, бир тоннаны көз ачын-жумганча эле тазалап койду го.* («КМ»)

2. Сан – өлчөм жана айрым сын – сыпат тактоочтор зат ордуна колдонулуп, табыш жөндөмөсүндөгү тике толуктоочтун милдетин аткарганда, алар өз семантикасын да сактап турат. Ошондуктан мындай тике толуктоочтор башкаруучу өтмө этишке карата сыпат, өлчөм маанилерин билдирет: 1) – *Тартынбай айта бериңиз, тамашанын анча-мынчасын түшүнөбүз.* (К.Бек.) 2) *Көп окуган көптү билет.* (макал) 3) *Өңдогонду билбей кыйналып жатсак, тез-тезди айтат. Шаптырганды биз да билебиз.* («Ч»)

3. Тике толуктоочтун милдетин жактама, аныктама, шилтеме, сурама ж.б. ат атоочтор аткарат.

а) Жактама, шилтеме ат атоочтор белгилүү болгон, мурда аталган заттын ордуна колдонулат. Ошондуктан мындай ат атоочтук тике толуктоочтордо конкреттүү, так маани болот: 1) *Он эки бир тууган, аларды ким тууган?* (табышмак) 2) *Ханыча мени алып бар.* (жомок) 3) *Ой тобо, муну кандай уста кылды? Көрөт экен үйдө туруп тыштагыны...* (табышмак)

б) Сурама, аныктама ат атоочтор так эмес, жалпылаган, сууроо маанисиндеги объектини көрсөтөт: 1) *Алымдын аракетинен Каныбек бардыгын тааныды.* (К.Ж.) 2) – *Чоңойдуң, эми эмнесин түшүнбөйсүң?* (К.Ж.)

в) Айрым сурама ат атоочтук тике толуктооч орундук, мезгилдик маанидеги объектини билдирет: 1) *Каякты карап жатасың?* (Т.К.) 2) – *Качанкыны эске саласың? - ...* («АТ»)

4) Зат ордуна колдонулган сын атоочтор тике толуктоочтун милдетин аткарганда, өтмө этиштеги кыймыл-аракет тике тараган объектини көрсөтөт: 1) **Жакшыны жатым дебе, жаманды өзүм дебе.** (макал) 2) **Улууну урматта, кичүүнү сыйла.** (накыл сөз)

5) Зат ордуна колдонулган сан атоочтор тике толуктоочтун милдетин аткарганда, конкреттүү санды, жалпылоо маанисиндеги санды, же бүтүндүн бөлүгүн билдирет. Сан атоочтор абстрактуу мааниде туруп да тике объект боло алат: 1) **Онду бешке көбөйт, эми андан жыйырманы алып ташта...** (ариф.) 2) **Эң кенжебиз да онунчуну жакшы бүтүрдү.** («СК») 3) **Быйыл талаа жумушунун үчтөн бирин комсомолецтер бригадасы бүтүрдү.** («ЛЖ»)

6) Зат ордуна колдонулган кыймыл атоочтор, атоочтуктар тике толуктоочтун милдетин аткарганда, кандайдыр бир кыймыл процесси аталат жана ага башкаруучу өтмө этиштеги негизги кыймыл-аракет түздөн-түз багытталат: 1) **Койнуна катып каттарын, көрсөтөт кайда барарын.** (табышмак) 2) **Эзели курчанганын чечпейт, ичинен жыты кетпейт.** (табышмак) 3) **Сугат учурунда түнү менен иштөөнү чечтик.** («СК»)

Кыйыр толуктооч

Кыйыр толуктоочко башкаруучу этиштик баяндоочтогу кыймыл-аракет толук таралбайт. Сүйлөм тутумунда кыйыр толуктоочтор, негизинен, өтпөс жана өтмө этиштер менен, азыраак болсо да, атоочтук, же тактоочтук баяндоочтор менен багыныңкы байланыш түзө алат.

Өтпөс этиштерге көбүнчө ал-абалды (*жат, тур, отур, жур, айык*, ж. б.), мейкиндиктеги кыймылды (*чурка, бас, кел, кет, чык, кир* ж. б.), же бир абалдан экинчи абалга өтүүнү (*агар, кызар, ичкер, жумшар, тон, семир* ж.б.) билдирүүчү этиштер кирет. Бул сыяктуу этиштердеги кыймыл-аракет алардын маанисин толуктоочу затка (объектиге) толук өтпөстөн, б. а., тике толуктооч сыяктуу кыймыл менен ажырагыс биримдикти түзбөстөн, аларга (кыйыр толуктоочко) кыймыл-аракет багытталган гана болот.

Тике толуктооч сыяктуу эле кыйыр толуктоочтун да грамматикалык белгилүү формасы бар. Ал — барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү.

Тике толуктооч сыяктуу эле кыйыр толуктоочтун да милдетин аткаруучу лексикалык-грамматикалык негизги базасы — зат атооч, ат атооч: 1) **Азаматка эл – арка.** (макал) 2) **Арбасаң да, каргасаң да, отко, чокко кармасаң да, үмүт өлбөйт, карыбайт.** (насыят) 3) **Адам көңүлүнөн азат, тилинен жазат.** (макал) 4) **Баатыр жоодо таанылат, чечен доодо таанылат.** (макал)

Этиш жана атооч сөздөр менен багыныңкы байланышта туруп, андагы абалга жана кыймыл-аракетке түздөнтүз эмес, кыйыр түрдө объект болуучу затты билдирген айкындооч мүчө кыйыр толуктооч деп аталат.

Кыйыр толуктоочтун структуралык өзгөчөлүктөрү, негизинен, анын милдетин аткаруучу зат атооч, ат атоочтордун жана зат ордуна колдонулган сөздөрдүн семантикалык аркылдуулугу менен, башкаруучу этиш жана атооч сөздөрдүн ролу менен биримдик байланышта аныкталат.

Кыйыр толуктоочтор грамматикалык формасы боюнча бышыктоочко (орун, мезгил, себеп ж. б. бышыктоочтор), атоочтук баяндоочко да окшош келет, б. а., барыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндө сүйлөмдүн ушул үч мүчөсү тен кездешет.

а) Кыйыр толуктоочтор: 1) **Акылга көнбөгөн адам акыры азапка көнөт.** (макал) 2) **Аракеттен адат жаралат, адаттан мүнөз, мүнөздөн тагдыр жаралат.** (Тек.) 3) **Адамда жакшы ой да, жакшы тилек да болууга тийиш.** (Тек.)

б) Бышыктооч: **Японияда ич ооруларын дарылоо үчүн алты грамм салмактагы лаборатория жасашкан.** («И. жа.») 2) **Фрунзеден Пржевальскиге чейин киши таңуучу самолет 45 мүнөт, ал эми автобус 7—8 саат жол жүрөт.** («ЛЖ»)

в) Баяндооч: 1) **Адамдын тагдыры өзүнүн колунда.** (Л.Т.) 2) **Ме, булар сага го, кыязы.** (К.Ка.) 3) **Ал деле биздин айылдан.** (Ш.Абд.)

Сүйлөмдүн мындай окшош формадагы мүчөлөрүн бири-биринен айырмалоодо, эң негизгиси, сүйлөм тутумунда аларды грамматикалык жактан багындыруучу сөз (сүйлөм мүчөсү) менен болгон ички катышы биринчи планда каралат: багындыруучу сөз менен объектилик катышы, багындыруучу сөз менен бышыктоочтук катышы I жана багындыруучу сөз менен предикаттык катышы. Эгерде барыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөсүндөгү сөз (зат атооч) багындыруучу түгөйгө

объектилик катышта турса, анда ал заттын атын атоо менен, анын маанисин толуктайт. Эгерде ушул жөндөмөдөгү сөз багындыруучу түгөйгө бышыктоочтук катышта колдонулса, белгинин белгиси болуп, анын (багындыруучу сөздүн) мүнөзүн, сапатын, максатын, ордун, мезгилин, сан-өлчөмүн ж. б. билдирет. Эгерде сөз болуп жаткан жөндөмөдөгү түгөй багындыруучу сөз менен предикаттык катышта болсо, анда ал багындыруучу түгөйдүн (сүйлөм ээсинин) белгисинин (баяндоочтун) милдетин аткарат. Муну менен катар бул жөндөмөлөрдөгү сөздөрдүн сүйлөмдү уюштуруудагы, сүйлөмдүн структурасын түзүүдөгү кызматы да эске алынат: баяндооч сүйлөмдүн структурасын түзүүчү эң негизги баш мүчө экендиги белгилүү; айкындооч мүчөлөрдүн системасында толуктооч да сүйлөмдүн зарыл элементи болуп эсептелет; бышыктооч болсо — мүмкүнчүлүгүнө жараша, талап кылынган шартта, б.а., багындыруучу сөздүн кандайдыр бир белгисин көрсөтүү керек болгон шартта, колдонулуучу айкындооч мүчө. Сүйлөмгө катышып турган толуктоочту катыштырбай коюудан сүйлөмдүн жалпы мазмунунда мүчүлүштүк, зарыл мүчөнүн жоктугу байкалып турат. Ал эми сүйлөмгө бышыктоочту катыштырбай коюуда багындыруучу сөздүн белгиси так эмес болуп турат да, сүйлөмдүн жалпы мазмунуна анчалык таасир тийгизбейт.

Андан кийин барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү сөздөрдүн синтаксистик милдетин аныктоодо, биринчиден, алардын кайсы сөз түркүмүнөн экендиги, ушундан улам алардын лексикалык-семантикалык маанилери, экинчиден, ушул жөндөмөлөрдөгү сөздөрдү багындыруучу түгөйдүн сөз түркүмдөрүнө болгон катыштары (кайсы сөз түркүмү экендиги) жана алардын семантикасы да чоң роль аткарат. Үчүнчүдөн, бул жөндөмөлөрдөгү айкындооч мүчөлөрдү — толуктооч жана бышыктоочту — бири-биринен айырмалоого караганда формасы боюнча окшош болгон баяндоочту ажыратуунун грамматикалык дагы бир белгиси бар. Ал — орун тартиби. Көрсөтүлгөн жөндөмөлөрдөгү баяндоочтор көндүм болгон түз орун алуу багыты боюнча сүйлөмдүн эң акыркы аякталган чегинде жайгашат. Ал эми бул жөндөмөлөрдөгү толуктооч жана бышыктооч түз орун тартип боюнча багындыруучу сөздөн (баяндоочтон) мурда жайгашат.

Барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдөгү сөздөрдүн син-

таксистик милдеттерин аныктоодо жогоруда көрсөтүлгөн лексикалык-грамматикалык факторлор өз ара карым-катышта, биримдикте каралат.

Барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү зат атооч, ат атооч жана зат ордуна колдонулган башка сөздөр кыйыр толуктоочтун милдетин аткарганда, алардын башкаруучу сөзгө (баяндоочко) карата билдирген маанилери ар түрдүү.

а) Барыш жөндөмөсүндөгү кыйыр толуктооч кыймыл-аракет багытталган затты (объектини) билдирет. Кыйыр толуктоочтун ушул мааниси абдан көп кездешет. Мындай кыйыр толуктоочту, негизинен, семантикасы боюнча дене кыймылын билдирүүчү этиштер, аз да болсо, багыттык маанидеги этиштер башкарат: 1) *Зергерлер отко таптаган, жүгүрбөстөн баспаган, тентетип дүйнө күмүшүн, кош атыма аттанам.* (табышмак) 2) *Белине ак тон оронот, сүйрөлөңдөп тоголонот, тоголонуп тонун чоет, заматта ийлеп коет.* (табышмак) 3) *Бир адам бир адамга каршы келди, ортосуна бир кесек туз түшө берди. Адамдын бири өлүү, бири тирүү; бирөөсү айланып өлүккө келди эле, алиги өлүк тирилип тура келди.* (табышмак)

б) Барыш жөндөмөсүндөгү кыйыр толуктооч кыймыл-аракет жеткен, же тийген объектини көрсөтөт. Мындай толуктоочторду көбүнчө семантикасы боюнча абалды, кыймыл-аракеттин өтүш өзгөчөлүгүн билдирген этиштер башкарат: 1) *Таяк сымал ача туяк, өзү чакан, чөнтөккө сыят, көп нерсени ар жерге жыят, кызматы баалуу — билбесек уят.* (табышмак) 2) *Жаанда бир ажыдаар бар бугуп жаткан, ойноткон жан өз жанына каза тапкан, нерсеге нечен түрлүү буюм баткан. Өзү татаал, бирок чебер, кара жерге абдан баткан.* (табышмак) 3) *Жакшыга сөз илешет, жаманга чөп илешет.* (макал)

в) Барыш жөндөмөсүндөгү кыйыр толуктооч пайдага, зыянга чечилген, же натыйжанын чыгышына түрткү болгон объектини, же кандайдыр бир нерседеги объектини көрсөтөт. Мындай толуктоочторду көбүнчө лексикалык абалды билдирүүчү этиштер башкарат: 1) *Боркулдап кайнаса, суудан чыгат таш болуп, сууга салса кайра өзүн, эрип кетет аш болуп.* (табышмак) 2) *Салдым-салдым сай билекке, салып алдым жүрөккө, тоголок кочкор мүйүзүн тагынып алдым жүрөккө.* (табышмак)

г) Барыш жөндөмөсүндөгү кыйыр толуктоочто жалгыз

гана объектилик маани болбостон, кээде анда башка кошумча маани, б. а., бышыктоочтук маани (кыймыл-аракетке белги болуу мааниси да) бар экендиги байкалат. Мындай учурда барыш жөндөмөсүндөгү сөздү кыймыл-аракеттин өнүгүшүн жана багытталышын билдирүүчү этиштер башкарат: 1) *Чыктым, чынар башына, түштүм жеңем кашына.* (табышмак) 2) *Башы менен казанга түшөт, суюгун таштап, коюусун ичет.* (табышмак) Бул мисалдардагы *башына, казанга* деген барыш жөндөмөсүндөгө зат атоочторго эмнеге **чыктым?** **эмнеге түшөт?** деген суроолорду да (бул маанисинде кыйыр толуктооч), **кайда чыктым?** **кайда түшөт?** деген суроолорду да (мындай учурда орун бышыктооч деп эсептөөгө да болот) берүүгө мүмкүн. Мындай зат атоочтордо объектилик маани басымдуулук кылса, кыйыр толуктооч, ал эми орун мааниси басымдуулук кылса, бышыктоочтук милдет аткарат. Бул мисалдарда асты сызылган сөздөрдө (*башына, казанга*) объектилик мааниси басымдуу, ошондуктан алар кыйыр толуктоочтук милдетти аткарып турат.

д) Барыш жөндөмөсүндөгү кыйыр толуктооч мезгилди билдирет. Бул учурда анын милдетин мезгилдик мааниси бар зат атоочтор аткарат. Мындай толуктоочту көбүнчө кыймыл-аракеттин өтүш өзгөчөлүгүн билдирген этиштер башкарат: 1) *Райондо мал көп, ошондуктан тоютту кышка көп камдап жүрөбүз.* («СК») 2) *Жазга камылга начар жүрүп жатат: айыл чарба шаймандары толук ремонттолбогон; үрөндөр даяр эмес; минералдык жер семирткичтер жетишерлик жеткирилбеген.* («СК»)

е) Барыш жөндөмөдөгү ат атоочтун бардык түрлөрү кыйыр толуктоочтук милдет аткарат: 1) *Кемчиликти көрбөгүнүң, ага көңүл бөлбөгүнүң.* (макал) 2) *Мен жок болсам, катты ушуга берип кой.* (С. Ма.) 3) — *Сага бир жашыруун сыр айтсам, эч кимге айтпайсыңбы?* (С. Б.)

ж) Зат ордуна колдонулган сын атооч менен сан атоочтор барыш жөндөмөдө туруп, кыйыр толуктоочтук милдет аткарат. Мындай учурда алар сандык, өлчөмдүк, сындык, сапаттык ж. б. маанилери бар объектини билдирет: 1) *Жаманга сырыңды айтпа.* (макал) 2) *Жакшыга бир сөз жетет.* (насаат) 3) *Колундагы алманы экөөнө тең бөлүп берди.* (Ө.Д.) 4) *Бирдики миңге татыйт.* (макал)

з) Зат ордуна колдонулган атоочтуктар, кыймыл атоочтор

ушул эле жөндөмөдө туруп, кыйыр толуктоочтук милдет аткарганда, кыймыл мааниси бар объектини билдирет: 1) **Берерге бешимде кымыз, бербеске эртең менен саамал.** (макал) 2) *Ар бир иштин жүйөсү билгенге оңой, билбегенге кыйын.* (насаат) 3) *Сүйлөгөн сөздү угууга сүйө турган эл керек.* (макал)

и) Жатыш жөндөмөсүндөгү кыйыр толуктоочтор кыймылдын, абалдын кимде, эмнеде экендигин билдирет. Анын бул мааниси көп колдонулат: 1) *Кырк тогуз бир денедө кырка тетик иштетет тили бардай, шарт-шарт этип, башкарат чебер колдор бийлеп жүрүп, жүк жүктөп, сулуу затка бирден терип.* (табышмак) 2) *Мен айтайын табышмак бир көп тилде, алсаң дагы түгөнбөйт күндө-күндө...* (табышмак)

к) Жатыш жөндөмөдөгү толуктооч **бар, жок** деген сөздөрдөн уюшулган баяндооч менен да байланышат. Мындай учурда толуктооч экинчи бир заттын анда бар, же жок экендигин билдирет: 1) *Мандайында көзү бар, боорунда төрт буту бар, малдан өзүп жер оттобойт, бийликсиз эч токтобойт.* (табышмак) 2) *Кушча уча алат бирок денесинде түгү жок...* (табышмак)

л) Чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтук толуктоочтор заттын эмнеден жасалганын, тегин, же кыймыл-аракеттин ким, эмне аркылуу болгонун, кыймылдын чыгышына себеп болгон затты ж. б. билдирет: 1) *Пахтадан эки жүздөн ашык керектүү нерселер жасалат.* («СК») 2) —*Жо-жок, айланайын, кадырыбызды салып жатып, муну чоң энемден араң алдырдык.* (С.Б.) 3) *Эмгектен качсаң, дөңгөккө.* (макал)

м) Зат ордуна колдонулган сын, сан атооч, айрым тактооч, атоочтук жана кыймыл атоочтор чыгыш жөндөмөдө туруп, кыйыр толуктоочтун милдетин аткарганда, ар түрдүү маанилерди билдирет. Алардын объектилик маанилери баштапкы семантикасы менен байланыштуу каралат: 1) *Жакшыдан жаман туулса — чыгаша, жамандан жакшы туулса — киреше.* (макал) 2) *Колхозубузду бодо малы беш жүздөн ашты.* 3) *Көптөн көп иш жаралат.* (макал) 4) *Билгенден биле элегиң көп.* (макал) 5) *Иштөөдөн талба, акыры кор болбойсуң.* (С.Б.)

н) Чыгыш жөндөмөсүндөгү толуктоочто кошумча салыштыруу мааниси болот: 1) *Эксем, өңгүдөй эмес, көтөрсөм, дүйнөдөн жеңил эмес; ашка салсам, жоголду, анын даамы*

оңолду. (табышмак) 2) *Уучтаса ундан майда, уютса таштан катуу.* (табышмак)

о) Бир эле баяндооч менен байланышкан чыгыш жана барыш жөндөмөлөрүндөгү бир өңчөй эмес кыйыр толуктооч болсо, алар кыймыл-аракеттин бир заттан экинчи затка багытталгандыгын билдирет: *Кызыл курсак, жыгач бөйрөк, кайкак төшү сөйрөк-сөйрөк, кошолом колдон колго, кардынан ашат, төгөт.* (табышмак)

ө) Зат атооч, ат атооч жана зат ордуна колдонулган сөздөр менен жандоочтор ажырагыс түрдө тизмектеле айтылып, кыйыр толуктоочтун милдетин аткарганда, кыймыл-аракеттин, абалдын кимге, эмнеге багытталгандыгын, ким менен, эмне менен аткарылгандыгын билдирет: 1) *Оозу менен жузат, мойну менен кусат.* (табышмак) 2) *Бир кушум бар, чаар канат менен учар, тумшугу жазык, таш тешер...* (табышмак) 3) *Биз үчүн мындайлар оор жумуш деле эмес.* (Т.С.)

Толуктоочтун түзүлүшү

Сүйлөмдүн башка мүчөлөрү сыяктуу эле толуктооч да жөнөкөй жана тутумдаш түзүлүштө колдонулат.

Жөнөкөй сөздөр, же лексикалык бир гана мааниси бар татаал сөздөр толуктоочтун милдетин аткарсат, жөнөкөй толуктооч деп аталат: 1) *Эрдик ар күн сайын кыйынчылыктарга туруштук берип, талбай күрөшүүдөн баиталат.* (Н.О.) 2) *Жаңы гана он алтыдан он сегизге караган убагы эле.* («ЛЖ») 3) *Өзүң билбесең, билгенден үйрөн.* (макал) 4) *Сенден жакыным жок...* (Ч.А.)

Ар башка сөз түркүмдөрүнө таандык болгон толук маанилүү сөз менен дагы бир толук маанилүү сөздүн, же толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн ажырагыс тизмектери, же туруктуу сөз айкаштары (фразеологизмдер) толуктоочтун милдетин аткарсат, тутумдаш түзүлүштөгү толуктоочтор болуп эсептелет: 1) *Советтик физиктер магниттик гидродинамикалуу генераторлор аркылуу жылуулуктун кубатын электр кубатына айландыруу боюнча приоритеттикти ээлеп турушат.* («И. жа.») 2) *Кулак укканды көз көрөт.* (макал) 3) *Өтүгү жокко өзүм барам, тону жокко айта бар.* (Лег.) 4) *Кой-ай деген кожо жок, баатыр сүйлөгөңгө көнүп калган экенсиң!..* («Ч») 5) *Жаратылышыңдан жаранын оозун ачууга куштарсың.* (К.Ж.)

Тутумдаш толуктоочтор кадимки эле жөнөкөй толуктооч сыяктуу сүйлөм тутумунда бир гана суроого жооп болуп түшөт, анткени алар да бүтүндөй комплекси боюнча синтаксистик бир гана милдетти, толуктоочтук милдетти, аткарат: 1) **Уйкусу качканга тун узун.** (макал) 2) **Токтогулдун шакирттери жөнүндө кызык аңгеме уктук.** 1-сүйлөмдөгү тутумдаш толуктооч (уйкусу качканга) **кимге?**, 2-сүйлөмдөгү толуктооч **кимдер жөнүндө?** деген суроого жооп болуп айтылган.

Жөнөкөй түзүлүштөгү толуктоочтор сыяктуу эле тутумдаш толуктоочтордун башкаруучу сөзгө карата билдирген семантикалык маанилери өтө эле ар түрдүү. Аларды колдонулушуна ылайык ар бир конкреттүү сүйлөмдүн тутумунда аныктоого болот.

Бышыктооч

Бышыктооч да толуктооч сыяктуу, негизинен, баяндоочтун тобуна кире турган айкындооч мүчө болуп саналат.

Аныктооч зат атоочко багынычтуу түгөй болуп, ал заттын түрдүү белгилерин билдирсе, толуктооч этиш сөздөр билдирген кыймыл-аракеттин, аз да болсо, атоочтук баяндоочтордун маанилерин толуктоо, б. а., аларга объект болуу милдетин аткарат. Ал эми бышыктооч болсо, негизинен, кыймыл-аракеттин ар кандай белгилерин көрсөтүп турат. Кыскартып айтканда, аныктооч — заттын белгиси, бышыктооч — кыймыл-аракеттин белгиси. Бирок бышыктооч, сейрек болсо да, атоочтук баяндоочтор менен грамматикалык байланыш түзө алат. Мындай касиетке бышыктоочтун бардык эле түрү ээ эмес. Бышыктоочтун башка түрлөрүнө караганда мезгил, орун бышыктоочтор атоочтук баяндоочтор менен байланышууга жөндөмдүү келет: 1) **Быйыл ЫсыкКөлдүн тескейинде кар калың.** Бул сүйлөмдө *быйыл* — мезгил бышыктооч, *тескейинде* — орун бышыктооч. Алар калың деген сын атоочтук баяндооч менен байланышып, анын мезгилин жана ордун билдирип турат.

Сүйлөмдө баяндооч билдирген кыймыл-аракеттин, абалдын мүнөзүн, түрдүү сапатын, же анын аткарылыш экенүн, мезгилин, ордун, себебин, сан-өлчөмүн жана максатын билдирген айкындооч мүчө бышыктооч деп аталат: 1) *Күн жылуу тийип тургандыктан, калпагынын арткы этегин түшүрүп*

кийди. (Т.С.) 2) *Дүйшөн айткан чоң шаарда, чоң мектептерде окуп, рабфакты бүтүргөндөн кийин, мени Москвага окууга жибершипти.* (Ч.А.) 3) *Нысапсызга кашык салсаң — үч ууртайт.* (макал) Бул мисалдардагы бышыктоочтор өздөрүнөн кийин айтылган этиштик баяндоочтордун сыпатын (*жылуу*), ордун (*шаарда, мектептерде, Москвага*) жана санын (*үч*) билдирип турат.

Бышыктооч кыймыл-аракеттин, абалдын түрдүү кырдаалын, мүнөзүн, белгилерин, сапатын билдирет. Мына ушул негизде азыркы кыргыз тилинин грамматикаларында жана айрым монографиялык эмгектерде анын алты түрүн — мезгил, орун, себеп, максат, сан-өлчөм жана сыпат бышыктоочторду — белгилеп жүрүшөт. Бул классификация боюнча, негизинен, семантикалык принцип биринчи планга коюлган.

Биринчиден, бышыктоочтун түрлөрүн аныктоодо, экинчиден, бышыктоочту айрыкча мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү толуктоочтон айырмалоодо дагы төмөнкүлөрдү эске алуу керек: а) нагыз грамматикалык каражаттарды (муну бышыктоочту аныктоонун грамматикалык жолу деп да айтат); б) багынычтуу түгөйдүн (түшүндүрүүчү, конкреттештирүүчү түгөй, б. а., бышыктооч) лексикалык-грамматикалык маанилери; в) бышыктоочту багындыруучу сөздүн лексикалык-грамматикалык мааниси; г) бышыктооч болуп турган сөз формаларынын лексикалык конкреттүү мааниси.

Сүйлөм тутумунда тигил же бул сөз түркүмүнүн бышыктоочтук милдети бир түрдүү белги, чен менен (критерий менен) аныкталбайт: көпчүлүк учурда аны аныктоонун чени болуп грамматикалык сөз формаларынын мааниси эсептелсе, кээде лексикалык-грамматикалык мааниси чечүүчү белги, чен болот. Мисалы, тактоочтун бышыктоочтук милдети анын лексикалык-грамматикалык мааниси (жеке сөз түркүмү катары мааниси) боюнча белгиленет, анткени тактоочтун сөз өзгөртүүчү мүчөсү жок жана ал сүйлөмдө (айрым мезгил, орун, сан-өлчөм тактоочторду эске албаганда) кыймыл-аракеттик мааниси бар этиш менен гана айкаша алат: 1) *Илгери мунун баары башкача болуптур.* (К.Юд.) 2) *Ошо бир топту таап алганына бечара атайын Кызылкыядан жөө чыгып келиптир.* (Н.Б.) Бул сүйлөмдөрдөгү тактоочтор сөз өзгөртүүчү мүчөсү жок эле кыймыл-аракеттик мааниси бар баяндоочтор менен байланышып, анын мезгилин, максатын

билдирип турат: илгери башкача болуптур; атайы чыгып келиптир.

Дагы бир нече мисалдарга талдоо жүргүзүп көрөлү: 1) *Кар токойдо мурда эрийби, же шаарда мурда эрийби?* («И. жа».) 2) *Орток айдаган эгинди өнөгүңдөн ашык алба.* 3) *Жакшы ырды чындап укса болот.* (К.Юд.) Бул сүйлөмдөрдө төмөнкүдөй бышыктоочтор бар: *токойдо*, *шаарда* — срун бышыктооч; *мурда* — мезгил бышыктооч; *ашык* — сан-өлчөм бышыктооч; *чындап* — сыпат бышыктооч. Талданып жаткан сүйлөмдөрдө тактоочтук бышыктоочтор — *мурда*, *ашык*; калгандары ар башка сөз түркүмдөрүнөн уюшулган: *токойдо*, *шаарда* — зат атооч; *чындап* — чакчыл.

Тактоочтон башка сөз түркүмдөрүнөн уюшулган бул мисалдагы бышыктоочтордун синтаксистик милдетин аныктоодо алардын семантикасы жана грамматикалык каражаттары негизги чен болуп эсептелет: *токой*, *шаар* — зат атооч, орундук мааниси бар; булардын орундук белгисин дагы бекемдей турган мейкиндик жөндөмүнүн (жатыш жөндөмө) мүчөсү *-да* жалганып айтылган; *чындап* — чакчыл; бул формадагы (-ып формасы да грамматикалык каражат) чакчылдар да бышыктоочтук милдетти аткарат.

1) Бышыктоочту аныктоонун грамматикалык жолу, жогоруда эскертилгендей, басымдуулук кылат. Анын каражаттары *-ып*, *-а (-и)*, *-ганы*, *-гыча*, *-са + да*; *-га + жандооч*, же *жандооч + -га*; *-ган + -лык*, *-дан*, *-ганы + -нан*; *-ган + -да* (булардын варианттары) жана жандоочтордун тизмектелип айтылуусу ж. б.

2) Сүйлөмдө бышыктоочту аныктоонун экинчи критерийи менен төртүнчү критерийи бири-бири менен байланыштуу каралууга тийиш. Ошондо да төртүнчү критерий, лексикалык-семантикалык жол, б. а., конкреттүү учурдагы сөз формасынын маанисине негиздеп аныктоо эң башкы критерийлердин бири болуп саналат.

3) Анча маанилүү болбосо да, бышыктоочтун багындыруучу сөз менен (баяндооч) грамматикалык байланышынын мүнөзү да эске алынат. Башка айкындооч мүчөлөр менен салыштырмалуу алганда, бышыктоочтун багындыруучу сөз менен башкаруу жана ыкташуу жолу боюнча байланышуу мүнөзү бошон болот. Ошондуктан бышыктоочтун сүйлөмдө алган орду да эркин (өзгөрмөлүү) мүнөздө болот. Бул көрүнүш бардык түрк тилдеринен байкалат.

Түрк тилдеринин синтаксистик курулушундагы оор маселелердин бири мейкиндик жөндөмөлөрдөгү (барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү) жана жандоочтор менен ажырагыс түрдө тизмектелип айтылган зат атоочтордун сүйлөмдө аткарган милдеттерин тактоо, аныктоо болуп саналат. Айрыкча ушул жөндөмөлөрдөгү толуктооч менен бышыктоочту айырмалоо кыйын. Бул маселени оңоюраак баамдоо үчүн анын айрым жактарын кошумча иретинде дагы эске сала кетели.

1) Бирдей формадагы толуктооч менен бышыктоочту айырмалоодо биринчи иретте сүйлөмдө алардын милдетин аткарган сөздөрдүн грамматикалык маанисине көңүл буруу зарыл. Мисалы, мейкиндик жөндөмөлөрдөгү сөздөр бышыктоочтук милдет аткарганда, кыймыл процесси жана абалдын түрдүү шартын, кырдаалын мүнөздөйт да, тактоочко берилүүчү суроолорго жооп болуп айтылат (**качан, качантан бери, качанга чейин, кайда, кайдан, кай жерде, каякка ж.б.**): 1) *Жашында адам талаптанат, жаш өткөн сайын калыптанат.* (макал) 2) *Айтта сулуулук, күндө сүйүү керек.* (макал) 3) *Баланы жашынан, келинди башынан тарбиялайт.* (макал) Ушул эле жөндөмөлөрдөгү сөздөр толуктоочтук милдет аткарганда, кыймыл процессин объектилик мааниде толуктайт да, ошол эле жөндөмөлөрдүн суроолоруна жооп болуп айтылат (**кимге, эмнеге, кимде, эмнеде, кимден, эмнеден ж. б.**): 1) *Ишенүү менен сен көп нерсеге жетише аласың...* (Ов.) 2) *Адегенде өзүңдү жакшы билип, андан кийин башкалардан үйрөн.* (И. Гете)

2) Мейкиндик жөндөмөлөрдөгү сөздөрдүн, ошондой эле жандоочтор тизмектеле айтылган сөздөрдүн контексттик маанисине кылдат көңүл бурулушу зарыл: эгерде сөз болуп жаткан жөндөмөдөгү зат атооч өзүнүн конкреттүү нерселик, заттык маанисин сактап турбаса, бышыктоочтук милдет аткарат: 1) *Көчөдөгү кыймылды байкоо үчүн терезеге барды.* (Б.Са.) 2) *Акырын жылып, эшиктен чыкты.* (К.Б.) *Карыганда бел ооруйт...* (С. Б.)

Эгерде мейкиндик жөндөмөлөрдөгү зат атоочтор өзүнүн нерселик (предметтик) мааниси сактап айтылса, толуктоочтук милдет аткарат: 1) *...Ошол замат агасынын сүрөтүнө карады.* (Д.Са.) 2) *Портфелден бир барак ак кагазды сууруп чыкты да, жон-жайын териштирип, толугу менен жазып*

алды. («Ч») 3) *Ачыла элек сандыкта бычыла элек кундуз бар.* (табышмак)

3) Сүйлөм тутумунда түшүндүрүүчү багыныңкы сөздүн (бул милдетте айкындооч мүчөлөр колдонулат) лексикалык мааниси эске алынат: эгерде түшүндүрүүчү сөз абстракттуу зат атоочтон болсо, көбүнчө бышыктоочтук милдет аткарат:

1) **Жакшылыкта сүйүнөбүз, кыйынчылыкта күйүнөбүз** — адамдын табияты ошондой. (насаат) 2) *Немецтик фашисттерге каршы кан майданда советтик жоокерлер каармандык менен, чыдамкайлык менен жеңишке жетишти.* («СК») 3) *Көздөн чыккан жаш өмүргө эки түрдүү таасир кылат: кубанычта кубанычтын жашы, кайгыда кайгынын жашы чыгат; бири — пайда, бири — зыян.* (санжыра)

Түшүндүрүүчү багыныңкы сөз конкреттүү зат атооч болсо, толуктоочтук милдетти аткарат: 1) *Бир эле мезгилде велосипед менен эки адам эки пункттан чыкты...* (Ариф.) 2) *Бир кол менен эки жумуш бүтөбү? Эки аялга жалгыз жүрөк түтөбү?* (Жами) 3) *Ал түстүү сыналгыга карап турду.* («КП»)

4) Багындыруучу сүйлөм мүчөсүнүн да (баяндоочтун) лексикалык мааниси эске алынышы зарыл: эгерде багындыруучу сөз этиш болсо жана ал өзгөрүлмө, дайыма болуучу активдүү кыймыл-аракетти, б. а., динамикалык кыймылды билдирсе, мейкиндик жөндөмөлөрдөгү зат атооч бышыктоочтук милдет аткарат: 1) *Колхоздон сакманчылар келди.* (Ч.А.) 2) *Тоолордо ак кар жатат.* (Ч.А.) 3) *Балдарга учурушканы шаарга каттап турабыз.* (К.Бек.)

Эгерде багындыруучу сөз даге этиш болсо, бирок ал бир калыптагы кыймыл-аракетти (статикалык кыймылды) билдирсе, сөз болуп жаткан жөндөмөлөрдөгү зат атооч толуктоочтук милдетти аткарат: 1) *Театрдын жасалгасында көрүнгөн тоо кадимки эле тоого окшойт...* («АТ») 2) — *Деги кереметтүү жер го! Ысык-Көлгө кубанам.* (М.Ау.)

Мезгил бышыктооч

Сүйлөм тутумунда кыймыл-аракеттин, окуянын, кубулуштун болгон, болуп жаткан жана боло турган мезгилдин билдирген айкындооч мүчө мезгил бышыктооч деп аталат: 1) *Айылдан эрте чыгабыз да, калаага түш оой жетип келебиз.*

(М.Э.) 2) *Ала-Тоо бирде кардуу, бирде карсыз...* (макал)
3) *Дал ошол мүнөттө өкүрүп ыйлап жатканын, же күлүп жатканын Чоко өзү сезбеди.* (К.Ж.)

Сүйлөмдө мезгил бышыктоочтун милдетин мезгил тактоочтор, фразеологизмге айланып кеткен мезгил тактоочтор, жатыш жөндөмөсүндөгү мезгилдик мааниси бар зат атоочтор, шилтеме ат атооч менен мезгилдик мааниси бар зат атоочтордун ажырагыс тизмектери, ат атооч, зат атооч жана тактоочтордун ажырагыс тизмеги, толук маанилүү сөздөр менен жандоочтордун тизмеги, сын атооч, сан-өлчөм маанисиндеги сөздөр менен зат атоочтун ажырагыс тизмектери, барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү зат атоочтор менен атоочтуктардын тизмеги, этиштин чакчыл формасы аркылуу уюшулган ажырагыс тизмектер ж. б. аткарат: 1) *Даниярдын буту жарадар экенин эмне үчүн мурда ойлободук экен.* (Ч.А.) 2) *Көз байланган учурда айыл тарапка бет алышты.* (А.Т.) 3) *Иштиң эмне болуп кеткени Дүйшөнкулдарга кирпич ирмегенче түшүнүктүү болду.* (К.О.) 4) *Өрүк жазда гүлдөп, жайында төгүлүп жемини берет.* (К.Б.) 5) *Бүгүн үйүңө эле жат деп, ал күнү жибербей койдук.* (А.У.) 6) *Ошол күнү кечинде Жапар агитаторлор менен колхоз активдеринин жыйналышын чакырды.* (К.Б.) 7) *1930-жылга чейин кино искусство үнсүз болгон. Алгачкы үндүү фильмдер 1931-жылдан тартып пайда боло баштады.* («К.Сон.») 8) *Атка мингенде жигит сымбатына келе түшкөндөй болду.* (А.А.) 9) *Бул сөздү айтып болгончо, Чаргын өзү да узай берди.* (Т.С.) Мезгил бышыктоочтор сүйлөм тутумунда дайым эле этиштик баяндооч менен байланыш түзбөстөн, азыраак колдонулса да, атоочтук баяндоочторго багынычтуу болгон учурлары кездешет: *Биздейлер — бири-бирине дайыма жолдош.* (К.Ж.)

Мезгил бышыктоочтун милдетин жеке сөздөр аткаrsa да, же ажырагыс сөз тизмектери жана фразеологизмдер аткаrsa да, бир гана суроого (*качан, качантан бери, качанга чейин, кайсы убакта ж. б.*) жооп болуп түшөт.

Мезгил бышыктоочтун милдетин түрдүү формадагы ар башка сөз түркүмдөрү жана ажырагыс сөз тизмектери аткаргандыктан, лексикалык-грамматикалык каражаттарына ж. б. ылайык сүйлөмдө семантикалык көп маанилерди билдирет.

а) Контекстте байланыштыруу милдетин аткарат. Мындай мезгил бышыктооч өзү катышкан сүйлөмдөгү багындыруучу сөз менен гана эмес, маани жактан мурда айтылган сүйлөмдөгү кыймыл-аракет, окуя менен да байланыштуу болот: 1) ...*Эл жайланышып отуруп калышкан. Ошол мезгилде күтүлбөгөн ызы-чуу, аттардын дабырттары угулуп калды.* (К.О.) 2) *Бүтүңбү? Эми ишке киришесиңби?* (Ш.Б.)

б) Сүйлөмдө берилип жаткан окуя, кыймыл-аракеттин белгилүү бир убакытка, мезгилге гана тиешелүү экендигин билдирет: 1) *Кечээ чак түштө, (жаратылышты болжош кыйын тура) кун алай-дүлөй болуп, бороон аралаш катуу борошо болгондуктан, мен жайыттагы малга жете албай калдым.* («КМ») 2) ...*Мына эми чабуулга өтө турган мезгил келди.* (К.Ж.) 3) *Эртең мененки саат алтыда радио сүйлөй баштайт.* («СК»)

в) Абстракттуу маанидеги мезгилди билдирет: 1) *Илгери И.Вайзингер 608 беттен турган китеп жазып, анын 470 бетин аялдарга арнаган экен.* («К. Сон.») 2) *Бир замандарда Муңдук, Зарлык деген болгон экен.* (жомок)

г) Күтүүсүз шарттан, жагдайдан келип чыккан кыймыл-аракеттин, окуянын өтө кыска мөөнөттө, тез болуп өткөнүн билдирет: 1) *Көз ачып-жумганча Каныбектин көз алдынан өмүр тарыхы элестеп өттү.* (К. Ж.) 2) *Бирок адис болгон, далай эрди сайыштан мерт кылган шум Асанбек Көкөнүн баканын кагып жиберип, табарсыктын үстүнө коюп өттү эле, Көкө көз ачып-жумганча аттан кулап түштү.* (К. Ж.)

д) Кайталанып туруучу жана узакка созулуучу мезгилди билдирет: 1) *Ал экөө да эртеден кара кечке колхоздун жумушунда.* (Ч.А.) 2) *Мал баккан кыштообуз жакын болгондуктан, ферма башчысы эки күндүн биринде эле келип турчу.* («СК»)

е) Табият кубулушуна байланыштуу болуучу, болуп жаткан, же болуп өткөн окуяны, кыймыл-аракетти билдирет. Мындай мезгил бышыктоочтор да жалпы мааниде болот: 1) *Жазында бул жерлер корукка алынат.* (А.У.) 2) *Ак-Сайда кар калың түшпөгөнү менен, кышында карандай суук 40-50 градустан кемибейт.* (М.Ко.)

ж) Мурда болгон, же мурдатан эле улантылып келе жаткан мезгилди билдирет: 1) *Бала кезден бери ит агытып, куш салган.* (С. Ка.) 2) *Үйлүү-жайлуу болгон чагыбызда, турмуш оор болуп, ата-энеден бөлүнүп кете албадык.* (Т.С.)

з) Келечекте боло турган мезгилди билдирет: 1) — *Аны чоңойгондо билесиң, көлөкөм.* («СК») 2) *Жаштыктын баркын картайганда билесиң...* (нуска)

и) Кыймыл-аракеттин башталышын, аякталышын, же өлчөм-мезгилин тактап көрсөтөт: 1) *Экинчи смена өз ишин саат он алтыда баштайт экен.* («СК») 2) *Бизде аялдардын орточо жашы эркектердикине караганда жети-сегиз жылга узарды.* («СК») 3) *Ушинтип, күн чыга кырдандан жол тарттык.* (Ч. А.)

к) Мезгил бышыктоочто кыймыл семантикасы болуу менен бирге, ал багындыруучу негизги кыймыл-аракеттин башталуу чегин билдирет: 1) *Келеринде, дүнүйө, толукушуп чыккан айдайсың. Кетеринде, дүнүйө, суу жетпеген сайдайсың.* (Т.Са.) 2) *Эр ортону болгонунда табияттын өзү сорттой баштаганын байкайсың.* (санжыра)

л) Кыймыл-аракеттин сандык так мезгилин көрсөтөт: 1) *Отузунда ордо бузсаң, кыркында кырдан аша албассың.* (макал) 2) *Карабоз отуз асыйында ач көз болуп өлөт.* (жомок)

м) Заттык, сындык белгинин качан, кайсы мезгилге, учурга тиешелүү экендигин билдирет: 1) ... *Бизге ушул небере (кенже уулубуздун кызы) күнү бою эрмек.* («КМ») 2) *Кара мүртөз адам дайыма сүйкүмсүз, суз.* (санжыра) 3) *Туут койлор азыр семиз, булурса, төл жакшы болот деп турабыз.* («СК»)

Орун бышыктооч

Сүйлөмдө кыймыл-аракеттин, ал-абалдын баштапкы, же чыккан, багытталган ордун билдирүүчү айкындооч мүчө орун бышыктооч деп аталат: 1) *Алым чуркаган бойдон дарбазага жөнөдү.* (К.Ж.) 2) *Айылдан эртең менен чыгып, станцияга түш оой барабыз.* (Ч.А.) Бул сүйлөмдөрдөгү барыш жөндөмөдөгү орун бышыктоочтор (*дарбазага, станцияга*) кыймыл-аракеттин багытталган ордун, чыгыш жөндөмөдөгү (айылдан) кыймыл-аракеттин башталган ордун билдирип турат.

Сүйлөмдө орун бышыктоочтун милдетин төмөнкү сөздөр жана ажырагыс сөз тизмектери аткарат:

1. Барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү орундук, мейкиндик мааниси бар зат атоочтор орун бышыктоочтун милдетин аткарганда, башкаруучу кыймыл-аракетке болгон

маанилик катыштары ар башка болот. Тактап айтканда, барыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтук бышыктооч, негизинен, кыймыл-аракеттин кайда, кайсы тарапка багытталгандыгын билдирет жана аларды башкаруучу этиште да багыттык семантикасы болот; жатыш жөндөмөсүндөгү орун бышыктооч кыймыл-аракеттин багытталганга чейинки (башталганга чейинки) тынч абалдагы ордун көрсөтөт; чыгыш жөндөмөсүндөгү орун бышыктоочтор болсо кыймыл-аракеттин экинчи абалын, б. а., башталган, чыккан ордун билдирет. Бул мейкиндик жөндөмөлөрдөгү зат атоочтук орун бышыктоочтун мындай маанилери башкаруучу этиштик баяндоочтордун семантикалык маанилери менен шайкеш келип турууга тийиш. Мисалы, башкарып турган этиште орундук кыймыл-аракет (*отур, жат, жай, чөгөлө, кой, ташта* ж. б.), багыттык кыймыл-аракет (*бар, жет, жөнө, кеч, кир, туш* ж. б.), башталган багыттык кыймыл-аракет (*чык, кет, кел, без, жогол* ж. б.) сыяктуу маанилери болот.

а) Барыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтук орун бышыктооч көбүнчө географиялык энчилүү аттардан жана орундук, мейкиндик мааниси бар жалпы аттардан уюшула берет: 1) *Токтогул эч күнөөсүз эле түрмөгө камалган жана Сибирге айдалган.* (Т.Са.) 2) *Жасалгалуу жакшы үйгө молдо, сопу, эшен, соодагер, байларды киргизишти.* («А.Жор».)

б) Жатыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтук орун бышыктооч: 1) *Күн сайын жер жүзүндө көптөгөн жаңылыктар болуп турат.* (Ө.Д.) 2) *Алар Пишпекте багылып жатат.* 2) *Өрнөктүү ата-эненин китеби ФРГда жети, Японияда эки жылда үч жолу басылып чыккан.* («СК»)

в) Чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтук орун бышыктооч: 1) *Жапар кызыл үйдөн райондук газетанын соңку чыккан жаңы номерин алды.* (К.Б.) 2) *Алар бир көрүнсө Моюлдан көрүнөт.* (Т.С.)

г) Мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү зат атооч адам аттарынан болсо, ал энчилүү ат орун маанисинде да, ошол эле учурда адам аты маанисинде да колдонулат: 1) *Алар эми эле Түлкүбектикинен аттанышты.* (К.Ж.) 2) *Кечээтен бери Өмүрбектикинде той болуп жатат.* («СК»)

д) Мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү зат атооч бир эле мезгилде боло турган, болуп жаткан кыймыл-аракеттин ордун билдирет: *20-июнда суучулдардын республикалык спорт-*

тук мелдеши Пржевальскиде жана Фрунзеде өткөрүлөт.
(«ЛЖ»)

е) Кыймыл-аракеттин ар башка мезгилде болуп жаткан, болуп өткөн ордун көрсөтөт: *Алар адегенде «Ысык-Көл» колхозунда, андан кийин «Үлгү» жана «Дружба» колхоздорунда болушту.* («Ко.м.»)

ж) Ар башка тарапты бириктирүү, жалпылоо маанисинде колдонулат: 1) *Москвалык Лена Алексеевна менен Борис Павлович Никитиндин үй-бүлөсү Батыш-Чыгышка даңазалуу.* («СК») 2) *...Ала-Тоо аймагында 1987-жылы эң бери жагы 206 миң үй-бүлө турак-жшай шартын жасакшыртышкан.* («СК»)

з) Зат атоочторго жандоочтор (*карай, карата, карат, көздөй, дейре, чейин, бери, менен, аркылуу, боюнча ж.б.*) тизмектеле айтылып, орун бышыктоочтук милдетти аткарганда, кыймыл-аракет болгон, болуп жаткан мейкиндикти, кыймыл-аракет багытталган, бет алган тарапты, же кыймыл-аракеттин мейкиндик боюнча созулуш абалын, чегин, же белгилүү бир чектеги аралыкты билдирет: 1) *Жети-Өгүз районунун малчылары Чоң-Жууку, Кашка-Суу, Жуукучак жана Барскоон аркылуу сырт жайыттарына каттап турушат.* («Ко.м.») 2) *Ээр-токумчан, бирок үстүндө минген киши си жок көк кашка Кызыл-Жарга карай аргып жөнөдү.* («КМ») 3) *Кыргызстан боюнча саякатчылардын базалары, пансионаттары уюшулган жана уюшулуп да жатат.* («СК») 3) *Жаш кезимде оокаттын айынан мен да Пишпекке дейре темтендеп баргам.* (К. Бек.)

и) өлчөм-аралыкты билдирет: 1) *Эң үнөмдүү, жеңил автомашина жүз чакырымга 6-7 литр күйүүчү майды чыгымдайт.* («И.жа») 2) *Ат арытып, кыйла жерден келишти.* (К.Ж.)

2. Орун тактоочтор орун бышыктоочтун милдетин аткарганда, үч чактын бириндеги кыймыл-аракетти, же анын жалпы багытын билдирет: 1) *Эри жан талаша нары жылды...* («СК») 2) *Тигине, алдыда Жамийла жеңем кетип бара жатат.* (Ч.А.) 3) *Теңселип жыгыла баштаганда ал токтой калып, күч жыйнап, кайра алдыга утурлайт.* (Ч.А.)

3. Илик жөндөмөсүндөгү зат атооч, ат атооч менен жардамчы атоочтордун ажырагыс тизмеги орун бышыктоочтук милдет аткарганда, үч чактын бириндеги кыймыл-аракеттин

ордун, багытын тактап көрсөтөт: 1) *Кечүүдөн төмөн күбүр үстүнөн адам өтө берип, жол түшүптүр.* (Т.С.) 2) *Үйдүн жанында эки ат байланып туруптур.* (К.Ж.)

4. Орундук, мейкиндик мааниси бар сурама ат атоочтор орун бышыктоочтун милдетин аткарат: 1) — *Кичине бала, бир апта көрүнбөдүң, кайда жүрүп келдиң?* (К.Юд.) 2) — *И, кана, жайыңды айтчы, кайдан келе жатасың?* (К.Бек.) 3) — *Камынып калыптырсың, ботом, каякка бармак элең?* (К.Ж.)

Орун бышыктоочтор атоочтук баяндооч менен грамматикалык байланышта колдонулганда, мейкиндик жөндөмөлөрүнүн биринде туруп (көбүнчө жатыш жөндөмөдө туруп), туруктуу орунду билдирет: 1) **Чыгыш Памирде жайында да күн салкын.** (Ж. М.) 2) *Менин уул-келиним — айылда мугалим.* («ЛЖ»)

Сыпат бышыктооч

Сүйлөм тутумунда кыймыл-аракеттин ишке ашышынын түрдүү абалын, жөнүн, мүнөзүн, сыпатын билдирүүчү айкындооч мүчө с ы п а т б ы ш ы к т о о ч деп аталат:

1) *Сөзүнүн аягын ушундайча жыйынтыктады.* (Ч.А.) 2) *Бирге жашап жаткан өмүрлүк жолдошуң жакшы болсо, турмушуң булуттан чыккан күндөй жаркырап өтөт.* («СК») 3) — *Мырза, ырас айтасыз, көңүлүм ошол ой менен толкундап тургандыктан, тез айтып жатамын.* (М.Ау.)

Сыпат бышыктоочтордун багындыруучу этишке болгон маанилик карым-катыштары анын милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүнүн, ажырагыс тизмектердин жана фразеологизмдердин сүйлөмдөгү семантикасы менен тыгыз байланыштуу.

Сыпат бышыктоочтун милдетин этиш сөздөр менен байланышкан сын атооч, сын-сыпат тактооч, чакчылдар, атоочтуктар, сурама, таңгыч ат атоочтор жана чакчыл түрмөктөр, фразеологизмдер аткарат: 1) *Өзүңүз көрүп турбайсызбы, бардык иштер ойдогудай жакшы аткарылды.* (А.Т.) 2) *Лиза акырын чыгып кетти.* (К.Ж.) 3) *Шыпылдап-ыпылдап кыз чайнекти жигитке алып кетти.* (Н.Б.) 4) *Ал өзүнөн өзү кыялдангандай нымтырайт.* (Ч.А.) 5) *Силер дем алыш күндү кандай өткөрдүңөр?* (К.Мам.) 6) *Поэма баштан аяк ушул сүрдүү суроолорго жооп катары жазылган.* («АТ») 7) *Адамдардын жарымы тышта уй мүйүз тартып отурушкан экен.* (М.Ау.) 8) *Өтө шашып тынчсыздануу менен Арзыматты күтүүдөмүн.* (К.Ж.)

Бул көрсөтүлгөн сөз түркүмдөрү жана сөз тизмектери сыпат бышыктоочтун милдетин аткарганда, сүйлөмдө эң эле ар түрдүү маанилерди билдирет.

а) Кыймыл-аракеттин сапаттык белгилерин, анын кандай денгээлде ишке ашкандыгын билдирет: 1) *Кыргызстандын камволдук-нооту комбинаты кездемелерди эң эле кооз жана бышык чыгара баштады.* («СК») 2) *Ар бир адам менен ар башка мамиле жасап, алардын суроолорун канагаттандыруу үчүн өзү да маданияттуу түрдө эмгектенүүсү керек.* («ЛЖ»)

б) Кыймыл-аракеттин мүнөздүк белгисин, кокусунан болгон, же адаттан тыш, аргасыздан болуп өткөн белгилерин, же кыймылдын кандай абалда, кандай шартта иштелгендигин билдирет: 1) *Жайдары, жакишынакай кыздын күлкүсүнөн аргасыздан жылмайды.* (Ш.Б.) 2) *Керектүү иштердин бардыгын кунт коюп, атайылап иштөө керек.* (насаат) 3) *Жолой менен Раушан ак эткенден так этип жаздын келишин, ашуунун ачылышын күтөт.* (К.Ж.)

в) Кыймыл-аракеттин ишке ашышындагы мүнөздүк белгисин, же кыймыл-аракеттин кандай ык (жол менен) менен ишке ашарын билдирет жана учурдагы абалга баа берилет: 1) *Сүйлөй баштаганда үнү билинер-билинбес калтырап турду.* (С. К. Г.) 2) *Колхозубуз быйыл жер-жемиштердин бардыгын жакшылап, коромжусуз өткөрдү.* (Б.А.) 3) *Дөңдүн түбүн жакалай келип, жамырап орун алган эл дуулдап коштоду.* (Т.К.)

г) Кыймыл-аракеттин салыштыруу, окшоштуруу жана айырмалоо сыяктуу белгилерин көрсөтөт: 1) *Анын сөзү жыландын уусу сымал ууктура баштады.* (Н.Б.) 2) *Буруттардын көлөкөсү Ажар жаткан алтыгананын үстүнө түшүп, улакча ойноду.* (К.Б.) 3) *Чоң сарайдын жаңыртып турганынанбы, айтор, үнү күңгүрөнгөндөй, билинер-билинбес угулуп жатты.* (К.Сап.)

Кыймыл-аракеттин образдуу, элестүү салыштыруу, окшоштуруу белгилерин билдирет. Мындай белги көбүнчө фразеологизмдер, тууранды сөздөрдөн жасалган чакчылдар аркылуу берилет: 1) *Бардыгында башкача сезим, жүрөктөр алкылдап, төбө чачтары тик туруп, жан кулактын учуна барды.* (К.Ж.) 2) *Уйга килем жапкандай болуп, жаман эриңдин кайсынысына аза күтөт элең.* (К.Ж.) 3) — *О-о-й, байтак, - байтак, - байтак жол, байтак жолдон көч келет деп барып, оозуна күл куйгандай какап токтоду.* (К.Ж.)

д) Кыймыл-аракеттин кандайдыр бир нерсеге, жагдайга тура келүүсүн, ылайык болуусун көрсөтөт жана кыймыл-аракет ошол абалга, шартка жараша болот: 1) *Ийниндеги мылтыгы, босогого жөлөнүп сак какайышы кызматына жараша сүрдүүлүгүн арттырууда.* (Ш.Б.) 2) *Поэма баштан аяк ушул сүрдүү суроолорго жооп катары жазылган.* («АТ»)

е) Кыймыл-аракеттин окуя менен бир мезгилде болуп жатканын билдирет. Мындай учурда негизги кыймыл-аракет этишикт баяндооч аркылуу, кыймыл коштогон окуя сыпат бышыктооч аркылуу берилет: 1) *Ошол ылдый өлөр-тирилерине карабай, жыгылып-туруп кетип барам.* (К.Б.) 2) *Ал биздин алды жагыбызда кыйкырган бойдон чуркап баратты.* («АТ»)

ж) Кыймыл-аракеттеги чектелгендикти, такталгандыкты, же каршы маанини билдирип, окуянын ички мазмунуна баа берет: 1) *Ал бардык жагынан өнүккөн.* («ЛЖ») 2) *Сыр билгизбей зыңгыраса деле ички дүйнөсү тар өңдөнөт.* (К.Сап.)

з) Кыймыл-аракеттин кандай шартта, жагдайда ишке ашкандыгын билдирет: 1) *Кулак тунган чууларды аралап, суу боюндагы топтон бир жигит тизгин учу менен келди.* (Т.К.) 2) *Ага жакын жерде англиялык – индиялык аскерлердин кошмо бригадасынын кайтаруусу астында англиялык миссия турат.* («АТ»)

и) Кыймыл-аракеттин түрдүү байланыш – катышын, алдын-ала сүйлөшүлгөн убада боюнча ишке ашкандыгын билдирет: 1) *Анын ар бир күнү эки күндүн эсебинде өтүп жатат дешет.* («АТ») 2) *Мен муну кенеш претинде айтып жатам.* 3) *Түн жамынып, жашыруун түрдө, келип турмак болду.* (Н.Б.)

к) Кыймыл-аракеттин күчөтүлгөндүгүн, темптүүлүгүн билдирет: 1) *Кыз өпкө-өпкөсүнө батпай ыйлады.* (Н.Б.) 2) *Андагы чоң жана майда ролдор бирдей эгүүдө, толук жандуулукта чыгарылган.* («КМ»)

л) Кыймыл-аракеттин бир нерсеге, негизге, же пикирге таянып иштелгендигин билдирет: 1) *Керимбектин айтуунан улам болгон ишти билдим.* (К.Б.) 2) *Алтынайдын айтуунан улам билдим; кийик уулап жүрүп, суукка урунуттур.* (К.Б.) 3) *Караңгыда сүйлөшүп келе жаткандардын бири сен экениңди үнүн аркылуу тааныдым.* («КМ»)

м) Кыймыл-аракеттин өлчөм – сыпат, мезгил – сыпат, шарт – сыпат, натыйжа – сыпат, себеп – сыпат, сыяктуу татаал

көп маанилүү белгилерин билдирет: 1) *Жапар аны да бат эле сапырып бутту* (мезгил - сыпат мааниси бар). (К.Б.) 2) *Жашы арылап-арылап отуруп жок болду* (мезгил-сыпат маанилүү). (Н.Б.) 3) *Көргөнүн айта берет деп эле артынан калбай койду* (себеп-сыпат маанилүү). (М. Лу.) 4) **Былк этсе эле мөлт этип жашы эсгерге тамчудай.** (Н. Б.)

Себеп бышыктооч

Сүйлөмдө кыймыл-аракеттин болушунун, анын орунда-лышынын себебин билдирген айкындооч мүчө с е б е п б ы ш ы к т о о ч деп аталат: 1) *Данияр уялганынан кара көк болуп кызарып кетти.* (Ч.А.) 2) *Шашканымдан сүрөтүмдү беките албай калдым.* (Ч.А.) 3) *Агротехникалык эрежелерди туура колдонгон себептүү быйыл районубузда жүгөрүдөн мол түшүм алынды.* («СК») Бул сүйлөмдөрдө асты сызылган сөздөр эмне үчүн, эмне себептүү деген суроолорго жооп болуп түшүү менен, кыймыл-аракеттин болуу себебин билдирди. Ал себеп бышыктоочторду башкаруучу этиш сөздөр менен бирге алганда төмөнкүдөй сөз айкаштары түзүлөт: *уялганынан кызарып кетти, шашкандыктан беките албай калдым, туура колдонгон себептүү алынды.*

Сыпат бышыктоочтор сыяктуу эле себеп бышыктоочтор да сүйлөм тутумунда, негизинен, кыймыл-аракеттик маанидеги этиш сөздөр менен грамматикалык байланыш түзөт. Экинчи сөз менен айтканда, себеп бышыктоочтор да сүйлөмдүн баяндоочунун зонасына тиешелүү айкындооч мүчө болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде, колдонулушу жагынан алып караганда, бышыктоочтун бардык түрлөрү бирдей өнүккөн эмес. Анын эң көп өнүккөн түрү – мезгил, орун жана сыпат бышыктоочтор. Ал эми себеп, максат жана сан-өлчөм бышыктоочтор колдонулушу жагынан чектелген даражада өнүккөндүтү тилдик фактылардан байкалып турат. Бул көрүнүш себеп, максат жана сан-өлчөм бышыктоочтордун милдетин аткаруучу сөздөрдөн ачык байкалат.

Контекстте себеп бышыктоочко эмне үчүн, эмнеликтен, эмне себептүү деген суроолор берилет.

Сүйлөм тутумунда себеп бышыктоочтун милдетин төмөнкү сөздөр жана сөз тизмектери аткарат:

1) **-ган, + дан, - ган, + ы, + нан, -ган + дык + тан**

(булардын өзгөргөн варианттары менен бирге) формасындагы атоочтуктар себеп бышыктоочтун милдетин аткарып, кыймыл-аракет билдирген натыйжанын чыгышын, пайда болуш себебин билдирет: 1) *Аны көргөндө бала кубангандан көзүнүн жашын кылгыртып ыйламсырады.* (К.Б.) 2) *Бороон аралаш жааган муздак жамгырга үшүгөнүнөн жакында эле кырккан койлор чыдай албай, ачык короодо бири-бирине ыгып, титиреп турушкан экен.* (А.У.) 3) **Шашкандыктан** башындагы ак кийиз калпагы тетири кийилген. (К.Ос.) 4) *Бирок өтө ачка болгондуктан анын үнү алсыз угулуп турду.* (К.Ж.)

2) Чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганып айтылган боорукерлик, кара мүртөздүк, берешендик, кедейлик, ачкалык, токчулук, жалкоолук, жокчулук ж.б. сыяктуу абстракттуу маанидеги зат атоочтор аткарат. Мындай себеп бышыктоочтордун башкаруучу этиштик баяндооч менен маанилик катыштары жогоркудай эле (атоочтуктардан уюшулган себеп бышыктоочтордой) мүнөздө болору байкалат: 1) *Ар бир нерсенин чеги бар. Сен кара мүртөздүгүндөн, кербездигиңден жакын санаалаш жолдошторуңдан гана эмес, өз балдарыңдан да оолактап бара жатасың го, — деп капаланды чоң атасы.* (К.Ж.) 2) **Карыгандыктан** бети-башы бырышып, колдорунун эти качып, күүдөн - күчтөн тайган байбиче эрте жаздын али анчалык ысый элек күнүнүн илебине кактанып олтурган. (К.Ос.)

3) **Үчүн, себептүү** деген сөздөр тизмектеле айтылган зат атоочтор, шилтеме ат атооч жана атоочтуктар аткарат: 1) *Бул иш үчүн атам мени көп кыйнады.* (К.Ж.) 2) *Согуш мезгилиндеги оор күндөр кантип эстен чыксын. Биз ошол үчүн бардында, жоктун да баркын билебиз.* (Ж.Мав.) 3) **Айттырбай эле иштей берген себептүү** баарыбыз аны кадырлоочубуз. (Д.Ф.)

4) **-ып, -бай** мүчөлөрү аркылуу жасалган чакчылдар жана ушул эле чакчылдар аркылуу уюшулган ажырагыс сөз тизмектери аткарат. Бирок мындай чакчылдар себеп бышыктоочтук милдетте аз колдонулат. Анын жөнү бар. Биринчиден, чакчылдардын себеп бышыктоочтук милдет аткарышы анын синтаксистик негизги, активдүү милдети эмес. Экинчиден, чакчылдар себеп бышыктоочтук милдет аткарганда, анын себеп мааниси өзүнөн өзү ачык байкалбастан, контекстке көз каранды болуп турат. Үчүнчүдөн, чакчылдан уюшулган себеп бышыктоочтор сүйлөмдө чыгыш жөндөмөсүндөгү

атоочтуктан уюшулган себеп бышыктоочко синоним катары гана колдонулат.

Салыштырыныз: 1) *Ал кызматынан аткара албай бошоду. — Ал кызматынан аткара албагандыктан бошоду. - Ал кызматынан аткара албаган себептүү бошоду.* 2) **Областта алган сыйлыгына сүйүнүп, ата-энесине толуктап айтып берүүгө сөз таба албай, бирде токтолуп, бирде мукактанып, Сейде шашып сүйлөп жатты.** («КП») — **Областта алган сыйлыгына сүйүнгөндүктөн...**

5) Тактоочтук функцияда колдонулган **аргасыздан, амалсыздан, айласыздан** деген сөздөр этиштик баяндооч менен айкашып, себеп бышыктоочтук милдетти аткарат: 1) *Апенди айласыздан ханды ээрчип жөнөдү.* («А.жор.») 2) *Бүткөн боюм жанчылып калыптыр. Көптөн бери ат минбей жүргөнгөбү — денем өзүмдүкү эмес, аргасыздан турдум.* (М.К.)

Максат бышыктооч

Сүйлөмдө кыймыл-аракеттин аткарылуу максатын билдирүүчү айкындооч мүчө максат бышыктооч деп аталат: 1) *Колдон келген ишти иштөө, ата-бабанын кесибин улантуу жакшы экен. Ушул үмүт менен, мал багайын деп, бүгүн башкы зоотехник менен сүйлөштүм.* («ЛЖ») 2) *Биздин бригадада сугатчылар үчүн боз үйлөр атайы тигилип, жакшы шарт түзүлдү.* («ЛЖ») Бул мисалдардагы максат бышыктоочтор кыймыл-аракеттик мааниси бар этиштик баяндоочтор менен байланышып, анын аткарылуу максатын билдирген: *мал багайын деп сүйлөштүм; атайы тигилип.*

Сүйлөмдө максат бышыктоочко эмнеге, эмне үчүн, эмне максат менен деген суроолор берилет.

Максат бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөздөр жана сөз тизмектери чектелүү эле. Алар төмөнкүлөр:

1) **-ганы** мүчөсүнүн жардамы менен жасалган чакчылдар аткарат да, башкаруучу негизги кыймыл-аракеттин убакытка, мезгилге тиешелүү болгон максатын билдирет: 1) *Сапсары болуп бышып, жайкалып турган арпаны чапканы үч комбайн келди.* («ЛЖ») 2) *Бөрүбай аркачан корбашыга жолукканы түн жамынып аттануучу.* (Т.С.) 3) *Полктун командирин майор Ефремов менен полк штабынын начальниги Трунов кечки тамакты ичкени олтурушкан эле.* (С.С.)

2) **-мак (-мак + чы)** мүчөсү аркылуу жасалган кыймыл атоочтор, ниет ыңгай аткарат. Бул кыймыл атооч жөнөкөй түзүлүштөгү максат бышыктоочтук милдет аткарганда, ага барыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганып айтылат. Эгерде ал тутумдаш түзүлүштө колдонулса, чакчыл формасындагы **болуп** деген этиш сөз, **үчүн** деген жандооч менен тизмектелип айтылат: 1) *Жол боюндагы дөңсөөгө, кайнене-келин болуп, акыл чечмекке олтурдук.* (Ч.А.) 2) **Өнөрүңдү көрмөккө куштар болуп турабыз.** (Т.М.) 3) *Тарыхтын бир тамчысын жазмак үчүн тагдырын карап чыктым, ылгап бүтүн.* (А.Т.) 4) **Канал казмакчы болуп, баары камылга көрүп жатышты.** (Т.С.)

3) Этиштин каалоо ыңгайы деп деген жардамчы милдетти аткарган этиш сөз менен тизмектеле айтылганда, максат бышыктоочтук милдетти аткарат: 1) **Балама учурашайып деп, калаага келдим эле, айланайын.** (А.Д.) 2) **Эмгектин өндүрүмдүүлүгү үчүн күрөшөлүк деп, баарыбыз бир добуштан убада бердик көпчүлүк чогулушта.** (С.С.)

4) - **Оо, -уу, -ыш** мүчөлөрү аркылуу жасалган кыймыл атоочторго үчүн жандоочу тизмектеле айтылса, максат бышыктоочтук милдетти аткарат: 1) **Мен сиздин көңүлүңүздү алагды кылбоо үчүн кайыктын жанында калайын.** (К.Ж.) 2) **Совет эли дүйнөнүн бардык калкы менен ынтымактуу жашоо үчүн дайым аракеттенип келген.** (Т.У.)

5) Максат тактоочтор аткарат: 1) **Бүбүш мында калган кыз-жигиттерди атайы атабады.** (Т.С.) 2) **Кодоо укмаксан болуп, атын жетелеп, алсырап жаткан жигитке атайы барды.** (А.Т.)

Сан - өлчөм бышыктооч

Сүйлөмдө кыймыл-аракеттин санын, салмактык, нарктык, даражалык өлчөмүн билдирүүчү айкындооч мүчө с а н - ө л ч ө м б ы ш ы к т о о ч деп аталат: 1) *Ойлоп тап, жыгач дене, жыгач курсак, октон түз үч жолу бар дилбар жумшак. Чыгарат бир кумардан чебер болсо, он азамат беш-бештен кетсе чуркап.* (табышмак) 2) *Аргымактын жакшысы азыраак оттон, көп жуушайт, азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыңшайт.* (макал) Бул мисалдарда *чуркап кетсе, оттон, жуушайт, сүйлөп, тыңшайт* деген этиштик баяндоочтордун санын жана өлчөмүн билдирген бышыктоочтор — *беш-бештен* (топ сан), *азыраак, көп* (тактооч).

Сүйлөм тутумунда сан-өлчөм бышыктоочтор **канча, нече, канчанчы, неченчи, канча ирет, канча жолу** ж. б. суроолорго жооп болуп түшөт.

Сүйлөмдө сан-өлчөм бышыктоочтун милдетин төмөнкү сөздөр жана сөз тизмектери аткарат:

1) Сан-өлчөм тактоочтор: 1) *Аз иш болсо да, аны жакишылап аткаруу үчүн убактыңды көп жумша.* (С.Д.) 2) *Камка кары анча шашпайт.* (Т.С.) 3) *...Элден кем шитебе, кем жашаба.* (насаат)

2) Чакчыл этиштер, чакчыл түрмөктөр: 1) *Ууру тойгончо жеп, өлгөнчө карганат.* (макал) 2) *Апендинин тамашасына хан боору эзилгенче күлдү.* («А.жор») 3) *Курдаштары мунун кылыгына көздөрүнөн жаш акканча күлөт.* (К.Ос.)

3) Эсептик, иреттик сан, топ сан, чамалама сандар: 1) *Мурду кандай, пай-пай, курч окшойт куду балтадай. Мурду менен бир койсо, оюлуп кетет карагай.* (табышмак) 2) **Отуз өлчөп, бир кес.** (макал) 3) *Ат баспайм деген эсерин үч басат.* (макал) 4) *Сүттү сүзүп коюусун, казанга салып кайнатам. Эңсеп келген адамга бир-экиден чайнатам.* (табышмак) 5) *Асыкең экинчи айтпайт, өмүрүндө бир айткандан кайтпайт.* (А.Су.)

4) Сүйлөмдө кыймыл-аракеттик мааниси бар этиштик бааяндоочтун сандык, өлчөмдүк, көлөмдүк белгилерин көрсөткөн сан атооч менен зат атоочтун ажырагыс тизмектери: 1) *Алымды ойлой күнүгө үч-төрт маал ыйлайт.* (К.Ж.) 2) **Беш мертебе ийнеси оймоктон тайып кетти, бир-эки ирет учугу чатышты.** (Т.С.) 3) *Кезеги келгенде, бир ууч таштап, күзүндө алам каптап.* (табышмак)

Сан атооч менен зат атоочтун ажырагыс тизмегинен уюшулган сан-өлчөм бышыктоочтор багындыруучу кыймыл-аракеттин түрдүү маанидеги өлчөмүн, көлөмүн, салмагын, наркын билдирет.

а) Салмак, нарк мааниси: 1) *Өзгөндүк жүгөрүчүлөр быйылкы түшүмдү жылдагыдан төрт жарым центнер арбын алышты.* («СК») 2) *Анын ар бири күн сайын он беш килодон жеп турса, 25,5 тонна болот деп коелу.* (А.У.) 3) *Алманын килограммын эки жарым сомдон, үч сомдон саттык дешти.* (оозеки кеп)

б) Сан менен бирге мезгилдик мааниси: 1) *Тегирменчи өңдөнүп, күндө үч убак болжобо.* (фольклор) 2) *Чыктуу тоют*

жетиштүү болгондуктан, уйларды күнүгө үч маал саайбыз. («СК»)

в) Сан менен бирге орун-аралык мааниси: 1) — *Ким чалгынга барам десе, үч кадам алдыга чыксын.* (К.С.) 2) *Ичке орок сымал жартыланып калган ай бийик аскага жашынууга эки көтөрмө бою калган эле.* (К.Ж.)

5) **-ып, -ганча** мүчөлөрү аркылуу жасалган чакчылдар жана туруктуу сөз айкаштары сан-өлчөм бышыктоочтук милдетти аткарганда, өлчөм, ченем маанилери менен бирге сыпат маанисин да кошо билдирет: 1) *Төлгөсү бирөөндө аз, бирөөндө артат, азы зыян, артканы олжолуу деп, тогуздап эки жактан төлгө тартат, ал төлгө аягында ачык айтат.* (табышмак) 2) *Наристенин чулдурап сүйлөгөнүнө чоң эне маңдайы жарылганча сүйүндү.* (А.У.) 3) *Дүйнө деген чач этектен чогулду.* (К.Ж.) 4) *Жашымдын жетип калганына карабайм, милдеттенемди аткаруу үчүн күчүмдүн бардыгыңча аракеттенем, — деди Токтокарып аке.* («ЛЖ»)

Бышыктоочтун грамматикалык түзүлүшү

Бышыктоочтун бардык түрлөрү жөнөкөй жана тутумдаш түзүлүштө колдонулат.

1. Жөнөкөй бышыктоочтун милдетин толук маанилүү бардык сөз түркүмдөрүнүн жөнөкөй жана татаал түрлөрү аткарат.

Эскертүү. Сөз түзүлүшүн жөнөкөй жана татаал деп бөлүштүрүү лексикология жана морфология үчүн мүнөздүү, анткени тил илиминин бул тармактары сөздүн маанилерин, түзүлүшүн ж.б. изилдейт жана үйрөтөт. Синтаксисте болсо, жогоруда эскертилгендей, жеке сөздөрдү эмес, сөз менен сөздүн айкашын, ал айкашуудан келип чыккан синтаксистик конструкцияларды, сөздүн сүйлөмдө аткарган милдеттерин ж. б. изилдейт жана үйрөтөт. Ошон үчүн синтаксисте сөздүн түзүлүшү эмес, анын сүйлөмдө аткарган синтаксистик милдети маанилүү.

а) Жөнөкөй мезгил бышыктооч: 1) *Азыр биздин планетабызда жашап жаткан беш миллиарддан ашык адам алты миңден ашык тилде сүйлөшөт.* (А.Мур.) 2) *Чак түштө бир уктоо керек оорулуу адам.* («ДС»)

б) Жөнөкөй орун бышыктооч: 1) *Жакында Америка Кошмо Штатында бир адис өзүнүн клиенттерине гримди*

ыгы жок эле көп колдоно бербөөнү эскерткен. («К. Сон».) 2) Анын максаты — **Ташкенттен жумуш кылып, эптеп жолго азыктык каражат таап алуу.** (К. Бек.)

в) Жөнөкөй сыпат бышыктооч: 1) **Жеңиш майрамына арналган студенттик кече шаңдуу өттү.** («ЛДЖ») 2) **Алар чоңдорго сыймыктана карашты.** (С.Г.) 3) **Ботом, күчүгүңөр ала каргадай сак окшойт, тим эле шырып алдырбайт.** (К.Сап.)

г) Жөнөкөй себеп бышыктооч: 1) **Сүйүнгөнүмдөн жанымды жай алдырар жер таппайм, тынчым кеткенде сага айтайын деп келдим** («КМ») 2) **Баса албагандыктан мына моминтип, кош баканга отургузуп, ийнибизге көтөрүп келе жатабыз.** (А.Ст.)

д) Жөнөкөй максат бышыктооч: 1) **Менин эң ыйык көргөн, эң кымбат адамым, көрсө, ал-жайымды билүүгө келиптир.** (С.Б.) 2) **Эмне болгонун билмекке өзүн эске түшүрөт.** (К.Ос.)

е) Жөнөкөй сан - өлчөм бышыктооч: 1) **Бир эненин эки уулу бар: бири бир чапканча, экинчиси алтымыш чабат.** (табышмак) 2) **Чилде түшүп, аяз болушунча күчөп турган кез эле.** (М.Э.) 3) **Канчалык тер агызып көп иштесең, ошончолук эмгегиндин үзүрүн көрөсүң.** (насаат)

2. Тутумдаш түзүлүштөгү бышыктоочтун милдетин толук маанилүү ар башка сөз түркүмүндөгү сөздөрдүн, же толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн ажырагыс тизмектери жана фразеологизмдер аткарат.

а) Тутумдаш түзүлүштөгү мезгил бышыктооч: 1) **Биздин эрадан эки миң жыл мурда «бут тобу» деген оюн Кытайда кеңири белгилүү болгон.** (А.Ак.) 2) **Байыркы замандан бери эле адамдар өз эне тилинен башка улуттардын тилдерин үйрөнүүгө кызыгышып, бир нече тилдерди билүүгө, эркин сүйлөөгө жыл өткөн сайын көбүрөөк аракеттенишкен.** (А.Мур.) 3) **Көз ачып жумганча: «Бул кандай укмуш? Эмне үчүн бул экөө кароолдо? Айылдагы эркектер кайда кетти? Эркектер колго түшкөнбү?» — деген сыяктуу ойлор келип кетти.** (К.Ж.)

б) Тутумдаш орун бышыктооч: 1) **Газ промыселдеринин кызматкерлери жашаган Тухард жана Солонинское поселокторунда өзгөчө цилиндр формасындагы үйлөр салынган кочөлөр пайда болду.** («К.сон.») 2) **Ак-Шыйрак деген жерде**

көп жылдан бери малчыларды тейлей турган медпункт иштейт. («Ко.м.») 3) **Токмокко чейин жөө барып келер элек.** (А.То.)

в) Тутумдаш сыпат бышыктооч: 1) **Эмне үчүн сары изине чөп салып Каныбекти издеп жүргөнүбүз эми түшүнүктүү болдубу?** (К.Ж.) 2) **Ал биздин алдыбызда кыйкырган бойдон чуркап баратты.** (К.Ж.) 3) **Эл жык толгон чоң базар ичи аарынын уюгундай дуулдап жатты.** (Т.К.) 4) **Агасын көрүп, уни өсөт; эжесин көрүп, сиңди өсөт.** (макал)

г) Тутумдаш себеп бышыктооч: 1) **Капиталисттик өлкөлөрдө дарыланууга акчанын жетпегендигинин айынан ооруга чалдыккан миңдеген балдар жана чоң кишилер майыптыкка, ал турсун өлүмгө дуушар болууда.** («ДС») 2) **Жаткырган үчүн чайканачы ага суу ташытып алат.** (К.Бек.)

д) Тутумдаш максат бышыктооч: 1) **Зайыбым менен акылдашайын деп, Керимахун короосуна кирип кетти.** (К.Ж.) 2) **Көп билүү үчүн көп окуу керек.** (насаат) 3) **Бек кимдинди канын ичкени келген көрүнөт, кимдин канын кантип ичерин көрүп тургула! — деп Анархан ыргып турду.** (К.Ж.)

е) Тутумдаш сан-өлчөм бышыктооч: 1) **I—IX класстарда окуучулардын толукталышы отуз адамга чейин, X—XI класстарда жыйырма беш адамга чейин азайтылат.** («СК») 2) **Боз үйдү бир-эки жолу гана тиксең, үйрөнүп аласың.** (А.Ак.) 3) **Жетимдерди кор кылбайм, алымдын жетишинче багам, өстүрөм.** (К.Б.)

Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр

Структурасы боюнча бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр, жайылма сүйлөмдөргө салыштырмалуу алганда, алда канча кенен болот: жайылма сүйлөмдөрдө тигил же бул баш мүчөнүн зонасында багынычтуу айкындооч мүчөлөр болору белгилүү; бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдө болсо баш мүчөлөрдүн зоналары сан жагынан да, сапат жагынан да (бир өңчөй мүчөлөрдүн семантикасы, колдонулуш зарылдыгы ж. б.) өзгөчөлөнүп турат.

Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү кыргыз тилинде байыртан бери эле колдонулуп келе жатат. Ошондуктан бир өңчөй мүчөлөр тилде тарыхый жактан калыпташкан синтаксистик категория экендигинде күмөн жок.

Зарылдыгына жараша, бир эле сүйлөмдө окшош типтеги бир нече сүйлөм мүчөлөрү колдонула берет. Алар бир өңчөй ээ, бир өңчөй баяндооч, бир өңчөй аныктооч, толуктооч жана бышыктооч болушу мүмкүн: 1) *Комсомолец деген, коммунист деген сүйлөй да, иштей да билсин.* (Н.Б.) 2) *Ажарга баалап, Козубекке бир эшек, үч зээр, бир пуд жүгөрү берди.* (К.Б.) 3) *Андагы көргөн, билген, иштеген окуялардын бардыгын айта албасмын.* (А.Т.) 4) *Токой ичинде жалгыз бараткан адамга ар бир караан жандуудай, сүрдүүдөй сезилет.* (А.Ст.) 5) *Экөө үч күн, эки түндөн бери бир басты.* (Ш.Са.) 1-сүйлөмдө бир өңчөй ээ (*комсомолец деген, коммунист деген*), бир өңчөй баяндооч (*сүйлөй билсин, иштей билсин*), 2-сүйлөмдө бир өңчөй тике толуктооч (*эшек, зээр, жүгөрү*), 3-сүйлөмдө бир өңчөй аныктооч (*көргөн, билген, иштеген*), 4-сүйлөмдө бир өңчөй сыпат бышыктооч (*жандуудай, сүрдүүдөй*) жана 5-сүйлөмдө бир өңчөй мезгил бышыктооч (*үч күндөн бери, эки түндөн бери*) колдонулган.

Сүйлөмдүн бирөңчөй мүчөлөрү, негизинен, төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү боюнча мүнөздөлөт, белгиленет: а) бир өңчөй мүчөлөр бири-бири менен грамматикалык жактан тең байланышта болот; б) бир өңчөй мүчөлөрдүн бардыгы бирдей формада туруп, аларды багындыруучу сүйлөм мүчөсү менен бирдей катышта болот; в) сүйлөм тутумунда бирдей синтаксистик милдетти аткарат (бирдей ээ, бирдей баяндооч, бирдей аныктооч ж. б.); г) бирөңчөй мүчөлөр өз ара байламталар, же байланыштыруучу санак интонация аркылуу байланышат; д) бир өңчөй мүчөлөр, негизинен, бирдей сөз түркүмдөрүнөн, айрым учурларда ар башка лексикалык-грамматикалык категориялардан уюшулат.

Кыргыз тилинде бир өңчөй мүчөлөрдүн стилдик максатта, стилдик каражат катары колдонулуу мүмкүнчүлүктөрү да кеңири масштабда: бир өңчөй мүчөлөрдүн морфологиялык көрсөткүчтөрү айрым учурларда алардын эң акыркысына гана жалганат, бирок ал көрсөткүч анын бардыгына бирдей даражада тиешелүү болуп эсептелет (мындай ыкма көбүнчө жалпылоо маанисинде болот); бир өңчөй мүчөлөрдүн ар бири өзгөчө бөлүп, тактап көрсөтүү, дааналап көрсөтүү максатында анын бардыгына морфологиялык каражатты (сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү) жалгап, же синтаксистик жол менен ар

бирине кошумча маанилерди берүүчү кызматчы түгөйлөрдү тизмектештирип берүү жолдору пайдаланылат; бир өңчөй мүчөлөрдүн маанилерин топтоштуруу, жалпылоо, же алардын маанилерин бириктирүү, борборлоштуруу максатында жалпылагыч сөздөр колдонулат: 1) *Байкемдин ордун басып, иним, жеңем, синдим, агайындар бар эмеспи.* (Ш.Са.) 2) *Ормуш менен Зулайдын звенолору жанаша эле.* (Н.Б.) 3) *Зулайга, Бүбүшкө жардам бербесе болбойт.* (Н.Б.) 4) *Мен сенин да, өзүмдүн да намысымды сактадым.* (А.То.) 5) *Байбиче, сенин, менин — экөөбүздүн — тагдырыбыз бир.* (Т.Аб.)

Сүйлөмдө бир өңчөй мүчөлөрдү өз ара байланыштырууда, негизинен, эки каражат — байламталар жана интонация пайдаланылат. Бир өңчөй мүчөлөрдө байламталар жеке да, кайталанып да колдонула берет. Бул көрүнүш байламталардын семантикалык-грамматикалык табиятына ылайыкталат. Ушул негизде бир өңчөй мүчөлөрдө колдонулуучу байламталарды бириктирүүчү, каршылагыч, ажыраткыч, тактагыч жана ырааттуу (ирети менен) байламталар деп бөлүштүрүү бул маселенин ички маңызына ылайык келет.

Эскертүү. Байламталарды мындайча бөлүштүрүү, биринчиден, анын семантикасына, экинчиден, бир өңчөй мүчөлөр менен бирге колдонулуу табиятына негизделген. Бул бөлүштүрүү байламталардын морфологиялык классификациясына толук ылайык келе бербейт.

Бир өңчөй мүчөлөрдү бириктирүүчү байламталар — **менен, жана** — байланыштырат. Бул байламталар көбүнчө маани жагынан бирдей даражадагы окшош бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырат: 1) *Каныбек менен Алым көпкө чейин селдейип турушту.* (К.Ж.) 2) *Мен Саадат жана Ыманбай менен тааныштым.* (Т.С.) **жана** байламтасы бир өңчөй мүчөлөрдүн багыныңкы абалын, мүнөзүн да туюндарат: 1) *Ишеннаалы аке жана анын балдары бригадалык подряд боюнча эки короо тубар кой багып жатышат.* («СК»)

Каршылагыч байламталар бирдей маанидеги бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырбастан, көбүнчө антоним маанисиндеги бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырат: 1) *Жумакадыр дегениң олбурлуу, бирок борпоң неме көрүнөт — эр оодарышка чыкпай койду качып.* («КМ»)

Менен — омоним сөз: жандооч (*карандаш менен жазуу*), бириктиргич байламта (*агасы менен карындашы ынтымак-*

туу) жана каршылагыч мааниде да колдонулат: *Ормотой кичине болгону менен, абдан чымыр (бир өңчөй баяндоочтор).* («КП») Бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырууда а ж ы р а т к ы ч байламталар да көп колдонулат. Бул байламта аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлөр логикалык жактан ар башка болот, б.а., анын бири оң, экинчиси терс мааниде, же болбосо бири-биринен кескин айырмаланган мааниде колдонулат: 1) *Ал андай жеңил-желпи, ичи тар, же эси жок жигиттерден эмес.* (З.С.) 2) *Жок, балдар, анда ачтан өлүп калар, же аны карышкыр жеп кетер.* (К.Б.) 3) *Ак көңүлү кармаган күнү бир сындырым нан берет, болбосо кезертип эчтеме бербей тим коет.* (К.Б.) Айрым ажыраткыч байламталар бир өңчөй мүчөлөргө тактоо, күчөтмө маанилерди кошот: 1) *Байгаранын бүркүтү – ары жаш, ары алгыр бүркүт.* (К.Б.) 2) *Ары тууган, ары ата-бала болуп калган.* (К.Ж.)

Ушул эле ажыраткыч, **ары, нары** байламталары айырмалоо маанисин да билдирет: 1) *Кийим бүтүн, ары кардым ток. Силер мен жөнүндө кам жебегиле.* (К.Ж.)

Байламталар бир өңчөй мүчөлөрдү ырааттуу байланыштыруу үчүн да колдонулат: 1) *Кубатты жана дагы бир жигитти бир топ мал менен тун катырып, бир коктуга качырып, жашырышты.* (К.Б.) 2) *Сизди жана да байкемди трактористтерди даярдоочу курска барсын деп чечишти.* («СК») Айрым байланыштыргыч байламталар бир өңчөй мүчөлөрдүн ар бирине тактоо, чектөө маанисин берүү үчүн колдонулат: 1) *Жалгыз кызы ага көрк дагы, караан дагы болгонсуйт.* (К.Ж.) 2) **Шаарлыктар да, айылкыштактагылар да, малчылар да** телевизор көрүү мүмкүнчүлүгүнө жетишти. («СК») Сүйлөмдүн бирөңчөй мүчөлөрү, негизинен, бир эле сөз түркүмүнөн уюшулат. Бирок айрым учурларда анын милдетин ар башка сөз түркүмдөрү да аткара берет. Андан бир өңчөй мүчөнүн грамматикалык табияты бузулбайт, анткени сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөсү болууда сөздөрдүн лексикалык маанилери жана морфологиялык жактан тигил же бул сөз түркүмүнө тиешелүү экендиги гана негиздүү болбостон, анын сүйлөмдө аткарган синтаксистик милдеттери жана алардын белгилүү бир гана сүйлөм мүчөсү менен грамматикалык байланышы да чечүүчү мааниге ээ: 1) *Баланын күлкүсү да, ыйлаганы да ата-эне үчүн кубаныч.* (З.С.) 2) *Жаңы башкарма Казыбайды, сени эмне үчүн эле жактырып калган?* («Ч»)

Сүйлөм тутумунда бир өңчөй мүчөлөр багынычтуу сөздөрсүз (айкындоочу сөзү жок) жалаң түрүндө, же багынычтуу сөздөрү менен бирге колдонула берет: 1) *Айдагандай жыш өскөн кызгалдактар, жапайы розалар, сан түркүн гүлдөр делебемди козгоп, көзүмдү кызартат.* (К.Ж.) 2) *Иван Петрович менен Яровой, байбиченин колун кысып, коштошту да, жүрүп кетишти.* (Н.Б.) Азыркы кыргыз тилинин функционалдык стилистикасынын бардык тармактарында (көркөм стиль, илимий стиль, официалдуу иш кагаздарынын стили ж. б.) бир өңчөй мүчөлөр стилдик каражат катары кеңири колдонулат. Алар ойду толук, так, образдуу, көркөм берүүдө пайдаланылат.

Бир өңчөй ээ

Өз ара тең байланышта туруп, сүйлөмдүн баяндоочу менен бирдей катышта, грамматикалык бирдей байланышта болгон ээлер бир өңчөй ээ деп аталат: 1) *Мында бирин-бири сыйлоо, бир үйдөгү ынтымак, адамкерчилик, чоң сезим бар эле.* (Ш.Са.) 2) *Үйдүн шаңы, үйдүн көркү, куту Гүлмира менен Бакытай тура.* («АТ») Сүйлөмдүн бирөңчөй ээлери бири-бири менен байламталар, байланыштыруучу санак интонация аркылуу байланышат: 1) *Куш да, мал да жем эсеген жерине келет.* (насаат) 2) *Акыйкатсыздык менен залымдик асиле жакишылыкка алып барбайт.* (насаат) 3) *Баягы тынчтык доорунда бизге чар тараптан келип жатуучу темирлер, машиналар, тракторлор азыр согуш үчүн пайдаланылып жатат.* (Я.Б.) 4) *Анын жүрүш-турушу, мүнөзү мага жат боло баштады.* (К.Ж.) Бир өңчөй ээнин ар бири жекелик санда да, көптүк санда да колдонула берет: 1) *Алыстан дүрбүсүз карап турганыбызда кербендердин жайдактап койгон аттары, чөгөрүп койгон төөлөрү, топ-топ кылып жыйып койгон таңгактары өзүнчө эле бир корум таштай болуп көрүндү.* («АТ») 2) *Өзгөчө Касым менен Майсалбек куду эле Субанкулдун өзү, куюп койгондой, айныбайт.* (Ч.А.)

Жалпылоо маанисинде колдонулганда адам аттарынан уюшулган бирөңчөй ээлердин эң акыркысына көптүктүн -лар мүчөсү жалганат: 1) *Биримкул, Узак, Сарыбай, Токтобектер колхоз уюшулгандан бери мал багып келе жатышат.* («АТ») 2) *Мугалимдердин август конференциясында мектеп директору А. Сатиндиев, методист М. Шайбергенов, математи-*

ка мугалими **Б. Байтуровдор** мектеп реформасынан келип чыккан актуалдуу маселелерге токтолушту. («МГ»)

Сүйлөмдүн бир өңчөй ээлеринин милдетин зат атооч, ат атооч, зат ордуна колдонулган сөздөр аткара берет.

Бир өңчөй баяндооч

Синтаксистик бирдей милдет аткарган жана сүйлөм ээси менен бирдей даражада предикаттык катышта турган баяндоочтор бир өңчөй б а я н д о о ч т о р деп аталат: 1) Байкеме көп киши келчү, аны көп киши чакырчу, акылдашчу. (Ш.Са.) 2) Адам – адам, адам үчүн адамгерчилик асыл, кымбат. А сен, Каныке, эстүү, токтоо, чыдамкай бол. (Л.Ж) 3) Өзү эле жарыла жаздап араң турган жүрөгүм Ажарды эстеген сайын ыйлап да, сыздап да жатты. (З.С.) Жөнөкөй баяндоочтор сыяктуу эле бир өңчөй баяндоочтор да э т и ш т и к ж а н а а т о о ч т у к баяндоочтор болуп бөлүнөт: 1) Керексиз отун алынбайт да, табылбайт. (К.Б.) 2) Жусупахун кызматтагы киши болгондуктан, эрте кетет, кеч келет. (К.Ж.) 3) Бөлмөнүн ичи таза, ары жарык, ары кең. (К.Б.) 4) Каныбек бардыгын эжек көрөт, айрыкча эжек көргөндөрү – Айымбача менен Кылыч. (К.Ж.) 5) Көч арасы да — ызы-чуу, күрү-күү. (К.Б.) 1-жана 2-сүйлөмдүн бир өңчөй баяндоочтору этиштик баяндооч (алынбайт, табылбайт, кетет, келет), 3-сүйлөмдө сын атоочтор (таза, жарык, кең), 4-сүйлөмдө зат атоочтор (Айымбача, Кылыч) жана 5-сүйлөмдө тууранды сөздөр (ызы-чуу, күрү-күү) бирөңчөй баяндоочтордун милдетин аткарып турат. Бир өңчөй этиштик жана атоочтук баяндоочтор сүйлөм ээсинин кыймыл-аракеттик, сапаттык, заттык, сындык ж. б. белгилеринин бир мезгилдүүлүгүн (бир мезгилде болгонун), ырааттуулугун (биринен сала бири болгонун) билдирет: 1) Унтер-офицер аябай ачуулуу жана каардуу. (К.Ж.) 2) Ал чалгынчынын өлтүрө албай жүргөндөрү — сен жана мен. (К.Ж.) Оң, жагына тагынганы — наган, маузер, сол жагына асынган — сумка менен кылыч. (К.Ж.) 4) Шамбет менен Сергей ар качан бирге болушкан жана бирге эмгектенишкен. (Т.С.) Бир өңчөй этиштик баяндоочтор сүйлөм ээсинин ар бөлөк мезгилдеги (биринен кийин бири болуучу) кыймыл-аракетин да билдириши мүмкүн: 1) Орусбек баракты ачты да, окуй баштады. (Т.С.) 2) Анын үнү бирде басаңдап, бирде катуу чыгып жатты. (Т.С.)

Бир өңчөй баяндоочторго кызматчы сөздөр, көмөкчү этиштер тизмектелип айтыла берет. Алар бир өңчөй баяндоочтун ар биринен кийин кайталанып айтылса, баяндоочтун ар бирине тактоо, дааналап бөлүү маанисин билдирет. Эгерде эң акыркы баяндоочко тизмектелип айтылса, анда ал бардык бир өңчөй баяндоочко тиешелүү болуп, жалпылоо максатында колдонулат: 1) *Кызынын он жылдыкты аяктаган жыйынтыгын укканда ата-энеси аябай толкунданып да жатты, сүйүнүп да жатты.* («ЛЖ») 2) *Базар кайнаган учур экен: элдер кажы-кужу, күрү-күү болуп жатыптыр.* (К.Ж.) Кайталоодон четтөө үчүн, же стилдик максатта сүйлөмдү кыска, чакан түрдө айтуу үчүн баяндоочту бир гана жолу колдонууга да болот. Бирок, чындыгында, анын бир өңчөй баяндооч экендиги контекстен байкалып турат: 1) *Жаман кабар менен келген чабарман кемпир-чалга бир, чай куюп жаткан келинге бир карады.* (С.Б.) 2) *Каракерүүнүн аянты Мамыкеңе да беш колдой белгилүү: аркар-кулжаны тапсак, бир Кумтөрдөн, бир Акташтан табабыз.* («КМ»)

Бир өңчөй аныктооч

Сүйлөмдө бирдей милдет аткарып, бир гана аныкталгычка байланышкан, аны менен бирдей катышта турган жана ар кандай белгилерин, касиеттерин билдирген аныктоочтор бир өңчөй аныктоочтор деп аталат: 1) *Узун бойлуу, кең далы, ак саргыл жигитке шашып келе жаткан Өмүрбек урунуп калды.* (А.Т.) 2) *Кайда? Кайда баягы жаркыраган, нурланган кооз дүйнө?* («ЛЖ») Бир өңчөй аныктоочтор да өз ара байламталар жана санак интонация аркылуу байланышат:

1) *Ракыя атасынын, Анварынын, Рапиянын шек-шоботун билбей, заманасы куурулуп, Сары-Камышка кайра барды.* (Ш.Са.) 2) *Асакемдин жана Бекемдин биздей жетимдерге атабыздай көз салганын кантип гана актаар экенбиз.* («КМ»)

Бир өңчөй аныктоочтор бир эле аныкталгычка, же бир өңчөй бир нече аныкталгычка тиешелүү болуп да айтыла берет: 1) *Жашы отуздан ашып калган, бойлуу, сулууча келген аял экен.* (К.Ж.) 2) *Малдуу-жандуу, кадыр-барктуу байларыңдан, манаптарыңдан эми биротоло түнүлдүм – пейшдери курусун.* (К.Ж.) 1-сүйлөмдөгү бир өңчөй аныктоочтор бир гана аныкталгычка, 2-сүйлөмдөгү бир өңчөй аныктоочтор

бир өңчөй толуктоочтун экөөнө тең (*байларыңдан, манаптарыңдан*) тиешелүү болуп айтылган. Бир өңчөй аныктоочтор аныкталгычтын маани жактан бири-бирине жакын, тектеш белгилерин билдирсе, анда семантикасы боюнча омонимдеш аныктоочтор болуп эсептелет: 1) **Жагымдуу, сүйкүмдүү адамды ким жакшы көрбөсүн.** (накыл сөз) 2) *Ар кимдин мээримдүү, боорукер адамы бар. Ал —эне.* (М.Г.)

Бир өңчөй аныктоочтор аныкталгычтын бири-биринен маани жактан айырмалуу белгилерин билдирет: 1) *Туш кийиздин ак, кызыл, мала кызыл, сары, күрөң саймаларын устат байбиче орду-орду менен кынаганына таң калдык.* (А.Ак.) 2) **Бети кара көк тарткан, былчийган семиз, ырайы суук желдет дарбазанын жанында ары-бери басып турат.** (Т.К.)

Ушул эле сыяктуу аныкталгычтын бири-биринен айырмалуу ар түрдүү белгисин бир өңчөй эмес аныктоочтор да билдирет. Мындай аныктоочтордун төмөнкүдөй бөтөнчөлүктөрү бар: а) аныкталгычтын ар түрдүү белгилерин билдирүүчү бир өңчөй эмес аныктоочтор көбүнчө ар башка сөз түркүмдөрүнөн болот (зат, сын, сан атооч, ат атооч, атоочтук ж. б.); б) бир өңчөй эмес аныктоочтун бири аныкталгыч менен ширелише бекем байланышып, аны менен бир бүтүн татаал сөздү түзүп турган сыяктуу абалда болсо, калгандары аныкталгыч менен ширелише байланышкан аныктоочтун экөөнө тең тиешелүү мүнөздө колдонулат.

Салыштырыңыз: 1) **көрпө тумак – быжыгыр көрпө тумак – аппак быжыгыр көрпө тумак;** 2) **кайыш кур – жазы кайыш кур – эскирген жазы кайыш кур** ж.б.

в) Бир өңчөй эмес аныктоочтор бир өңчөй аныктоочтордон байланыштыруучу санак интонацияларынын болбогондугу менен айырмаланат. Бир өңчөй эмес аныктоочтор аныкталгыч менен фразалык бир ыргакты, ошондон улам интонациялык бир комплексти түзүп турат.

Салыштырыңыз: 1) *Ажардын сулуу, сүйкүмдүү, ак жуумал оңун көрүп, Сабитахун мурунтан эле кызыгып жүрө турган.* (К.Б.) 2) **Тиги курулуп жаткан жаңы үйлөр да совхоздукубу?** («СК.»)

г) Бир өңчөй эмес аныктоочтордо байламталар колдонулбайт. Байламталар бир өңчөй аныктоочтор үчүн мүнөздүү.

Бир өңчөй аныктоочтордун аныкталгыч менен болгон маанилик катыштарын, жалпы алганда, төмөнкүдөй топтоштурууга болот:

а) таандык мааниси бар бир өңчөй аныктоочтор;
б) сапаттык бир өңчөй аныктоочтор;
в) саноо, шилтөө маанисиндеги бир өңчөй аныктоочтор.
а) Таандык мааниси бар бир өңчөй аныктоочтордун милдетин зат атооч, же зат ордуна колдонулган башка сөздөр аткарат. Мындай учурда илик жөндөмөнүн мүчөсү ар бир аныктоочко, же анын эң акыркысына жалганышы мүмкүн:
1) **Кыргыздын, казактын тили гана эмес, урп-адатында да, салтында да окшоштуктар көп.** («КМ») 2) **Маркстин, Энгельстин, Лениндин окуусу – туура жана түбөлүктүү окуу, анткени ал чындыктын негизинде түзүлгөн.** («СК») 3) **Ормуш, Айша, Шура, Балтабайлардын бири алат го деп ойлогон элем, мен абдан жаңылыпмын.** (Н. Байтемиров)

б) Сапаттык бир өңчөй аныктоочтор аныкталгыч менен ыкташуу жолу боюнча байланышат да, көбүнчө сын атоочтордон, атоочтуктардан уюшулуп, аныкталгычтын ар кандай белгилерин билдирет. Мындай учурда аныкталгычтын туруктуу, эң негизги табигый белгисин билдирген аныктооч аныкталгычка жанаша жайгашат. Ал эми туруктуу эмес, өзгөрмөлүү, экинчи даражадагы белгиси аныкталгычтан алыс, башкача айтканда, негизги белгиден мурда айтылат: 1) **Четте турган мүйүздүү, семиз, кара уйга алармандар көп чыгып жаткандыктан, ээси маалкатыбыраак, кымбатыраак баа айтып жатат.** («Ч»)

Эгерде бир өңчөй аныктоочтор аныкталгычтын бирдей даражадагы белгисин билдирсе, алардын аныкталгычка карата өз ара жайгашуусу эркин мүнөздө болот: 1) **Алдуу, күчтүү, кайраттуу жигит болсо, оор иште сыналат – муну турмуш далилдеген го.** (З.С.) 2) **Калдыраган, шалдыраган эски машина менен алыска жол жүрөм дегениң кандай?..** (Э.Э.)

Салыштырыңыз: **кайраттуу, алдуу, күчтүү жигит, шалдыраган, калдыраган машина.**

в) Саноо, шилтөө маанисиндеги бир өңчөй аныктоочтордун милдетин сан атооч, шилтеме ат атоочтор аткарат. Алар аныкталгычты тактап, бөлүп көрсөтөт жана сандык белгилерин билдирет: 1) **Азыр колхоздун ар бир бригадасында техника жетиштүү: ондон, он бештен автомашина, он беш, жыйырма трактор, комбайн бар.** («БП») 2) – **Шүгүрчүлүк, баш-аягы он сегиз, жыйырма жандыгыбыз бар.** (А.Ос.) 3) **Дооматыңды кой, аке, мага мунундун да, тигининдин да зарылдыгы жок** (Н.Са.)

Бир өңчөй толуктооч

Багындыруучу сөздүн маанисин толуктап, аны менен объектилик катышта турган жана синтаксистик бирдей милдет аткарган сүйлөм мүчөсү бир өңчөй толуктооч деп аталат: 1) Ага-иниге, жердештерге салам де, куттуу эне. (Т.С.) 2) Мен, өз мүлкү туруп, башканыкына көз арткан ачкөздү, адилетсизди, зулумду өлтүрдүм. (Ж.Мав.) 3) Ал менин какшыгымды да, шылдыңымды да ачык айткан кеңешимди да ажыратып туюна албай ызаланды. (К.Ж.)

Сүйлөмдүн синтаксистик башка милдетти аткарган мүчөлөрү сыяктуу эле (бир өңчөй баш мүчөлөр, бир өңчөй айкындооч мүчөлөр) бир өңчөй толуктоочтор да бири-бири менен тең байланышта, ал эми башкаруучу сөз менен багыныңкы байланышта колдонулат.

Тең байланыштагы бир өңчөй толуктоочтордун грамматикалык формалары да бирдей болот: бирдей табыш, бирдей барыш, бирдей жатыш жана бирдей чыгыш жөндөмөдө турууга тийиш. Эгерде бир эле башкаруучу сөз менен байланышкан толуктоочтордун грамматикалык формалары ар башка болсо, анда алар бир өңчөй эмес толуктоочтук милдет аткарат: 1) *Уруш бизге өксүткөн өлүмдү, какшаткан ыйды, оору – сыркоону, атүгүл ачарчылыкты алып келди. (С.Өм.) 2) Талаш-тарташта Керезге сөз тийбеди. (Ш.Б.) 3) Сиздин оюңузда жакшынакай тилектен башка эч нерсе жок болсо керек? (С.Же) 1-сүйлөмдө табыш жөндөмөсүндөгү толуктоочтор – бир өңчөй тике толуктоочтор. Ал эми 2 – жана 3 – сүйлөмдөгү жатыш, барыш жана жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү толуктоочтор – бир өңчөй эмес кыйыр толуктоочтор.*

Бир өңчөй толуктоочтор жупталып да (түгөйлөшүп) айтылат. Мындай учурда жөндөмө мүчө көбүнчө кийинки түгөйгө жалганып айтылат: 1) *Суу менен абадан, күндүн нуру менен эненин сүтүнөн кубат албаган, азыктанбаган жан-жаныбар жок бу дүйнөдө. (накыл сөз)*

Бир өңчөй толуктоочтордун бардыгы сүйлөмдүн башкаруучу бир эле мүчөсү менен (баяндооч), же бир нече мүчөсү менен байланышып турушу мүмкүн: 1) *Сенин жүрөгүңдүн тазалыгына, ак сөздөрүңө, убадага бектигиңе мен ишенем! (Т. Сыдыкбеков) 2) Адам баласы башка конгон бактыны көтөрө албай, текебер сүйлөп, бой көтөрүп, болор – болбосту*

теңине албай кетиши мүмкүн, а бирок жокчулукту, оор кайгыны, ооруну көтөрөт, чыдайт, аргасыздан чыдайт. (насаат)

Бир өңчөй толуктоочторду өз ара байланыштыруучу негизги каражаттар байламталар жана интонация болуп эсептелет. Байламталар бир өңчөй толуктоочторду байланыштырганда да бир түрдүү болот: бирдей байланыштыргыч, бирдей божомолдогуч ж.б. бул көрүнүш да бир өңчөй мүчөлөрдүн табияты менен байланыштуу экендиги байкалат.

Бир өңчөй аныктоочтордун маанилери менен салыштырып караганда, бир өңчөй толуктоочтор логикалык жагынан бири-бирине каршы мааниде колдонулбайт. Ошол себептүү бир өңчөй толуктоочторду байланыштырууда каршылагыч байламталар колдонулбайт.

Барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнөн тышкары бирөңчөй толуктоочторго жандоочтор тизмектелип айтылат. Мындай учурда жандоочтор ар бир толуктоочко, же анын эң акыркысына гана тизмектелип берилет. Жандоочтордун мындай тартипте берилиши деле жалпылоо, же ар бир толуктоочту тактоо, бөлүп, дааналап айтуу максатына байланышкан: 1) - *Коош, көрүшкөнчө саламата бол! Ден соолугуңду, ишиңдин жөө – жайын кат аркылуу, телефон аркылуу билдирип тур.* («КМ») 2) *Мен баарыңардын алдыңарда милдеттүү экендигимди сезем, ошондуктан бүт өмүрүмдү, бүт эмгегимди ата-энем, бөбөктөрүм, балдарым жана алган жарым үчүн арнаймын.* (А.Д.)

Ушул эле сыяктуу кээде стилдик максатта ыкчамдатып айтууга, же жалпылаштырып айтууга байланыштуу бир өңчөй толуктоочтордун ар бирине эмес, эң акыркысына гана жөндөмө мүчө жалганып айтылышы мүмкүн. Мындай учурда бир өңчөй толуктоочтун акыркысына көптүктү билдирүүчү –лар мүчөсүн жалгап айтуу ыкмасы көбүрөөк пайдаланылат, анткени ал акыркы толуктоочтогу жөндөмө мүчөнүн мурда айтылгандарга да тиешелүү экенин билдирүүчү каражат болуп саналат: 1) *Сергейдин жолдошторунан Шамбет, Чаргын, Элебестерге көптөн көп ишенишер эле.* (Т.С.) 2) *Борбордук Сибирдин энергетикалык системасы Иркутск, Красноярск, Томск, Кузбас, Новосибирск, Барнаул, Омск жана Петропавловскилерди бириктирет.* («СК»)

Бир өңчөй бышыктооч

Синтаксистик бирдей милдет аткарып, бирдей суроого жооп болгон жана өзара тең байланышта айтылган бышыктоочтор бир өңчөй бышыктооч деп аталат: 1) *Алардын үй-бүлөсү бири-бирине кайрымдуу, ынтымактуу, көңүлдүү жашашчу.* (Ш.Са) 2) *Мен жазуулары ар түрдүү таштарды музейден да, талаадан да, тоолордон да көрдүм.* (К.Ж.) 3) *Начар жүрүш-турушу үчүн баланы бир жолу, эки жолу эскерттиң дейли, андан натыйжа болбоду – эмне кылуу керек?..* («МГ») 1-сүйлөмдөгү бир өңчөй бышыктоочтор (кайрымдуу, ынтымактуу, көңүлдүү) **кандай?** деген суроого жооп болуп, кыймыл-аракеттин сапаттык белгилерин билдирди (сыпат бышыктоочтор). 2-сүйлөмдө **кайдан?** деген суроого жооп болуу менен (*музейден да, талаадан да, тоолордон да*) бир өңчөй орун бышыктоочтук милдет аткарып турат. 3-сүйлөмдө кыймыл-аракеттин кайталануу санын билдирип, *бир жолу, эки жолу* деген тизмектер бир өңчөй сан – өлчөм бышыктоочтун милдетин аткарган.

Сүйлөмдүн бир өңчөй бышыктоочторду да өз ара байламталар жана санак интонациясы аркылуу байланышат да, багындыруучу бир гана сөзгө белги болуп (орун, мезгил, себеп, максат ж.б. белги катары) колдонулат.

Бир өңчөй толуктоочтордон айырмаланып, бирөңчөй бышыктоочторду өз ара байланыштырууда байланыштыргыч, божомолдогуч байламталар менен катар каршылагыч байламталар да колдонулат: 1) **Тез, бирок сапаттуу иштешти максат кылып койгонбуз, ошонун натыйжасында биздин фабрикабыз республиканын гана эмес, союздун өтмө кызыл тууларын көп жылдардан бери колдон чыгарбай келе жатат.** («СК»)

Бир өңчөй бышыктоочтордун багындыруучу сөз менен байланышуу жолдору жана аны ишке ашыруучу каражаттары тилде кеңири өнүккөн. Мындай бышыктоочтор багындыруучу сөз менен ыкташуу жана башкаруу жолдору боюнча байланышат да, алар морфологиялык (жөндөмө мүчөлөр), синтаксистик (сөздөрдүн орун тартиби, жандооч, көмөкчү этистердин тизмектелип айтылуусу) каражаттар аркылуу тейленет.

Бир өңчөй бышыктоочторго жөндөмө мүчөлөрдүн (барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү) жалгануу ыкмалары жа-

на кызматчы сөздөрдүн тизмектелип айтылуу жолдору жогоруда айтылган бир өңчөй мүчөлөрдөгү сыяктуу эле болот: мүчө ар бирине, же акыркы бышыктоочко жалганат; кызматчы сөздөр да бир өңчөй бышыктоочтордун ар бирине, же анын акыркысына тизмектелип айтылат: 1) *Ушинтип, кыргыз сууларынын акканы кызык: тоонун аркы түбүнөн чыгышка, берки түбүнөн батышка, же түндүккө, же түштүккө агат.* (Ш.Са) 2) *Биз ушундай күнүчүлүгүбүздөн, ушундай ич тардыгыбыздан бечара эркектердин бактысын кесип келатабыз, ээ?* (К.Ж.) 3) *Капчыгай ичи дүгдүйүп, албырап-балбырап, сүрдүү көрүнөт.* (Ш.Б.) 1-2-сүйлөмдөгү бир өңчөй бышыктоочтор багындыруучу этиштик баяндоочтор менен башкаруу жолу боюнча, 3-сүйлөмдөгү бир өңчөй бышыктоочтор ыкташуу жолу боюнча байланышкан.

Сүйлөм тутумунда бышыктоочтун бардык түрлөрү - мезгил, орун, себеп, максат, сыпат жана сан - өлчөм бышыктоочтор - бир өңчөй түрүндө колдонула берет.

Бир өңчөй мүчөлөрдө коюлуучу тыныш белгилер

Жогоруда эскертилгендей, бир өңчөй мүчөлөр бири-бири менен байламталар жана интонация аркылуу байланышат: 1) *Дал ошол учурда Абыл, Өмүш, Ормуш келди.* (Н.Б.) 2) *Ал атка да өзү ыргып минди, эчким менен коштошподо, сүйлөшпөдү.* (Ш.Са) 3) *Кечки саат тогузда Керимбек менен Өмүш Яровойдун кабинетине киришти.* (Н.Б.) 4) *Анын колунан иш да, аш да келчү.* (А.Т.) 1- жана 2-сүйлөмдөгү асты сызылган бир өңчөй мүчөлөр санак интонация, ал эми 3- жана 4- сүйлөмдөрдө байламталар аркылуу байланышып турат.

Бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырууда байламталардын катышкандыгы, же катышпагандыгына карай санак интонациянын мүнөзү да ар түрдүү болушу мүмкүн. Ошондой эле тилде колдонулуп жүргөн байламталардын (*жана, менен, же, же болбосо, да, дагы, дале ж.б.*) бир өңчөй мүчөлөргө таандык болуп айтылышы да бирдей эмес. Ошондуктан бир өңчөй мүчөлөрдө коюлуучу тыныш белгилери да бир кылка эмес.

1. Эгерде бир өңчөй мүчөлөр бири-бири менен байланыштыруучу санак интонация аркылуу айтылса, анда бир өңчөй мүчөлөрдүн арасына үтүр белгиси коюлат: 1) *Козубек анын бутуна жыгылды, жалынды, жалбарды.* (К.Б.) 2) *Күн*

сайын көрүшүп, алышып-күрөшүп, тамашалашып журчу активдерден уялды, сүрдөдү. (Ш.Са.) 3) *Ушул мүнөздөөлөрдөн эле Токтогулдун таланты, адамгерчилиги, чынчылдыгы көрүнүп турат. («АТ»)* 4) *Директордон кийин Яровой, Өмүш, Ормуштар чыгып сүйлөштү. (Н.Б.)*

2. Бир өңчөй мүчөлөрдү кыргыз тилиндеги бардык байламталар эмес (себеп байламталар, шарттуу байламталар жана салыштырма байламталар бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырууда колдонулбайт), негизинен, байланыштыргыч, каршылагыч, божомолдогуч байламталар (*ары, нары, жана, жана да, да, дагы деле, менен, бирок, же, же болбосо*) байланыштырат.

а) *Да, дагы, деле (дале)* байламталары бир өңчөй мүчөлөрдү байланыштырууда бир нече ирет кайталанып турса, алар дайыма өзүнөн мурдагы бир өңчөй мүчөгө тиешелүү болуп айтылат, ошондуктан үтүр белгиси ал байламталардан кийин коюлат (бирок акыркы байламталардан кийин коюлбайт): 1) *Анын көзүнө карайган караандар да, асмандагы жылдыздар да көрүнбөдү. (Н.Б.)* 2) *Анын ушул акырын айтканында, үнүндө кандайдыр бир өзүнө өзү ишенгендик да, ызалануу да, башкаларды сезденткен өкүмдүк да, бийлик да бар эле. (Ш.Са.)*

б) *Ал эми же, же болбосо, ары (нары)* деген байламталар өздөрүнөн кийинки бир өңчөй мүчөгө таандык болуп айтылат, ошондуктан үтүр белгиси бул байламталардан мурда коюлат: 1) *Бир дагы чынжыры, же буроосу, же ачкычы кемчил эмес. (Ш.Са.)* 2) *Мен буга чейин мынчалык ачылган ары сулуу, ары жыттуу розаларды көрө элек болчумун. (К.Ж.)*

в) *Жана, менен* байламталары бир өңчөй мүчөлөрдү өз ара бириктирүү милдетин аткарып, өзүнөн мурунку жана кийинки бир өңчөй мүчөлөргө бирдей даражада орток болуп айтылат. Ошол себептүү бул байламталар байланыштырган бир өңчөй мүчөлөрдүн арасына үтүр белгиси коюлбайт: 1) *Зулай менен Бүбүш атайылап келген жумуштарын ойдогудай бүтүргөнүнө сүйүнүшүп, ээрчишип эшикке чыгышты. Андагы элдердин кээси ошол жерде калып, Яровой жана Иван Петрович баш болгон бир тобу кошо карашты. (Н. Б.)*

Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдөгү жалпылагыч сөздөр жана анда коюлуучу тыныш белгилер

Сүйлөмдө бир өңчөй мүчөлөрдүн маанисин бириктирип, жалпылап туруучу сөздөр болот. Алар синтаксистик аткараган милдети жана грамматикалык табияты боюнча, негизинен, өздерү жалпылап турган бир өңчөй мүчөлөрдөн айырмаланбайт: *Эл тарап, Керимбек менен инструктор – экөө эшикке чыгышты.* (Н.Б.) *Бул жердегилердин баары: жашы да, карысы да иш дегенде ичкен ашын унутушат.* («КМ»)

Биринчи сүйлөмдө жалпылагыч сөз (экөө) бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келип, аларды бириктирип, жамдап турат. Ал эми экинчи мисалдагы жалпылагыч сөз (баары) бир өңчөй мүчөлөрдөн мурда колдонулгандыктан, анын мааниси бир өңчөй мүчөлөр аркылуу чечмеленип көрсөтүлдү.

Ошентип, бир өңчөй мүчөлөрдүн маанисин жалпылап, бириктирип турган сөздөрдү жалпылагыч сөздөр дейбиз.

Жалпылагыч сөздүн милдетин, көбүнчө, жалпылоо маанисиндеги *булар, баары, алар, төмөнкүлөр* деген сыяктуу сөздөр жана жамдама сан атоочтор аткарышат.

Жалпылагыч сөздөр бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун да, кийин да келе берет. Аларга коюлуучу тыныш белги да мына ушул орун тартибине байланыштуу болот.

1. Жалпылагыч сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун келсе, жалпылагыч сөздөн кийин кош чекит коюлат: **Бардыгы:** *үмүтү да, тилеги да, күн көрүү, өмүр сүрүүсү да ошол отто.* (К.Б.)

2. Эгерде жалпылагыч сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн кийин келсе, анда жалпылагыч сөздөн мурун сызыкча коюлат: *Бермет, Жакин, таенеси – үчөө көпкө сүйлөштү.* (Ш.Са.) *Бая күнү директор, парторгдор болуп – баарыбыз кеңешмедик беле.* (Н.Б.)

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби

Сөздөрдүн орун алышы сүйлөм деп аталган синтаксистик проблеманын ичине кирет. Сүйлөм болсо пикир алышуунун коммуникативдик негизги каражаты болуп объективдүү чындык жөнүндө гана кабар бербестен, айтуучунун ошол чындыкка болгон мамилесин да билдирет. Ошондуктан сүй-

лөм ар кандай сөздөрдүн катар турган суммасынан түзүлбөстөн, ар бир конкреттүү улуттук тилдин грамматикалык закондорунун негизинде аякталган ойду билдирүүчү, өзара предикаттык катышы бар сөздөрдүн тобунан түзүлөт. Бул маселени логикалык, же грамматикалык планда алганда да, сүйлөмдөгү ой анын (сүйлөмдүн) составдык элементтеринин туура орун алышынын, грамматикалык байланышынын жана интонациянын ички бирдигинин негизинде берилет.

Ошентип, сөздөрдүн орун тартиби сүйлөмдүн негизги белгилеринин, сүйлөмдүн жашоо шарттарынын бири болуп саналат.

Сүйлөм сыяктуу эле сөздөрдүн орун тартиби деген маселе да – тарыхый маселе, башкача айтканда, тарыхый жактан өзгөрүүчү, өнүгүүчү синтаксистик категория. Бирок, ошондой болсо да, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби бир кыйла туруктуу мүнөзгө ээ болуп, ал акырындык менен өтө эле жай өзгөрөт.

Демек, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби – тилдеги эң байыркы процесстердин бири.

Азыркы кыргыз тилинин өнүккөн бай формаларын, лексикалык составын жана грамматикалык түзүлүшүндөгү кээ бир неологизмдерди албаганда, грамматикалык түзүлүшү жагынан, ошондой эле сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун алуу багыты жагынан түрк тилдеринин байыркы жазма эстеликтеринин грамматикалык түзүлүшүнөн олуттуу түрдө айырмаланбайт.

Тилдин грамматикалык түзүлүшүн аныктоонун грамматикалык негизги категорияларынын бири сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби болуп саналат. Сөздөрдүн орун тартиби – бардык тилдерде абдан татаал жана синтаксистик негизги категория. Синтаксистин башка маселелерин изилдөө, кандай да болсо, сөздөрдүн орун тартиби менен байланыштуу каралууга тийиш. Ал эми сөздөрдүн орун тартиби бүтүндөй синтаксистик түзүлүштүн системасында гана аныкталат. Тактап айтканда, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун алуу багытын аныктаганда сүйлөмдүн түзүлүшү, түрү жана составы, сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматикалык байланыштарынын түрү жана формалары, сөз түркүмдөрүнүн сүйлөм мүчөлөрүнө болгон катышы, синтаксистик басым жана контекст сыяктуу көп маселелер эске алынууга тийиш.

Тил илиминин кийинки маалыматтарына караганда, бар-

дык тилдерде сөздөрдүн орун тартибинин грамматикалык, стилистикалык функциясы, ошондой эле сөздөрдүн маанисин кеңейтүүдөгү функциясы бирдей эмес экендиги байкалат. Сөз өзгөртүү системасы абдан өнүккөн тилдерде (орус, латын) сөз тартиби белгилүү даражада эркин келип, сүйлөмдүн структуралык жактан уюштурулушунда грамматикалык негизги каражат болуп саналбайт. Ал эми аналитикалык түзүлүштөгү тилдерде сүйлөмдүн түрүн, структурасын белгилөөчү грамматикалык негизги каражаттардын бири болуп саналат.

Демек, аналитикалык түзүлүштөгү тилдерде сөздөрдүн орун тартибинин грамматикалык функциясы басымдуулук кылат.

Кыргыз тилинде, ошондой эле ага тектеш башка түрк тилдеринде да сүйлөм мүчөлөрүнүн жайгашуусу орус тилине салыштырганда белгилүү даражада туруктуу мүнөзгө ээ.

Кыргыз тилинде сөздөрдүн орун тартиби, биринчиден, синтаксистик негизги каражаттардын бири, анткени ал сүйлөмдүн, сөз айкаштарынын айрым түрлөрүндө сүйлөм мүчөлөрүнүн өз ара катышын, синтаксистик милдетин аныктоо үчүн кызмат кылат. Экинчиден, орус тилине караганда кыргыз тилинде сүйлөм мүчөлөрү көбүнчө жанаша, б.а, контактылуу жайгашат. Багынычтуу сүйлөм мүчөлөрүнүн орду үчүн багындыруучу (багындыруучу баш мүчө, өз алдынчалыгы бар багындыруучу айкындооч мүчө) мүчөнүн орду маанилүү болуп саналат. Бул көрүнүш да белгилүү даражада сөздөрдүн орун тартибинин туруктуулугун шарттап турат. Бирок бул айтылгандардан кыргыз тилинде сөздөрдүн орун алуу системасы бүт бойдон туруктуу деген түшүнүк келип чыкпоого тийиш. Башка тилдердеги сыяктуу эле кыргыз тилинде да сөздөрдүн орун алышынын эки түрдүү мүмкүнчүлүгү бар:

а) түз орун тартип, б) терс (обратный) орун тартип.

а) *Тилде калыптанышкан закондуулуктун негизинде сүйлөм мүчөлөрүнүн бири-бирине карата алган көндүм болгон ордун түз орун тартип дейбиз:*

Жамийла унчукпайт. (Ч.А.) Садык жаңы эле келинчек алганга кетти. (Ч. А.) Абышка мага ыраазы болгондой ормoe карады. (С.Ма) Бул сүйлөмдөрдөгү баш жана айкындооч мүчөлөр кыргыз тилинде калыпташкан, көндүм болгон, адатка айланган түз орун тартип боюнча жайгашкан.

б) Сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсүнө басым түшүрүлүп, стилдик белгилүү бир максатка ылайыктуу жайгашкан болсо, ал терс орун тартип, же лингвистикалык жалпы термин боюнча инверсия деп аталат:

Порумуң курусун сенин! (Т.Аб.) Сиз абдан катуу кармап койдунуз го мени, Борбаш аке ... (Т.Аб.) - Чык эшикке, чык! (К.Б.) Түз орун тартип боюнча бул сүйлөмдөр төмөнкүдөй болууга тийиш эле: *Сенин форумуң курусун! Борбаш аке, сиз мени абдан катуу кармап койдунуз го.* - *Эшикке чык!*

Түз орун тартиптен чегинүү көркөм адабиятта көбүнчө стилдик максатта колдонулат.

Сөздөрдүн түз орун тартиби боюнча жайгашуусу болсун, же өзгөргөн терс орун тартиби болсун, сөзсүз, сөздөрдүн орун тартибине таасир кылуучу факторлорго байланыштуу болот.

Орус лингвистикасында жана түркологиялык илимий эмгектерде сөздөрдүн орун тартибине таасир кылуучу факторлор деп төмөнкүлөрдү белгилешет: кээ бир окумуштуулар сөздөрдүн орун тартибине таасир кылуучу фактор деп сөздөрдүн өз ара байланышын, катышын эсептесе, айрымдары сүйлөмдүн структурасын сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарган сөз түркүмдөрүн жана сөздөрдүн өз ара катышын негизги фактор деп эсептешет.

Проф. Н. К. Дмитриев, Г. Д. Санжеев ж.б. сөздөрдүн түз орун тартибин өзгөртүүчү фактор деп логикалык басымды эсептешет. Ал эми татар тилиндеги сөздөрдүн сүйлөмдөгү орун алышын изилдеген окумуштуу проф. Н. Ашмарин сөздөрдүн орун тартибинин өзгөрүшүнө эмоция да таасир кылат деген пикирди айткан.

Кээ бир изилдөөчүлөрдүн айтканына караганда (Н. Х. Демеснинова), сөздөрдүн орун тартибине белгилүү даражада чыгарманын жанры жана кептин мүнөзү да таасирин тийгизүүчү фактор болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде поэзиядан башка ар кандай жанрдагы кара сөз түрүндөгү чыгармаларда тилдин грамматикалык закондорунун негизинде калыптанышкан жалпы гана орун алуу багыты мүнөздүү.

Чындыгында, сөздөрдүн орун тартиби деген маселени дифференциялап кароо керек: эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдө, бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдө жана кошмо сүйлөмдө. Ал эми поэзиядагы сөздөрдүн орун алышы менен

прозадагы орун алышты эч качан бирге кароого болбойт. Прозада сөздөрдүн түз орун тартип боюнча жайгашуусу басымдуулук кылса, поэзияда инверсия басымдуулук кылат, анткени поэзияда сөздөрдүн орун алышында грамматикалык принциптер басымдуулук кылбастан, ырдын уйкаштыгы, б.а., рифма, ритм сыяктуу поэтикалык формалар маанилүү болуп саналат. Сөздүн орун тартиби болсо мына ушул поэтикалык формаларга багындырылган болот.

Талдоого алынган материалдарга караганда, прозада жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөр окумуштуулар тарабынан аныкталган жогорку факторлордун негизинде орун ала тургандыгы байкалат. Бирок көрсөтүлгөн факторлорго байланыштуу жөнөкөй сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун алышын аныктоо чебер методду талап кылат. Бул максатта сөздөрдүн ордун аныктоо үчүн жогорку факторлорду бири-бирине катышы болбогон факторлор деп айрым – айрым карабастан, аларды өз ара аракеттештиги бар, өз ара байланыштагы факторлор катары кароо керек.

1. Сөздөр сүйлөмдөгү грамматикалык ролунун (багынычтуу жана багындыруучу) жана грамматикалык формаларынын негизинде жайгашат. Ошондуктан сөздөрдүн мындайча жайгашуусун грамматикалык принцип деп атоо орун тартиптин табиятына ылайык келер эле.

Грамматикалык принциптин негизинде сүйлөмдөгү сөздөр көбүнчө түз орун тартип боюнча жайгашат жана ушул эле принциптин системасында кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрүнүн орун тартибинин семантикалык – грамматикалык милдети аныкталат.

Түрк тилдеринде, анын бири кыргыз тилинде да сүйлөм мүчөлөрү грамматикалык табиятына ылайык түз орун тартип боюнча жуп-жубу менен төмөнкүдөй багытта жайгашат:

а) адегенде (биринчи орунда) сүйлөм ээси + андан кийин (экинчи орунда) баяндооч;

б) биринчи орунда аныктооч + экинчи орунда аныкталгыч;

в) толуктооч + башкаруучу сөз (этиштик баяндооч);

г) бышыктооч + багындыруучу сөз.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн түз багыт боюнча мындайча жайгашуусу алардын орун тартибине таасир этүүчү факторлорго жараша өзгөрүшү, же өзгөрбөшү мүмкүн. Мисалы, ээ менен

баяндоочтун ордунун туруктуу болушу, же өзгөрүшү сүйлөмдүн составына, баяндоочтун грамматикалык табиятына, б.а., анын кайсы сөз түркүмүнөн экендигине жана баяндоочтун бүтүндөй структурасына байланыштуу болот. Ушул негизде ээ менен баяндоочтун орду төмөнкүдөй тиртипте каралууга тийиш:

1) баяндоочу атооч сөздөрдөн болгон жай сүйлөмдөрдө баш мүчөлөрдүн (ээ, баяндооч) орун алышы мүнөзү;

2) баяндоочу предикативдик модалдык сөз жана тактоочтордон болгон (*бар, жок, көп, аз, артык, кем ж.б.*) жай сүйлөмдөрдө баш мүчөлөрдүн орун алуу багыты;

3) этиштик баяндоочтуу жай сүйлөмдөрдөгү орду.

Азыркы кыргыз тилинде сүйлөмдүн белгилүү конструкциясында атооч сөздөрдүн бардыгы баяндоочтун милдетин аткарат. Мындай учурда атоочтук баяндоочтор уңгу, же уңгу сөз түрүндө, же жөндөмө мүчөлөрдү (барыш, жатыш, чыгыш), жак мүчөлөрүн кабыл алган формада, же кызматчы сөздөр, көмөкчү этиштер менен тизмектешкен түрүндө кездешет.

Атооч жөндөмөсүндөгү атооч сөздөр баяндоочтун милдетин аткарганда, баш мүчөлөрдүн (ээ, баяндооч) грамматикалык формалары окшош болуп калат. Мындай учурда алардын милдеттери орун тартибине ылайык аныкталат, б.а., биринчи орунда турганы (мурда жайгашканы) ээнин, экинчи орунда турганы баяндоочтун милдетин аткарат:

Байдын тубу – уурулук. (макал)

Колхоз – социалисттик чарба.

Айлана ушунча көркөм.

Бул сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн орду өзгөрсө, алардын синтаксистик милдеттери, айрым учурларда ички катыштарды да (предикативдик катыш атрибутивдик катышка айланышы мүмкүн) өзгөрөт. Кийинкиси көбүнчө баяндоочу сын атоочтон болгон сүйлөмдөрдө кездешет.

Салыштырыңыз:

Колхоз – социалисттик чарба.

Социалисттик чарба - колхоз.

Айлана көркөм.

Көркөм айлана.

«Көркөм айлана» деген сөз айкашы сүйлөм эмес, эркин сөз айкашы гана болуп саналат. Анын биринчи түгөйү – аныктооч, экинчиси – аныкталгыч.

Кыргыз тилиндеги мындай сүйлөмдөрдө ээ менен баяндооч, биринчиден, дайыма түз орун тартип боюнча жайгашат, б.а., грамматиканын көз карашы боюнча алардын ордун алмаштырууга болбойт. Экинчиден, атооч жөндөмөсүндөгү атоочтук баяндоочтуу сүйлөмдөрдө ээ менен баяндооч көбүнчө жанаша (контактылуу) жайгашат. Бул көрүнүш атоочтук баяндоочтун башкаруу жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу каралууга тийиш.

Жөнөкөй сүйлөмдүн башка конструкцияларында, б.а., этиштик баяндоочтуу сүйлөмдөрдө, атоочтук баяндоочтун синтетикалык жол менен берилген учурларында, же предикаттык тактооч жана модалдык сөздөрдөн болгон тутумдаш түзүлүштөгү баяндоочтуу сүйлөмдөрдө да стилдин талабына ылайык баш мүчөлөрдүн орун алуу багыты өзгөрө берет. Тактап айтканда, биринчи орунда баяндооч, экинчи орунда ээ айтылышы мүмкүн. Бул маселе, биринчиден, этиш сөздөрдүн синтаксистик негизги милдеттерине байланыштуу. Этиш сөздөр кадыресе өз формасында дайыма сүйлөм тутумунда баяндоочтун милдетин аткарат. Ошол себептүү мындай баяндооч орундун өзгөрүшүнүн бардык учурларында сүйлөм ээси менен болгон предикаттык ички катышын, б.а., баяндоочтук милдетин өзгөртпөйт. Экинчиден, атоочтук баяндоочко жалганган жак, жөндөмө (барыш, жатыш, чыгыш) мүчөлөр, атооч сөздөр менен тизмектеле айтылган кызматчы сөздөр да баяндоочтун предикаттык багытын бекемдөөчү каражаттар болуп саналат. Ошондуктан стилдик максатта мындай баяндоочтор сүйлөм ээсинин, же өзүнүн зонасындагы айкындооч мүчөлөр менен орун алмаша берет. Орун алмашуунун бардык учурларында баяндоочтун синтаксистик милдети өзгөрбөйт:

1) **Биз азыр асыл доордо жашап жатабыз.** – *Азыр асыл доордо жашап жатабыз биз.*

2) – *Ооба, биздин табышмактын жандырмагы ушунда.* (К.Ж.) – *Ооба, ушунда биздин табышмактын жандырмагы.*

3) **Биз комсомолдун экиндуу жеңил аскерлерибиз.** (Т.С.) – *Комсомолдун экиндуу жеңил аскерлерибиз биз.*

4) **Саякбай кыргыз элинин Гомери эле.** («КМ») – *Кыргыз элинин Гомери эле Саякбай.* Бул сүйлөмдөрдөгү ээ жана баяндоочтун орун алмашып айтылуусу кыргыз тилинин стилистикалык нормасына ылайык келет. Болгону баяндооч ме-

нен орун алмашкан грамматикалык ээ басым маанисинде айтылып, ага окуучунун назары атайы бөлүнүп турат.

Кыргыз тилинде аныктооч сүйлөмдүн кайсыл мүчөсүнө (ээ, толуктооч, бышыктооч ж.б.) тиешелүү болуп айтылбасын, аныкталгыч сөз менен ритмикалык бир фразага кирет жана интонациялык жактан алар бир комплексти түзөт. Ошол себептүү аныктооч аныкталгычтан мурда жанаша жайгашат.

Аныктоочтун аныкталгычка карата орун алышына таасир эткен негизги фактор алардын грамматикалык байланышынын түрү жана аныктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрү болуп саналат. Ушуга байланыштуу алардын орду төмөнкүдөй тартипте каралууга тийиш:

а) аныкталгыч менен ыкташа байланышкан аныктоочтун орду;

б) таандык байланыштагы аныктооч + аныкталгычтын (синтаксистик изафеттик конструкциясынын III тиби) орду.

Сын атооч, же башка сөз түркүмдөрүнөн уюшулуп, аныкталгыч менен ыкташа байланышкан аныктооч дайыма аныкталгычтын дал алдынан жанаша орун алат: **атактуу жазуучу, жаңырган кыштак, жакшы окуучу, эки окуучу, жибек кур** ж.б.

Кыргыз тилинин прозалары үчүн, негизинен, ыкташа байланышкан аныктооч жана аныкталгычтын инверсиясы мүнөздүү эмес.

Сын атоочтон болгон аныктооч бир өңчөй эмес түрүндө бир эле аныкталгычка тиешелүү болуп айтылышы мүмкүн. Андай учурда алар аныкталгычка карата өз ара төмөнкүдөй тартипте орун алат: эгерде бир өңчөй эмес аныктоочтор аныкталгычтын бирдей даражадагы табигый белгисин туюндурса, анда алардын орду эркин келет (бир өңчөй эмес аныктоочтордун өз ара ордун эркин алмаштырууга болот): **аппак быжыгыр көрпө тумак – быжыгыр аппак көрпө тумак.**

Сын атоочтон болгон бир өңчөй эмес аныктоочтор аныкталгычтын бирдей болбогон сапатын жана белгисин туюндурушу да мүмкүн. Андай учурда аныкталгычтын табигый, эң негизги туруктуу сапатын билдиргени анын дал алдынан жанаша орун алат. Ал эми табигый жактан экинчи даражадагы белгисин көрсөткөн сөз туруктуу, биринчи даржадагы белгини көрсөткөн сөздөн мурда айтылат. Бир өңчөй эмес мындай аныктоочтордун бири-бирине карата алган орду туруктуу:

семиз күрөн уй, бооз күрөн уй ж. б. Бул мисалдардагы «семиз», «бооз» деген аныктоочтор аныкталгычтын экинчи даражадагы туруктуу эмес белгисин билдирет.

Аныкталгыч менен ыкташа байланышкан бир өңчөй эмес аныктоочтор ар башка сөз түркүмдөрүнөн болушу мүмкүн. Мындай учурда алар аныкталгычка карата түз орун тартип боюнча көбүнчө төмөнкүдөй багытта жайгашат:

а) атоочтуктан болгон аныктооч + сын атоочтук аныктооч + аныкталгыч (мындай бир өңчөй эмес аныктоочтордун өз ара орду туруктуу эмес);

б) сын атоочтук аныктооч + сын атоочтук функциядагы зат атоочтук аныктооч + аныкталгыч (мындай бир өңчөй эмес аныктоочтордун өз ара орду туруктуу);

в) шилтеме ат атоочтук аныктооч + сан атоочтук аныктооч + сын атоочтук аныктооч + аныкталгыч;

г) шилтеме ат атоочтон болгон аныктооч + атоочтуктан болгон аныктооч + сын атоочтук аныктооч + аныкталгыч ж.б.

Таандык байланыштагы аныктооч менен аныкталгычтын орду кыймылдуу, өзгөрмөлүү келет, б.а., кыргыз тилинин стилинде алардын орун алмашышынын жана ортосуна сүйлөмдүн башка мүчөлөрүн (толуктооч, бышыктооч, ыкташкан аныктооч, ал эми поэзияда этиштик баяндооч да) кошуп айтууга жол берилет. Анткени бул конструкциянын эки түгөйү тең синтетикалык каражаттар менен – илик жөндөмөсүнүн жана таандык категорияларынын мүчөлөрү менен – жабдылган. Ошол себептүү орундун өзгөрүшүнүн бардык учурларында аныктооч менен аныкталгычтын атрибутивдик катышы өзгөрбөйт:

1) *Мен теңин белем сенин.* (С.Ж.) - *Мен сенин теңин белем* (акыркысы түз орун тартиби).

2) *Кемел дың жердин жөнөкөй, бирок нукура сонун дүйнөсүнө тереңдеп кирген сайын, анын сулуулукка, татынакай өмүрү, поэзияга умтулушу күчөй баштайт.* («АТ»)

3) *Байлап койгон ак шумкар*

Жакыптын келди эсине. (Манас»)

Толуктооч түз орун тартип боюнча башкаруучу сөздөн, негизинен, этиштик баяндоочтон мурда орун алат.

Толуктооч менен баяндоочтун грамматикалык байланышы эки түрдүү жол менен (ыкташуу, башкаруу) берилет.

Ыкташкан тике толуктооч эреже катары дайыма өтмө

этиштен болгон баяндоочтун дал алдынан жанаша орун алат жана эч качан инверсия болбойт:

Кун сайын талыкпай китеп окуйт.

Биз театрдан оюн көрдүк.

Башкаруу жолу менен байланышкан тике жана кыйыр толуктоочтор да түз орун тартип боюнча башкаруучу сөздөн мурда орун алат. Бирок алардын объектилик багытын биротоло бекемдөөчү атайын каражаттары (барыш, табыш, жатыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү жана жандооч сөздөр) болгондуктан, стилдин талабына ылайык орундары эркин өзгөрөт:

Малды баккан киши багат. - **Баккан киши малды багат.** - **Баккан киши багат малды.**

Бир эле этиштик баяндоочко башкарылган бир өңчөй эмес тике жана кыйыр толуктооч, же бир нече кыйыр толуктооч болушу мүмкүн. Анда алар баяндоочко карата өз ара төмөнкүдөй багытта орун алат:

а) кыйыр толуктооч + тике толуктооч + башкаруучу өтмө этиш;

б) жатыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктооч + барыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктооч + башкаруучу этиштик баяндооч;

в) жатыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктооч + чыгыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктооч + башкаруучу этиштик баяндооч;

г) чыгыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктооч + барыш жөндөмөдөгү кыйыр толуктооч + башкаруучу этиштик баяндооч ж.б.

Башкаруу жолу менен байланышкан бир өңчөй эмес толуктоочтордун бул схемада көрсөтүлгөн өз ара орду көбүрөөк көндүм болуп калган орду болуп эсептелет. Бирок мындай толуктоочтордун өз ара орду, же баяндоочко карата алган орду өтө эле кыймылдуу, б.а., ар түрдүү багытта орундарын эркин өзгөртө берет. Албетте, бул сыяктуу көрүнүш стилдин талабына, максатына ылайыкталууга тийиш.

Жогоруда эскертилгендей, түз орун тартип боюнча **бышыктооч** да багындыруучу сөздөн, негизинен, баяндоочтон мурда орун алат.

Бышыктоочтун сүйлөмдөгү алган ордуна таасир этүүчү факторлор болуп грамматикалык байланыш жолдору, анын мүнөзү (бекем ыкташуу, бошоң ыкташуу, бекем башкарылуу, бошоң башкарылуу), сүйлөмдүн эң зарыл, же анчалык зарыл

болбогон элементи болушу (бул маселе толуктооч менен салыштырмалуу каралууга тийиш), бышыктоочтун тигил же бул түрүнүн милдетин аткаруучу сөздөр, сөз тизмектери жана алардын лексикалык жана семантикалык маанилери эсептелет.

Бышыктооч, негизинен, баяндоочтун зонасына кире турган айкындооч мүчөлөрдүн бири экендиги белгилүү. Ошол себептүү анын сүйлөмдөгү орду баяндоочко карата аныкталат.

Ошондой болсо да, бышыктоочтун түрлөрүнүн баяндоочко карата орун алуусунда айрым өзгөчөлүктөр бар. Ошондуктан бышыктоочтун ар бир түрүнүн ордуна чакан маалымат берүүгө туура келет.

Мезгил бышыктооч деле жалпы эрежеге ылайык түз орун тартип боюнча багындыруучу мүйлөм мүчөсүнөн мурда (мезгил бышыктооч + багындыруучу сөз) орун алат. Мезгил бышыктоочтун багындыруучу сүйлөм мүчөсүнөн мурда орун алышы төмөнкүчө аныкталат: 1) сүйлөмдүн баяндоочунун багынычтуу түгөйү болгон мезгил бышыктоочтун орду; 2) баяндоочтон башка сүйлөм мүчөлөрүнүн (сүйлөм ээси, аныктооч, толуктоочтун) багынычтуу түгөйү болгон мезгил бышыктоочтун орду.

1) Грамматикалык жактан баяндооч менен байланышкан мезгил бышыктооч кыргыз тилинде түз орун тартип боюнча эки багытта жайгашат: а) багындыруучу баяндоочтун алдынан жанаша орун алат; б) сүйлөмдүн абсолюттук башталышынан, же баяндоочтун зонасындагы башка айкындооч мүчөлөрдөн мурда орун алат.

а) Мезгил бышыктооч баяндоочко ыкташа бекем байланышса, ал синтаксистик басым маанисинде атайын белгиленип, дааналанып айтылып, баяндооч менен жанаша жайгашат. Мындай учурда мезгил бышыктооч баяндоочко гана тикелей тиешелүү болуп турат:

1) *Жайдакталган аттарды отко кеч коюшту.* (К.К.) 2) *Болжолу, сен арзыбаган ишке мурун эле туш болгонсуң го?* (К.К.)

б) Ал эми мезгил бышыктооч баяндоочко ыкташа бошон байланышса, баяндоочтун зонасындагы башка айкындооч мүчөлөрдөн мурда, же ээнин зонасынан мурда орун алат. Андай учурда мезгил бышыктооч баяндооч менен эле эмес,

бүтүндөй өзү катышып турган сүйлөм менен, б.а., бүтүндөй сүйлөмдүн мазмуну менен байланыштуу болот да, сүйлөм аркылуу берилип жаткан окуя, кыймыл-аракет жөнүндөгү бүтүн түшүнүктү камтып, сүйлөмдүн баштоочусу болуп калат:

1) Кечке жуук Абдыраман өзү да келип калды. (К.К.) 2) Бүгүн ал Атай менен беттешерин жакшы билчү. (К.К.)

Кыргыз тилинин материалдарына караганда, мезгил бышыктооч түз орун тартип боюнча төмөнкү учурларда сүйлөмдүн башталышынан орун алат:

- Ээси көмүстө калган кемтик сүйлөмдөрдө жана баяндоочтун базасында уюшулган бир составдуу сүйлөмдөрдө (жалпы жактуу, белгилүү жактуу жана белгисиз жактуу сүйлөмдөрдө) мезгил бышыктооч көбүнчө сүйлөмдүн башталышынан орун алат: 1) **Көз байланган учурда айыл тарапка бет алышты.** (А.Т.) 2) **Отузунда ордо бузсаң, кырыңда кырдан аша албассың.** (макал)

- Айрым учурларда мезгил бышыктоочтор контекстке байланыштуу айтылып, көбүнчө сүйлөмдүн башталышынан орун алат да, өзү катышып турган сүйлөмдү мурда айтылган сүйлөмдөр менен байланыштырат. Мындай мезгил бышыктоочтун милдетин төмөнкү сөздөр жана ажырагыс сөз тизмектери аткарат: андан кийин, эми, ошол убакта, ошондо, мындан кийин, ошондон бери, ошол кезде, анда ж.б.

... **Ошол кезде анын аянычтуу үнүн сүрөттөөгө эч мүмкүн эмес эле.** (А.Т.) ...**Эми дыйканчылык жагынан Султангазыга да суктанбай калган кез.** (К.К.)

- Сүйлөм аркылуу берилип жаткан аңгеменин окуясы, же бир эпизоду белгилүү убакытка, мезгилге тиешелүү болсо, жана ал убакытты тактап, дааналап көрсөтүү талап кылынса, анда мезгил бышыктооч сүйлөмдүн башталышынан орун алат да, өзү катышып турган сүйлөмдүн бүтүндөй мазмуну менен байланыштуу айтылат: 1) **Дал ошол минутада өкүрүп ыйлап жатканын, же күлүп жатканын Чоко өзү сезбеди.** (К.Ж.) 2) **Ошол күнү кечинде Жапар агитаторлор менен колхоз активдеринин жыйналышын чакырды.** (К.Б.)

- Көркөм адабияттарда, көбүнчө элдик оозеки адабияттардагы жомоктордо илгери-илгери, бир кездерде, бир убакта, бир замандарда, качандыр бир мезгилде, күндөрдүн бир күнүндө, бир күнү ж.б. түрүндөгү абстракттуу маанидеги

мезгил бышыктоочтор сүйлөмдүн башталышынан орун алат: **Бир кезде эшик алдына араба токтоду.** (К.Б.) 2) **Күндөрдүн биринде** Кочкор өлөт. (жомоктон)

Чакчыл түрмөктөрдөн уюшулган мезгил бышыктоочтор түз орун тартип боюнча сүйлөмдүн башталышынан орун алат; 1) **Бул сөздү айтып болгончо, Чаргын өзү да узай берди.** (Т.С.) 2) **Батманы көрүп, Ажар да ыйлады.** (К.Б.)

Сүйлөмдүн баяндоочунан башка мүчөлөрүнө – ээге, аныктоочко, толуктоочко – тиешелүү болуп айтылган мезгил бышыктоочтор дал ошол багындыруучу мүчөлөрдөн мурда орун алат.

Салыштырыңыз: 1) *Меймандар чоң өргөдө отурушат-Келген меймандар чоң өргөдө отурушат - жана эле келген меймандар чоң өргөдө отурушат.* 2) *Иштегендер маяна алышат - Күн сайын иштегендер чоң маяна алышат.* 3) *Үйлөнгөдөргө нике күбөлүгүн беришти - Жаңы үйлөнгөдөргө нике күбөлүгүн беришти.*

Орун бышыктоочтор да мезгил бышыктооч сыяктуу эле баяндоочко карата эки түрдүү багытта жайгашат: а) багындыруучу баяндоочтун алдынан жанаша жана б) сүйлөмдүн башталышынан. Орун бышыктоочтун мындай жайгашуусунун мүнөзү, жол-жобосу мезгил бышыктоочтун орун алышына окшош: 1) *Сен ушул жерде кал.* (К.Ж.) 2) – *Эми сол жагындагы жаман короого кир.* (К.Ж.) 3) *Садык акемдин бул жолку каты да Саратов шаарынан келиптир.* (Ч.А.) Бул сүйлөмдөрдөгү орун бышыктоочтор баяндоочко гана тикелей тиешелүү болуу менен бирге басым маанисинде айтылган.

Маани жактан бүтүндөй сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылган орун бышыктоочтор баяндоочтон обочо (алыс) төмөнкүдөй багытта жайгашат: орун бышыктооч + ээнин зонасы + баяндооч; ээнин зонасы + орун бышыктооч + баяндоочтун зонасындагы башка айкындооч мүчөлөр + баяндооч: 1) *Алды жакта Жамийла кетип бар жатат.* (Ч.А.) 2) *Ысык-Көлдө дыйканчылык үчүн табийгы шарт жакшы.* (К.Б.) 3) *Конок бар жерде береке бар.* (макал)

Ар башка мейкиндик жөндөмөлөрүндөгү орун бышыктоочтор бир эле баяндооч менен байланышып, бирөөчөй эмес түрүндө да кездешет. Андай учурда бир өңчөй эмес орун бышыктоочтор өз ара көбүнчө төмөнкүдөй багытта жайгашат: а) *жатыш жөндөмөсүндөгү орун бышыктооч +*

барыш жөндөмөсүндөгү орун бышыктооч + башкаруучу баяндооч; б) жатыш жөндөмөсүндөгү орун бышыктооч + чыгыш жөндөмөсүндөгү орун бышыктооч + баяндооч; в) чыгыш жөндөмөсүндөгү орун бышыктооч + барыш жөндөмөсүндөгү орун бышыктооч + башкаруучу баяндооч; г) жатыш жөндөмөсүндөгү орун бышыктооч + чыгыш жөндөмөсүндөгү орун бышыктооч + барыш жөндөмөсүндөгү орун бышыктооч + башкаруучу баяндооч: 1) Жайлоодо малчылар жайыттан жайытка көчүп жүрүшөт. (“ЛЖ”) 2) Чапай турган жерден Чүйгө Семетейдин Тайбуурулу араң бир ай дегенде жетер эле. (Ш.Б.) 3) Польшанын түндүгүнөн орто бөлүгүнө чейин кеңири Великопольский ойдуңу ээлейт. (И.М.) 4) Айыл-кыштактарда өнөр жай продуктыларын шаардан алышат. 5) Төрт-Күлдө суу алуу үчүн адамдар айылдан эки чакырым алыс турган дарыяга барышат. (“Ысык-Көл кабарлары”)

Сыпат бышыктооч сүйлөм тутумунда, негизинен, баяндоочтун зонасынан (көбүнчө баяндоочко жакын) орун алат.

Сыпат бышыктооч баяндооч менен ыкташуу жолу боюнча байланышат. Бирок аны ыкташа байланыш мүнөзү боюнча биркылка эмес: айрым учурда баяндооч менен ыкташа бекем байланышса, айрым шарттарда бошоң байланышат. Бул көрүнүш сыпат бышыктоочтун милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык табияты менен да байланыштуу. Мисалы, сын атоочтук сыпат бышыктооч баяндоочко карата жанаша жайгашат жана орду туруктуу мүнөздө болот: 1) *Шамбет ишине кызуу киришти.* (Т.С.) 2) *Мугалим окуучунун мүнөзүн жакшы билет.*

Сыпат бышыктоочтун милдетин сыпат тактоочтор аткарат. Мындай сыпат бышыктоочтун баяндооч менен ыкташа байланышуусу мүнөзү боюнча бошоң болот. Ошол себептүү анын баяндоочко карата алган орду кыймылдуу келет.

Салыштырыңыз: Жеме уккан бала үйдөн акырын гана чыгып кетти - Акырын гана жеме уккан бала үйдөн чыгып кетти - Жеме уккан бала акырын гана үйдөн чыгып кетти.

Этиштин чакчыл формасынан уюшулган сыпат бышыктоочтун орду да тактоочтук бышыктооч сыяктуу кыймылдуу келет: *Тасырайган жерге созулуп аккан суну Өмүрбек жата калып ичти.* (А.Т.) – *Тасырайган жерге созулуп аккан суну жата калып Өмүрбек ичти ж. б.*

Чакчыл түрмөктөн уюшулган сыпат бышыктооч грамматикалык жактан баяндооч менен ыкташуу жолу боюнча байланышса да, түз орун тартип боюнча сүйлөмдүн башталышынан орун алат. Бирок алардын орду абдан эле кыймылдуу келет: **Тегерек столду кармалап**, бала олтургандардан уялып турду. ("Чалкан") Бала, **тегерек столду кармалап**, олтургандардан уялып турду ж. б.

Сан-өлчөм бышыктоочтор деле сүйлөм тутумунда баяндоочтон мурда орун алат. Мындай бышыктоочтор баяндооч менен ыкташуу, башкаруу жолдору боюнча байланышат. Алардын баяндоочко карата туруктуу ордуна, өзгөрмөлүү, кыймылдуу ордуна грамматикалык ушул байланышуу жолдору таасир кылып турат.

Сан-өлчөм бышыктоочтун милдетин эсептик жана иреттик сан атоочтор аткарса, баяндооч менен ыкташуу жолу боюнча байланышып, андан (этиштик баяндоочтон) мурда жанаша жайгашат жана орун тартиби туруктуу мүнөздө болот: 1) *Бир далай жол жүргөндөн кийин жол үч айрылат.* (К.Ж.) 2) *Биз сенден тажадык. Биздин чөлкөмгө экинчи келбе.* (Т.С.)

Сан-өлчөм бышыктоочтун милдетин сан атоочтон жасалган этиштин чакчыл формасы аткарса, көндүм болгон түз орун тартип боюнча этиштик баяндоочтон мурда орун алганы менен, анын сүйлөмдөгү орду белгилүү даражада кыймылдуу келет: *Университеттин студенттеринин арасынан мыкты окугандар жүздөп чыгат - Университеттин студенттеринин арасынан жүздөп мыкты окугандар чыгат* ж. б.

Сан-өлчөм тактоочтор сан-өлчөм бышыктоочтун милдетин аткарганда да, ал баяндоочтун алдынан жанаша орун алат жана орду туруктуу мүнөздө болот: 1) *Шамбет ушундай аз сүйлөчү.* (Т.С.) 2) *Адам катары жашоо үчүн адам көп иштеши керек.* (насаат)

Ушул эле сан-өлчөм тактоочтук сан-өлчөм бышыктоочко жандоочтор тизмектелип айтылса, анда анын баяндоочко карата алган орду кыймылдуу мүнөзгө өтөт: *Алар мындай учурдун үстүнөн далай жолу чыгышкан.* (Ш.Б.) -- *Далай жолу алар мындай учурдун үстүнөн чыгышкан* ж. б. Ушул эле сыяктуу тутумдаш түзүлүштөгү сан-өлчөм бышыктоочтун милдетин сан атооч менен зат атоочтун, же сан атооч менен жандоочтун ажырагыс тизмектери аткарса, алардын баяндоочко карата

алган орду кыймылдуу (өзгөрмөлүү) келет: *Жерге тигилген чочко жаңгактын салмагы андан өсүп чыккан дубдун салмагынан миллион эсе аздык кылат - Жерге тигилген чочко жаңгактын салмагы миллион эсе андан өсүп чыккан дубдун салмагынан аздык кылат.* ж.б.

Себеп бышыктооч сүйлөм тутумунда этиштик баяндооч менен гана байланышат. Кыргыз тилинде анын милдетин чыгыш жөндөмөсүндөгү атоочтук, ушул эле жөндөмөдөгү айрым зат атоочтор, себеп тактооч жана атооч сөздөр менен **үчүн, байланыштуу, себептүү** ж.б. жандоочтордун тизмеги, айрым чакчылдар аткарат.

Кыргыз тилинде көндүм болгон түз орун тартип боюнча себеп бышыктоочтор этиштик баяндоочтон мурда орун алганы менен, анын сүйлөмдөгү орду кыймылдуу келет, б. а., стилистикалык максатта өзгөрүүгө дуушар болот: 1) *Ал башына иш түшкөндүктөн жорголоп олтурбайбы.* (“Чалкан”) 2) *Душмандар үшүгөндүктөн бир ууч болуп чогулуп олтурушту.* (К.С.)

Бул сүйлөмдөрдөгү себеп бышыктоочтордун ордун өзгөртүүгө болот, ага кыргыз тилинин стилистикалык нормасында жол берилет.

Максат бышыктооч да сүйлөм тутумунда этиштик баяндооч менен грамматикалык байланышта айтылат. Түз орун тартип боюнча максат бышыктооч баяндоочтон мурда орун алганы менен, белгилүү бир талапка, максатка ылайык алардын ордун өзгөртүүгө, б. а., инверсия кубулушуна дуушар кылууга болот: 1) *Ошол күнү Бектурган, аларды көрүп кетем деп, келген.* (А.Т.) – *Аларды көрүп кетем деп, ошол күнү Бектурган келген, аларды көрүп кет деп* ж. б.

2. Н. К. Дмитриев, Г. Ф. Санжеев жана Н. Ашмарин тарабынан көрсөтүлгөн факторлорго байланыштуу сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсү белгиленип берилет (же сөздүн маанисин тактап, же маанисин кеңейтип, ага угуучунун көңүлүн буруу үчүн белгилеп коюу, бөлүп берүү, б. а., ачык-айкын болуш үчүн басым маанисинде айтылган сөз өзүнүн кадыресе адат болгон ордун өзгөртүп, сүйлөмдүн аяк жагынан (баяндоочко жакын), же башталышынан орун алат. *Ошондуктан сүйлөмдөгү сөздөрдүн бул факторлордун негизинде жайгашуусун белгилөө принциби деп атоого болот.* Кыргыз тилинде сүйлөмдөгү сөздөрдүн стилистикалык функциясы мына ушул белгилөө

принцибине байланышкан. Белгилөө жазуу кебинде инверсия аркылуу берилет. Ал эми инверсия болсо – стилистиканын синтаксистик башкы каражаттарынын бири. Стилистикалык максаттагы инверсия жазуу кебинин татыктуу жетишкендиги болуп саналат.

Инверсия аркылуу ишке ашырылган потенциалдык мүмкүнчүлүктөрдүн кыргыз тилинде кеңири колдонулган учурлары төмөнкүлөр:

а) Сүйлөмдүн ээсинин толуктоочтон кийин баяндоочко жанаша орун алышы:

Ашырдын өтүнүчүн председатель орундатты. (С.С.) Аялынын сөзүнө Тарас таң калган жок. (С.С.) Бул сүйлөмдөрдө логикалык басым сүйлөмдүн ээсине түшүрүлгөн жана ал белгиленип айтылган.

Түз орун тартип боюнча төмөнкүчө орун алууга тийиш эле:

Председатель *Ашырдын өтүнүчүн орундатты.*

Тарас *аялынын сөзүнө таң калган жок.*

Бирок түз орун тартип боюнча өзгөртүлүп түзүлгөн акыркы вариант автордун пикирине, оюна туура келбейт. Өзгөртүп түзүү менен автордун пикири да өзгөрөт, бурмаланат. Тагыраак айтканда, «*Ашырдын өтүнүчүн председатель орундатты*» деген сүйлөмдө ээ белгиленип айтылып, окуучунун көңүлүн өзүнө бурса, «**Председатель** *Ашырдын өтүнүчүн орундатты*» дегенде сүйлөмдө белгиленип айтылган сөз жок.

б) Сүйлөмдүн ээсинин баяндоочко таандык (баяндооч менен тикелей байланышкан) бышыктоочтон кийин орун алышы. Төмөнкү мисалдарды салыштырыңыз:

Сен ушул жерде кал (бул сүйлөмдөгү бардык сөздөр түз орун тартип боюнча жайланышкан). – *Ушул жерде сен кал* (логикалык басым ээге түшүрүлгөн). *Бул карыя бизге келген.* – *Биздикине бул карыя келген* (логикалык басым ээге жана анын аныктоочуна түшүрүлгөн).

в) Ээ менен баяндоочтун орун алмашышы:

Жоголсун элди эзүүчүлөр, кан ичкичтер. (К.Б.) **Алсаңыз сиз.** (Н.Б.) *Мага жакпайт бул кылыгыңар.* (М.Жан.) Биринчи сүйлөмдө сүйлөмдүн ээси белгиленип айтылган, калган сүйлөмдөрдө баяндооч белгиленип айтылган.

г) Баяндооч менен ага таандык болгон толуктоочтун орун алмашышы:

Көрдүм го аларды. (К.Б.)

- *Эмесе, көп кармабайын силерди.* (С.С.)

- *Сиз көрдүңүз беле апамды?* (Н.Б.)

д) Баяндооч менен ага таандык болгон бышыктоочтун орун алмашышы:

- **Чыкпайт эле оңойлук менен.** (Н.Б.)

Тулку кирпини алдап жатты кулумүш болуп. (жомок)

е) Илик жөндөмөсүндөгү аныктооч менен аныкталгычтын орун алмашышы. Мындай орун алмашкан аныктооч менен аныкталгычтын ортосуна сүйлөмдүн башка бир мүчөсү да кыстырылып айтылышы мүмкүн: *Айтышкандай эмне жазыгы бар алардын?* (К.Б.) *Кенге барганы менен ишиң болбосун сенин.* (С.С.)

Бул мисалдардагы сыяктуу белгилөө принциби боюнча сүйлөмдүн бир гана мүчөсү белгилебестен, өз ара ирежелеш болгон бир нече сөздөр (сөздөрдүн тобу) белгилениши мүмкүн.

ж) Сүйлөмдө катышып турган сөздөрдүн бардыгы өзүнүн демейки түз ордун өзгөртүп, толук инверсия болгон учурлары да болот. Бирок кыргыз тилиндеги прозалык чыгармаларда мындай учур сейрек кездешет: *Баштады баягылар өнөрүн.* (К.Б.) *Жетпей койбос эр жигит жетем деген оюна.* (К.Ма.)

Бул сүйлөмдөрдөгү сыяктуу толук инверсия болгон учур, негизинен, поэзияга мүнөздүү:

Жоголуп ошол убак бала чактан,

Жоюлуп байлар болду куйрук кулак. (К.Ак.)

Жогорку айтылгандардын негизинде төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болор эле: ар кандай инверсия, тагыраак айтканда, сүйлөмдүн эки мүчөсүнүн өзара орун алмашышы, сүйлөмдөгү сөздөрдүн бардыгынын толук инверсия болушу, сөзсүз, же бүтүндөй сүйлөмдүн логикалык маанисине, же белгиленип айтылган мүчөнүн маанисине өзгөртүү киргизет (кошумча маани берет), же сүйлөмгө эмоциялык түс (көркөмдүк) берет.

Өзгөртүүнүн мындай мүмкүнчүлүктөрүнө байланыштуу А. М. Пешковский сөздүн орун тартибин тилдин синтаксистик синонимикасынын негизги кенчи деп аталган. Чындыгында да, сүйлөмдөгү сөздөрдүн түз орун тартиби менен анын инверсиясы өз ара синтаксистик синоним болуп эсептелет, анткени сүйлөм (түз орун тартип боюнча, инверсия боюнча да

түзүлгөн сүйлөм) пикир алышууну тейлейт. Бирок, жогоруда эскертилгендей, бири-биринен кошумча маанилери жагынан айырмаланат. Стилистика үчүн синонимдердин мына ушул кошумча маанилери зор мааниге ээ.

3. *Байланыштыруу принциби.* Бул принцип контексттин сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибине болгон таасирине негизделген. Тагыраак айтканда, бул принцип боюнча сүйлөмдөгү кандайдыр бир сөз, сөздөрдүн тобу, кээде бүтүндөй сүйлөм да өзүнүн айланасындагы сүйлөмдөр менен, же анын бир бөлүгү менен байланышта болот. Андай байланыштагы сөз, же сөздөрдүн тобу кыргыз тилинде көбүнчө сүйлөмдүн башталышынан орун алат, анткени ал өзү катышып турган сүйлөм аркылуу берилип жаткан ойдун предмети болуу менен бирге белгиленип, дааналанып айтылат. *Демек, байланыштыруу, белгилөө принцибинин ортосунда да органикалык карым-катыш бар.*

Ал катышты аныктоо үчүн сүйлөмдүн тигил же бул составдык элементине логикалык басымдын түшүрүлүш мүнөзү байкоого алынууга тийиш. Бул максатта логикалык басымды контексттен тышкары (жөнөкөй сүйлөмдү өзара байланышта албастан, өз алдынча айрым алып караганда) жана контекстте талдап көрүү керек.

Контекстте логикалык басым туруктуу мүнөзгө ээ болсо, б.а., логикалык басым сүйлөмдөгү белгилүү гана бир сөзгө, же сөздөрдүн тобуна түшүрүлсө, контексттен тышкары алганда логикалык басым өзгөрмөлүү, кыймылдуу мүнөздө болот. Контексттен тышкары алганда сүйлөмдөгү логикалык басымдын өзгөрмөлүүлүгү (бир сөздөн экинчи сөзгө ооштурулушу), өзгөчө оозеки кепте ачык – айкын байкалат. Байланыштыруу принцибинин негизинде сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун алышы да стилистикалык функцияны аткарат. Кыргыз тилинде сүйлөмдү мурда айтылган сүйлөмдөр менен байланыштырууда сүйлөм мүчөлөрүнүн биргелешкен тобу, кайталанып айтылган сөздөр, ат атоочтон болгон грамматикалык ээ жана толуктооч, бышыктооч, аныктооч сыяктуу айкындооч мүчөлөр колдонулат.

Кыргыз тилиндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдө баяндасоч мурда айтылган сүйлөмдөр менен байланыштыруу максатында колдонулбайт. Ал эми бөтөн сөз менен төл сөз катышкан сүйлөмдөрдө, өзгөчө бөтөн сөздүн төл сөздөн мурда келген

учурларында жана төл сөз бөтөн сөздүн ортосунда кыстырылып айтылганда баяндооч байлыныштыруу функциясын аткарат: 1) *«Орус тили, - дейт академик В. В. Виноградов, - жогорку маданияттуу тил болгондуктан, СССРдин бардык элдеринин тилдери үчүн идеал жана үлгүлүү болот, бул тилден, - дейт жана дагы ал киши, - СССР элдеринин тилдери марксизмдин-ленинизмдин идеялары менен, социалисттик курулуштун процесстери менен байланыштуу лексикаларды жана фразеологияларды өздөштүрөт»*. 2) *«Бүткүл дүйнө жүзүндөгү прогрессивдүү элдер тынчтыкты сүйөт, анткени тынчтык – жашоонун жыргалчылыгы», - деди чыгып сүйлөгөндөрдүн бирөө.* (В.В.)

Контексттеги байланыштыруу бирдей мааниде боло бербей тургандыгы байкалат. Мисалы, айрым сүйлөмдөр өзүнөн мурда айтылган сүйлөмдөр менен мезгилдик жагынан (бир мезгилдеш) байланышта айтылса, айрымдары мурда айтылган сүйлөмдөр аркылуу берилген ойдун себеби, натыйжасы катарында, айрым учурларда мурда айтылган ойду, пикирди аныктоо, тактоо, чечмелөө, жалпылоо маанисинде, же карамакаршы мааниде айтылат.

а) **Мезгилдик байланыш.** Мындай байланыш, негизинен, мезгил бышыктооч, же болбосо мезгил бышыктооч жана бүтүндөй сүйлөмдүн мезгилдик мазмуну аркылуу берилет да, өз ара маани жагынан жакын келип, удаалаш айтылган сүйлөмдөрдөгү окуянын, кыймыл-аракеттин бир мезгилдеш, же ар мезгилдеш экенин билдирет: 1) *Бир күнү алай-дүлөй бороон болду. Бороон аралаш кар жаады. Ушунча жашка келгени мен андай суукту көргөнүм жок эле. Ошол суукта бизден башка далай жылкычылар колу-бутун суукка алдырышты.* (К.Б.) 2) *Айла канча... Үмүтүм эми үзүлдү, - деп терең үшкүрүп Күлүкан менен коштошкон болучу. Мына ошондон бери Күлүканды көргүсү келбейт.* (Ж.Аш.)

б) **Себеп байланышы.** Мындай учурда кийинки сүйлөм мурда айтылган сүйлөмдөр аркылуу берилген окуянын, кубулуштун, же кыймыл-аракеттин себебин билдирет: 1) *Күлүкандын ата-энеси болсо, кызынын түрүн карап, мурункудай муоп кетишкен жок. Себеби Күлүкандын айткан, кылган мамилесинен ыйбаа кылышкан.* (Ж.Аш.) 2) *Карабайдан кетип, Жийдебайга жылкычы болдум. Анткени, Жийдебайдын айтууна караганда, ал мени жыргатмакчы эле.* (К.Б.)

в) Чечмелөө байланышы. Байланыштын бул түрүндө адегенде автор тарабынан белгилүү бир пикир айтылат. Ал пикир кийинки сүйлөмдөр аркылуу чечмеленет, аныкталат, далилденет: 1) *Карабайдын коюн он сегиз жылча бактым. Башкача айтканда, 30 жашка келгенче Карабайдын коюн бактым.* (К.Б.) 2) – *Агроном кыз, узун кой! Башка жумушка караганда жүзүмдүн машакаты көп ... Анын арыгын казуу, убагында чөбүн отоо, сугаруу, күзүндө көмүү, жазында ачуу, жыгачтан тирөө, мына карачы, эмне деген укмуш.* (К.Ж.)

г) К а й ч ы б а й л а н ы ш ы. Мындай учурда ирегелеш айтылган сүйлөмдөрдүн маанилери бири-бирине кайчы келет. Мындай сүйлөмдөр көбүнчө карама-каршы байламталар аркылуу байланышат: 1) *Үч күндөн кийин күн ачылды. Бирок ой – тоо, жер – суунун баары кар.* (К.Б.) 2) *Дарттын сырын таптай, ооруга дабаа кыла албаган күндөрү болду. Бирок тирүү адамдын тиричилиги камсыз кылууга өзүнөн улуу, тажрыйбалуу адамдар менен кездешти.* (Ж.Аш.)

д) Н а т ы й ж а б а й л а н ы ш ы. Сүйлөмдүн мурунку айтылган сүйлөмдөр менен байланышы натыйжа, жооп түрүндө болушу мүмкүн: 1) ... *Менин бул тажрыйбам эң бир сонун натыйжаларды берди. Бизден бир да кулун түтөк болуп өлгөн жок.* (К. Б.) 2) *Табылды мени Багыш деген байга малайлыкка берди. Ал мени козу кайтартты.* (К.Б.)

е) С а л ы ш т ы р у у б а й л а н ы ш ы. Мурунку айтылган сүйлөмдөр аркылуу берилген затка, же кандайдыр бир көрүнүш, окуяга кийинки сүйлөмдөрдөгү көрүнүш, окуя салыштырылып берилиши мүмкүн: 1) *Чокуга тиер – тийбес салаңдаган булуттар кызарып, асып койгондой кыймылсыз... Уйкусурап, үргүлөп күн нуруна төшүн кактагансыйт.* (К.Ж.) 2) *Буга дейре ал ар бир адам башынан кечирүүчү махабаттан кабары жок эле... Бирок ошол көп барктабаган неме кийинчерээк анын убайымга, оор кайгыга чөгүшүнүн бирден бир себепчиси болду. Капыстан чыга калган ителги бейкапар учуп келаткан көгүчкөндүн шаштысын кетирген өңдүү ошол жылы кыздын ар дайымкы бир калыптагы тынчтыгы биротоло бузулду.* (К.Жа.)

ж) У л а н т у у б а й л а н ы ш ы. Байланыштын бул түрүндө мурунку сүйлөмдөрдө берилген ой кийинки сүйлөмдөр аркылуу улантылат. Мындай учурда ирегелеш айтылган сүйлөмдөр маани жактан бири-бирине кайчы келбейт: 1) *Мына*

бул иште медицинага көп эмгеги сиңген, кыргыздын арасында көп иштеген доктор Борис Абрамович Кулуканга көп жардам көрсөттү. Аны алпештеп, өз кызындай мамиле кылуу менен ишке көнүктүрдү. (Ж.Аш.) 2) Жунуш өлгөн баланын ата-энесине арызды жазарын жазып берип, өзүнөн өзү эле бир нерседен тынчызданат. Анын көңүлү эки анжы болот. (Ж. Аш.)

3) Корутундулоо, жалпылоо байланышы.

Мындай учурда автор тарабынан айтылган жалпы пикир кийинки сүйлөмдөр аркылуу жыйынтыкталып, корутунду чыгарылышы мүмкүн. Контексттеги мындай байланыш көбүнчө илимий адабиятка мүнөздүү: 1) ... Кошмо сүйлөмдүн өнүгүшүнүн эки түрдүү жолу кыргыз тили үчүн да мүнөздүү: 1. Эки же андан көп кадыресе жөнөкөй сүйлөмдүн жанаша айтылып өз ара тутумдашынан кошмо сүйлөмдөр (мындан жөнөкөй кошмо сүйлөм да, татаал кошмо сүйлөм да) өнүгөт. 2. Жөнөкөй сүйлөмдүн мүчөлөрүнүн жайланышынан өнүгүү аркылуу кошмо сүйлөм өнүккөн (мындан кээ бир татаал кошмо сүйлөмдөр өнүккөн) (К. Сар.)

Жыйынтыктап айтканда, байланыштын бул түрлөрү сүйлөм менен сүйлөмдүн ортосундагы синтаксистик катышты билдирет, контексттин негизги идеясынын маңызын ачат жана аңгеменин улантылышынын формалары болуп саналат.

3. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун алышынын нейтралдуу принциби. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, бир катар сүйлөм мүчөлөрүнүн орун алышы грамматикалык, белгилөө жана байланыштыруу принциптерине негизделсе, калган сүйлөм мүчөлөрүнүн орду ушул принциптердин негизинде жайгашкан мүчөлөрдүн орду менен шартташат.

Бул үч принципке кирбей калган мүчөлөрдүн орду сүйлөмдө эч кандай активдүү роль ойнобойт, тагыраак айтканда, сүйлөмдө белгиленип да айтылбайт жана контекстте байланыштыруу үчүн да колдонулбайт. Андай сүйлөм мүчөлөрүнүн орду нейтралдуу абалда болот.

Кыргыз тилинде сүйлөм ээси, толуктооч, бышыктооч жана баяндоочтун орду төмөнкү учурларда нейтралдуу абалда болушу мүмкүн:

а) Сүйлөм ээсинин нейтралдуу абалы.

Сүйлөмдө айкындооч мүчөлөр, же баяндооч белгиленип айтылса, жана ээ ал белгиленип айтылган мүчөгө ордун берүү

менен, өзүнүн баштапкы маанисин бошондотуп жиберет: *Сөөк-тамырдан келген эмес эч кимиси.* (К.Ж.) 2) *Бүгүн да, эртең да ал биздикинде болот.* («ЛДЖ»)

Салыштырыңыз: - *Бир аяк ашка алгысыз жаман жакшыдан туулат.* - *Жакшыдан бир аяк ашка алгысыз жаман туулат.*

Биринчи сүйлөмдө «келген эмес» деген баяндооч, экинчи сүйлөмдө кошумча тактоо маанисиндеги «да» байламтасы кошулуп айтылган бир өңчөй мезгил бышыктооч, үчүнчү сүйлөмдө «жакшыдан» деген кыйыр толуктооч белгиленип айтылган.

б) Сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнүн орун алмашуусуна байланыштуу баяндооч нейтралдык абалда болушу мүмкүн. Төмөнкү мисалдарды салыштырыңыз: *Жоголсун элди эзүүчүлөр, кан ичкичтер! Элди эзүүчүлөр, кан ичкичтер жоголсун!* (К.Б.) *Айланып садага кетейин акелер, менин көрөйүн деген кунуму, ичейин деген суму түгөттөгүлө.* (К.Ж.) - *Түгөттөгүлө айланайын садага кетейин акелер, менин көрөйүн деген кунуму, ичейин деген сууму.*

Биринчи сүйлөмдө бир өңчөй ээге, экинчи жана үчүнчү сүйлөмдө этиштик баяндоочко логикалык басым түшүрүлүү менен белгиленип айтылган. Ал эми төртүнчү сүйлөмдө баяндоочтон кийин орун алган каратма сөз жана өзүнүн багынычтуу тобу менен бирге бир өңчөй тике толуктооч белгиленип айтылган. Ошонун натыйжасында биринчи жана төртүнчү сүйлөмдөгү баяндооч нейтралдык абалга өткөн.

в) Сүйлөмдү баш мүчөлөрүнүн, же башка айкындооч мүчөлөрдүн орун алмашуусуна байланыштуу толуктоочтун орду нейтралдуу болушу мүмкүн: *Эч качан уялбагын бизден.* (Ж.Аш.) *Сиз көрдүңүз беле апамды?* (Н.Б.) *Капырай, ушу иш кирди эле түшүмө.* (В.Ш.) *Аялынын сөзүнө* Тарас таң калган жок. (С.С.) Биринчи, экинчи, үчүнчү сүйлөмдө баяндоочтун, төртүнчү сүйлөмдө ээнин орун алмашуусуна байланыштуу толуктооч нейтралдык абалга өткөн.

г) Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн жана башка айкындооч мүчөлөрдүн орун алмашуусуна байланыштуу бышыктоочтун орду нейтралдык абалга өтөт: *Эл, чоң үйдү кичирейтип, кичине үйдү тепирейтип, жайлоого чыгуу камын көрө баштады.* (К.Ж.) *Түлкү кирпичин алдап жатты, күлүмүш болуп.* (тамсил) *Куруна, күзүндө бир кап арпа берейин*

деп, Эдилбай устага жасатып алган айбалтаны кыстарды. (К.Б.) Биринчи сүйлөмдө белгиленип айтылган ээден кийин, экинчи сүйлөмдө баяндоочтон, үчүнчү сүйлөмдө белгиленген кыйыр толуктоочтон кийин орун алуу менен, асты сызылган бышыктоочтор нейтралдуу абалга өткөрүлгөн.

Тилдик фактыларга таянып, сөз болуп жаткан бул принцип боюнча төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

1. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун алышынын нейтралдуу принциби байланыштыруу жана белгилөө принциптери менен тыгыз байланышта каралууга тийиш.

2. Сүйлөм мүчөсүнүн нейтралдуу орду өзү менен ордун алмаштырган (белгиленип айтылган) мүчөнүн ордуна карата аныкталат.

3. Сүйлөмдүн тигил же бул мүчөсүнүн нейтралдуу орду да өзгөргөн терс орун тартип болуп саналат. Нейтралдуу орунга коюлган мүчө өзүнүн грамматикалык демейки ордун сүйлөмдө белгиленип айтылган мүчөгө бошотуп берүүнүн натыйжасында активдүү ролунан ажырайт.

Обочолонгон түшүндүрмө мүчө

Кыргыз тил илиминде сүйлөмдүн обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрү илимий планда атайын изилдене элек. Бар болгону, мектептер, атайы орто жана жогорку окуу жайлары үчүн түзүлгөн грамматикаларда гана кыскача түшүнүктөр берилип келе жатат. Синтаксистик бул конструкцияны атоо терминдери, сүйлөмдө аткарган милдеттери боюнча классификацияланышы жана интонациясына негизделип, тыныш белгилеринин коюлушу жөнүндө ар түрдүү пикирлер, ойлор кездешет. Мисалы, Т. Актанов, К. Бакеев жана Н. Макешевдер сөз болуп жаткан конструкцияны «Кошумча мүчөлүү сүйлөмдөр» деп атап (Кыргыз тилинин грамматикасы. – Ф: 1948), аларды синтаксистик милдеттери боюнча үчкө бөлүшкөн: а) кошумча ээлүү сүйлөм, б) кошумча баяндоочтуу сүйлөм жана в) кошумча айкындоочтуу сүйлөм. Кошумча айкындоочторду ичара бөлүштүргөн эмес. Алардын пикири боюнча, айтуучу башкалардын көңүлүн дагы көбүрөөк тартуу үчүн, интонациядан пайдаланып, сүйлөм тизмегиндеги негизги ээге, баяндоочко жана айкындоочко бир сөздү кошумчалап айтат: 1) *Биз, комсомолецтер, Родинаны коргоого даярбыз!* 2) *Бизде, СССРде, элдин турмушу жыргалдуу болду.* 3) *Ырдагандар – биз – пионерлер* ж.б.

Ы. Жакыпов, Д. Майрыков, М. Мураталиев, Б. Өмүралиев жана С. Үсөналиевдер «Түшүндүрмө мүчө» деген түшүнүктү абдан кеңири мааниде алышып, аны үчкө бөлүшкөн: а) жандамалуу түшүндүрмө мүчө, б) түгөйлүү түшүндүрмө мүчө жана в) обочолонгон түшүндүрмө мүчө.

Чындыгында, жандамалуу жана түгөйлүү түшүндүрмө мүчөлөрдү аныктоочтун өзгөчө түрү катары гана кароо керек. Ошондуктан бул маселе «Аныктооч» деген темада гана берилүүгө тийиш.

Бул авторлор обочолонгон түшүндүрмө мүчөнү бешке бөлүштүргөн: а) ээнин түшүндүрмө мүчөсү, б) баяндоочтун түшүндүрмө мүчөсү, в) түшүндүрмө аныктооч, г) түшүндүрмө толуктооч, д) түшүндүрмө бышыктооч (Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк, синтаксис. VII-VIII класс үчүн, 1963-1982; Кыргыз тилинин грамматикасы. II бөлүк, синтаксис. Педокуу жайлары үчүн, 1973).

Алардын айтуусуна караганда, обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр өздөрүнүн алдында турган сүйлөм мүчөлөрүнүн маанисин толуктап, тактап көрсөтөт да, оозеки кепте көтөрүңкү үн менен айтылат. Обочолонгон түшүндүрмө мүчөгө берилген бул мүнөздөмөнүн туура негизи болгону менен, тактоону талап кылат. Биринчиден, синтаксистик бул конструкция орун алуу багыты боюнча айкындалгычтан кийин орун алат. Экинчиден, семантикасы боюнча айкындалгычтын маанисин толуктап, тактап гана турбастан, ага карата кошумча маалымат берет, же анын (айкындалгычтын) маанисин чечмелейт, зарылдыгына жараша мүнөздүү белгилерин, ким, эмне экендигин, адрестик маалыматтарын ж.б. билдирет. Үчүнчүдөн, интонациялык жактан бул конструкция өзүнөн мурда айтылган айкындалгычтан жана өзүнөн кийин айтылган сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнөн да бөлүнүп, обочолонуп, атайы басым мааниисинде дааналанып, өзгөчөлөнүп айтылат. Ошол себептүү обочолонгон түшүндүрмө мүчө стилдик максатта угуучунун көңүлүн өзүнө буру милдетинде колдонулат.

Жогорку авторлор сыяктуу эле обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдү синтаксистик милдети боюнча бешке бөлүштүрүү А. Жапаровдун эмгектеринде кездешет. Ал обочолонгон түшүндүрмө мүчө сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнө (ээге, баяндоочко, аныктоочко ж.б.) тиешелүү болуп айтылса, дал

ошондой синтаксистик милдетти аткарат деген түшүнүктө болгон.

Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдү классификациялоо, грамматикалык көз караш боюнча, сүйлөмдү мүчөлөштүрүү принцибине ылайык каралууга тийиш: бул баш мүчөлөр сүйлөмдүн түзүлүшүнүн, уюшулушунун грамматикалык борборлору, негизи болуп эсептелет, ошондуктан алар – сүйлөмдүн эң эле зарыл, биринчи даражадагы мүчөлөрү. Ал эми айкындооч мүчөлөр болсо тигил же бул баш мүчөнүн зонасындагы багынычтуу топ болуп, аларды (баш мүчөлөрдү) айкындап, б.а., белгисин, сапатын, санын, мезгилин, ордун ж.б. билдирип, же баш мүчөлөр билдирген ойду толуктап, мүнөздөп туруу үчүн колдонулат. Ошондуктан алар сүйлөмдүн экинчи даражадагы (второстепенный) мүчөлөрү болуп саналат. Бирок айкындооч мүчөлөр ойду толук, жеткиликтүү кылып берүүдө чоң роль аткарат. Мына ушундай эле милдетти, б.а., негизги мүчөнү жалпы алганда, айкындалгычты аныктоо, толуктоо жана бышыктоо милдетин обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр да аткарат. Ошондуктан орус тил илиминде да, түркологиялык атайы изилдөөлөрдө да (Х. Балтабаева, А. Турсунов, В. И. Фурашов, В. М. Медведкин, Н. И. Ильминская ж. б.) обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр семантикалык – грамматикалык белгилерине жана стилистикалык – грамматикалык милдеттерине негиздеп, үчкө - обочолонгон түшүндүрмө аныктооч, обочолонгон түшүндүрмө толуктооч жана обочолонгон түшүндүрмө бышыктоочко – бөлүштүрүлөт. Бул классификация орус тил илиминде А. М. Пешковскийден бери колдонулуп келе жатат.

Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдү классификациялоодо орус тил илиминин жетишкендиктерине таянуунун негизи бар. Айрым түркологдор (Н. К. Дмитриев, Б. М. Юнусалиев, Ы. Жакыпов) обочолонгон түшүндүрмө конструкция түрк тилдеринде, анын системасында кыргыз тилинде да, тарыхый жагынан алып караганда, мурда болгон эмес. Бул конструкция орус тилинин таасири аркылуу түрк тилдерине оошуп кирген деген пикирлерди айтышкан. Алардын оюнча, обочолонгон түшүндүрмө конструкция – түрк тилдериндеги синтаксистик неологизм.

Ырас, сөз болуп жаткан конструкциянын азыркы кыргыз адабий тилинин функционалдык стилинин бардык тар-

мактарында кеңири колдонулушунда орус тилинин жагымдуу таасири болгондугу – талашсыз чындык. Азыркы кыргыз тилинде обочолонгон түшүндүрмө мүчөнүн бардык үч түрү тең кеңири колдонулат. Бирок, тилдик фактыларга караганда, анын айрым түрлөрү байыртан бери эле колдонулуп келе жаткандыгы байкалат: 1) *Илгери – илгери Мадияндын төмөн жагында, Чат-Токой деген жерде, кулбиябан (жапайы киши) жашоочу экен.* (жомок) 2) *Кечинде, кызыл күүгүмдө, үйдөн чай ичип кетиңиз.* (оозеки кептен)

Сөз болуп жаткан конструкциянын термининде «обочолонуу» деген сөздү колдонуу ылайыктуу. Бул сөз анын өзгөчө интонациясына байланыштуу алынган. Бирок интонациялык жактан обочолонуу деген түшүнүк кеңири мааниде да колдонулат. Бул мааниге интонациясы боюнча бөлүнүп, окчолонуп айтылган кириңди сөз, каратма сөз, чакчыл түрмөктөр да кирет. Анткени менен булардын ар биринин грамматикалык милдеттери ар башка. Жалгыз гана интонациялык окшоштугуна карап, аларды грамматикалык бир эле категория деп эсептөөгө болбойт.

Обочолонгон түшүндүрмө мүчөнүн термининдеги «түшүндүрүү» деген сөз да ылайыктуу алынган, анткени бул сөз анын грамматикалык негизги милдетин жетишерлик даражада чагылдырып турат. Чындыгында, термин мазмунга жооп бериши керек. Обочолонгон түшүндүрмө мүчөнүн аталыш терминин мындайча тактоонун да зарылдыгы бар, анткени ушул мезгилге чейинки грамматикаларда бул маселе түрдүүчө аталып келген.

Сүйлөм тутумундагы обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдү классификациялоо төмөнкүдөй принципке негизделет:

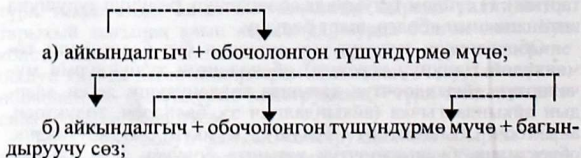
а) семантикалык – грамматикалык жактан обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн айкындоочтук катышта колдонулушу; б) маани жактан өз алдынчалыгы; в) туруктуу орун тартиби; г) сүйлөм тутумунда обочолонуп, бөлүнүп турушуна интонациянын өбөлгө, шарт болушу.

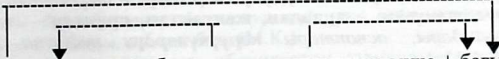
Обочолонгон түшүндүрмө мүчөнүн бул белгилерин төмөнкүдөй түшүнүү керек: а) обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн айкындоочтук катышта колдонулушу деген алардын айкындалгычка (айкындалгыч ээ, баяндооч, толуктооч, аныктооч, бышыктооч болушу мүмкүн) атрибутивдик, объектилик, бышыктоочтук катышта болуусу эске алынат;

б) обочолонгон түшүндүрмө мүчөлүк милдетти аткарган сөз, же сөздөрдүн тизмеги, негизинен, кадыресе сүйлөм мүчөлөрү сыяктуу эле лексикалык толук маанилүү сөздөрдөн болот; в) кыргыз тилиндеги обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр көндүм болгон, адатка айланган түз орун тартип боюнча айкындалгычтан кийин удаа (жанаша) жайгашат; г) өзгөчө интонациянын жардамы менен такталып да, дааналанып да айтылат.

Айкындалгычтан кийин орун алган обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр сүйлөмдүн кадыресе мүчөлөрү (баш жана айкындооч мүчөлөр) сыяктуу эле башка сөздөр менен грамматикалык байланышта болот. Бирок анын грамматикалык байланышы эки тараптуу: биринчиден, айкындалгыч менен тике байланышат, б.а., айкындалгыч кандай формада берилсе, обочолонгон түшүндүрмө мүчө да ошол форманы кабыл алып, айкындалгычка ээрчишүү (окшошуу) жолу боюнча байланышып турат. Экинчиден, сүйлөм тутумунда айкындалгычты багындырып турган, же айкындалгычка багынып турган сөз менен кыйыр түрдө байланышат: 1) *Улуу совет элине – коммунизмди куруучу, тынчтык үчүн туруктуу жана ырааттуу күрөшүүчү элге – даңк!* (КПССтин чакырыктары) 2) *Жашасын советтик профсоюздар – башкаруунун мектеби, чарба жүргүзүүнүн мектеби, коммунизмдин мектеби!* (КПССтин чакырыктары) Бул сүйлөмдөрдөгү обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр грамматикалык байланыштары боюнча төмөнкүдөй: а) барыш, атооч жөндөмөсүндөгү айкындалгычка окшошуу (жөндөмө боюнча ээрчип туруу); б) айкындалгычка багынган, же айкындалгычты багындырып турган сөз менен кыйыр түрдө башкарылуу, кыйыр ээрчишүү.

Схема түрүндө көрсөтмө:

 в) айкиңдалгыч + обочолонгон түшүндүрмө мүчө + багынычтуу сөз.

Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр айкиңдалгыч менен семантикалык жактан төмөнкүдөй карым-катышта колдонулат:

а) Айкиңдалгыч бүтүн, толук затты, окуяны билдирсе, анын обочолонгон түшүндүрмө мүчөсү ошол заттын бөлүгүн көрсөтөт: 1) *Айыл чарбасынын азык-тулуктөрү – эт, сүт – тамак-ашта чоң орунду ээлеп келген.* (Кырг. ССР т.) 2) *Райондун колхозчулары, айрыкча тажрыйбалуу малчылар, кийинки эки жылдын ичинде чоң ийгиликтерге жетишти.* («СК»)

б) Обочолонгон түшүндүрмө мүчө айкиңдалгыч билдиргендей эле затты, окуяны туюндурат. Бирок аны (айкындалгыч билдирген затты) алда канча тактап, түшүнүктүү кылып, атайы бөлүп көрсөтөт. Ошол себептүү андай зат, окуя жөнүндөгү кабар, маалымат жеткиликтүү да, таасирдүү да болот: 1) *Саарбрюккен – Саар областынын өнөр жай борбору – көмүр казуу, чоюн жана болот эритүү боюнча Рурдан кийинки экинчи орунда турат.* (И.И.М.)

в) Обочолонгон түшүндүрмө мүчө айкиңдалгыч менен тең укукташ да болот. Мындай учурда түшүнүксүз сөздүн, же илимий терминдин, же кыскартылган сөздөрдүн маанисин түшүндүрүү, чечмелөө иретинде колдонулат: 1) *Байкоосудан флакондогу суюктукту (күкүрт кислотасын) бере коюптур.* («ДС») 2) *Жыйырманчы жылдардагы НЭП (жаңы үнөм саясаты) мезгилинде да анын маанисин атайын бурмалап чыккандар болгон.* («СК») 3) *Азыркы мезгилде социологиянын (коом жана анын өнүгүшү жөнүндөгү климдин) жетишкендиктерин жаштарыбыз терең өздөштүрүүлөрү зарыл.* («СК»)

г) Айкиңдалгычтын өзгөчө, кандайдыр бир артыкчылык, бөтөнчөлүк белгисин билдирет: 1) *Мына мунусунун – чымыр, чарчы бойлуусунун – ден соолугу жакшы, иштемчил...* (К.Ка.)

д) Айкиңдалгычтын тегин, материалын билдирет: 1) *Рес-*

публикалык көркөм өнөрчүлүк көргөзмөдө аксакалдын баалуу жыгачтардан – арчадан, жаңгактан, өрүктөн – жасаган буюмдары, аспаптары көрүүчүлөрдүн купулуна толду. (А.Ак.)

е) Айкындалгычтын кесибин, даражасын атайы белгилөө максатында колдонулат: 1) Пленумду Ч. Айтматов – Кыргызстан жазуучулар союзунун башкармасынын төрагасы – кириш сөз сүйлөп ачты. («КМ») 2) Т. Алымбаев – тажрыйбалуу мугалим, Кыргыз ССРинин эл агартуу отличниги – методикалык секцияга жетекчилик кылды. («МГ»)

ж) Туугандык, жакындык, жолдоштук ж.б. катышты билдирет: 1) Үчүнчү жолу Семён менен Харитондун – орус досторунун – жардамы менен качкан. (Кырг. ССР т.) 2) Кой оозуна чөп албаган жоош адам, Абдыракмандын тун уулу, бул ызага чыдай албай, акыры ал да бурк этти. («КМ»)

з) Айкындалгыч заттын ордун, мекенин, же убактылуу жашаган жайын көрсөтөт: 1) Түпкү төркүнүм – саруу – Таластагы саруу. (фольклор) 2) Биздин азыркы жашоо турмушубузда, кайра курууну кажыбастан жүзөгө ашырып жаткан совет өлкөсүндө, көркөм адабият зор мааниге ээ. («СК»)

и) Конкреттештирүү, чечмелөө маанисинде колдонулат: 1) Эгер элдик оозеки чыгармачылыкка таандык болгон окуялар менен өткөндөргө ой жүгүртө турган болсок, анда эпосто кытайча, же калмакча аталган кыргыз элинин башкы душмандары – Алооке, Жолой, Эсен – хан – летопистерде, негизинен, чыныгы кас адамдардын прототиптери болуп саналат. (Кырг. ССР т.)

Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр ушул сыяктуу мааниде колдонулган учурда айкындалгыч конкреттүүлүктөн ажыраган ат атоочтордон, же жалпы маанидеги сөздөрдөн болот.

Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана тутумдаш, же бирөңчөй формада колдонулат: 1) Ал кезде менин Родинам, Кыргызстан, падышанын колониясы эле. (К.Б.) 2) Бизге, канатттууларга, эсерде жүрүү коркунучтуу. (Л.Т.) 3) Родинамды, өзүмдүн советтик Родинамды, баатыр элимди сүйгөндүгүм мени шыктандырды. (Ю.А.Г.) 4) Күнөстүү Кыргызстандын табиятына бүткөн кал сыяктанган арбир тунук көлдөрүнүн

– Ысык-Көлдүн, Сары-Челектин, Соң-Көлдүн, Кулун-Көлдүн - бири-биринен айырмалуу, өздөрүнө гана мүнөздүү сулуулугу, климаты, аянты бар. (М.К.)

Тутумдаш түзүлүштөгү обочолонгон түшүндүрмө мүнөзүнө уюштурууда анын эң акыркы түгөйү маани жактан басымдуулук кылат жана ал уюштуруучу өзөк болуп саналат: *Тынчтык турмушка өтүүгө байланыштуу эл чарбасын жана маданиятты калыбына келтирүү, аны өнүктүрүү боюнча партиянын экономикалык жаңы саясатын – биздин өлкөбүздө социалисттик курулуштун негиздерин куруу саясатын – жүргүзүүгө эмгекчилерди мобилизациялоо боюнча иштери башкы милдет болуп саналат.* («СК») Бул сүйлөмдөгү обочолонгон түшүндүрмө конструкцияны уюштуруучу өзөк табыш жөндөмөсүндөгү акыркы түгөйү (саясатын) болуп эсептелет.

Сүйлөмдө айкындалгычка тиешелүү обочолонгон түшүндүрмө мүчө болсо, ал айкындалгыч менен грамматикалык бирдей эле формада турганы менен жана да сүйлөмгө кошумча маанилерди берип турганы менен, сүйлөмдүн негизги, зарыл мүчөсү боло албайт.

Обочолонгон түшүндүрмө конструкциялар синтаксистик төмөнкүдөй милдетте колдонулат: обочолонгон түшүндүрмө аныктооч, обочолонгон түшүндүрмө бышыктооч, обочолонгон түшүндүрмө толуктооч.

Обочолонгон түшүндүрмө аныктооч

Атооч сөздөрдөн уюшулган сүйлөм мүчөлөрүнө - ээге, баяндоочко, аныктоочко – тиешелүү болуп алардын маанилерин тактап, кошумча түшүнүк берип, чечмелеп туруучу сөз, же сөздөрдүн ажырагыс тизмектери обочолонгон түшүндүрмө аныктооч деп аталат: 1) *Дыйканчылык өлкөнүн түштүк жагында дурус өөрчүгөн: тамыры тоют болуучу өсүмдүк, картошка, мал үчүн жем болуучу өсүмдүктөр – сулу, арпа – басымдуулук кылат.* (И.И.М.) Бул сүйлөмдөгү обочолонгон түшүндүрмө аныктооч зат атоочтук ээге тиешелүү болуп, биринчиси (*картошка*) ээнин маанисин тактап, анын эмне экенин таамай көрсөтүп турса, экинчиси (*сулу, арпа*) ээнин маанисин чечмелеп көрсөттү. 2) *Эмилдин, Энгельс атындагы колхоздун башкы агрономунун,*

партиялык чогулушта отчету угулду. («ЛЖ») 3) Булар – азырынча мектеп окуучулары – биздин келечегибиз. («КП») 2-сүйлөмдө обочолонгон түшүндүрмө аныктооч илик жөндөмөсүндөгү кадыресе негизги аныктоочко, 3-сүйлөмдө ал (биздин келечегибиз) зат атоочтук баяндоочко (окуучулары) тиешелүү болуп айтылган.

Ошентип, обочолонгон түшүндүрмө аныктооч сүйлөмдүн кайсы мүчөсүнө тиешелүү болуп айтылса да, алар менен атооч жана илик жөндөмө формалары аркылуу байланышып, кошумча ар түрдүү түшүнүктөрдү билдирип турат.

Жогоруда эскертилгендей, обочолонгон түшүндүрмө аныктоочтун айкындалгычка (кадыресе негизги ээге, баяндоочко жана аныктоочко) карата колдонулушу, кошумча семантикалык маанилери абдан эле кеңири. Тактап айтканда, айкындалгычтын кайсы белгисин – аты – жөнүн, кесибин, кызмат ордун, кызмат абалын, өнөрүн, ал өнөрдүн кандай даражада экенин, тегин, жердигин, оң жана терс мүнөзүн, кебете-кешпирин, өң-түсүн, адамга болгон оң жана терс мамилесин ж.б. толуп жаткан өзгөчөлүктөрүн угуучуга, окуучуга түшүндүрүү, атайы белгилеп, баса көрсөтүү зарыл болгондо, обочолонгон түшүндүрмө аныктооч колдонулат. Бул айтылгандарды далилдөө үчүн бир эле айкындалгычка тиешелүү болуп айтылган обочолонгон түшүндүрмө аныктоочтун парадигмасын түзүп көрөлү: Асылбек шаарда жашайт – Асылбек, №4 орто мектептин директору, шаарда жашайт – Асылбек, Асанакундун ортончу баласы, шаарда жашайт – Асылбек, комузчу Асылбек, шаарда жашайт – Асылбек, комузчулук жагынан атагы бүт кыргыздын учу-кыйрына белгилүү адам, шаарда жашайт – Асылбек, кыргыздын биринчи учкучу, шаарда жашайт – Асылбек, Чүйдөн Ысык-Көлгө жер которуп келген жигит, шаарда жашайт – Асылбек, солтолук бозулан, шаарда жашайт – Асылбек, кечээ эле жаңы үйлөнгөн бала, шаарда жашайт – Асылбек, өмүр бою дыйканчылык менен атагы чыккан карыя, шаарда жашайт – Асылбек, өз элин жанындай көрүп барктаган адам, шаарда жашайт – Асылбек – обончу, акын, ордочу – шаарда жашайт – Асылбек, кыргыз тарыхын изилдеген окумуштуу, шаарда жашайт – Асылбек, бузуку, шаарда жашайт – Асылбек, элди таяткан ууру, шаарда жашайт – Асылбек, бети жок алдамчы, шаарда жашайт ж.б.

Бул сүйлөмдөрдөгү сыяктуу бир эле айкындалгычка тиешелүү обочолонгон түшүндүрмө аныктоочту дагы уланта берүүгө болот. Ал айтуучунун кандай заттын кандай белгисин угуучуга баса белгилеп, түшүндүрүп, тактап, чечмелеп берүүсүнө жана айтуучунун сөз чеберчилигине жараша болот.

Кыргыз тилинде айкындалгыч болуп түшкөн сөз атооч жөндөмөсүндөгү сүйлөм ээси болсо, анын обочолонгон түшүндүрмө аныктоочу да (өзөк болуп турган акыркы түгөйү) атооч жөндөмөдө болот. Эгерде айкындалгыч илик жөнөдмөдөгү аныктооч болсо, анын обочолонгон түшүндүрмө мүчөсү да илик жөндөмөдө болууга тийиш: Асылбектин, **Каракол шаарынын ардагеринин**, 80 жылдык мааракеси болду. Ал эми айкындалгыч атооч, барыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндөгү зат атоочтук, же ат атоочтук баяндооч болсо, анын обочолонгон түшүндүрмө аныктоочу да (жеке сөз, же ажырагыс сөз тизмектеринен болсо да) дал ошол жөндөмөдө турууга тийиш: 1) Булар – азырынча мектеп окуучулары – биздин келечегибиз. 2) Малчылар азыр жайлоодо – Каркырада. 3) Бардык жакшы тилегим, каалоом силерге – атам-энеме, бир туугандарыма, балдарыма.

Обочолонгон түшүндүрмө аныктоочтор аныкталгычка карата кеңири түшүнүктөрдү билдирет: эгерде ат атоочтук аныкталгычка тиешелүү болсо, анда анын маанисин тактоо, конкреттештирүү үчүн колдонулат; эгерде зат атоочтук аныкталгычка карата түшүндүрүү максатында айтылса, анын түшүндүрүү ыкмасы синонимия түрүндө болот; айрым учурларда эмоциялык жактан күчөтүү, же кайталап туруу үчүн колдонулат.

Обочолонгон түшүндүрмө толуктооч

Обочолонгон түшүндүрмө толуктооч негизги толуктоочтук милдеттеги сөздүн (айкындалгычтын) маанисин тактоо, түшүндүрүү, айкындоо, маанисин күчөтүү, конкреттештирүү үчүн колдонулат. Жөндөмө формасы боюнча айкындалуучу толуктоочко окшош болгондуктан, айрым учурларда анын эквиваленти (айырбаш болорлук, барабар болорлук) катары да берилет: 1) *Айылаткомго төрага болгондо, Салдат жеке эле үркөрдөй болгон өз жакындарын – сакалдууларын, достамырларын – колдоп, башка кара чарба айыл кедейлерине күч келтиргени төгүн беле?* (Т.С.) 2) *Айылдын жалпы*

чогулушунда бизге, малчыларга, тоют даярдоо боюнча кошумча татиырмалар берилди. 1-сүйлөмдө айкындалгыч (тике толуктооч) табыш жөндөмөсүндө (жакындарын), анын бирөөңөй обочолонгон түшүндүрмө толуктоочу да (сакалдууларды, дос-тамырларын) ошол эле жөндөмөдө турат. 2-сүйлөмдө айкындалгыч да (бизге), обочолонгон түшүндүрмө толуктооч да (малчыларга) барыш жөндөмөсүндө колдонулган. 1-сүйлөмдө обочолонгон түшүндүрмө толуктооч айкындалып турган негизги толуктоочтун маанисин чечмелөө үчүн, 2-сүйлөмдө толуктоочтун ким экендигин тактоо үчүн берилген.

Бул мисалдарда көрсөтүлгөндөй, обочолонгон түшүндүрмө толуктооч т и к е ж а н а к ы й ы р болуп колдонула берет.

Обочолонгон түшүндүрмө толуктоочтун милдетин көбүнчө барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндөгү зат атоочтор, ат атоочтор, сейрек болсо да абстракттуу сан атоочтор (саналуучу, эсептелүүчү объектилерсиз колдонулаган сандар), же зат ордуна колдонулган сан атоочтор, атоочтуктар аткарат. Бул сөз түркүмдөрү обочолонгон түшүндүрмө толуктоочтун милдетин аткарганда, жөнөкөй жана тутумдаш түзүлүштө боло берет: 1) Айылдын алдыңкы саанчысына, Айгүлгө, кошумча эмгек акы берилди. 2) Негизги дан эгиндерин – буудай менен арпаны – Месетада көп айдашат. (И.И.М.) 3) Өлкөнүн борбордук райондорунда жерди помеїктерден тартып алуу талап кылынса, Кыргызстанда жерди биринчи иретте колонизаторлордон жана жергиликтүү эзүүчүлөрдөн – манаптардан жана феодалдардан – тартып алуу керек болучу. (Кырг.ССР т.) 4) Гулайым менен Бекзатка – грузин, орус эл бийлерин эң мыкты аткаргандарга – көрүүчүлөр абдан ыраазы болушуп, кайра-кайра сурашып, шатырашатман кол чаап жатышты. («ЛЖ») 5) Чабыр мал жок. Бир азына гана, беш-алтооно эле, өрөлгөлөп жем берилет. («СК»)

Обочолонгон түшүндүрмө мүчөнүн айкындалгычы (кадыресе толуктооч) энчилүү, же жалпы зат атоочтон болгон учурларда, алардын обочолонгон түшүндүрмө толуктоочунун семантикасында өзгөчөлүктөр болот. Эгерде энчилүү зат атоочтор (көбүнчө адам аттары) айкындалгыч болуп турса, алардын обочолонгон түшүндүрмө толуктоочу айкындалгычын кандайдыр бир белгисин-тегин, ким экендигин,

кесибин, өнөрүн, оң-терс мүнөзүн ж.б. өзгөчө бөлүп, атайы дааналап берүү үчүн колдонулат: 1) Асылбекти, төкмө акынды, биринчи көрүшүм. 2) Асылбекти, айкөл, кең пейил адамды, баарыбыз сыйлайбыз. 3) Асылбекке, колунап көөрү төгүлгөн устага, баарыбыздын ишибиз түшөт.

Эгерде айкындалгыч жалпы маанидеги зат атоочтон болсо, анын обочолонгон мүчөсү айкындалгычтын маанисин чечмелеп, чектеп, бөтөнчө тактап берүү максатында айтылат: 1) *Дүйнө элдери адамзаттын тарыхында жаңы доорду, глобалдашуу доорун, баштады.* (Ч.А.) 2) *Өз кесибинин устаттары болгон мугалимдерге - Дүйшөгө, Айканга, Турсунга - Кыргыз Республикасынын Билим жана илим министрлигинин ардак грамотасы берилди.*

Обочолонгон түшүндүрмө аныктооч сыяктуу эле сүйлөм тутумунда обочолонгон түшүндүрмө толуктоочтун да айкындалгыч менен болгон маанилик катышы, башкача айтканда, кошумча семантикалык маанилери абдан эле ар түрдүү. Ал маанилерди обочолонгон түшүндүрмө толуктоочтун парадигасын түзүү менен аныктоого болот.

Обочолонгон түшүндүрмө бышыктооч

*Сүйлөмдүн негизги айкындалгыч бышыктооч мүчөсүнүн маанисин тактоо, түшүндүрүү, же анын маанисин чечмелеп туруу үчүн колдонулган мүчө обочолонгон түшүндүрмө бышыктооч деп аталат: 1) *Бизде, күнөстүү Кыргызстанда, мал чарбачылык, дыйканчылык жана багбанчылык абдан өнүккөн.* («ЛДЖ») 2) *Кечинде, көз байланган учурда, аттарды жайдактап коюшту.* (К.Ж.)*

Бышыктоочтордун бардык түрлөрүнүн – орун, мезгил, себеп, максат, сыпат бышыктоочтордун – обочолонгон түшүндүрмө бышыктоочу тил фактыларында кездешет. Бирок анын бардык түрлөрү кыргыз тилинде бирдей даражада колдонулбайт. Мисалы, обочолонгон түшүндүрмө орун жана мезгил бышыктоочтор анын башка түрлөрүнө караганда көбүрөөк колдонулаары байкалат: 1) *Түшкү тамак мезгили болгонун билгизип, алыстан, кырман жактап, коңгуроо кагылды.* (К.Б.) 2) *Күзүндө, боз кыроо маалында, кулукту бир аз бош кое беришти.* (жомок) 3) *Быйылкы жылдын милдеттенмесин ийгиликтүү аткаргандыгы үчүн (жүз тубар койдон жүз жетимиштен козу алгандыгы үчүн)*

тажрыйбалуу чабанга алкыш айтылды. («СК») 4) Иштеги шалаакылыгы үчүн – буюмдардын ассортименттерин так эсепке албагандыгы, кирешелерди жана зарптоолорду туура пландаштырбагандыгы үчүн – башкы экономист кызматынан бошотулду. («СК»)

Айкындалгыч бышыктоочтор көбүнчө жалпы мааниде болгондуктан, аларга тиешелүү болуп айтылган обочолонгон түшүндүрмө бышыктоочтор тактоо, конкреттештирүү максатында колдонулуу менен сүйлөмдүн мазмунуна толуктоо киргизип турат.

Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдө коюлуучу тыныш белгилер

Оозеки кепте обочолонгон түшүндүрмө мүчө өзгөчө интонация менен бөлүнүп айтылат, б.а., анын башталышында жана аякталышында кыска тыным болот да, көтөрүңкү үн менен такталып, дааналанып айтылат. Жазууда ошол тынымды шарттуу түрдө туюндуруу үчүн обочолонгон түшүндүрмө мүчөнүн эки жагына үтүр белгиси коюлат: 1) *Силерге, талыкпаган эмгек азаматтарына, элибиз чын жүрөктөн алкыш айтат. («СК»)* 2) *Биз, карапайым эл, баскынчылык согуштарда ардайым каршы болуп келгенбиз. («СК»)*

Обочолонгон түшүндүрмө мүчө, же айкындалгыч бир өңчөй болсо, анда айкындалгычтан кийин сызыкча, обочолонгон түшүндүрмө мүчөдөн кийин үтүр коюлат: 1) *Керим, Зулайка, Эркинбек – биздин үлгүлүү отличниктерибиз, онунчу классты бүткөндөн кийин өздөрү туулуп-өскөн колхозунда калууну чечишти. 2) Биздин колхозубуз тамыры тоют болуучу өсүмдүктөрдү – кызылчаны, картошканы жана сабизди, дайыма көп айдайт. («СК»)* Мындай учурда сызыкча бир өңчөй айкындалгыч менен обочолонгон түшүндүрмө мүчөнү, же тескерисинче, бир өңчөй обочолонгон мүчөнү айкындалгычтан ажыратып туруу үчүн коюлат.

Психологиялык мүнөздөгү илептүү сүйлөмдөрдө этиштик баяндооч менен сүйлөм ээси орун алмашып айтыла берет, б. а., баяндооч мурун, ээ андан кийин орун ала берет. Эгерде мындай сүйлөмдүн аягында келген ээнин обочолонгон түшүндүрмө мүчөсү болсо, анда аларды сырткы көрүнүшү боюнча бир өңчөй мүчө (бир өңчөй ээ) менен чатыштыр-

боо үчүн, арасына сызыкча коюлат: *Жашасын биздин сүйүктүү мекенибиз – күнөстүү Кыргызстан!*

Түз орун тартип боюнча сүйлөмдүн аягынан орун алган атоочтук баяндоочтун маанисин тактап, түшүндүрүп, чечмелеп турган обочолонгон түшүндүрмө мүчөсү болсо, анда айкындалгыч менен (кадыресе негизги баяндооч) обочолонгон түшүндүрмө мүчөнүн арасына сызыкча коюлат: 1) *Үй болсо алыс – райондо. Баарыбызды аман сактап калган ушул - ортончу акемдин улуу баласы.* (К.Б.)

Кээде стилдин талабына ылайык жөнөкөй, же тутумдаш түзүлүштөгү, же бир өңчөй түрүндө колдонулган обочолонгон түшүндүрмө мүчө атайы эле өзгөчө белгиленип, логикалык басым менен дапдаана бөлүнүп айтылса, анын эки жагына тең сызыкча коюлат. Мындай обочолонгон түшүндүрмө мүчө угуучунун, же окуучунун көңүлүн буруу максатында колдонулат: 1) *Дүйнөлүк жаңы системанын – социализмдин дүйнөлүк системасынын – тышкы саясатындагы башкы маселенин бири адам укугун сактоо болуп эсептелет.* («СК») 2) *Кара караганда бардык жемиштерде болгон заттар – витаминдер – бар.* («ДС»)

Айрым учурларда түшүндүрүү маанисинде айтылган, же айкындалгыч менен маани жактан теңдеш (эквивалент катары) келген обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр жарым кашаага да алынып жазылат. Мындай обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр илимий стилде көбүрөөк кездешет: 1) *Көпчүлүгү баланын эмгегин (мээнин жука кабыкчасын) ачык калтырып, суук тийгизип алат.* («ДС») 2) *Окуу жайына кирүү үчүн билими жөнүндө документ, медициналык справка (286 – форма) тапшыруу зарыл.* («СК»)

КАРАТМА СӨЗ, СЫРДЫК СӨЗ ЖАНА КИРИНДИ СӨЗДӨР КАТЫШКАН СҮЙЛӨМДӨР

Сүйлөмдүн негизги белгилеринин бири модалдык маанини туюндуруу жана айтуучунун сүйлөм аркылуу берилип жаткан ой-пикирге болгон мамилесин кошо билдирүү болуп саналат. Сүйлөмдүн бул белгиси грамматикалык байланышта турган сөздөрдүн катыштары аркылуу гана берилбестен, сүйлөмдүн үчүнчү даражадагы мүчөлөрү аркылуу да билдирилет.

Демек, сүйлөмдө кереги болбогон, артык баш элементтер кездешпейт. Тактап айтканда, сүйлөмдүн структурасын түзүүчү жана грамматикалык ядросу болуп эсептелүүчү мүчөлөрү да (ээ, баяндооч, толуктооч ж. б.), анын үчүнчү даражадагы мүчөлөрү да сүйлөмдү уюштурууга катышат. Бирок сүйлөм мүчөлөрү грамматикалык байланыштарына, синтаксистик милдеттерине ылайык сүйлөмдүн структуралык негизги, зарыл элементтери болушат. Ал эми сүйлөмдүн үчүнчү даражадагы мүчөлөрү жана сөз тизмектери сүйлөмдүн тутумуна кирсе да, сүйлөмдөгү башка сөздөр менен грамматикалык түз байланыш түзө албайт, интонация жагынан алардан обочолонуп, бөлүнүп айтылат. Ошол себептүү мындай сөздөр сүйлөмдүн үчүнчү даражадагы мүчөлөрү болуп эсептелет: 1) *Көп кетти деп ичиң ачышпай эле койсун, жээн бала, таажеңдин баркын колго тийгенде билерсиң!* (Ч.А.) *Ишенген келиндерибиз ушинтип олтурса, ботом, жумуш качан бүтөт?..* (К.Б.) *Мүмкүн, эчен жылы ушинтип черткендирсиң?* (А.Т.) Бул сүйлөмдөрдөгү жээн бала, ботом, мүмкүн деген сөздөр сүйлөмдүн жалпы мазмунуна катышы болсо да, андагы сөздөр менен синтаксистик тике байланышы жок, алардан бөлүнүп, обочолонуп айтылып турат.

Сүйлөмдүн тутумуна кирсе да, андагы сөздөр менен грамматикалык тике байланыш түзө албаган жана өзгөчө интонация аркылуу обочолонуп, бөлүнүп айтылган сөздөр сүйлөмдүн үчүнчү даражадагы мүчөлөрү деп аталат. Мындай сөздөрдү сүйлөмгө болгон маанилик катышына, лексикалык базасына (кандай сөздөрдөн экендигине) карай кыргыз тилинде үчкө бөлүп жүрөт: *каратма сөз, киринди сөз жана сырдык сөз.*

Каратма сөз

Сүйлөмдүн тутумунда андагы ой-пикирдин кимге, эмнеге арналгандыгын билдирүүчү сөз, же сөз тизмектери болушу мүмкүн:

*Көкөтөй чалга аш бердик, Манас,
Ашка аралаш баш бердик, Манас. («Манас»)*

*Эй, Россия, Россия, бир боор энем,
Мен өңдүү тоо кушуна койнуң кенен. (А.О.)*

Мындагы асты сызылган сөздөр сүйлөмдүн кимге арналгандыгын, эмнеге кайрылуу иретинде айтылгандыгын билдирип турат.

Каратма сөз сүйлөмдөгү башка сөздөр менен грамматикалык түз байланыш түзө албаган себептүү, анын (сүйлөмдүн) үчүнчү даражадагы мүчөсү болуп саналат. Бирок сүйлөмдүн жалпы мазмунуна байланыштуу айтылып, ага угуучунун көңүлүн буруу милдетин аткарат.

Сүйлөм аркылуу айтылган ойдун кимге, эмнеге арналгандыгын (адрестелгендигин) билдирүүчү сөз, же сөздөрдүн тизмеги каратма сөз деп аталат.

Каратма сөз катышкан кептин бөлүгүнөн (сүйлөмдөн) эки нерсени айырмалоо керек: каратма сөз, б.а., сүйлөмдүн адрестелген тарабы жана сүйлөмдүн өзү.

Каратма сөз кыргыз адабий тилинин бардык жанрларында бирдей колдонулбайт. Ал оозеки кептеги диалогдордо, кулактандырууларда, чечен (уста) сөздөрдө, чакырыктарда, үндөөлөрдө, лозунгаларда, көркөм-адабий чыгармаларда кеңири колдонулса, публицистикалык чыгармаларда, илимий эмгектерде өтө эле сейрек кездешет.

Каратма сөз сүйлөмдөгү башка сөздөрдөн айырмаланып, атайын кайрылуу, чакырык интонациясы менен айтылат.

Каратма сөздүн милдетин аткаруучу сөздөр

Каратма сөздүн милдетин, негизинен, атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтор аткарат. Кээ бирде атоо маанисинде сын атооч, этиштин аоочтук формасы, өтө сейрек болсо да, иреттик сан атооч жана ат атооч колдонулушу мүмкүн. Мындай учурда каратма сөздүн милдетин аткарган сын атооч, атоочтук

жана сан атооч зат атоочтун ордуна колдонулат, б.а., заттык мааниге өтөт (субстантивацияланат): 1) **О жаман**, анык кеп жебес, тилге келбес додой турбайсыңбы? (Т.С.) 2) **Кымбаттуу көрүүчүлөр**, бул сыяктуу чыгармалар сиздердин акыйкат сыныңыздардан өтүшү керек. («КМ») 3) **Ой, төртүнчү**, сени шилиңден муздап өлтүрсөк да, козунун кунундай кун бербейбиз. (К.Ж.)

Каратма сөздүн милдетин аткаруучу сөздөрдүн лексикалык – семантикалык маанилери бирдей эмес. Ошол себептүү анын милдетин аткаруучу сөздөрдү төмөнкүчө топтоштуруп кароого болор эле.

1. Адамдын аты-жөнү жана кесибине, жынысына, жаш өзгөчөлүгүнө, туугандык карым-катышына, эркетүүгө, мактоого, жакшы көрүүгө, жек көрүүгө, тилдөөгө байланыштуу айтылуучу сөздөр, же сөз тизмектери: 1) **Кечир, Сабийра**, кечир, мен сага көкүрөгүмдөгү ыйык сырымды айттым. (У.Аб.) 2) **Жолдоштор, достор, боордоштор, эжелер, женелер, карындаштар жана биздин курдаштар!** Айтамын мен төрт ооз сөз. (М.Б.) 3) **А-а, жин-шайтандын тукуму, сени тирүүлөй жебесемби!** (Ш.Б.) 4) **Биз турпанчыбыз, айланайындар!** (А.Т.)

2. Адамдан башка жан-жаныбарлардын, курт-кумурскалардын жана чымын-чиркейдин аттары:

- 1) **Куу – куу, турумтай**,
Кайда учуп барасың? (Фольклор)
- 2) **Кулак салгын, сур эчки**,
Мен сага ээрчип жүргөн эжин эмес. («Кожожаш»)
- 3) **Кумурска, кумурска**,
сен кыйынсың жумушка. (А.Ос.)

3. Географиялык жана астрономиялык энчилүү аттар: 1) **Кош, Ала-Тоо**, уулуң кетти майданга. (Ж.Бөк.) 2) **Ээ, асманда жаркыраган күн**, жер кыдырып сен айткын. (Ч.А.)

- 3) **Үркөр - үркөр, үч жылдыз**,
Үркүп кайда барасың? (Фольклор)

4. Жансыз заттардын, буюмдардын, курал-жарактардын аттары:

- 1) **Чал, орогум, чалгының**,
бербе бир дан жоолорго.
Ор, орогум, оргунун... (Фольклор)
- 2) **Жемиш көлдөй толкуган**
Жерди макта, комузум. (Ж.Бөк.)

3) **Кайран теректер, жалбырак төгүп турган кезиң экен.**
(Ч.А.)

5. Жаратылыштык жана коомдук кубулуштардын, окуялардын аттары: 1) *О – о, жеңиш ай, тилеген – самаган, күрөшүп тапкан жеништерибиз ай! Ассалоумалейкум, жеңиш! Кечиргин боздоп ыйлаганыбызды, кечиргин Алиман оңдүү келинимди!* (Ч.А.)

2) **Өткүн, өткүн, өтө жсаа,**
Кара-Сууга жете жсаа. (Фольклор)

6. Абстракттуу артүрдүү түшүнүктөрдүн аттары:

1) **Бабадыйкан атабыз,**
*калың кара көп журт
пайданды көрүп жатабыз.* (Фольклор)

2) *О, бакыт, эмне үчүн сен мени өзүңдүн кешигиңден мынчалык куру калтырдың?* (А.Ра.)

Каратма сөздүн түзүлүшү

Кыргыз тилиндеги каратма сөздөр түзүлүшү жагынан да бирдей эмес. Ал айрым учурларда бир эле жөнөкөй зат атооч, же субстантивацияланган башка жөнөкөй сөздөрдөн турса, кээде бир нече сөздөрдүн тизмегинен түзүлөт: *Кет, жогол, арамдык, жолобо!* (Ч.А.) 2) *Айланамды карасам, жан боордош дыйкан талаам, сен дагы жайдак калып, караан да жок, үн да жок, томсоруп жаткан экенсиң!* (Ч.А.) 3) *Жүр, бөбөгүм, үйгө кирип сүйлөшөлү.* (Ш.Б.)

Биринчи жана үчүнчү сүйлөмдөгү каратма сөздөр жөнөкөй, экинчи сүйлөмдөгүсү тутумдаш түзүлүштө.

Тутумдаш каратма сөз бир нече сөздүн тизмегинен түзүлгөнү менен, анын бардык түгөйлөрүнүн милдети бирдей болбойт. Каратма сөздү уюштуруучу негизги өзөгү атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон турган акыркы түгөйү болуп эсептелет: **Жер жүзүнүн ак ниет адамдары!** *Согушту болтурбоо үчүн бардык күч-аракеттериңди жумшагыла!* («СК») Бул сүйлөмдөгү каратма сөздүн уюткусу, өзөгү – *адамдары*, ал эми *жер жүзүнүн ак ниет* деген сөздөр анын багыныңкы түгөйлөрү болуп эсептелет.

Тутумдаш каратма сөздүн багыныңкы түгөйлөрү илик жөндөмөсүндөгү зат атооч, сын атооч, иреттик сан атооч жана атоочтуктан боло берет. Багыныңкы түгөйдүн мындай ар түрдүү сөз түркүмдөрүнөн болушу айтуучунун кайрылган

адамын, же адамдан башка жандуу, жансыз заттарга, буюмдарга берген баасын, сынын, аларга болгон өзүнүн ар кандай жекече мамилесин (*эркелетүү, жек көрүү, боору ачуу, жакшы көрүү* ж.б.) билдирүүсүнө байланыштуу: 1) **О, шордуу кыздар, о, шордуу зайыптар, качанка эркесиз, алсыз кем болобуз?** (Т.С.) 2) **Ээ, алтын ээк байбичем, ал үчүн өзүңдү үйүмдүн куту деп эсептеп жүрөм!** (Т.С.) 3) **«Онунчу катардагы пионер, эки кадам алдыга чык», - деди улуу пионер вожатыйы.** («КП») 4) **Олтурган ак сакалдар, кичине сыйлыгышсаңар, балдар туруп калышты.** (А.Уб.)

Тутумдаш каратма сөздүн багыныңкы түгөйү, же багындыруучу өзөгү бирөнчөй болушу мүмкүн. Бир өңчөй каратма сөздүү сүйлөм жеке адамга, же затка адрестелбестен, канча адамдын, заттын аты аталса, ошонун баарына кайрылуу, баарынын көңүлүн буруу иретинде айтылат: 1) **Менин шаардык сүйкүмдүү кудагыйларым жана жеңелерим, карындаштарым менен балдыздарым, мени буларчылап көпкө чейин буйдалатканыңарды байкаган эмесмин.** (А.Ра.) 2) **Аталар, энелер, эжелер, карындаштар, агалар жана инилер, тынчтыкты эч качан колдон чыгарбагыла!** («ЛЖ»)

Каратма сөздүн сүйлөмдөгү орду

Каратма сөздүн сүйлөмдө туруктуу орду жок. Ал сүйлөмдүн башталышынан, ортосунан жана эң акырынан да орун алышы мүмкүн. Бирок, ошондой болсо да, каратма сөздүн мааниси, түзүлүшү жана милдетине байланыштуу анын көбүнчө сүйлөмдүн абсолюттук башталышынан, же ортосунан, же эң акырынан орун алган учуралры кездешет.

Кыргыз тилинин материалдарына караганда, каратма сөз төмөнкү учурларда көбүнчө сүйлөмдүн башталышынан орун алат:

а) Каратма сөз бүтүндөй өзүнөн кийинки сүйлөмдүн мазмуну менен байланыштуу айтылып, ал сүйлөмдүн кимдерге арналгандыгын билдирсе, көбүнчө сүйлөмдүн башталышынан орун алат. Бирок баштапкы орун мындай каратма сөздөрдүн туруктуу орду эмес, аны өзгөртүүгө да болот: **Илимдин жана жогорку окуу жайларынын кызматкерлери! Илимди мындан ары да гүлдөтүү үчүн, техникалык прогресс үчүн күрөшкүлө! Коммунизмдин дооруна татыктуу адистерди даярдагыла!** («СК»)

б) Каратма сөз жалпы кайрылуу иретинде айтылса, көбүнчө сүйлөмдүн башталышынан орун алат: **Урматтуу жолдоштор!** *Биз азыр жаңы доордо, глобалдаштыруу доорунда жашап жатабыз.* (Ч. А.)

в) Каратма сөз көңүл бурдуруу максатында бирөөгө атайын кайрылуу, же атайын чакырык түрүндө айтылса, сүйлөмдүн башталышынан орун алат. Мындай учурда каратма сөздүн милдетин көбүнчө энчилүү аттар аткарат жана ал диалогдордо көп кездешет: *Ушул минуттан тартып жаңы турмуш, согуш турмушу, башталбадыбы...*

- **Ооба, Толгонай, ошол чабармандын дүбүртү али да сууй электей кулагыма угулуп, аттын туяктары тийген издер мерч болуп денемде сакталып калды.**

- **Ээ, жарыктык жер, экөөбүздүкү түгөнөбү...** (Ч.А.)

г) Суроолуу сүйлөмдөрдө атайын жооп алуу үчүн кайрылып айтылган сөз (каратма сөз) көбүнчө сүйлөмдүн башталышынан орун алат: 1) *Моделди жасап отурса, Сыдыктын атасы келди да:*

- **Балам, эмне кылып жатасың? Жасап жатканың эмне? Анын эмне кереги бар? – деди.** («КП») 2) *Акыя, сен кандайсың жардамга?* (Т.С.)

д) Каратма сөз тигил же бул эмоциянын (сүйүнүү, өкүнүү, кайгыруу ж. б. билдирүүчү сырдык сөздөр) коштоосу менен айтылышы мүмкүн. Мындай каратма сөз да көбүнчө сүйлөмдүн башталышынан орун алат: 1) *О, дүйнө, о, жан жараткан жер, бир оокумга, көз ачып-жумганча гана баламды тирилтип, бир гана көлөкөсүн көрсөтүп койсоңор!..* (Ч.А.) 2) *Алда, Алиманым ай, мынча неге мээримдүү болуп жаралдың экен!* (Ч.А.)

е) Каратма сөздүн эмоциялык жактан күчөтүлүшү, көркөмдөлүшү анын кайталанып айтылышы аркылуу да берилиши мүмкүн. Мындай каратма сөздөр да көбүнчө сүйлөмдүн башталышынан орун алат.

1) **Алиман! Алиман!** *Бул эмне кылганың!* (Ч.А.) 2) **Адамдар, дүйнөнүн төрт бурчунда жашаган адамдар!** *Силерге эмне керек – эсерби?* (Ч.А.)

ж) Форма жагынан сүйлөмдүк касиетке ээ болгон каратма сөздөр (семантикалык – грамматикалык жактан мүчөлөөгө болбой турган каратма сөздөн болгон вокативдик сүйлөмдү эске алуу керек) сүйлөмдүн башталышынан орун алат. Бирок

мындай каратма сөздү кадыресе каратма сөздөн бөлүп кароо керек, себеби кадыресе каратма сөз сүйлөмдүн үчүнчү даражадагы мүчөсү болгону менен, өзү катышып турган сүйлөмдүн составына кирет. Ал эми сүйлөмдүн функциясын аткарып турган каратма сөз андай эмес. Экинчиден, кадыресе каратма сөз кептин адрестелген тарабынын көңүлүн буруу, ага кайрылуу иретинде айтылса, вокативдик сүйлөмдө көңүл бурдуруу, кайрылуудан тышкары белгилүү эмоционалдык, модалдык көркөмдүк түс болот жана айтууда өзгөчө интонацияга ээ болуп турат. Мындай каратма сөздөр да сырдык сөз менен коштолуп айтылышы мүмкүн. Төмөнкү мисалдарды салыштырыңыз! 1) – **Жер, дүйнөнүн бардык булуң-бурчунда адам баласын баккан жер, сен, сен айткын, жанбоордош жер** 2) – **Жок, Толгонай, сен айткын, сен адамсың.** (Ч.А.) 3) **Кокуй, Алиман! – деп тамырын кармап салсам – жан жок, кетип бара жатыптыр.** (Ч.А.) 4) «**Энеке!**» - деп кыйкырган Алиман комбайнды көздөй жулунуп жүгүрдү. (Ч.А.) Диалог иретинде айтылган 1-2-сүйлөмдөгү асты сызылган сөздөр – каратма сөздөр. 3- жана 4-сүйлөмдө сырдык сөздүн коштоосу менен айтылган вокативдик сүйлөм милдетиндеги каратма сөздөр болуп эсептелет.

Бул көрсөтүлгөндөн башка учурларда, б.а., каратма сөз өтүнүү, кеңешүү иретинде айтылса, ошондой эле каратма сөздүн лекискалык мааниси төмөндөтүлсө¹, же сүйлөмдүн ортосунан, же эң акырынан орун алат: 1) *Сен да өлбөйт экенсиң, торгоюм.* (Ч.А.) 2) *Бул дүйнөнүн кызыгын көрбөй кеттим, кантейин, кантейин! Кечир, кечир күнөөмдү, энеке!* (Ч.А.)

Сылыктык, кичипейилдик, салам берүү, коштошуу түрүндөгү сүйлөмдөрдө каратма сөз көбүнчө сүйлөмдүн акырынан орун алат: 1) *Мен сүйлөп бүткөндө тергөөчү: «Рахмат,*

---

¹ Каратма сөздө да, сырдык сөздө да сүйлөмдө орун алышынын бардык учурларында өз маанисин сактап калуу мүмкүнчүлүктөрү бирдей эмес экендиги байкалат. Булардын сүйлөмдүн ортосунан, же акырынан орун алышына караганда, сүйлөмдүн башталышынан орун алышы белгилүү даражада таасирдүү болот жана андай учурда аларга дайыма күчтүү басым түшүрүлүп айтылат.

сизге, **апа**. Эми бошсуз. Үйүңүзгө бара бериңиз», - деди. (Ч.А.)
2) Төрөгөн аялдай көшүлүп жатканыңан, **жер** – энем. Мен сага бүгүн бүт өмүрүмдү айтып бердим. (Ч.А.) 3) – Амансыңбы, **куттуу талаам?**

- Аманчылык, келдиңби, **Толгонай?** (Ч.А.) 4) Биз Турпанчыбыз, **айланайындар!** (А.Т.) 5) Иш илгери, **Жороке!** (К.Б.)

- Бар, жок, ооба, ырас ж.б. модалдык сөздөрдөн болгон сүйлөмдөрдө каратма сөз эреже катары дайыма сүйлөмдүн акырынан орун алат. Мындай сүйлөмдөр көбүнчө диалогдордо кездешет:

1) – **Ырас, Толгонай.** Сен анда жылаңайлак, жылаңбааш жатакчынын кызы элең. (Ч.А.)

2) – **Ооба, Толгонай.** Кыш камап, денемди тоң алып келе жаткан. (Ч.А.)

Каратма сөздүн жана ал катышкан бүтүндөй сүйлөмдүн эмоционалдык жактан көркөмдөтүлүшү каратма сөздүн кайталанышы, сырдык сөздүн кошулуп айтылышы аркылуу гана берилбестен, баяндоочтун, же экспрессивдик мааниси бар башка сөздөрдүн кайталанышы аркылуу да берилет. Мындай учурда каратма сөз көбүнчө кайталанып айтылган сөздөрдүн ортосунан орун алат да, ал өз айланасында кайталанып жаткан сөздөгү басымды күчөтүүгө, интонациялык жактан бири-биринен ачык – айкын бөтөнчөлөнүп турууга көмөкчү болот: 1) – **Ыйлаба, Алтынай, ыйлаба!** (Ч.А.) 2) **Чыдай тур, балам, чыдагын. Сен аксың, сенде эч кандай күнөө жок, сен эң таза аялсың.** (Ч.А.)

Каратма сөз кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосунда да кездешет. Мындай учурда деле кадыресе жөнөкөй сүйлөмдүн ортосунда кездешкен сыяктуу ага күчтүү басым түшүрүлбөйт: 1) **Буудай нанды өзүңөр эле жей бересиңерби, балдар, бизге берериңер кайсы, болбосо сууга салабыз...** (Ч.А.) 2) **Кайнагаң болсом да уялбай айттайын, Зейнеп, менин инимди сүйүп калып, ошол жылы ушул Эски-Көчкүгө кошо качып келбедиңби.** (Ч.А.)

Кириңди сөз

Сүйлөмдүн тутумунда турса да, сүйлөм мүчөлөрү менен грамматикалык жактан түз байланышпаган, б.а., алар менен синтаксистик ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу сыяктуу жолдор

боюнча байланышпаган жана өзгөчө интонация аркылуу айланасындагы сөздөрдөн бөлүнүп, обочолонуп турган, бирок айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн ар кандай мамилесин, катышын билдирүүчү модалдык мааниси бар сөздөр, сөз тизмектери кездешет. Мындай сөздөр жана сөз тизмектери да сүйлөмдүн үчүнчү даражадагы дагы бир мүчөсү, к и р и н д и с ө з болуп эсептелет.

Киринди сөз бул айтылган белгилери боюнча сүйлөмдүн структуралык зарыл элементи боло албаганы менен, сүйлөмдүн жалпы мазмунуна, же андагы айрым сөзгө, же сөз тобуна тиешелүү болуп айтылышы мүмкүн. Бул көрүнүш киринди сөздүн сүйлөмдөгү алган ордуна да таасирин тийгизет. Башкача айтканда, киринди сөз сүйлөмдүн жалпы мазмунуна байланыштуу айтылса, көбүнчө сүйлөмдүн башталышынан орун алат. Эгерде ал сүйлөмдөгү айрым сөзгө, же сөз тобуна тиешелүү болсо, анда көбүнчө ошол мүчөнүн алдында жайгашат. Бирок мындан киринди сөздүн сүйлөмдөгү орду туруктуу болот деген бир жактуу түшүнүк келип чыкпоого тийиш. Төмөнкү мисалдарды салыштырып көрөлү: 1) *Албетте, Дүйшөн өзү да менин бул абалымды жакшы билип жатты.* (Ч.А.) 2) *Байлоодогу буулуккан дөбөт баланы бурдап кетерде, бактыга жараша, ээси кыйкырып жиберди.* («КП»)

Биринчи сүйлөмдөгү киринди сөз (*албетте*) сүйлөмдүн жалпы мазмунуна байланыштуу болсо, экинчисинде кошмо сүйлөмдүн синтаксистик экинчи түгөйүнө гана тиешелүү болуп турат.

Киринди сөздүн колдонулушу тилдин өнүгүшү менен байланыштуу каралууга тийиш. Сырдык сөз, каратма сөзгө караганда, киринди сөздүн азыркы кыргыз тилинде колдонулушу алда канча кеңири, б. а., ал кептин бардык жанрларында – көркөм адабиятта, оозеки кепте, илимий жана публицистикалык адабияттарда, котормолордо – кеңири колдонулат.

Сүйлөөчүнүн сүйлөм аркылуу берилип жаткан ойго болгон ар кандай мамилеси, баасы, сүйлөмдүн эмоционалдык жана экспрессивдик кошумча мааниси жеке сөздөр (*сөзсүз, шексиз, мүмкүн, ошентип, албетте* ж. б.) аркылуу гана берилбестен, модалдык мааниси бар сөз тизмектери (*кандай болбосун, тилекке каршы, башкача айтканда, жыйынтыктап айтканда* ж.б.) аркылуу да берилет.

Киринди сөз жана киринди сөздүн милдетин аткаруучу сөз тизмектери модалдык маанилери боюнча абдан эле ар түрдүү болору тилдик материалдардан даана байкалат.

1. Сүйлөөчүнүн айтылып жаткан ойго болгон ички мамилесин, эмоционалдык сезимин билдирүүчү (кубаныч, капалык, ыракат, таңдануу, аяныч, өкүнүү, кайгыруу ж.б.) сөз жана сөз тизмектери: *бактыга жараша, тилекке каршы, таалайга жараша, айла канча, амал канча, кантейин, койчу* ж.б. Мисалы: 1) **Кантейин**, жокчулук сөөктөн өттү! (А.Т.) 2) **Бактыга жараша**, күн ойдогудай ачылып кетпедиби. (К.Ж.) 3) **Эмнеси болсо да**, өткөн замандын заардуу тактары жүрөктү катуу жаралаган экен. (К. Жантөшев)

2. Сүйлөм аркылуу берилип жаткан ой-пикирдин тууралыгын, күмөндүүлүгүн, болжолун, ачык – айкындыгын билдирүүчү сөздөр жана сөз тизмектери: *ырас, сөзсүз, албетте, чынында, чынын айтканда, кандай болбосун, чын эле, шексиз, кандай кылса да, арийне, балким, сыягы, мүмкүн, болжолу, болду болбоду, айтмакчы, айтса, асыресе, демекчи, кандай болбосун, баса десең* ж.б.

Мисалы: 1) **Балким**, ал бизге жамандык санабас. (Н.Б.) 2) **Мүмкүн**, эчен жылы ушинтип черткендирсиз. (А.Т.) 3) **Кандай болбосун**, окуучу күн сайын сабакка жакшы даярдык менен келүүгө тийиш. («КП») 4) **Албетте**, Камалбектин минтип кожоюнча сүйлөшү Карабекке жаккан жок. (К.Ж.)

3. Айтылып жаткан ойдун ким тарабынан экендигин билдирет: *менимче, менин оюмча, анын пикиринче, сенин айтканыңа караганда, менин байкоомчо, сенин байкооңо караганда, анын айтуусу боюнча, биздин көз карашыбызча* ж.б.

Мисалдар: 1) **Аба ырайы бюросунун маалыматтарына караганда**, Ысыккөл өрөөнүндө түнкүсүн катуу шамал жүрөт. («СК») **Менимче**, лекция дурус окулду.

4. Айтылып жаткан ойго угуучунун көңүлүн буруу үчүн да бир катар киринди сөздөр жана сөз тизмектери колдонулат: *тигине, айтмакчы, баарыбызга маалым, баарыга белгилүү* ж.б. Мисалы: 1) – **Айтмакчы**, баягы иштин аягы эмне менен бүттү? (Ч.А.) 2) **Тигине**, асманда шурудай тизшип, каркыралар учуп баратат. (К.Жу.)

5. Айрым киринди сөздөр жана сөз тизмектери айтылып жаткан ойду тактоо, жыйынтыктоо иретинде колдонулат: *бир сөз менен айтканда, кыскасы, жыйынтыктап айтканда*,

тактап айтканда, ырасын айтканда, чындыгында, чынын айтканда, жалпы алганда, жалпы айтканда, бетке айтканда, сылык айтканда, орой айтканда, башкача айтканда, баамымда ж.б.

Мисалы: 1) Совет өкмөтү – көп улуттуу эмгекчи элдин өкмөтү, **чынын айтканда**, дүйнөдөгү эң бир адилеттүү өлкө. (К.Б.) 2) **Кыскартып айтканда**, бул өңдүү абстракциялар калың массага жете бербейт. («АТ») 3) **Баамымда**, баланын көңүлү ачык, куунак көрүнөт. (Ш.Б.)

6. Ойдун ырааттуулугун, байланышын билдирүүчү киринди сөздөр жана сөз тизмектери: *биринчиден, экинчиден, ошентип, демек, ошону менен бирге, ошону менен катар, тескерисинче, бир жагынан алганда, деген менен, негизинен, жогоруда көрсөтүлгөндөй ж.б.*

Мисалы: 1) *Бизде, Россияда, Октябрь революциясына чейин жогорку окуу жайларында көбүнчө колунда барлардын балдары гана окуп, кедей-кембагалдардын балдары өтө алышчу эмес, анткени, биринчиден, алардын каражаты жок болсо, экинчиден, алардын билимдери жетишчү эмес.* («КА») 2) ... **Ошентип**, күндөрдүн биринде баягы төлгөчү карыя өлөт. (жомоктон)

Жогоруда көрсөтүлгөн киринди сөздүн бардыгы азыркы кыргыз адабий тилибизде дайым эле киринди сөздүн милдетин аткара бербейт. Тактап айтканда, алардын айрымдары тилде калыпташкан киринди сөз болсо (*албетте, арийне, кыскасы, сөзсүз, балким ж.б.*), басымдуу көпчүлүгү белгилүү бир контекстте гана киринди сөздүн милдетин аткарып, башка бир контекстте кадыресе эле сүйлөм мүчөлөрү болот.

Төмөнкү мисалдарды салыштырыңыз:

1) **Ырас**, ал эч кимге кошулбай жалгыз келди. (Ш.Б.)

2) *Анын эч кимге кошулбай келгени ырас.*

3) **Мүмкүн**, баланын да билгени бар чыгар. (Ш.Б.)

4) *Бала да билип калышы мүмкүн.*

Биринчи сүйлөмдө ырас деген сөз киринди сөздүк милдет аткарды, 2-сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарган. 3-сүйлөмдө мүмкүн божомол маанисиндеги киринди сөз болсо, 4-сүйлөмдө тутумдаш түзүлүштөгү баяндоочтун көмөкчү түгөйү болуп колдонулган.

Бир эле сүйлөмдө киринди сөз да, каратма сөз да колдонулушу мүмкүн: 1) **Чындыгында**, ийгиликтин булагы дос-

тукта экен, балам. (К.Б.) 2) **Мүмкүн, кызым, келечекте сен да байкеңдей врач болорсуң, - деди атасы кызынын көкүлүнөн сылап.** («КП»)

Бир эле сүйлөмдө киринди жана каратма сөз да колдонулса, көпчүлүк учурда адегенде киринди сөз, андан кийин ылайыгына жараша (киринди сөз менен удаа, же сүйлөмдүн ортосунда, же эң акырында) каратма сөз жайгашат. Мындай учурда сүйлөмдүн адрестелген тарабы так көрсөтүлүп, аны менен сүйлөөчүнүн мамилеси кошо берилгенде, сүйлөмдүн экспрессивдик мааниси, таасирдүүлүгү күчөйт: 1) **Ырас, Толгонай, сен анда мени менен сүйлөшкөндөн качканың.** (Ч.А.) 2) **Эмнеси болсо да, балдарым, көздү жумуп, чымырканып иштеп, үйүбүздү куруп алдык.** (Б. Элебесов)

Киринди сүйлөм

Киринди сүйлөм деле киринди сөз сыяктуу айтуучунун сүйлөмдүн жалпы мазмунуна болгон мамилесин билдирет. Бирок киринди сөз менен киринди сүйлөмдүн түзүлүшүндө айырма бар. Киринди сүйлөмдүн кадимки эле жөнөкөй сүйлөмдөр сыяктуу, предикативдик катыштагы борбору (баш мүчөлөрү), же алардын бирөө болот. Бул жагынан алганда, киринди сүйлөм өзүнүн түзүлүшү боюнча эки составдуу жана бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөн айырмаланбайт. Кыргыз тилинде эки составдуу киринди сүйлөмдөргө караганда бир составдуу киринди сүйлөм көбүрөөк колдонулат.

Киринди сүйлөмдөр көбүнчө төмөнкүдөй түзүлүштө кездешет: *өзү ойлогондой, өзү айтып бергендей, чечендер сүйлөгөндөй, кечээ эле айтылган сыяктуу, түшүмдө көргөн өңдүү, мындан да жакшы болобу, ушундай да маанилүү болобу, эгерде ачыгын айтсак, мен ойлодум эле, ишенген элем, эмнесин айтасың, амал жок, айла түгөндү, айла канча, амал кайсы, мен унутпасам, сен айткандай, ошондой эле болсун, энем айткандай, өзүң билесиң, байкадыңбы, байкады бекен, угуп отурасың, билип турасың, түшүнөсүзбү, билесиңби, уруксат этиңиз, сизден өтүнөм, кечиреңиз, түшүнчү деги, ойлонуп көр ж.б.* Мындай түзүлүштөгү киринди сүйлөмдөр тилде көп колдонулат.

Контексттеги негизги ойду баяндоочу сүйлөмгө киринди сүйлөмдөр кошумча модалдык ар түрдүү маанилерди берүү үчүн колдонулат: окшоштуруу, салыштыруу, болжолдоо, кү-

чөтүү, тактоо, өкүнүү, макулдук, ишенич, кеңешүү, өтүнүү, сурануу, же сүйлөмдөгү негизги ойго айтуучу тараптын (I, II жана III жактар) жекече ар кандай мамилелери ж. б.

Мисалы: 1) *Эмнесин айтасың, жаш кезде андай оюн – зоок күндөрдү баштан көп эле өткөрбөдүңү.* (Ш.Б.) *Ай кичине бала, эгер унутуп калбасам, колумдан баары келет дебедиң беле бир кезде.* (К.Ж.) 3) *Бул өнөрүң, мен ачыгын эле айтып коеюн, өзүңдөн башкага жакпай калды.* (Куд.К.) 4) – **Кечириниз, кайталап коесузбу?** («КМ»)

Тилде киринди сөздөрдүн колдонулушу, киринди сүйлөмдөргө караганда, алда канча кеңири. Тактап айтканда, киринди сөздөр кыргыз тилинин функционалдык стилинин бардык тармактарында – көркөм адабий, илимий – публицистикалык, иш кагаздарынын стили ж.б. кеңири колдонула берсе, киринди сүйлөмдөр көбүнчө көркөм адабий стилге мүнөздүү.

Кошумча кыстырынды конструкция

Жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөрдүн тутумунда киринди сөз менен киринди сүйлөмдөн айырмаланган синтаксистик дагы бир конструкция колдонулат. Ал **к о ш у м ч а кыстырынды конструкция** деп аталат.

Сүйлөм тутумунда кошумча кыстырынды конструкциянын милдетин жеке сөздөр, сөз тизмектери жана бүтүндөй сүйлөм аткара берет.

Киринди сөз жана киринди сүйлөмдөрдөн айырмаланып, кыстырынды конструкция өзү катышкан сүйлөмгө кошумча маалымат, кошумча кабар, кошумча оңдоо, түзөтүү, толуктоо киргизип турат. Бул жагынан белгилүү даражада обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн кошумча модалдык маанилерине окшошураак келет.

Сөз болуп жаткан конструкциянын азыркы адабий тилибизде колдонулушунда орус тилинин тийгизген жагымдуу таасири бар. Ал көркөм адабияттарда, илимий жана иш кагаздарынын стилинде көп колдонулат: 1) *Аалым (кээде аалим формасында да айтыла берет) – окумуштуу, билимдүү адам.* («Манас») 2) *Үкөй экөөбүз ынак болуп кетсек керек, алардыкы кайта көчкөнү жатканда, Үкөй экөөбүздүн жашырын ыйлаганабызды көрүп коюуса керек (анда ата – эилерибиз тирүү болчу).* (А.Т.) 3) *Чыгармада автордун өзү*

менен бирге бир катар турмушта болгон реалдуу адамдар (бизге мурда белгилүү жана белгисиз кишилер) катышат. (М.Т.)

Сүйлөмдө кошумча кыстырынды конструкция, киринди сөз жана киринди сүйлөмдөн айырмаланып, дайыма же сүйлөмдүн ортосунан, же сүйлөмдүн акырынан орун алат. Эгерде ал сүйлөм тутумундагы бир эле сөздүн маанисин тактап, чечмелеп турса, ошол чечмеленген сөздөн кийин, б.а, сүйлөмдүн ортосунан (1- жана 3-мисалдарды караңыз), ал эми сүйлөмдүн жалпы мазмунуна кошумча маалымат берип турса, анда ошол сүйлөмдүн эң акырынан орун алат (2-мисалды караңыз).

Сүйлөмдө түрдүү багытта орун алганына (сүйлөм ортосунан, сүйлөм акырынан) карабастан, кошумча кыстырынды конструкция интонациялык жактан бөлүнүп айтылат. Жазууда бул конструкция жарым кашаага алынып жазылат.

Сырдык сөз

С ы р д ы к с ө з – сөз өзгөртүү формаларына ээ болбогон (өзүнө таандык грамматикалык каражаты жок) сөз түркүмү. Ал айтуучунун сүйлөм аркылуу берилип жаткан ойго болгон ички мамилесин, сезимин – сүйүнүчүн, өкүнүчүн, таң калуусун, ыраазылыгын, жек көргөндүгүн, чочугандыгын ж.б. билдирүүчү сигналдык сөздөр болуп саналат. Ошондуктан сырдык сөздөрдө номинативдик маани (атоо мааниси) жок, алар заттын, окуянын, же кыймыл-аракеттин атын билдирүүчү сөздөр эмес, сигналдык гана сөздөр. Бирок контекстте сырдык сөздөр, сөзсүз, семантикалык жактан өзүнө маанилеш болгон тектеш сөздөр менен байланыштуу колдонулат. Тагыраак айтканда, сырдык сөздөр да каратма сөздөр сыяктуу өзү катышып турган сүйлөмдүн тизмегиндеги башка сөздөр менен грамматикалык түз байланышта болбогону менен, бүтүндөй сүйлөмдүн мазмуну, же ал сүйлөмдөгү белгилүү бир сөздүн, сөздөрдүн тизмегинин мааниси менен байланыштуу болот. Ошол себептүү сүйлөмдө өз ара вариант түзө албаган өз ара кошумча мааниси жагынан бири-бирине жакын болбогон, бир сырдык сөздүн орду экинчи бир сырдык сөз менен эркин алмаштыра берүүгө болбойт. Мисалы, «*Ой-о-о-й, сени мынчалык шашып кетет деп ойлогон эмес элем. Бах! Жер болбосоң кое кал, тим эле бул дүйнөнүн бейшии го дейм*»,

- деген сүйлөмдөгү сырдык сөздү биринин ордуна бирин колдонууга болбойт. Алар өз ордунда берип турган кошумча маанисинен ажырайт. Бул эки сүйлөмдөгү сырдык сөздүн экөө тең - эмоционалдык сырдык сөздөр.

Сүйлөмдөгү сырдык сөздүн ордун экинчи бир сырдык сөз менен алмаштырууга мүмкүн болбогон учурлары өзгөчө эмоционалдык сырдык сөздөр менен императивдик сырдык сөздөрдө ачык байкалат, анткени бул экөө сырдык сөздүн эки башка семантикалык тобун түзөт жана сүйлөм тизмегинде колдонулушу жагынан да айырмалуу. Мисалы, эмоционалдык сырдык сөз өзү катышып турган сүйлөмдүн тутумуна кирсе, императивдик сырдык сөздөр андай эмес, көбүнчө айрым, бөлөк колдонулат, кеп тизмегинде өзүнчө фразаны түзөт. Салыштырыңыз: 1. *Ай, ошондогу жандалбасым ай! Эмне кыларымды билбей шашып калбадымбы.* (Ч.А.) 2. *Алло! Алло! Балдар поликлиникасы менен байланыштырыңыз.* (оозеки кептен)

Биринчи сүйлөмдөгү - эмоционалдык сырдык сөз, экинчи сүйлөмдөгү - императивдик сырдык сөз.

Сырдык сөздүн сүйлөм тизмегинде алган орду жөнүндө талаш пикирлер жок. Мектеп грамматикаларында да, илимий грамматикаларда да сырдык сөздүн сүйлөмдөгү орду эркин деген так пикир айтылып жүрөт. Ал сүйлөмдүн башталышынан, ортосунан жана эң акырынан орун алат деген пикир берилген. Негизинен, бул пикир туура. Бирок, ошондой болсо да, кыргыз тилинин материалдарына караганда, сырдык сөздүн сүйлөм тизмегинде кадыресе логикалык көндүм болгон орду жана толук түрдө көндүм болбогон орду бар экендиги байкалат. Сырдык сөздүн сүйлөмдүн башталышында, ортосунда жана эң акырында орун алышында интонациялык жактан да, анын маанисин өз күчүндө сактап калуу, маанисинин кеңейиши жана бошоңдошу жагынан да айырмачылыктары бар. Чындыгында, сырдык сөздүн колдонулушу, мааниси контекстте, толук сүйлөмдөр менен бирге айтылганда гана белгилүү болот.

Сырдык сөз ички мааниси жагынан өзү катышып турган сүйлөмдүн мазмуну менен байланыштуу айтылат. Ошондуктан айтуучунун сүйлөм аркылуу берилип жаткан ойго болгон мамилесинин сигналы катарында, ошондой эле сүйлөмдүн мазмуну жөнүндөгү сигнал катарында адегенде айтылат (орун

алат). Ал эми андан кийинки айтылган сүйлөм болсо анын сигналдык маанисин (кайгы, кубаныч, буйрук, өкүнүч ж.б.) чечмелеп, түшүндүрүп турат. Бул сырдык сөздүн сүйлөмдө кадыресе болгон логикалык орду болуп саналат:

- 1) **О, бали!** *Сөздүн атасын айтып, Акам келди.* (Т.С.)
- 2) **Аттиңай,** *комбайнын айдап, Касым эгин чаап кирсе гана.* (Ч.А.)

Сырдык сөз өзү катышып турган сүйлөмдүн эң акырынан орун алган учурлары да кездешет. Андай учурда сырдык сөздүн сигналдык мааниси андан мурда айтылган сүйлөм аркылуу түшүндүрүлөт, чечмеленет. Сүйлөмдүн акырынан орун алган сырдык сөз өзүнөн мурда орун алган сүйлөмдүн мазмунун, же ал сүйлөмдөгү белгилүү бир сөздүн маанисин сигнал түрүндө элестетип кайталап тургандай сезилет. Сүйлөмдүн башталышындагы сырдык сөзгө караганда, анын аякталышында колдонулган сырдык сөздүн көбүнчө интонациясы жагынан да, басымы жагынан да таасирдүүлүгү төмөндөйт. Бул сырдык сөздүн толук түрдө көндүм болбогон орду болуп саналат.

С а л ы ш т ы р ы ң ы з: 1) **Э ботом,** *бул тыкчыңдаган кандай келин эле?* (Ч.А.) - *Бул тыкчыңдаган кандай келин эле, э ботом?* 2) *Эми эмне кылчумун, катыгүн!* (К.Б.) *Мазасы жок мырза экенсиң, ох!* (Ш.Б.)

Сырдык сөз айрым учурларда сүйлөмдүн ортосунан орун алышы мүмкүн. Сырдык сөздүн жогоруда көрсөтүлгөн орун алыш багыттарына караганда бул багыты кыргыз тилинде сейрек кездешет. Бул көрүнүш, биздин пикирибизче, сүйлөмдө колдонула турган сырдык сөздү өз сапаттарында сактоо, ага логикалык басым түшүрүп айтуу, сүйлөм аркылуу берилип жаткан ойдун эмоционалдык таасирин жогорулатуу сыяктуу маселелер менен байланыштуу болуу керек. Фактыга караганда, сырдык сөз көбүнчө сүйлөмдүн абсолюттук башталышында, айрым учурларда сүйлөмдүн аягында өз сапатын сактап, көтөрүңкү интонация менен айтылып, сүйлөмдүн эквиваленти катары колдонулса, сүйлөмдүн ортосунда сүйлөмдүн структуралык элементи болгон сөздүн эквиваленти катарында колдонулат жана өзүнүн сапатын, касиетин (эмоционалдык таасирдүүлүгүн) төмөндөтүп жиберет. Бул багытта орун алуу да сырдык сөздүн кадыресе толук көндүм

болбогон орду болуп саналат: 1) *Ишенген келиндерибиз ушинтип отурса, ботом, жумуш качан бүтөт?..* (К.Б.) 2) *Сиз табыштаган ишти, оу – у, таптакыр эстен чыгарып жиберген турбаймынбы, - деп уяла түштү.* («ЛЖ») 3) *Эмгек сүйгөн кишилер, бах, алп экен го!* (Т.С.)

Каратма сөз сыяктуу эле сырдык сөздүн стилистикалык ролу чоң. Ал сүйлөм аркылуу берилип жаткан ойдун элестүү, таасирдүү болушун күчөтөт жана эмоционалдык түс берип турат. Сырдык сөздөрдөгү мындай сапат өзгөчө төмөнкү учурларда байкалат:

а) Сырдык сөздүн эмоционалдык маанисин кеңейтүү максатында кайталап айтуу. Мындай учурда бир эле сырдык сөз удаа кайталанышы мүмкүн, же бири сүйлөмдүн башында, бири аягында орун алып кайталанышы мүмкүн: 1) *Ой, силер кутуруп кетесиңерби, ой?* (Ч.А.) 2) *Пай – пай, ушунчалык да таш боор адам болот экен, э – э.* (К. Ж.) 3) *Бул эмнең, кокуй, катыгүн!* (Ч.А.) 4) *Ай, ошондогу тоңголок жол ай, ошондогу караңгы тун ай...* (Ч.А.)

Сырдык сөздү кайталап айтуу белгилүү бир максатка, тагыраак айтканда, анын интенсивдүүлүгүн, эффективдүүлүгүн күчөтүү максатына байланыштуу болот.

б) Сырдык сөз каратма сөздү коштоп айтылганда кайталанышы мүмкүн. Мындай учурда сырдык сөз көбүнчө дистанциялык абалда (кайталанган сырдык сөздүн ортосуна каратма сөз кыстырылып айтылат) болот: 1) *Кокуй, апамдын баласы, кокуй, эмне болду?* (Ч.А.) 2) *Эх, кесепеттүү согуш, эх, эми эмнесин айтайын, нечендердин кендирип кыйды го.* (Т.С.)

в) Айрым учурларда сырдык сөздүн жана ал катышкан сүйлөмдүн эмоционалдык мааниси, түсү баяндоочтун жана сүйлөмдөгү башка сөздөрдүн кайталанып айтылышы аркылуу берилиши мүмкүн, же кайталоо аралаш кайталоо болушу (сырдык сөз да, сүйлөмдөгү башка сөздөр да) мүмкүн: 1) *Кокуй, бул эмнең, бул эмнең!* (Ч.А.) 2) *Тургула, кокуй, тургула!* (Ч.А.) 3) *И-и тигини... эми көрдүңбү, көрө элек белең, көр, көрүп ал!* (К.Б.) 4) *«Кокуй, апамдын баласы, өлдүм эле өлдүм, жыгылдым, кокуй!» - дешсе, беркилери кыраан катып: «Өл-сөң өл, өлсөң да мойнунан кучактай жыгыл!» - дешип талааны жаңырта күлүшөт.* (Ч.А.)

Каратма сөз, киринди сөз, киринди сүйлөм жана сырдык сөздөрдө коюлуучу тыныш белгилер

Сүйлөм тутумунда каратма сөз, киринди сөз, киринди сүйлөм жана сырдык сөздөрдүн туруктуу орду жок. Алар сүйлөмдүн башталышынан, ортосунан, эң акырынан орун ала берет. Бирок сүйлөмдүн кайсы жеринен орун алса да, алар өзүнөн мурда жана кийин айтылган сөздөрдөн (сүйлөмдүн кадыресе мүчөлөрүнөн) интонация аркылуу бөлүнүп, обочолонуп турат. Ошол себептүү булар жазууда үтүр менен бөлүнүп берилет. Үтүр белгиси алардын орун алуу багытына ылайыкталып коюлат: сүйлөмдүн башынан орун алса, алардан кийин, сүйлөмдүн ортосунан орун алса, алардын эки жагына тең, ал эми сүйлөмдүн аягында жайгашкан болсо, алардан мурда коюлат.

а) Сүйлөмдүн башталышында: 1) **Алтынай**, мени кечирип кой. Сени бул каргашалуу кырсыктан сактай албадым. (Ч.А.) 2) **Балким**, ал Анархан эмес чыгар. (К.Ж.) 3) **Бах**, тынчтык заманда суу да кандай тунук агат. (Т.С.)

б) Сүйлөм ортосунда: 1) **Чыдай тур, балам**, чыдагын. Сен аксың, сенде эч кандай күнөө жок, сен эң таза аялсың. (Ч.А.) 2) **Совет өкмөтү** – көп улуттуу эмгекчи элдин өкмөтү, **чынын айтканда**, дүйнөдөгү эң бир адилеттүү өлкө. (К.Б.) 3) **Эмне болгонсуң, апей**, эми эле жакшы сүйлөп олтуруп... («КМ»)

в) Сүйлөмдүн аягында: 1) **Төрөгөн аялдай көшүлүп жатканыңдан, жер – энем**. Мен сага бүгүн бүт өмүрүмдү айтып бердим. (Ч.А.) 2) **Бир эл болгон соң, катташып турганыңар жакшы, чынында**. (К.Ж.) 3) – **Кеттиңби, чырагым, кош!** (К.Аш.) 4) **Сиз убадага да, ишке да так адамсыз, ишенем**. (Н.Б.)

Бир эле сүйлөмдө каратма сөз да, сырдык сөз да, же каратма сөз менен киринди сөз, же сырдык сөз менен киринди сөз катар колдонула берет. Андай учурда деле анын ар бири интонациялык жактан бөлүнүп, обочолонуп айтыла берет. Ошого жараша тыныш белгилери жазууда сакталат: 1) - **Айтор**, эртеби – кечпи, акыры бир күнү ал угат да, **Толгонай**. (Ч.А.) 2) **Ой, коркок**, анча эмне бүрүшөсүң? (Т.С.) 3) – **А-а катыгүн, чын – чынына келгенде, адилетсиздикти, акмакчылыкты жасаш пейли жаман адамдардын колунан келет турбайбы**. («Ч»)

Бир эле сүйлөмдө каратма сөз, сырдык сөз, кириңди сөздүн ар бири кайталанып да айтылат. Мындай учурда кайталанган бул сөздөрдүн ар биринде үтүр белгиси коюлат: 1) **Ырас**, болгон чындыкты айтып жатат, **ырас**. (К.Ж.) 2) **Үркөр – үркөр, үч жылдыз, үркүп кайда барасың?** (фольлор) 3) **Бах, чиркин, табият кандай чебер, кандай устат! Ушунча көркөм жерлер бар, бирине – бири окшобойт.** (М.Жан.)

Сүйлөмдүн башталышында айтылган каратма сөз жалпы массага кайрылуу иретинде айтылса жана ал өзүнөн кийинки сүйлөмдүн жалпы мазмунуна байланыштуу колдонулса, андан кийин илеп белгиси коюлат: 1) **Илимдин жана жогорку окуу жайларынын кызматкерлери!** Илимди мындан ары да гүлдөтүү үчүн, техникалык прогресс үчүн күрөшкүлө! Коммунизмдин дооруна татыктуу адистерди даярдагыла! («СК») 2) **Курдаштар! Жолдоштор!** Качанка чейин байманаптардын жетелегенине көнөбүз. (Ж.Ту.)

Каратма сөз жана сырдык сөздөр белгилүү жагдайда күчтүү эмоция менен айтылса, алардан кийин илеп белгиси коюлат. Мындай картма сөз жана сырдык сөздөр да көбүнчө сүйлөмдүн башталышынан орун алат: 1) **Алиман! Алиман!** Бул эмне кылганың! (Ч.А.) 2) **Баракелде!** Акыл атасы деп ушуну айт! («КМ») 4) **Рахмат сага, боордош жер!** (Ч.А.)

БИР СОСТАВДУУ ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДӨР

Бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр түркологияда грамматикалык табияты боюнча кыйла эле иликтенгендиги белгилүү. Мисалы, өзбек тили боюнча А. Н. Кононов (1949, 1960), И. Расулов (докторлук диссертация, 1973), Н. К. Дмитриев башкыр тили боюнча (1948), кандидаттык диссертациянын деңгелинде А. М. Джавадов (азербайжан тили, 1956), Г. И. Донидзе (хакас тили, 1957), Г. Мадина (казак тили, 1959), Х. Гафуров (өзбек тили, 1962), М. А. Сагитов (татар тили, 1964), А. А. Гасанов (азербайжан тили, 1964), Н. Н. Неустов (якут тили, 1972), К. И. Мадашев (азербайжан тили, 1974), И. Расулов (өзбек тили, 1973), Б. Тойчубекова (кыргыз тили, докторлук диссертация, 1988), Б. Жайлообаев (кыргыз тили, 2004) ж.б. эмгектери белгилүү. Булардын айрымдары бир составдуу сүйлөмдөрдүн бир гана түрүн - жаксыз сүйлөмдү, же белгилүү жактуу сүйлөмдү, же атама сүйлөмдү ж.б.у.с.

иликтесе, айрымдары докторлук диссертациясынын объектиси катары бир составдуу сүйлөм деп аталган проблеманы бүтүндөй изилдешкен. Мындан тышкары ушул эле темада салыштырма типология боюнча да көптөгөн иликтөөлөр болгон.

Түркологияда илимий жана баяндама грамматикаларда да жетиштүү маалыматтар бар. Ошондой болсо да, бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдү бөлүштүрүүдө бир аз айырмачылыктар кездешет. Мисалы, профессор А. Н. Кононов түрк тилинин грамматикасында (М.-Л., 1956) бир составдуу сүйлөмдүн 5 түрүн белгилеп, ага белгилүү жактуу бир составдуу сүйлөмдү кошпой, анын ордуна вокативдүү сүйлөмдү (конттекстте белгилүү бир жагдайда байланыштуу колдонулган илептүү сүйлөм) кошуп караган. А. Н. Кононов кийинчерээк (өзбек тилинин грамматикасында, 1960) ушул эле бөлүштүрүүсүн сактаганы менен, жаксыз бир составдуу сүйлөмдү «модально-безличные» деп, анын терминин өзгөрткөн.

«Татар тилинин синтаксистик түзүлүшү» деген эмгекте (1963) бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү уюштуруучу, түзүүчү грамматикалык яросуна негиздеп, аларды үчкө бөлөт: а) этиштик бир составдуу сүйлөмдөр; б) атоочтук бир составдуу сүйлөмдөр; в) сөз - сүйлөм (слова - предложения). Этиштик бир составдуу сүйлөмдөрдү баяндоочтун базасында, ал эми атоочтук бир составдуу сүйлөмдөрдү ээнин базасында уюшулган деп түшүнүүбүз керек.

Грамматикалык ушул эле категорияны тува тилинин материалдары боюнча изилдеген А. Ч. Кунаа бир составдуу сүйлөмдөрдү жактуу жана жаксыз деп бөлүштүрүп, жаксыз сүйлөмгө атама сүйлөмдү да кошкон, өз учурунда жактуу сүйлөмдөрдү жагы белгилүү сүйлөмдөр, жагы белгисиз сүйлөмдөр жана жалпылама жактуу сүйлөмдөр деп топтоштурган (Кызыл, 1970). Бул автордун ою боюнча каратма сөз, кириңди сөз, сырдык сөз катышкан айрым кириңди сүйлөмдөр да бир составдуу сүйлөмдөрдүн тобуна кирет.

Профессор У. Б. Алиев карачай-балкар тилиндеги ушул эле конструкциядагы сүйлөмдөрдү эки топко бөлгөн: а) баяндоочсуз бир составдуу сүйлөмдөр; б) ээсиз бир составдуу сүйлөмдөр. Анын пикири боюнча баяндоочсуз сүйлөм - атама сүйлөм. Ал эми ээсиз сүйлөмдөр төртөө: белгисиз жактуу, белгилүү жактуу, жалпылама жактуу жана жаксыз сүйлөм.

Ушул эле тилдин грамматикасы профессор Н. А. Баскаковдун редакциясы менен да жарык көргөн (Нальчик, 1976). Ал грамматикада бир составдуу сүйлөмдүн системасына вокативдик сүйлөмдү (контексте сырткы түзүлүшү боюнча сөз - сүйлөмгө окшош, бирок өзгөчө күчтүү эмоция менен айтылган конструкцияны) кошуп берген.

Кыргыз тил илиминде бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү атайы изилдеген Б. Тойчубекова этишик бир составдуу сүйлөмдөр жана атооч сөздөрдөн жасалган бир составдуу сүйлөмдөр деп, эки чоң топко бөлөт да, андан кийин этиштик бир составдуу сүйлөмдөрдүн ички түрлөрүн атаган: а) жагы белгилүү бир составдуу сүйлөм; б) жагы белгисиз бир составдуу сүйлөм; в) жагы жалпылама бир составдуу сүйлөм. Б. Тойчубекова жаксыз бир составдуу сүйлөмдү жалпы эле бир составдуу сүйлөмдөргө кошкон эмес.

Жогорудагы берилген маалыматтарга караганда, грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй сүйлөм деп аталган сүйлөмдүн өзүнчө бир түрү, бир составдуу жөнөкөй сүйлөм деген түрү, бардык түрк тилдеринде калыптангандыгы белгилүү. Ошондой болсо да, алардын түрлөрү жөнүндө азыноолак кайчы пикирлер кездешет. Андай болуунун да жөнү бар: бир составдуу сүйлөмдөр табияты боюнча абдан татаал, түзүлүшү жагынан бири-бирине окшош учурлары бар, пикир алышуу процессинде колдонулуш жыштыгы боюнча бирдей эмес, ал гана турсун, сырткы турпаты жагынан мүчөлөнбөс сүйлөмдөргө (сөз-сүйлөмгө, вокативдүү сүйлөмгө) окшогон түзүлүшү да бар. Мына ушундай жагдайлар түрк тилдеринде бир составдуу сүйлөмдөрдү, аз да болсо, ажырымдуу классификациялоого түрткү болгон.

Тил илиминин кийинки жетишкендиктерин эске алганда, бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр кыргыз лингвистикасында төмөнкүдөй классификацияланат: 1) баяндоочтун базасында уюшулган бир составдуу сүйлөмдөр; 2) ээнин базасында уюшулган бир составдуу сүйлөмдөр.

Баяндоочтун базасында уюшулган бир составдуу сүйлөмдөр ич ара төрткө бөлүнөт: а) жалпы жактуу сүйлөм; б) белгилүү жактуу сүйлөм; в) белгисиз жактуу сүйлөм; г) жаксыз сүйлөм.

Ээнин базасында уюшулган бир составдуу сүйлөм болуп атама сүйлөм эсептелет. Баяндоочтун базасында уюшулган

бир составдуу сүйлөмдөргө салыштырмалуу караганда, ээнин базасында уюшулган бир составдуу сүйлөм деген түшүнүк абдан эле шарттуу берилген. Анткени атама сүйлөмдөргө зат, окуя, кубулуш, кандайдыр бир көрүнүш, өнүгүү-өсүү процесстеринин аты гана аталат. Ал аталыш жеке сөз түрндө болобу, же бир нече сөздөрдүн ажырагыс тизмегинен болобу, баары бир анын аталышы (өзөгү) атооч жөндөмөсүндө турат. Сүйлөм ээсинин грамматикалык бирден-бир өзгөчө формасы атооч жөндөмөсү болуп эсептелет. Ошол формасында гана карап, атама сүйлөмдү ээнин базасында уюшулган бир составдуу сүйлөм деп жүрүшөт.

Атама сүйлөм баяндоочтун базасында уюшулган сүйлөмдөрдө эмес, андан кескин айырмалуу: баяндоочтун базасында уюшулган сүйлөмдөр өзүнчө жөнөкөй сүйлөм катары контексттен тышкары деле колдонула берет. **(Кеп жебеске акыл айтпа. (макал) Сөздү таап сүйлө, таптап сүйлө.** (накыл сөз) **Жашоо үчүн керек го** (Т.С.) баяндоочтун базасында уюшулган бир составдуу сүйлөмдөр кадыресе эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр катары эле мүчөлөнөт (сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратылат); алар эки составдуу сүйлөмдөр сыяктуу эле пикир алышуу процессинде коммуникативдик милдетти аткарат. Ал эми атама сүйлөмдөр байланыштуу текстте гана колдонулат. Эгерде аларды контексттен ажыратып, өзүнчө колдонсо, анда сүйлөмдүк белгиден ажырайт да, кадыресе эле жеке сөз, же сөздөрдүн тизмеги катары болуп калат. Экинчиден, атама сүйлөмдөр мүчөлөнбөйт: жеке сөз, же сөз тизмеги болобу бүтүндөй турпаты менен сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратылбастан, бир бүтүн сүйлөм, тактап айтканда, атама сүйлөм катары гана каралат. Бул көрүнүшү боюнча мүчөлөнбөй турган вокативдик сүйлөмгө, сөз-сүйлөмгө окшош. Бирок вокативдик сүйлөм, сөз-сүйлөм менен атама сүйлөмдөр түзүлүшү (структурасы), кептешүү процессиндеги милдети, модалдык маанилери жана алардын милдетин аткаруучу тилдик каражаттары боюнча абдан эле айырмалуу. Бул максатта бир нече мисалдарды салыштырып көрөлү.

Атама сүйлөм: 1) **Капкара түн. Камыш арасы.** Жатканым – саздак суу. Суу! (Н.Б.) 2) Турмуштун ар күнү – тоскоолдук. **Ошондуктан кадам сайын күрөш.** Басып баратканыңдын өзү – күрөш. (Н.Б.)

Сөз-сүйлөм:

1) - Сиз бир нерсени байкадыңызбы?

- **Жок.** Ал эмне экен?

- Бир жактан куурулган буудайдын жыты келет.

- **Койчу!**

- **Ырас.** (Н.Б.)

2) - Эми унутпайсыңбы, байке? Биз жанагы жерге эле ойноп турабыз.

- **Макул.** Бар эми, бара кой (Ч.А.)

Бул мисалдардагы **капкара түн, камыш арасы, суу, ошондуктан кадам сайын күрөш** деген сөздөр жана сөз тизмектери - атама сүйлөмдөр. Ал эми **жок, ырас, макул** деген сөздөр – сөз - сүйлөмдөр. Ушул эле экинчи топтогу мисалдагы койчу деген таңдануу маанисиндеги сөз – вокативдик сүйлөм.

Атама сүйлөм, сөз-сүйлөм жана вокативдик сүйлөмдөрдүн бардыгы контекстте колдонулат, б.а., алардын сүйлөм катары милдет аткарышы контексттин тутумунда гана аныкталат. Ошондой болсо да, мүчөлөнбөй турган бул сүйлөмдөр контексттеги модалдык маанилери, алардын милдетин аткаруучу сөздөр боюнча кескин айырмалуу. Атама сүйлөмдүн милдетин, негизинен, зат атоочтор, зат ордуна колдонулган сөздөр аткарса, сөз-сүйлөмдүн милдетин, негизинен, грамматикалык формасы боюнча сүйлөмдүн бир дагы мүчөсүнө окшобогон, контексттеги башка сөздөр менен грамматикалык ички карым-катышты түзө албаган, колдонулуш табияты боюнча көбүнчө маек кебинде (диалогдо) кездешкен жана бекемдөө, ырастоо, макулдук, тануу, төгүндөө ж.б. кошумча модалдык маанилери бар сөздөр аткарат. Жагдайга жараша аларда экспрессивдик түс да болот. Ал эми вокативдик сүйлөмдүн милдетин сырдык сөз функциясындагы күчтүү эмоция менен айтылган сөздөр аткарат:

1) **Ура-а!** Чабуулга өткүлө! (К.Ж.)

2) **Азамат!** Башка иш түшкөндө сендей белдүү жигиттер керекке жарайт! (Т.С.)

3) – **Баракелде!** – деп кубанып балбандын шамдагайлыгына, ал-күчүнө ыраазы болушуп, күйөрмандар дуулдап кол чаап жатышты. («Агым»)

Жогоруда берилген мисалдардагыдай, атама сүйлөмдүн милдетин лексикалык толук маанилүү сөздөр аткарса, сөз-сүйлөм жана вокативдик сүйлөмдүн милдетин контекстте жооп иретинде колдонулган, же түрдүү сезимди билдирүүчү

сырдык сөз милдетиндеги сөздөр аткарат. Мындай сөздөр толук маанилүү да, же кызматчы сөздөр эмес. Алар-толук маанилүү сөздөр менен кызматчы сөздөрдүн ортосундагы өзүнчө катмар, ара сөздөр.

Атама сүйлөм, сөз-сүйлөм жана вокативдик сүйлөмгө сүйлөмдүк касиет берип турган негизги белгилер – сүйлөмдү калыптандыруучу, сүйлөмдүн бүткөн чегин шарттап туруучу интонация жана контекст. Сүйлөмдүн бул үч түрү тең мүчөлөнбөйт.

Бул белгилер – сөз болуп жаткан сүйлөмдөрдүн жалпы белгилери. Ошондой болсо да, бул сүйлөмдөрдүн колдонулуш чөйрөлөрү бирдей эмес: атама сүйлөм функционалдык стилистиканын бардык түрлөрүндө кездешет; сөз - сүйлөм көбүнчө, жогоруда эскертилгендей, маек кебинде, ал эми вокативдик сүйлөм көбүнчө экспрессивдик түстөгү эмоционалдык – психикалык кептерде колдонулат.

Жыйынтыктап айтканда, сөз – сүйлөм жана вокативдик сүйлөмдү бир составдуу сүйлөмдөрдөн ажыратып кароо ылайыктуу. Кыргыз тил илиминде бир составдуу сүйлөмдөрдүн бардык түрлөрү атайы терең изилденген. Ал эми сөз – сүйлөм жана вокативдик сүйлөмдөр изилдене элек.

Бир составдуу сүйлөмдөрдүн тутумунда грамматикалык бир гана зона, б.а., багынычтуу тобу менен бирге, же аларсыз деле бир гана баш мүчө болот. Анын баш мүчөлөрү, грамматикалык борборлору (уюштуруучусу), сүйлөмдүн бул түрүн түзүүчү бирден – бир негизги ядро болуп эсептелет: 1) **Сааса сүтүн берет, минсе күчүн берет; адам үчүн абдан керек.** (табышмак) 2) **Оор экен.** 3) **Ойлонууга болоор бе-кен?** (табышмак) Бул мисалдагы биринчи сүйлөм кошмо сүйлөм түзүлүшүндө берилген. Анын тутумунда үч жөнөкөй сүйлөм бар: 1) **Сааса сүтүн берет;** 2) **минсе күчүн берет;** 3) **адам үчүн абдан керек.** Мунун үчөө тең – бир составдуу сүйлөмдөр. Алардын ар биринин грамматикалык бир гана баш мүчөсү бар: *берет* – жөнөкөй баяндооч; *абдан керек* – тутумдаш түзүлүштөгү баяндооч; калгандары – баяндоочко багынычтуу айкындооч мүчөлөр. 2- жана 3-сүйлөмдүн да бир гана баш мүчөсү бар. Бул сүйлөмдөрдүн бардыгынын грамматикалык ээси жок жана болушу да талап кылынбайт, анткени анын колдонулушунун зарылчылыгы жок. Эгерде бул сүйлөмдөргө сүйлөм ээси кошулуп айтылса, анда сүйлөмдүн структурасы да, мааниси да өзгөрөт.

Бир составдуу сүйлөмдөрдүн түзүлүшү ар түрдүү: 1) – **Жомок, бир жомок, толгон ай жомок, акылдуу киши ача албас жомок, чечен киши чече албас жомок.** (табышмак) – **Ичтеги бала.** 2) **Капкара түн. Камыш арасы. Жатканым – саздак суу.** (Н.Б.) Бул асты сызылган сүйлөмдөрдүн баяндоочтору жок. Алардын грамматикалык уюткусу – атооч жөндөмөсүндөгү, грамматикалык формасы боюнча сүйлөм ээси сыяктанган зат атоочтор (*жомок, бала, түн, арасы*). Биринчи мисалдагы табышмактын берилиши да, анын жообу да атама сүйлөм болуп эсептелет. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн негизги максаты – заттарды, окуяны, көрүнүштү жөнөкөй гана атап көрсөтүү.

Эки составдуу жана бир составдуу сүйлөмдөрдүн коммуникативдик милдетин синтаксистик жактан мүнөздөөдө интонация да роль ойнобой койбойт. Интонация, сүйлөмдү уюштуруунун бир белгиси катары, айрыкча атама сүйлөмдөрдү уюштурууда даана байкалат: 1) **Көз байланган кез. Үйдө лампа күйүп турат.** (К.Б.) 2) **Турмуштун аркуну – тоскоолдук. Ошондуктан кадам сайын күрөш.** *Басып бараткандын өзү – күрөш.* (Н.Б.) 3) **Болуптур, ошондой эле болсун.** (Т.С.) Асты сызылган 1-сүйлөм – а т а м а с ү й л ө м; 2-жана 3-мисалдагы асты сызылган сүйлөмдөр – ж а к с ы з с ү й л ө м д ө р. Булардын сүйлөм болуп уюшулушуна интонациянын ролу чоң.

Бир составдуу сүйлөмдөр сырткы түзүлүштөрү боюнча кемтик сүйлөмдөргө да окшошуп кетет. Бирок кемтик сүйлөмдөрдө айтылбай калган сөз (сүйлөм мүчөсү) контекст боюнча, же грамматикалык байланышта айтыла турган сөздөрдүн формасы боюнча белгилүү болуп турат. Ал эми бир составдуу сүйлөмдөрдө андай эмес. Жогоруда эскертилгендей, бир составдуу сүйлөмдөрдүн бир гана баш мүчөсү болот да, ал зат, окуя, кубулуш, өнүгүү – өсүү процесси, ал – абал жөнүндө кабарлоо менен, сүйлөмдүн мазмунунун чындыкка болгон катышын көрсөтүп, бир эле мезгилде сүйлөмдүн негизги белгилерин – предикативдүүлүктү, модалдуулукту, интонациялык жактан уюшулгандыкты – билдирип турат. Ошол себептүү бир составдуу сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөмдөрдүн семантикалык – структуралык өзгөчө түрү болуп эсептелет да, экинчи баш мүчөнүн болушун талап кылбайт.

Бир составдуу сүйлөмдөр жалаң жана жайылма түрүндө,

б.а., бир гана баш мүчөдөн, же баш мүчө жана ага багынычтуу айкындооч мүчөлөрдөн түзүлөт: 1) **Азыр – азыр...** (мурунтун чыйратып) (М.Т.) 2) – **Баракелде, шумкар экен!** (жомок) 3) **Сөз жүйөсүн таба бил.** (макал)

Бир составдуу сүйлөмдөрдүн структурасы, алардын баш мүчөлөрүнүн сөз түркүмдөрү менен катышы, синтаксистик чагы жана жагы, жалпы семантикасы (кыймыл-аракетти аткаруунун белгилүүлүгү, же белгисиздиги, жалпылуулугу ж.б.) боюнча, негизинен, семантикалык – грамматикалык принципке, айрымдары логикалык – семантикалык принципке, (жалпылама жактуу сүйлөм) ылайык классификацияланат. Ушул принциптер боюнча бир составдуу сүйлөмдөр жалпы жактуу сүйлөм, белгилүү жактуу сүйлөм, белгисиз жактуу сүйлөм, жаксыз сүйлөм жана атама сүйлөм болуп бөлүнөт.

Бир составдуу сүйлөмдөрдү уюштурууда (атама сүйлөмдөн башка) баяндоочтун ролу чоң. Бирок сөз болуп жаткан түзүлүштөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору түзүлүшү, жагы боюнча бири-бирине окшош болуп колдонулган учурлары, б.а., бир составдуу сүйлөмдөр конструкциясы боюнча синоним катары колдонулган учурлары кездешет. Мындай учурларда анын бир составдуу сүйлөмдүн кайсы түрү экендиги семантикалык – грамматикалык жана логикалык – семантикалык жалпы маанисине карата аныкталат. Демек, бир составдуу сүйлөмдөрдү жалаң гана баяндоочторунун түзүлүшүнө карата аныктоо жетишсиздик кылат. Мисалы, жалпы жактуу жана белгилүү жактуу сүйлөмдөр сырткы түзүлүштөрү боюнча бири-бирине окшош келет: биринчиден, булардын грамматикалык структурасынын негизин этиштик баяндоочтор түзөт, экинчиден, этиштик баяндоочтору I жана II жактын жекелик, көптүк сан формаларында колдонулат. Бирок бир составдуу сүйлөмдөрдүн бул эки түрүнүн структуралык окшоштугу болгону менен, алардын логикалык, семантикалык маанилери башка: жалпылама жактуу сүйлөмдөр логикалык мааниси боюнча бардык жактарга – I, II, III жактарга – бирдей даражада тиешелүү болуп колдонулат; белгилүү жактуу сүйлөмдөр болсо каймана мааниде айтылат жана ага карабастан, белгилүү бир жакты (же I жакты, же II жакты) көрсөтүп турат. Бирок, ошондой болсо да, грамматикалык ээси болбойт, анын бардык касиетин

баяндоочтун семантикасы тейлеп турат. Ал эми белгисиз жактуу сүйлөмдөрдүн баяндоочу формалдуу түрдө гана III жакта колдонулат. Анын аракеттенүүчү (кыймыл-аракетти ишке ашыруучу) логикалык субъектиси да, же грамматикалык ээси да так, ачык эмес, кандайдыр бир жалпыланган, божомолдонгон белгисиз бирөө сыяктуу байкалат.

Белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочунун III жакта колдонулушу анын түзүлүшүнүн бир гана учуру болуп эсептелет. Дал ушул учуру, б.а., баяндоочунун III колдонулушу сырткы түзүлүшү боюнча жаксыз сүйлөмдүн да түзүлүшүнүн бир учуруна окшош келет. Мисалы, бир составдуу сүйлөмдүн негизги баяндоочуна **болот**, **болбойт** ж.б. көмөкчү этиштер тизмектеле айтылганда, жаксыз сүйлөм уюшулат: *Жаман сөздү айтууга болбойт*. Бул сүйлөмдүн баяндоочу – **айтууга болбойт**. Ал да формалдуу түрдө III жакта колдонулган. Мындай түзүлүштөгү бир составдуу сүйлөмдөрдүн белгисиз жактуу, же жаксыз сүйлөм экендигин ажыратууда анын (сүйлөмдүн) логикалык – грамматикалык жана семантикалык жалпы мааниси негизги, чечүүчү ролдо турат. Айталык, белгисиз жактуу сүйлөм болгон учурда (III жактагы баяндооч жөнүндө сөз болуп жатат) анын аракет жасоочусу же белгисиз, же таптакыр эле активсиз, божомолдонгон болот. Бирок, ошондой болсо да, ээнин III жак экендиги көңүлдө байкалып турат. Демек, белгисиз жактуу сүйлөмдүн да грамматикалык ээси жок, анын болушу таптакыр эле талап кылынбайт. Бар болгону, ал көңүлдө гана байкалат, түшөмүктөлөт. Ал эми жаксыз сүйлөм болгондо, ээни байкоого да, баамдоого да, болжолдоого да таптакыр мүмкүн эмес.

Жыйынтыктап айтканда, конструкциясы боюнча бири - бирине окшош болгон бир составдуу сүйлөмдөрдү айырмалоодо баяндоочторунун түзүлүшүнө, формасына караганда алардын семантикалык – грамматикалык жана логикалык – семантикалык жалпы маанилери биринчи планда турат.

Жалпы жактуу сүйлөм

Жалпы жактуу сүйлөм, негизинен, бардык жактарга бирдей эле даражада тиешелүү кыймыл-аракетти билдирүү керек болгон шарттарда гана колдонулат. Ойду мындай формада билдирүү көбүчө оозеки кепке, көркөм адабий жана публицистикалык стилге мүнөздүү.

Жалпы жактуу сүйлөмдүн колдонулушунун объективдүү жагдайлары бар. Коомдук турмушта адамдар бири-бири менен алакада болору турган иш. Дал ушул шартта адамдык мамиле, карым-катыш, иш-аракеттер баарына бирдей мүнөздө тиешелүү экендиги белгилүү. Ошол алаканы кеп процессинде жалпылаштырып берүү тилдеги ыңгайлуу да, оңтойлуу да ыкмалардан болуп саналат. Бул ыкма тилде жалпы жактуу сүйлөмдөр аркылуу жүзөгө ашырылат, тейленет. Кээде айтуучу, же жазуучу объективдүү чындыктагы зат, окуя, кубулуш, өнүгүү-өсүү процесстерин, деги эле ар кандай көрүнүштөрдү белгилүү бир максатта, айрым учурларда атайы эле оюн жеке өзүнүкү эмес, жалпыга саласал мүнөздө айтууну эп көргөндө, б.а., жөндүү деп эсептегенде, жалпылап айтууну ылайыктуу көрөт. Ушул негизде ойдун логикалык мазмуну жалпы жактуу бир составдуу сүйлөмдүн колдонулушуна өбөлгө түзөт. Тактап айтканда, бардык жактарды бириктирүү, биргелештирип бир бүтүндүккө топтоо зарылдыгы түзүлөт. Мындай ыкма белгилүү даражада стилистикалык милдет аткарат.

Сүйлөмдүн мазмунунун бардык жактарга (биринчи, экинчи, үчүнчү жактагы субъектилерге) жалпы, орток болуп берилиши анын тематикасынын абдан эле кенен жана ар түрдүү болушуна шарт, өбөлгө түзөт: адам баласынын тарыхында болуп өткөн бардык нерселерден баштап, болуп жаткан, же бир калыпта дайыма болуп туруучу туруктуу оң жана терс көрүнүштөр жеке бир субъектиге эмес, жалпыга мүнөздүү нерсе катары баяндала, мүнөздөлө берет. Ушул негизде жалпы жактуу сүйлөмдүн тематикасынын ар түрдүүлүгү, ар түрдүүлүктүн булагы келип чыгат. Мындай булак турмуштук тажрыйбалардан алынган макал, лакаптарда, накыл сөздөрдө, жалпыга мүнөздүү уламыштарда, табышмактарда даана байкалат, себеби бул жанрдагы элдик чыгармалардын таалим-тарбиялык мазмуну баарына бирдей даражада тиешелүү: 1) **Калп айткандан өлбөйсүң, калктын жүзүн көрбөйсүң.** (макал) 2) **Тогуз күндүк жашоодо он күндүк азык камда.** (макал) 3) **Сөздү куюлуштуруп, калп-чыны аралаштырып, кулакка жагымдуу сүйлөгөн жана да анткор жылмаңдаган, жасакерленген, түлкүдөй ойт берме шумдарга ишенбе.** (накыл сөз) 4) **Кырга кылыч көмдүм, кылычымды түндө көрдүм.** (табышмак) 5) **Талаага гаруу чачтым, тарпылдап үйгө качтым.** (табышмак) ж. б. Бул сүй-

лөмдөрдүн айтылыш максаты – тарбия, акыл-насаат, ойлоону өстүрүү. Алардын жалпы жактуулугу, баарына бирдей тиешелүүлүгү баяндоочторунун жагына карата аныкталбастан, логикалык мазмунуна байланыштуу аныкталат: калп айтуунун зыяндуулугу, анткордук, алдамчылыкка ишенбөө, жаңырган айды көрүү, жамгырдан корголоо (табышмактардын жандырмагын табуу) I жана II жактарга гана тиешелүү эмес, чындыгында, бардык жактарга бирдей мүнөздүү (1-2-3-сүйлөмдүн баяндоочтору жекелик санда, II жакта, ал эми 4-5-сүйлөмдүн баяндоочтору I жактын жекелик санында берилген).

Мазмуну боюнча бардык жактарга бирдей тиешелүү болуп айтылган жалпы жактуу сүйлөмдөрдө бир гана зона, баяндоочтун зонасы болгондуктан, сүйлөмдүн синтаксистик табияты баяндоочко негизделип аныкталат. Ушул негизде мындай сүйлөмдөрдө субъект эмес (сүйлөм ээси эмес), предикат (баяндооч) чечүүчү планда болуп, сүйлөмдүн грамматикалык негизин түзүп турат. Ошол себептүү жалпы жактуу сүйлөмдөрдө конкреттүү сүйлөм ээсин катыштыруунун зарылдыгы болбой калат. Жасалма түрдө сөз болуп жаткан сүйлөмдөргө ээни кошуп айтса, анын артыкбаш экендиги, ал гана турсун, сүйлөмдүн стилистикалык курулушунун бузулушу, оңтойлуу эместиги байкалып турат.

Салыштырыңыз: 1) **Бир эшик чыгарам десең, мин эшиктин үлгүсүн көр.** (макал) – *Сен бир эшик чыгарам десең, сен миң эшиктин үлгүсүн көр.* 2) **Атыңды досундай багып, касындай мин.** (макал) – *Сен атыңды досундай багып, касындай мин.*

Бул сүйлөмдөргө жасалма түрдө **сен** деген сүйлөм ээсин кошуп айтуу менен, биринчиден, сүйлөмдүн жалпылама мазмуну өзгөрсө, б.а., конкреттүү II жакка гана тиешелүү болуп калса, экинчиден, сүйлөмдүн стилистикалык курулушу мүчүлүштүккө учурап, биринчи вариантына салыштырмалуу келегей тартып калган. Чындыгында, тилде мындай жасалмалуулукка (оң нерсени тескери кылууга) жол берилбейт.

Жалпы жактуу сүйлөмдүн структуралык курамы да, б.а., анын грамматикалык негизин түзүүчү багындыруучу түгөйү (баяндоочу) жана анын багынычтуу тобу (айкындооч мүчөлөр), алардын саны жана грамматикалык формалары да ар

түркүн. Тактап айтканда, жалпы жактуу сүйлөмдүн баяндоочу жөнөкөй жана тутумдаш түзүлүштө, грамматикалык формасы боюнча жак мүчөлөр жалганып турушу, же жак мүчөсүз эле этиштин баштапкы формада (кел, жаз, иште, сүйлө ж. б.) болушу, ал эми багынычтуу тобу сан жагынан чектелүү (аз санда), же абдан эле көп санда болушу, алардын бардык жөндөмөлөрдө колдонулушу пикир алышуу процессинде баяндоонун, маалымат берүүнүн талабына жараша болушу мүмкүн: 1) **Ата-эненди сыйласаң, өз баландан оопа көрөсүң.** (макал) 2) **Багуусуз калган малдан, кароосуз калган аялдан ажырайсың.** (макал) 3) **Үзүрсүз эмгектен кач.** (накыл сөз) 4) **Шамаалдын күчтүү агымын чапан менен тосо албайт экенсиң го.** (Т.С.) 1-2-3-сүйлөмдүн баяндоочтору жөнөкөй түзүлүштө, жекелик санда жана II жакта айтылган (*сыйласаң, көрөсүң, ажырайсың, кач*). 4-сүйлөмдөгү баяндооч (*тосо албайт экенсиң го*) тутумдаш түзүлүштө, II жакта, жекелик санда берилген. Ал эми бул сүйлөмдөрдөгү багынычтуу топ болуп түшкөн айкындоочтор атооч, илик, табыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө жана тутумдаш түзүлүштө (*чапан менен*) турат.

Жалпы жактуу сүйлөмдүн грамматикалык негизи, уюштуруучу, түзүүчү ядросу баяндооч болгону менен, ал багынычтуу тобу (группасы) болмоюнча, өзүнчө жеке жалпы жактуу сүйлөмдү түзө албайт. Ал үйрү-тобу менен бирге болгондо гана (багынычтуу айкындооч мүчөлөрү менен бирге болгондо) жалпы жактуу сүйлөмдү түзө алат.

Жалпы жактуу бир составдуу сүйлөмдүн уюштуруучу, түзүүчү негизи – баяндооч. Ал, тилде ар түрдүү жактарда колдонула берет деп, жогоруда эскертилди. Ошондой болсо да, анын ар башка жактарда колдонулушу кыргыз тилинде бирдей эмес: баарынан да II жакта, жекелик санда турушу абдан көп колдонулат. Андан кийин буйрук этиш жана I жактын мүчөсү жалганган этиштик баяндоочтор болору, б.а., колдонулуш жыштыгы тилде аныкталган.

Жалпы жактуу сүйлөмдөр, жогоруда эскертилгендей, сырткы түзүлүшү боюнча белгилүү жактуу сүйлөмдөргө окшош келет: экөөнүн тең бир гана грамматикалык негизи (баяндоочу) болот; экөөнүн тең баяндоочуна I жана II жактын уланды мүчөлөрү жалганып айтылат. Бирок алардын ички мазмунунда чоң айырмачылык бар. Мисалы, белгилүү жактуу сүйлөмдүн баяндоочуна I жана II жактын мүчөлөрү жалганып,

белгилүү бир жакты көрсөтүп турганы менен, сүйлөм жалпы семантикасы боюнча каймана мааниде гана баяндоо мүнөзүндө айтылат. Ал эми жалпы жактуу сүйлөмдүн мазмуну логикалык жактан бардык жактарга (I, II, III жактарга) бирдей даражада тиешелүү, б.а., кыймыл-аракетти аткаруучу жак (тарап) жалпы болот: 1) *Карынын сөзүн капка сал.* (макал) 2) *Кедейдин байлыгын көчкөндө көрөсүн.* (макал) 3) *Эмнени эксең, ошону аласың.* (макал). 1-сүйлөмдүн баяндоочу – II жакка тиешелүү болуп айтылган буйрук этиш; 2-жана 3-сүйлөмдүн баяндоочу – II жак уландысы жалганган келер чак формасындагы этиш. Бул сүйлөмдөрдүн баяндоочтору конкреттүү II жакты көрсөтүп турганы менен, сүйлөм логикалык мазмуну боюнча бардык жактарга бирдей жалпы мүнөздө айтылган.

Ошентип, бир составдуу сүйлөмдөгү кыймыл-аракет, же кыймыл-аракетке байланыштуу айтылган түшүнүктөр синтаксистик семантикасы боюнча бардык жактарга бирдей жалпы мүнөздө айтылса, жалпы жактуу сүйлөм деп аталат.

Оозеки кепте, көркөм адабиятта, көбүнчө макал, ылакаптарда, табышмактарда турмуштан алынган, эчен ирет кайталанган берүүнүн натыйжасында такталган кыймыл-аракет, же ал аракетке байланышкан окуя, кубулуш, турмуштук тажрыйбалар жалпы мүнөздө болот да, анын логикалык мааниси конкреттүү бир гана жак менен байланышпастан, бардык жактарга тең орток келет.

Кыргыз тилинде мындай жалпы маанидеги сүйлөмдөрдү уюштурууда анын структуралык негизи болуп эсептелген баяндооч төмөнкүдөй түзүлүштө жана формада колдонулат.

а) Баяндоочуна II жактын жекелик, көптүк санынын мүчөлөрү жалганган этиш аркылуу жалпы жактуу сүйлөм уюшулат. Бул түзүлүштөгү жалпы жактуу сүйлөмдөр көп колдонулат: 1) *Көчкөн журтуңдун баркын конгон журтуңда билерсиң.* 2) *Күнүң түшсө, эшекке жалынасың. Аргымакты жасаман деп, бууданды кайдан табасың.* (Токтогул)

II жактын мүчөсү жалганган баяндооч аркылуу уюшулган жалпы жактуу сүйлөмдөр кошмо сүйлөмдүн тутумунда да көп колдонулат: 1) *Уста менен дос болсоң, нар кескенин аларсың; жасаман менен дос болсоң, бир балээге каларсың.* (макал) 2) *Аралаштырып айтканын уксаң, абдан таттуу; бирден талдап түшүнсөң, уудан ачуу.* (табышмак)

б) Ушул эле сыяктуу жалпы жактуу сүйлөмдүн уюштурулушунун дагы бир өнүмдүү жолу буйрук этиштик баяндоочтор болуп эсептелет. Мындай баяндооч аркылуу түзүлгөн жалпы жактуу сүйлөмдөр да жөнөкөй, же кошмо сүйлөм түрүндө кездеше берет: 1) *Ашы бар аяктан аттаба.* (макал) 2) *Кошоматчыга кой сойдурба.* (макал) 3) *Эшигин көр да, төрүнө өт.* (макал) Бул сүйлөмдөрдүн баяндоочтору II жакка карата (сен) айтылганы менен, алардын маанилери бардык жактарга бирдей тиешелүү (мага да, сага да, ага да бирдей тиешелүү).

в) Этиштик баяндоочтор келер чак, өткөн чак формасында болуп, аларга суроо уланды - **бы** мүчөсү жалганып айтылуу менен, жалпы жактуу сүйлөм уюшулат: 1) *Азыркы техника укмуш болду го. Баарынан да айлык, жылдык жолду бир нече сааттын ичинде басып өткөнүн айтпайсыңбы.* («ЛЖ») 2) *Дүйнөдө бир ажыдаар бар, көрөсүңбү? Жаны жок кыймылдарга денесинде.* (табышмак) 3) *Күлүң-күлүң – күлүң ат күлүң өттү, билдиңби?* (табышмак) Бул асты сызылган сүйлөмдөр да II жакка саласал болуп айтылганы менен, синтаксистик семантикасы боюнча жалпы мааниде колдонулган.

г) Баяндоочу этиш сөздөрдөн болуп, ага I жактын мүчөсү жалганып айтылуу менен уюшулган жалпы жактуу сүйлөм табышмактарда көп колдонулат: 1) *Көк торпок болуп, жээктен чыктым, кулун болуп, тээктен чыктым; жүгөн катынбай, желеден чыктым.* (табышмак) 2) *Ак карлуу тоонун ары жагына алтын чүкө өкчөдүм, алчы-таасын билбедим.* (табышмак) 3) *Мындан жаманымда да тойго баргамын.* (ылакап) Бул сүйлөмдөрдүн баяндоочтору I жакка саласал болуп айтылганы менен, алардын да маанилери жалпы.

д) Баяндоочу атооч сөздөрдөн болуп, ага II жактын мүчөсү жалганса, же негизги атоочтук баяндоочко кызматчы сөздөр тизмектеле айтылып, ага ушул эле жак мүчөсү жалганып айтылса, жалпы жактуу сүйлөм түзүлөт: 1) *Каргайын десем – жалгызсың, карагабайын десем – жан койбогон байкушсуң.* 2) *Токулуу кара инген экенсиң.* (жомок)

е) Баяндоочу – **ар** мүчөсү аркылуу жасалган келер чак этиштен болуп, ага II жактын мүчөсү жалганып айтылуу менен түзүлгөн жалпы жактуу сүйлөмдөр да өз алдынча жөнөкөй сүйлөм катары, же кошмо сүйлөмдүн тутумунда колдонула

берет: 1) *Чакырганда келбесен, ымдаганга зар болорсуң.* (макал) 2) *Ата-энеңди сыйласаң, өз балаңдан оопа көрөрсүң.* (макал)

ж) Баяндоочтук милдетти этиштик фразеологизмдер аткарып, анын акыркы түгөйүнө II жактын мүчөсү уланып айтылса, жалпы жактуу сүйлөм түзүлөт: 1) *...Амалсыздан кабыргана кеңешерсиң.* (К.Ж.) 2) *Шашылба, кийин-кийин оозуңду кармарсың.* (К.Б.) 3) *Айтты-койду дебегин, карыганда жаштыгыңды далай эңсерсиң.* (К.Ж.)

Белгилүү жактуу сүйлөм

Белгилүү жактуу бир составдуу сүйлөмдөрдүн грамматикалык табиятын мүнөздөөдөн мурда анын сүйлөмдүн өзүнчө бир түрү экендиги, анын тутумунда грамматикалык ээнин катышпай тургандыгы, эгерде ээ катышса, эки составдуу сүйлөмгө айланып кетиши жана жөнөкөй сүйлөмдүн бул түрүнүн структурасы (сүйлөмдү уюштуруучу лексикалык курамы), сүйлөмдүн грамматикалык негизин түзүүчү баш мүчөсү, анын грамматикалык формасы жана түзүлүшү, ал баш мүчөгө багынычтуу топ болуп түшкөн айкындоочтордун ички катыштары жөнүндө маалымат берүү ылайыктуу.

Жалпы жактуу сүйлөмдөр сыяктуу эле белгилүү жактуу сүйлөмдүн да уюштуруучу негизин түзгөн бир гана баш мүчөсү, баяндоочу, болот. Ал баш мүчөсү жалпы жактуу сүйлөмдөр сыяктуу эле көбүнчө I жана II жактын мүчөсү жалганган формада кездешет. Бирок бир составдуу сүйлөмдөрдүн бул эки түрүндө сүйлөмдүн логикалык мазмуну боюнча, конкреттүү, же жалпы жактарга тиешелүү болуп айтылышында, сүйлөм ээсинин таптакыр катышпоосунда, же белгилүү бир максат жана жагдайга байланыштуу текстте колдонулушунда айырмачылыктар бар.

Алды менен белгилүү жактуу сүйлөм менен эки составдуу сүйлөмдүн негизги айырмачылыгын эске тутуу керек. Алардын кескин айырмачылыгы сүйлөмдө ээнин катышып туруусу, же катышпай калуусунда. Кайталап айтканда, дал ушул кырдаал белгилүү жактуу сүйлөм менен эки составдуу сүйлөмдүн өзгөчөлүгүн түзүп турат. Бул – принципиалдуу айырмачылык. Баш мүчөлөрдүн экөөнүн тең катышуусунда, же баяндоочтун гана зарыл мүчө катары берилишинде баш мүчөлөрдүн ички катышынын көрсөтмөлүү түрдө бол-

богондугу гана эмес, сүйлөмдүн мазмунунда, аз болсо да, байкалат.

Сүйлөм ээси катышпаган белгилүү жактуу сүйлөмдүн баяндоочуна жак мүчө, сөзсүз, жалганып айтылат. Ал жак мүчө бир эле учурда эки милдетти аткарат: а) баяндоочтун предикаттык багытын бекемдейт, б.а., жалганган сөзүнүн баяндооч гана болуп турушун шарттайт; б) айтылбай калган грамматикалык ээнин ордун жоктотпойт. Ушул өнүттөн алып караганда, эки составдуу сүйлөм менен белгилүү жактуу сүйлөмдүн коммуникативдик милдетинде айырмачылык деле жок. Ошондой болсо да, дагы бир бөтөнчөлүктү эске алуу керек: эки составдуу сүйлөмдө сүйлөмдүн мазмунунун объектиси болуп эсептелген ээ да, жана белгиси катары баяндооч да сүйлөмдүн уюшулушу жана түзүлүшү үчүн зарыл болсо, жагы белгилүү сүйлөмдө аракет кылуучу жак эмес (сүйлөм ээси эмес), кыймыл-аракет, ал-абалдын баяндалып турушу гана эң башкы орунда, биринчи планга коюлат. Белгилүү жактуу сүйлөмдөгү эң негизги максат – ушул. Ошол үчүн ээнин катышуусу талап кылынбайт. Болгону, кыймыл-аракет, ал-абал жөнүндө түшүнүк берүү гана башкы милдет болуп саналат.

Ээ катышпаса деле, ой толук берилет, андан айтайын деген ойдун маани – деңгээли төмөндөбөйт жана ал кемтик сүйлөм да болуп калбайт.

Белгилүү жактуу сүйлөмдө ээнин катышпоосунун жана грамматикалык ээни кошуп айтуу менен сүйлөмдү эки составдуу сүйлөмгө айландыруунун айрым жагдайлары бар:

- Пикир алышуу процессинде кепти куюлуштуруп, тез-тез айтылган учурлар жана сүйлөмдү чакандап, анын курамын чектеп айткан учурлар болот. Ушундай жагдайда **мен, биз, сен, силер, сиз, сиздер** деген ат атоочтор колдонулбай да калат.

- Сүйлөмдүн баяндоочуна I жана II жактын мүчөлөрү жалганып турса, жактама ат атоочтук ээлердин катышуусу анча деле зарыл болбой калат.

- Сүйлөмдүн айрым конструкцияларында жактама ат атоочтук ээнин катышпай айтылышы кептин стилистикалык нормасында өзүнчө бир ыкма катары калыпташып кеткен: 1) **Жолдон адашсаң, жылдызды кара, эсептен адашсаң, бармагыңды сана.** (К.Жантөшев) 2) **Тапкан экенсиң май-**

башты! («Апендинин жоруктары») 3) **Тукумунду курут кылабыз!** (Зиявидин Максым) 4) **Шашканымды карасаң...** (Т.С.) 5) **Ошону айтпайсыңбы!** (Т.К.) Бул сыяктуу сүйлөмдөргө ээни катыштыруунун деги эле зарылдыгы жок. Ошондой болсо да, бул сыяктуу сүйлөмдөрдүн грамматикалык ээсин табууга болот, бирок аны пикир алышууда калыбына келтирүү максат эмес. Анткени айтылуучу ой жактама ат атоочтук ээсиз эле жеткиликтүү даражада толук түшүнүктүү.

- Каратма сөз катышкан сүйлөмдөрдө да көпчүлүк учурда II жактагы ат атоочтук ээ катышпайт: 1) – **Аманчылык. Келдинби, Толгонай.** (Ч. Айтматов) 2) **Куу-куу, турумтай, кайда учуп барасың.** (оозеки чыгарма) 3) **Жемиши көлдөй толкуган жерди макта, комузум.** (Ж. Бөкөнбаев) 4) **Кайран теректер, жалбырак төгүп турган кезиң экен.** (Ч. Айтматов)

Жогоруда айтылгандардан айырмаланып, сүйлөмдүн жактама ат атоочтук ээсин зарыл түрдө катыштыруунун да төмөнкүдөй шарттары бар:

- Эгерде жактама ат атоочтук ээнин семантикалык маанисин өөрчүтүп, кадырын көтөрүп, угуучунун, же окуучунун көңүлүн буруу максатында логикалык (синтаксистик) басым менен айтылса, андай шартта ээ сүйлөмгө зарыл түрдө катышат: 1) **Ээ, асманда жаркыраган күн, жер кыдырып сен айткын!** (Ч. Айтматов) 2) **Жолдоштор, достор, боордоштор, эжелер, жеңелер, карындаштар жана биздин курдаштар! Айтамын мен төрт ооз сөз.** (М. Борбугулов)

- Синтаксистик көп түгөйлүү кошмо сүйлөмдөрдө ат атоочтук ээ саналып, атайы такталып, дааналанып берилсе, анын сүйлөмгө катышуусу талап кылынат: 1) **Сен туруп коюңа бар, сен туруп төөңө бар, сен туруп жылкыңа бар... кыйты-кыйты-кыйтыгыйт...** (оозеки чыгарма) 2) **Сен билмдүү интеллигент болсоң, биз карапайым эле дыйканбыз.** («Агым»)

- Удаалаш айтылган сүйлөмдөрдөгү жактама ат атоочтук ээ кандайдыр бир деңгээлде кайчы мааниде, же салыштыруу, теңештирүү маанисинде колдонулса, сүйлөм ээсинин катышып туруусу керектелет: 1) **Сиз менден көп улуусуз, ары элге таанымал, кадырман адамсыз. Мен сизге теңеле албайм.** («Агым») 2) **Биз бир күндүк кудайы конокпуз. Силер бул жерлик тургунсуңар.** (К. Жантөшев)

- Синтаксистик түгөйлөрү каршы маанилеш кошмо сүйлөм болсо, алардын ар бир түгөйүнүн жактама ат атоочтук ээсинин болушу зарыл: 1) *Ал табышмактын жандырмагын сен билбесең, мен билем.* (А. Убукеев) 2) *Алар жоого аттанышса, мен үйдө каламбы!* (С. Бөлөкбаев)

Белгилүү жактуу сүйлөм курамы боюнча, азыраак болсо да, жалаң сүйлөм жана көбүнчө жайылма сүйлөм түзүлүшүндө кездешет. Жалаң сүйлөм түзүлүшүндө жак мүчөлүү, же буйрук этиштик бир гана баяндоочтон уюшулат: 1) **Уктум! Уктум! Ой, уктум! Эмне какшайсың! Эмне эле жаагынды жанасың!** (жомоктон) 2) **Кет! Жогол! Жамандык жолобо!** (Т.Сыдыкбеков) 3) **Иштейм. Баш көтөрбөй иштейм. Мен иштейин деп келгем.** (Ш. Бейшеналиев)

Белгилүү жактуу сүйлөм жайылма сүйлөм түрүндө болсо, анын баяндоочунун багынычтуу түгөйү көбүнчө толуктооч (анын бардык түрлөрү), бышыктооч (анын бардык түрлөрү) болот. Ал айкындооч мүчөлөр белгилүү жактуу сүйлөмдү уюштуруучу өзөк болуп турган баяндооч менен семантикалык түрдүү маанидеги объектилик жана түрдүү маанидеги адвербиялдык катышта колдонулат: 1) *Күздүк буудайды өз убагында септик.* («Ысык-Көл кабарлары») 2) **Эмнени эксең, ошону аласың.** (макал) 3) **Балага суу бер...** (М. Абакиров) 4) **Сүттөн ич, нандан же.** (Т. Сыдыкбеков) 5) **Кечинде келем, эртең менен кетем. Иш ушундай.** («Агым») 6) **Кышында тоолордо калың түшөт.** (оозеки кептен) 7) **Отуз өлчөп, бир кес.** (макал) 8) **Атай эле айтпай койду** (К. Жантөшев.) ж. б.

Белгилүү жактуу сүйлөмдөрдүн деле грамматикалык структурасынын негизин этиштик баяндоочтор түзөт. Анын баяндоочу, негизинен, этиштин I жана II жактагы буйрук, шарттуу, ниет-каалоо ыңгайларынан болот да, ээлик милдетти аткарган сөздөрдүн катышып турушу талап кылынбайт, синтаксистик семантикасы боюнча каймана мааниде гана айтылат. Ага карабастан, белгилүү бир жакты көрсөтүп турат. Мындай бир составдуу сүйлөмдөр белгилүү жактуу сүйлөмдөр деп аталат: 1) Тобокел, болгон-койгонун **бара көрөрбүз!** (Т.А.) 2) Шылдындаганды **үйрөнгөн экенсиң.** (К.Ж.) 3) **Барсаң бара бер, балкан тооно жете бер.** (жомок) 1-жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочу I жактын көптүк санында, 2-жана 3-сүйлөмдүн тутумундагы белгилүү жактуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору II жактын жекелик санында

айтылган. Мындай белгилүү бир жакка саласал болуп, каймана мааниде айтылган сүйлөмдөрдө этиштик баяндоочтор жактама ат атоочтук ээнин болушун талап кылбайт, анткени конкреттүү жактын маанисин баяндоочко жалганган жак мүчөлөрү, баяндоочтун өзүнүн семантикасы билдирип турат. Эгерде бул берилген мисалдардагы сүйлөмдөргө жасалма түрдө сүйлөм ээлери кошулуп айтылса, анда сүйлөмдүн жалпы мазмунунда өзгөрүү пайда болот, же сүйлөмдүн стилдик курулушу бузулат; ошондон улам айтуучунун негизги ою, максаты бурмаланат: 1) Тобокел, **биз** болгон-койгонун **бара көрөрбүз**. 2) **Сен баланы багат экенсиң, сен** ысык-суугуна **чыдайт экенсиң**. Албетте, бул сүйлөмдөрдүн өзгөртүлгөн варианттарында, биринчиден, айтуучунун каймана мааниде айтылган оюнун түпкү нускасы өзгөртүлдү. Экинчиден, сүйлөмдүн структурасы бөлөкчө болду. Тактап айтканда, бир составдуу эмес, эки составдуу сүйлөмгө айланды. Үчүнчүдөн, сүйлөмдүн баяндоочуна эмес, грамматикалык ээге бөтөнчө көңүл бурулуп (1-сүйлөмдө), басым маанисинде айтылган. Төртүнчүдөн, сүйлөмдүн стилдик курулушу бузулуп, адабий стилдин нормасына ылайык келбей калган (2-сүйлөм).

Баяндоочу белгилүү бир жакты көрсөтүп турса да, сүйлөм жалпы мазмуну боюнча каймана мааниде, туюнтуу, баяндоо мүнөзүндө айтылса, белгилүү жактуу сүйлөм деп аталат.

Бардык эле түрк тилдеринде, анын катарында кыргыз тилинде да жак мүчөлөрү баяндоочтун (мейли этиштик баяндооч болобу, мейли атоочтук баяндооч болобу) синтаксистик багытын, предикаттык катышын бекемдөөдө өзгөчө милдет аткарат. Ошондуктан түрк тилдеринде, синтаксистик планда алганда, жак мүчөлөрү баяндоочтук мүчө катары каралат. Эгерде баяндоочко жак мүчөлөрү уланып турса, биринчиден, жактама ат атоочтордун, негизинен, I жана II жактагы ат атоочтордун кээде сүйлөмгө катышып, кээде катышпай айтылышы объективдүү чындык менен ойдун карым-катышындагы өзгөчөлүктөргө байланыштуу болсо, экинчиден, стилдин талабы менен, лексикалык-грамматикалык каражаттардын колдонулушу менен шартташкан.

Ошентип, кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн толук катышып турушу, же алардын бирөө белгилүү бир фактордун таасири аркылуу атайы кемип айтылышы, же баш мүчөлөрдүн биринин сүйлөмдө колдонулушунун зарыл

эместиги сыяктуу ар башка көрүнүштөрдү бири-бири менен чаташтырбай, өзүнчө бөлөк үйрөнүү керек.

Ырас, белгилүү жактуу сүйлөм жана эки составдуу сүйлөмдөрдүн, айрыкча ээси кемип айтылган сүйлөмдөрдүн сырткы түзүлүшүндө окшоштук бар. Ошого карабастан, алардын ар бири өздөрүнө гана мүнөздүү грамматикалык өзгөчөлүктөргө да ээ: эки составдуу сүйлөмдөрдүн структуралык эки негизи – ээ жана баяндоочу – болот; кемтик сүйлөмдүн тигил же бул баш мүчөсүнүн, же айкындоочунун атайы кемип, көмүскөдө калышынын түрдүү жагдайлары бар; белгилүү жактуу сүйлөмдөрдө структуралык бир гана негиз, баяндооч, берилет. Белгилүү жактуу сүйлөмдөрдүн жагы так көрсөтүлгөндүктөн, анын ээси кемип, айтылбай калган сыяктанып байкалат. Чындыгында, грамматикалык ээси кемиген эмес, анын колдонулушунун зарылдыгы болбой калган. Мына ушул жагдай белгилүү жактуу сүйлөмдүн спецификасын түзүп турат.

Жөнөкөй сүйлөмдүн бул үч түрү (эки составдуу, кемтик жана белгилүү жактуу сүйлөмдөр) грамматикалык түзүлүшү боюнча гана бири-биринен айырмаланат. Ал эми коммуникативдик милдети жагынан алар бирдей эле даражада колдонулат.

Жогоруда эскертилгендей, белгилүү жактуу сүйлөмдүн уюшулушунда грамматикалык эң эле зарыл негизи этиштик баяндооч болгондуктан, ал аркылуу аракет кылуучу тарап эмес, кыймыл-аракеттин, ал-абалдын өзү баяндалат, б.а., сүйлөмдө аракет кылуучу тарап талап кылынбастан, кыймыл-аракеттин өзү гана жана ылайыгына жараша ал кыймыл-аракеттин маанисин толуктоочу, кеңейтүүчү номинативдик минимумдар гана (баяндоочтун зонасындагы багынычтуу топтор) берилет.

Белгилүү жактуу сүйлөмдөрдүн бардык түзүлүшү анын баяндоочунун табияты менен аныкталат. Ошондуктан бир составдуу сүйлөмдүн бул түрүнүн баяндоочуна, анын милдетин аткаруучу этиштин жагына, ыңгайына өзүнчө мүнөздөмө берилиши зарыл.

а) Баяндоочу этиштин буйрук ыңгайынан болуп, бүтүндөй сүйлөм мазмуну боюнча каймана, туюнтуу мүнөзүндө айтылса, белгилүү жактуу сүйлөм түзүлөт. Мындай учурда баяндоочтук милдет аткарган буйрук этиш көптүк, жекелик

санда жана одоно, сылык түрдө, кээде оң, же терс мааниде колдонула берет: 1) *Алыңа кара.* 2) *Баракелде! Кайратын, акылын көрчү.* (Т. Сыдыкбеков) 3) *Элдин ынтымагынан чыкпа.* (К. Жантөшев) 4) *Болсоң болгондой бол! Элдин мүдөөсүнө жеткендей бол!* (Т. Касымбеков)

б) Баяндоочу I жана II жак көрсөткүчтөрү бар этиштин ниет-каалоо ыңгайларынан болуп, жогоркудай эле каймана, туюнтуу мүнөздө айтылуу менен, белгилүү жактуу сүйлөмдөр түзүлөт: 1) *Билгемин, ушундай эле жасап салмаксыңар.* (К. Баялинов) 2) *Билимди элден, тажрыйбаны турмуштан үйрөнөлү.* (Ш. Бейшеналиев)

в) Негизги баяндоочу атооч сөздөрдөн болсо, же ага I жана II жактын мүчөлөрү жалганган көмөкчү этиш жана кызматчы сөздөр тизмектеле айтылса (тутумдаш түзүлүштөгү баяндооч аркылуу), белгилүү жактуу сүйлөм түзүлөт: 1) *Кээде айласыздан көздү ачып иштөөгө мажбур болобуз.* (М. Горький) 2) *Турмуштун кыйынчылыгына чыдамдуу болсоң, атаганат.* (К. Жантөшев)

г) Баяндоочу – са мүчөлүү этиштен болуп, ага I жана II жактын мүчөлөрү жалганып айтылса, белгилүү жактуу сүйлөм уюшулат. Мындай учурда деле сүйлөмдүн жалпы мазмуну каймана туюнтуу, баяндоо мүнөзүндө болот: 1) *Ойдогудай иштесең, анан ишиңдин үзүрүн көрөсүң.* («ЛДЖ») 2) *О чиркин, өмүр бою чаалыкпасак, картайбасак! Анда эмне болор эле?* (К. Жантөшев)

д) Баяндоочу зат, сын атоочтон болуп, ага I жана II жактын мүчөлөрү жалганып айтылса, бирок сүйлөм баяндоо, каймана маанисинде болсо, белгилүү жактуу сүйлөм уюшулат: 1) – *Адамбыз, садагалар, сөзүңөрдү оңдогула.* (жомок) 2) *Ата мекенибизде жашаганыбызга бактылуубуз.* (Т. Сыдыкбеков) 3) ... *Совет гражданысыңар! Ошон үчүн милдет да, жоопкерчилик да өтө чоң!* (К. Баялинов .)

е) Баяндоочтун милдетин фразеологизмдер аткарып, жана анын акыркы түгөйүнө I жана II жактын мүчөлөрү жалганып айтылса, белгилүү жактуу сүйлөм түзүлөт: 1) *Кезеги менен болуп туруучу табияттын кырсыктарына моюн бербейбиз.* («Ч») 2) *Фабрикада конвейердик шартта иштөө кызык. Жаныңарды жай алдыра албайсыңар.* («КА»)

Белгисиз жактуу сүйлөм

Жактуу жана жаксыз бир составдуу сүйлөмдөрдүн башка түрлөрү сыяктуу эле белгисиз жактуу сүйлөмдүн да структуралык негизин грамматикалык бир гана баш мүчө, баяндооч, түзөт. Бир составдуу сүйлөмдөрдүн системасында белгисиз жактуу сүйлөмдүн өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүгү бар. Жогоруда эскертилгендей, белгилүү жактуу, жалпы жактуу сүйлөмдөрдүн этиштик жана атоочтук баяндоочтору I жана II жактарды көрсөтүп турса, белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочу формалдуу түрдө гана III жакта айтылат.

Кыймыл-аракетти аткаруучу ээси белгисиз болсо да, структуралык негизин III жактагы этиштик баяндооч жана ага багынычтуу айкындоочтор түзүп турган сүйлөмдөр белгисиз жактуу сүйлөм болуп эсептелет.

Бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдүн башка түрлөрү сыяктуу эле белгисиз жактуу сүйлөмдөр да пикир алышуу процессинде коммуникативдик каражат катары колдонулат жана бул сүйлөмдүн өзүнө гана мүнөздүү структурасы, синтаксистик семантикасы, интонациялык бүтүндүгү бар. Структурасы демекчи, белгилүү жактуу сүйлөмдөр жалгыз баш мүчөдөн (баяндоочтон), баяндоочтун багынычтуу тобунан уюшулса, белгисиз жактуу сүйлөмдөр жалгыз баш мүчөдөн (баяндоочтон) уюшулбайт. Ал структуралык табияты боюнча эки элементтен – багынычтуу айкындоочтордон + багындыруучу баяндоочтон – уюшулат. Бул – анын структуралык негизги өзгөчөлүгү.

Интонациялык бүтүндүгү дегенди бардык сүйлөмдөрдүн жалпы белгиси катары түшүнүү керек. Сүйлөмдү калыптандыруучу, сүйлөмдүн аякталган чегин билдирүүчү негизги интонация белгисиз жактуу сүйлөмгө да мүнөздүү. Ушул негизде да белгисиз жактуу сүйлөмдөр өз алдынча сүйлөм болуп эсептелет.

Белгисиз жактуу сүйлөмдүн семантикасы дегенде анын тутумундагы бардык сөздөрдүн суммасынан келип чыккан мазмундуу маанилерди түшүнүү керек. Тактап айтканда, белгисиз жактуу ар бир сүйлөмдүн тутумунда канча түгөй болсо, ошонун бардыгынын өзара катышынан келип чыккан синтаксистик маанини түшүнүү керек. Демек, белгисиз жактуу сүйлөмдүн тутумунда канча түгөй (сөз) болсо, ошонун бардыгы семантикалык элементтер болуп эсептелет: Кыргыз

элин түрк элдеринин ичинен эң байыркы деп эсептешет. (кыргыз тарыхы)

Бул сүйлөм тогуз сөздөн (тогуз түгөйдөн) турат. Алар – сүйлөмдүн жалпы мазмунун түзүүдө зарыл болгон сөздөр. Ошондой болсо да, бул сүйлөмдү уюштурууда алардын синтаксистик милдеттери жана түзүүчү, уюштуруучу милдеттери, б.а., сүйлөмдү түзүүдөгү даражалары бирдей эмес. Талданып жаткан сүйлөмдүн биринчи даражадагы мүчөсү – сүйлөмдүн грамматикалык негизин түзүүчүсү – баяндооч (деп эсептелет). Ал эми анын тутумундагы калган сөздөр (баяндоочтон башкасы) экинчи даражадагы мүчөлөр, б.а., баяндоочко багынычтуу болгон мүчөлөр болуп эсептелет.

Ошентип, белгисиз жактуу сүйлөм аркылуу кандай бир нерсе – көрүнүш, болмуш ж.б. жөнүндө жеткиликтүү маалымат алуу үчүн бир гана өзөк болуп турган баш мүчө (баяндооч) жетишсиздик кылат. Толук маалымат (информация) алуу үчүн өз ара айкаш түзүүгө мүмкүнчүлүгү бар, б.а., лексикалык – семантикалык маанилери боюнча айкаша ала турган сөздөрдүн катышуусу зарыл. Белгисиз жактуу сүйлөм мына ушундай элементтердин суммасынан түзүлөт: а) маалыматтын өзөгү; б) маалыматты кеңейтүүчү, толуктоочу сөздөр.

Кыргыз тилинде баяндоочтун базасында уюшулган бир составдуу сүйлөмдөрдүн структуралык курамы окшош. Жогоруда айтылгандай, алардын бардыгы уюштуруучу өзөк болуп турган баяндоочтон жана багынычтуу топтордон (айкындоочтордон) түзүлөт. Белгисиз жактуу сүйлөмдөрдүн тутумунда да пикир алышуунун талабына жараша, зарыл түрдө баяндооч жана бардык айкындооч мүчөлөр жөнөкөй, тутумдаш түзүлүштө, бир өңчөй жана бир өңчөй эмес түрүндө кездешет: 1) Пахтадан эки жүздөн ашык нерселерди жасашат. («Сонундар, кызыктар») 2) Аны көп жылдык үзүрлүү эмгеги үчүн, өз ишин жакшы билген адистиги үчүн, эл менен жакшы алака түзө алган адамгерчилиги үчүн кызматта дайыма сыйлашат. («Ысыккөл кабарлары») Бул сүйлөмдөр баяндооч (*жасашат, сыйлашат*), аныктооч (*эки жүздөн ашык, көп жылдык, үзүрлүү, өз ишин жакшы билген, эл менен жакшы алака түзө алган*), бышыктооч (*эл үчүн, адистиги үчүн, адамгерчилиги үчүн, дайыма*), толуктоочтордон (*нерселерди, аны*) уюшулган.

Жалпы жактуу сүйлөмдүн мазмуну бардык жактарга

бирдей тиешелүү болуп, жалпы мүнөздө айтылат. Ал эми белгилүү жактуу сүйлөм белгилүү гана бир жакка – же I жакка, же II жакка – тиешелүү болуп айтылат. Ошондуктан анын айтылбай (сүйлөмгө катышпаган ээси) калган ээси белгилүү болуп турат. Бирок аны сүйлөмгө жасалма түрдө катыштырып айтуунун зарылдыгы болбойт. Белгисиз жактуу сүйлөм мазмуну боюнча III жакка тиешелүү болуп айтылат да, анын III жактагы субъектиси ойдо турганы менен, баамдап III жакта деп эсептелгени менен, анын конкреттүү ким, эмне экендиги так эмес, б.а., белгисиз болуп берилет.

Жогоруда эскертилгендей, белгисиз жактуу сүйлөмдүн эң зарыл, эң негизги минималдуу өзөк мүчөсү баяндооч болуп эсептелет. Ага III жактын мүчөсү (- т) жалганып турса да, же жалганбай айтылса да, формалдуу түрдө III жакта деп эсептелинет. Кыргыз тилинде белгисиз жактуу сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин учур чак жана келер чак этиштер аткарса, анда аларга III жактын – т мүчөсү жалганып айтылат. Эгерде сөз болуп жаткан сүйлөмдүн баяндоочу өткөн чак этиштен болсо, анда ага – т мүчөсү жалганбайт. Ошондой болсо да, өткөн чак этиштик баяндооч III жакта деп эсептелинет:

- 1) **Көл жээгиндеги казак, өзбек пансионаттарын биротоло аларга берет деп жүрүшөт.** («Агым») 2) **Азыр Ысык-Көлдүн түндүк жээктерине шарап жасоочу жүзүмдөрдүн түрдүү сортторун өстүрүп жатышат.** («Ысык-Көл кабарлары»)
- 3) **Кыргыз Республикасынын энергетикалык булактарын менчиктештирүү жөнүндө көп айтышты.** («Агым») 1-сүйлөмдүн баяндоочу келер чакта (*берет деп жүрүшөт*), 2-сүйлөмдүкү учур чакта (*өстүрүп жатышат*), 3-сүйлөмдө баяндооч өткөн чакта (*айтышты*) турат.

Белгисиз жактуу сүйлөмдүн этиштик баяндоочу жекелик жана көптүк санда айтыла берет. Ошого жараша анын III жакта деп болжолдонгон грамматикалык ээси да жекелик, көптүк санда экендиги баяндоочко карата жана сүйлөмдүн жалпы мазмунунан байкалып турат: 1) **Айтты-койду дебегин, буюрса, бир күнү колго тиет.** (жомоктон) 2) **Билим берүү күнүнө карата бир нече окутуучуга Эл агартуу отличниги деген наам беришти.** («Ысык-Көл кабарлары»)

Белгисиз жактуу сүйлөмдүн синтаксистик семантикасы түрдүүчө болот: элдин калың катмарына белгилүү болгон, көндүм болуп калган объектилерди атоодо, адат-салтка айлан-

ган көрүнүштөрдү, дайыма үзгүлтүксүз болуп туруучу кыймыл-аракет, ал-абалды билдирүүдө, абстрактуу көрүнүштөр, кубулуштар, диний түшүнүктөр жөнүндө маалымат берүүдө, айрым учурларда ойдун түрдүү кырдаалын – ачык, даана, күмөнсүз экендигин, же болжонуп, божомолдонуп турганын билдирүүдө ж.б. колдонула берет: 1) **Мына бул керемет ыйык тоону Ала-Тоо дейт.** («Агым») 2) **Арман ай! Арман! Жада калса, мага бир туугандан да айтпаптыр.** (А. Токомбаев) 3) **Баатырды таптаганда ага, дандуу буудайды сары майга кууруп, күнүгө үч маал берип турчу.** (жомоктон) 4) **Элден угулган этеремиш кабарга караганда аны кербенчилерге кошуп беришкен дешет.** (К. Жантөшев) 5) **Төрөлгөндө сага ырыскыны мол берген го, сыягы.** («Апендинин жоруктары»)

Белгисиз жактуу сүйлөмдө кыймыл-аракетти аткаруучу жактын белгисиз болушу сүйлөмдөрдүн коммуникативдик милдетине таасирин тийгизбейт, анткени мында аракет кылуучу жак эмес, кыймыл-аракет маанилүү болгондуктан, дал кыймыл-аракеттин өзү биринчи планга коюлат. Мына ушул кырдаал белгисиз жактуу сүйлөмдөрдө ойдун берилишинин спецификалык өзгөчөлүгүн түзүп турат.

а) Белгисиз жактуу сүйлөмдүн структуралык негизин көбүнчө III жакта колдонулган жекелик сандагы этиштик баяндооч түзөт. Бирок баяндоочтун жагына жана санына карап, анын аракет кылуучу грамматикалык ээси III жактагы ат атооч деп эсептөөгө да, болжолдоого да болбойт. Анын аракеттенүүчү логикалык субъектиси так эмес, кандайдыр жалпыланган бирөө сыяктуу гана байкалат: 1) *Ала караганы атынан чакырат.* (макал) 2) *Быжыга кан, май, ун, боор, туз, калемпир кошот.* («Кырг. тамак-аш») 3) *Коркконго кош көрүнөт.* (макал)

б) Баяндоочу этиштин – **ып** мүчөлүү чакчыл формасынан болуп, ага болжогуч – **дыр** мүчөсү жалганса, белгисиз жактуу сүйлөм түзүлөт. Мындай этиштик баяндоочтор да логикалык жактан III жакта делип эсептелет: 1) *Дартка даба издептир, бирок ага эч нерсе таба албаптыр.* (К.Ж.) 2) *Миниң жүрүп атын издептир.* (ылакап) 3) *Мурдуна суу жеткенде билиптир.* (ылакап)

в) Айкын өткөн чактагы этиштик баяндоочтор да белгисиз

жактуу сүйлөмдү уюштурат. Этиштин айкын өткөн чагынын III жакты билдирүүчү жак мүчөсү жок. Ошондой болсо да, ал мааниси боюнча III жакта делип эсептелет: 1) *Көпчүлүк чогулушта каралды.* («СК») 2) *Чубактын кунундай кууду.* (Ылакап) 3) *Жылт этти – жылгага түштү, кылт этти – кырдан ашты.* (табышмак)

г) –**бас, -ар** мүчөлүү этиштик баяндоочтор белгисиз жактуу сүйлөмдү уюштурат: 1) *Тааныбасты сыйлабас.* (макал) 2) *Алдырар күнү жаздырар.* (макал) 3) *Аргый-аргый жүгүрөр, аргымакча бүгүлөр.* (табышмак)

д) Суроо уландысы –**бы** жалганган этиштик баяндоочтор аркылуу уюшулат. Мындай сүйлөмдөр да формалдуу түрдө III жакта делип эсептелет: 1) *Күн сайын, ай сайын пландын аткарылышын талап кылып жатышпайбы.* («СК») 2) *Ысык-Көлдүн дарылык касиетине суктанып жүрүшпөйбү.* («ДС») 3) *Айтарын айтса болбойбу.* (оозеки кеп)

е) –**сын** мүчөлүү буйрук этиштен болгон баяндооч аркылуу уюшулат: 1) *Өмүрдө көч үстүнөн өлүм бербесин.* (М. Элебаев) 2) *Жашыңда берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү.* (макал)

ж) –**ып, -гыча** мүчөлүү чакчылдар, –**мак** мүчөлүү кыймыл атоочтук жана –**ган** мүчөлүү атоочтук баяндоочтор аркылуу да уюшулат: 1) *Керек болгон күнү армиянын катарына алып кетмек.* (Ч. Айтматов) 2) *Күлүк болот деп, ушул котур тайды айтышкан экен.* (жомок) 3) *Бир айтасыңбы, эки айтасыңбы, өмүр бою ушинтип чеке жылыбай жүргөнчө, билекти турунуп, чеке тердетип, жанды таштап иштеген оң.* (Н. Байтемиров)

з) Этиштин атоочтук формасынан болгон баяндоочторго көмөкчү милдеттеги этиштер, кызматчы сөздөр тизмектеле айтылуу аркылуу уюшулат: 1) *Бечелге жетөлдүн пайдасы не. Түркүн кеселди чогултуп туруп берип койгон окшойт.* (К. Жантөшев) 2) *Болор-болбосун мурда эле айтып коюшкан болучу.* (М. Элебаев)

и) Этиштик баяндоочко – **чы** мүчөсү жалгануу аркылуу уюшулат. Бирок мындай түзүлүштөгү белгисиз жактуу сүйлөмдөр аз колдонулат: 1) *Башынан канат какчу го.* (К. Осмоналиев) 2) *Илгери мындайларга башын сайчу.* (А. Убукеев)

Жаксыз сүйлөм

Аракет кылуучу жагы, б.а., грамматикалык ээси таптакыр эле болбогон, сүйлөмдүн бардык белгилери бир гана баш мүчө, баяндооч, аркылуу берилип турган сүйлөм жаксыз сүйлөм болуп эсептелет.

Жаксыз сүйлөмдөрдүн баяндоочу грамматикалык ээ менен байланышы жок кыймыл-аракетти, абалды, окуяны билдирет. Мына ушул өзгөчөлүктөн улам, тактап айтканда, ээ менен байланышы, катышы болбогондуктун натыйжасында жаксыз сүйлөмдөрдүн баяндоочуунун жак көрсөткүчү жок, эгер болсо да ээнин болушун талап кылбайт.

Кыскасы, ээнин таптакыр эле жок болушу, сүйлөмдүн грамматикалык негизин жалгыз гана баяндооч жана зарылдыгына жараша ага багынычтуу айкындооч мүчөлөрдүн түзүп турушу жаксыз сүйлөмдөрдүн спецификалык өзгөчөлүгү болуп саналат. Анын белгилүү жактуу, жалпы жактуу жана белгисиз жактуу сүйлөмдөрдөн айырмасы чоң. Алсак, белгилүү жактуу, жалпылама жактуу сүйлөмдөрдө грамматикалык ээ болуучу сөз катышпаса да, баяндоочунун жак көрсөткүчүнө карай кыймыл-аракетти аткаруучу белгилүү бир жактагы жалпыланган (логикалык мааниси боюнча) нерсе, же белгисиз бирөө экендиги байкалып турат. Белгисиз жактуу сүйлөмдөрдүн баяндоочунун да жак көрсөткүчү болот (III жак). Бирок жак көрсөткүчүнө карабастан, белгисиз жактуу сүйлөмдөрдүн аракет жасоочусу же белгисиз, же таптакыр эле активсиз болот. Ошондо да анын (ээнин) III жак экендиги көңүлдө байкалып турат. Ал эми жаксыз сүйлөмдөрдө болсо ээ катышпайт жана аны байкоого да, баамдоого да мүмкүн эмес.

Жаксыз сүйлөмдөр кептин бардык түрлөрүндө – оозеки кепте, адабий тилде кеңири таралган. Айрыкча бир составдуу сүйлөмдөрдүн бул түрү кыргыз эл табышмактарында көп колдонулат: 1) **Сенде жок, менде жок, сенир тоодо жок, отто жок, ташта жок, кыпчакта жок.** (табышмак) 2) **Күндүз ызаата, түндө кызматта.** (табышмак)

Жаксыз сүйлөмдөрдүн да белгилүү өлчөмдө түзүлүш бөтөнчөлүктөрү бар.

а) Баяндоочу зат атоочтон болсо, же ага кызматчы сөздөр тизмектелип айтылса, жаксыз сүйлөм түзүлөт: 1) **Көрбөгөн**

ногой журт беле. (лакап) 2) **Кайда болсун бир өлүм.** (макал)
3) **Оозуна май, кагылайын!** (К. Баялинов)

б) Сын атоочтук баяндоочтор аркылуу жаксыз сүйлөм уюшулат: 1) **Сага оңой болгону менен, мага кыйын.** (Т. Сыдыкбеков) 2) **Бизге жакшы эле, секет.** (Ч. Айтматов) 3) **Суудай суюк, уудай ачуу.** (табышмак)

в) Негизги баяндоочко мүмкүн, тийиш, керек, эмес, экен деген көмөкчү милдет аткаруучу сөздөр тизмектеле айтылуу аркылуу түзүлөт. Жаксыз сүйлөмдүн уюшулушунун бул жолу көбүрөөк колдонулат: 1) **Кары адамга катуу айтууга мүмкүн эмес.** Кары таарынчаак болот. («Зо») 2) **Бир жылда эмес, он жылда да бүтпөөгө тийиш.** Өмүр алдыда го!?! (С.Ма.) 3) **Бар десе бар эмес, жок десе жок эмес.** (табышмак)

г) Баяндоочтун милдетин –бас мүчөсү аркылуу жасалган атоочтук аткарганда, жаксыз сүйлөм уюшулат: 1) **Жаактуудан кепшебес, аркалуудан оонабас.** (табышмак) 2) **Арыса да, ачса да, бермейинче суу ичпес, жем жебес.** (табышмак)

д) Негизги баяндоочко жарайт, жарабайт, болот, болбойт, туура келет деген көмөкчү этиштер тизмектеле айтылуу менен, же алар өз алдынча колдонулуу менен да жаксыз сүйлөмдөр көп түзүлөт: 1) **Мындан артык болбойт, болушу да мүмкүн эмес.** (Ч. Айтматов) 2) **Алымдарды ээрчитип барууга болбойт.** (К.Ж.) 3) **Жарайт, жолдош командир!..** (К. Жантөшев) 4) **Эми ушинтип жашоого туура келет экен да.** (К. Жантөшев)

е) Негизги баяндоочко, же көмөкчү баяндоочко суроо мүчөсү (-бы) жалганып айтылуу аркылуу уюшулат. Бирок жаксыз сүйлөмдүн уюшулушунун бул жолу өнүмдүү эмес: 1) **Кайдан дешке болобу каңгып келчү кырсыкты.** (макал) 2) **Мойнуна кое албаган соң кеппи!** (Ч.А.)

ж) Жаксыз сүйлөмдөрдө грамматикалык ээ болбогону менен, анын айрым түзүлүштөрүндө аракет жасоочу логикалык субъект болушу мүмкүн. Кыргыз тилинде мындай логикалык субъектинин милдетин көбүнчө илик, барыш жөндөмөлөрүндөгү айкындооч мүчөлөр аткарат: 1) **Мына-мына, эми бизге салкыныраак.** (В.Ш.) 2) **Суук кабарды укканда эненин көңүлүндөй караңгылар.** (М.Г.) 3) **Жөн эле тигинин көңүлүн көтөрмөктүн аракети эмеспи, катыгүн!** (К. Жантөшев) Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдө грамматикалык ээ болбогон соң, алар эки составдуу сүйлөм болуп эсептелбейт.

Атама сүйлөм

Сүйлөм ээсинин базасында уюшулган атама сүйлөмдөр кыргыз тил илиминде адегенде нормативдик грамматикаларда – К. Тыныстанов (Кыргыз тилинин синтаксиси, 1936), Т. Актанов, А. Бакеев (Кыргыз тилинин синтаксиси, 1939), Ы. Жакыпов (Кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси, 1958), А. Жапаров (Кыргыз тилинин синтаксиси, 1979), А. Иманов (кыргыз тили, 1990), андан кийин атайы изилдөөлөрдө – Б. Тойчубекова (Кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр, 1983), Б. Жайлообаев (Кыргыз тилиндеги атама сүйлөмдөр, 2004) иликтеген эмгектерде - жеткиликтүү илимий маалыматтар берилген.

Тилдик бирдиктер – тыбыш, сөз, сөз айкаштары, сүйлөм - тарыхый көрүнүш. Бул өңүттөн алганда, атама сүйлөм да тарыхый көрүнүш экендиги белгилүү.

Жалпы тил илиминде атама сүйлөмдүн чыгышы, калыптанышы өнүгүшү жөнүндө бирдей пикирлер жок. Айрым окумуштуулар атама сүйлөм эки составдуу сүйлөмдөрдөн кийин өнүккөн дешсе, кээ бирлери байыртан бери эле колдонулуп келе жаткан сүйлөм катары эсептешкен. Анткени байыркы тил турмуштук көрүнүштөрдөн, иш жүзүндөгү практикадан ажыраган эмес. Ушул негизде тилде көзгө көрүнгөн зат, аң-сезимге байланыштуу туюмдар алгачкы мезгилде атоо, тууроо, чочуудан, аркандай психикалык абалдан келип чыккан сезимдик үн чыгаруулар (сигналдар) жана алар менен бирге жамдоо-ымдоолор колдонулган деген пикир да кездешет. Бул пикирдин да жөндүү экендиги байкалат.

Кыргыз тилинин факт-материалдары боюнча изилдөөчү Б. Жайлообаевдин берген илдимий маалыматы боюнча алгачкы мезгилде жана оозеки кепте колдонулган атама сүйлөмдөргө салыштырмалуу азыркы адабиятта, айрыкча көркөм текстте колдонулган атама сүйлөмдөр түрү, түзүлүшү (структурасы), модалдык жана семантикалык маанилери, тематикасы боюнча айырмалуу. Көркөм адабий тексттерде пейзажды, андагы затты, көрүнүштү, кубулушту атап сүрөттөөдө, ал пейзаждын чыгармада улантыла, чечмелене турган мазмун менен байланышын түзүүдө атама сүйлөмдөргө семантикалык, функционалдык, стилистикалык кошумча маанилер жүктөлөт. Мындай жагдайларда атама сүйлөм удаалаш, катарлаш ай-

тылат да, алардын лексикалык курамы алда канча кенен, б.а., атама сүйлөмдү уюштуруучу өзөккө (атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч, зат ордуна колдонулган сөздөргө) сыпаттоо, мүнөздөө касиеттерин, белгилерин билдире турган аныктоочу көркөм каражаттар ажырагыс түрдө тизмектелип айтылуу менен, тутумдаш түзүлүштө колдонулат: 1) **Ушу эмне жакшылык! Капкара түн. Камыш арасы. Жатканым – саздак суу. Суу!** (Н. Байтемиров) 2) **Кызыл кырман. Додо – додо болуп үйүлгөн эгиндер. Кымкуут. Бири машинеден эгин түшүрүп жатса, бири арабаларга, машинелерге эгин жүктөп, пристанга жөнөтүп турушат...** (Т. Сыдыкбеков)

Азыркы кыргыз адабий тилинде атама сүйлөмдөрдүн колдонулуш чөйрөсү кенен: ал функционалдык стилистиканын бардык түрлөрүндө – көркөм адабий, илимий, публицистикалык, иш кагаздарынын ж.б. стилистикасында – колдонулат. Ошондой болсо да, атама сүйлөмдөр колдонулуш жыштыгы боюнча көркөм адабий жана публицистикалык стилистикада көбүрөөк кездешет.

Атама сүйлөмдүн жеке сөздөн, же ажырагыс сөз тизмектеринен уюшулушунун жөнү бар: эгерде жалпы затты, кубулушту, көрүнүштү атап коюу гана талабы коюлса, анда ошол нерсенин аты аталат; эгерде атала турган затты, окуяны, көрүнүштү сыпаттап, мүнөздөп берүү керек болсо, кошумча сөздөр ошол нерселердин аты менен тизмектелип, кошо берилет. Байланыштуу текстте жеке сөздөн жана сөз тизмектеринен уюшулган атама сүйлөмдөр маанилери жагынан айырмалуу келет: жеке сөздөн турган атама сүйлөм жалпы, кенен мааниде болсо, сөз тизмектеринен уюшулган атама сүйлөм чакан, чектелген, конкреттүү мааниде болот: 1) **Кыш. Кар калың. Ой да, тоо да аптак.** (Т.С.) 2) **Түн. Сыдырым жел жүрүп турат. Салкын. Жолоочулар үчүн жол жүрүүгө ыңгайлуу...** (К.Ж.) 3) **Учу-кыйры көрүңбөгөн жол. Биз көч менен аралашып, жөө баратабыз.** (М. Элебаев) 4) **Төрт тарабын тоо курчаган чакан айыл. Ага баруучу жалгыз аяк жол. Машина жүрбөйт. Электр жарыгы жок.** («Агым») 1-2-мисалдагы жеке сөздөн турган атама сүйлөмдөр жалпы, кенен мааниде айтылган. 3-4-мисалда атама сүйлөм чектелген мааниде берилген: **жол, айыл** жалпы ат болгону менен, алардын маанисин чектеп турган сыпаттоочу сөздөрү бар.

Атама сүйлөмдүн маанисин чектөөчү каражат аны сы-

паттаган, мүнөздөгөн сөздөр гана болбостон, андан кийинки (атама сүйлөмдөн кийинки) айтылган толук сүйлөмдөр да чектөөчү, тактоочу каражаттар болуп эсептелет, анткени мазмундаш айтылган кийинки сүйлөмдөр контекстте атама сүйлөмдүн жалпы маанисин улантып, чечмелеп, толуктап, конкреттештирип турат.

Тилде атама сүйлөмдүн милдетин аткаруучу сөздөр жана сөз тизмектери бар: көбүнчө атооч жөндөмөсүндөгү жалпы аттар (зат атоочтор), сан атоочтор, зат ордуна колдонулган сын атоочтор, өтө чектелүү болсо да ат атоочтор, иреттик сан атооч менен зат атоочтун тизмеги, тактоочтук функциядагы сөз тизмектери.

Мисалдар: 1) **Түн. Жайкы ресторандын бурчу.** *Ай көтөрүлүп, Алатоо көшүлөт.* (Т. Абдумомунов) 2) **Сегизинчи декабрь.** *Календардын көп барактарынын айрымдары айрылып бүткөн.* (Мидин Алыбаев) 3) **Он.** *Бул – жуп сан жана ал ондук сандардын катарына кирет.* (арифметикадан) 4) **Караңгы.** *Карыган кемпир очоктун жанындагы көсөөсүн таба албай, күңкүлдөп капалуу.* (Т. Сыдыкбеков) 5) – **Өзү.** *Дал өзү экен.* Боз үйдүн жыртык туурдугунан көрүп келдим. (К. Жантөшев)

Атама сүйлөм кандай сөздөн уюшулбасын, кандай түзүлүштө болбосун (жөнөкөй жана тутумдаш түзүлүш), анын кандай түрү болбосун, бардыгына бирдей мүнөздүү жалпы белгилери бар: атама сүйлөмдү калыптандыруучу интонациясы, б.а., интонацилык жактан уюшулушу, атама сүйлөмдүн модалдуулугу (атама сүйлөмдөрдө, негизинен, объективдүү модалдуулук, б.а., реалдуу чындыктын аталышы), синтаксистик жактан бүтүндүгү, б.а., мүчөлөнбөй тургандыгы, бир гана баш мүчө сыяктанган өзөктүн болушу.

Атама сүйлөмдөр пикир алышуу процессинде түрдүү мааниде кездешет. Ошол маанилерине негиздеп, аны түркологияда төмөнкүдөй классификациялап жүрүшөт:

- Азербайжан тил илиминде атама сүйлөмдү ич ара бөлүштүрүүдө анын семантикасын биринчи орунга коюп, ошонун негизинде а) турмуштук көрүнүштөрдү билдирүүчү атама сүйлөм, б) шилтеме атама сүйлөм (указательные), в) баалоочу атама сүйлөм, г) репликалуу атама сүйлөм, д) рефлексивдүү атама сүйлөм деп бөлүштүргөн.

- Өзбек тилинде атама сүйлөмдү эки гана түргө – болмуш

(бытийные) жана шилтеме деп семантикасына карата эмес, структурасына карата топтоштурган.

- Алтай тилинде да атама сүйлөмдөрдүн семантикасы эске алынып, аны а) нагыз атама сүйлөм, б) сүйлөмдүк атоо-коммуникативдик форма, в) чакырык сүйлөм (звательные предложения), г) каратма – сүйлөм (обращения – предложения) деп классификациялаган.

- Кыргыз лингвистикасында жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы илимий маалыматтарга жана кыргыз тилинин факт-материалдарынын синтаксистик семантикасына таянып, Б. Тойчубекова атама сүйлөмдөрдү турмушту, же турмуштук артүрдүү көрүнүштөрдү, окуяны билдирүүчү атама сүйлөм, кабар берүү мүнөзүндөгү атама сүйлөм, эмоциялуу атама сүйлөм, шилтеме атама сүйлөм деп, анын семантикасынын негизинде төрт түргө бөлгөн. Кыргыз тилиндеги атама сүйлөмдү атайы изилдеген Б. Жайлообаев анын грамматикалык табиятына, модалдык жана семантикалык-функционалдык маанилерине таянып, сүрөттөп-баяндоочу атама сүйлөм, шилтеме атама сүйлөм, эмоциялуу баалама атама сүйлөм, эскертүүчү атама сүйлөм деп, төрткө бөлүп, мисалдар аркылуу бышыктаган: 1) **Согуш жылдары.** *Биз анда балабыз.* (С. Усупов) 2) **Согуш!** *Ошол күнү күн тутулду.* (К. Жусупов) 3) **Мына мектеп. Нарыда клуб.** (Ө. Даникеев) 4) **Тигине отургуч.** *Кел, бир аз отура туралы.* (Ч. Айтматов) 5) **Кандай сонун жаан! Кандай таза жаан!** *Быйыл эгин мол болот...* (Ч. Айтматов) 6) **Ох, Чиркин, не деген таттуу суу!** *Ушу суудан ичирген ээсине Гүлсары өмүр бою кул болууга ыраазы болуп ичти.* (Ч. Айтматов) 7) – **Куугун!** *Эчүр чыракты!..* (С. Өмүрбаев) 8) **Ракета!** *Былк этпе! Командир минтип айткандан кийин ракета атылып өттү да, эчтеке көрүнбөй калды.* («Ала-Тоо») 1-2-мисалда сүрөттөп баяндоочу, 3-4-мисалда шилтеме, 5-6-мисалда эмоциялуу баалама, 7-8-мисалда эскертүүчү атама сүйлөмдөр берилген.

Атама сүйлөмдүн бул түрлөрү айтылыш максаты боюнча жай жана эмоциялуу болуп колдонула берет. Мындай сүйлөмдөрдүн семантикасы да ар түрдүү. Ал контекстте гана аныкталат.

Жогорку маалыматтарды жыйынтыктап айтканда, бир составдуу сүйлөмдөрдүн системасында атама сүйлөм өзгөчө орунду ээлейт. Биринчиден, бир составдуу сүйлөмдөрдүн башка түрлөрүнүн грамматикалык негизин көпчүлүк учурда

этиш сөздөр (этиштик баяндоочтор) түзсө, атама сүйлөмдү уюштуруучу негизин атооч сөздөр, анын ичинен көбүнчө зат атоочтор түзөт. Экинчиден, бир составдуу сүйлөмдөрдүн башка түрлөрүнө караганда атама сүйлөмдүн белгилүү, так аныкталган формасы бар. Ал формасын атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч, зат ордуна колдонулган сын атооч, аз болсо да ат атоочтор түзөт. Үчүнчүдөн, бир составдуу сүйлөмдөрдүн башка түрлөрү сыяктуу атама сүйлөмдөр мүчөлөнбөйт, б.а., ал сүйлөм мүчөлөрүнө ажырабайт. Төртүнчүдөн, контекстте атама сүйлөм да өзүнчө интонациялык белгиге ээ. Бешинчиден, атама сүйлөмдүн өзүнө мүнөздүү спецификалык модалдык маанилери, синтаксистик чагы, семантикасы бар. Ошол себептүү ал контекстте сүйлөмдүк белгиге, касиетке ээ болуп турат. Алтынчыдан, атама сүйлөмдөрдү түзүүдө анын негизи болуп саналган атооч сөздөрдүн семантикасы чоң роль ойнойт. Бардык эле зат атоочтор атама сүйлөмдү уюштура бербестен, табияттык түрдүү кубулуштардын, окуялардын, өнүгүү-өсүү процесстеринин, турмуштук элестүү көрүнүштөрдүн аттары жана орундук, мейкиндик, мезгилдик маанидеги сөздөр гана уюштура алат. Жетинчиден, атама сүйлөмдү түзүп турган сөз, же сөз айкаштары көбүнчө жалпы мааниде болот да, андан кийинки байланыштуу айтылган сүйлөмдөр анын жалпы маанисин тактап, чечмелеп, же ал жалпы маанини улантып турат.

Ошентип, жаратылыштагы кубулуштардын, окуялардын, кыймыл процессинин, мезгилдин, орун-мейкиндиктин аттарын жалпы атооч иретинде айтылган жана грамматикалык жактан сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратылбаган бир составдуу сүйлөмдөр а т а м а с ү й л ө м деп аталат: 1) Дем алыш күнү. Убакыт кеч. Жамийла менен Айша мектептен чыгып, колтукташып сүйлөшүп, шаар багына келишти. (К. Баялинов) 2) Түн. Ай жарык. Бак жактан музыканын үнү угулат. (К. Баялинов)

Бир составдуу сүйлөмдүн башка түрлөрү сыяктуу эле атама сүйлөмдүн семантикасы, айтылыш максаты түрдүүчө болот: жайынча гана заттын, окуянын, мезгилдин ж. б. аттары аталат; эмоциялык көркөмдүктө айтылып, психикалык абалды билдирет. Ушул өзгөчөлүгүнө карай атама сүйлөмдү маанилери боюнча дагы төмөнкүдөй түрлөргө бөлүштүрүүгө болот:

а) Зат, окуя, кубулуштарды атоо иретинде айтылган атама сүйлөмдөр. Атама сүйлөмдүн бул түрү көбүнчө көркөм адабиятта колдонулат:

1) – Сууда сулайман (сууда жашаган жандык), тоодо толоймон. (табышмак)

- Балык, бөрү.

2) – Узун кулак, кыйык чунак. (табышмак)

- Эшек.

3) «Келкелдин» соңунда айтылчу азыноолак сөз. Ошентип, урматтуу окурман, сиз кыргыздын азыркы көрүнүктүү жазуучуларынын бири Төлөгөн Касымбековдун «Келкел» деп аталган жаңы романынын акыркы бетин жазптыңыз. (А.Эр.)

4) Капчыгай. Эки өйүзүндө тең карагай, четин, арча калың өскөн. («КМ»)

б) Мезгилдик, орундук маанидеги атама сүйлөмдөр: 1) **Конур күз.** Биз келген жакты көздөй бирин-серин жолоочулар өтүп турат. (М. Элебаев) 2) «**Өрнөк**» колхозунун клубу. Клубда толгон эл. Эл ичи кыжы-кужсу. (К. Баялинов) 3) **Түн.** Кара Каган төшөгүндө тынч уктап жатат... (Т. Касымбеков.)

в) Заттын сындык, кыймылдык белгилерин атоо иретинде айтылган атама сүйлөмдөр:

1) – **Кой куйруктуу, найза бойлуу, музоо баштуу.** (табышмак)

2) – **Жыл мезгилин ылгабас, кыштыр-жайдыр кургабас.** (табышмак)

- Арча.

г) Табышты, элести атоо: 1) **Тарс! Тарс!** Туш тарапка качкан кишилерди чилдей кууп атып, жеткенин кызылдай кылычка алып, сая түшкөн бир рота атчан солдат эми төбөсү көрүнгөн бир да адам таптай, аттары кара тер... (Т.К.) 2) Ушуну эле күткөн Шадыбек капта камыш арасына жалт берип, бой урду. **Тарс!** (Т.К.) 3) **Жылт-жулт, жылт-жулт.** Бирде үлбүлдөп, бирде дана көрүнүп, тээ алыскы майда адырда жалгыз от күйөт... (М.Ау.)

д) Эмоционалдык көркөмдүктө айтылуу менен психикалык абалды билдирген атама сүйлөмдөр: 1) ...**Өлүм!** Өлүм алдастады. **Келме кезек! Өлүм!** (Т.К.) 2) – **Ө-өрт!**... – Сыйкыры болсо куш болуп учуп кетсинчи!? **Ө-өрт!** (Т.К.)

Атама сүйлөмдөр азыркы кыргыз адабий тилинде абдан

кеңири өнүккөн. Мекеме, уюмдун аттары, китеп, журнал, газеталардын аттары жана тексттин темаларынын аттары бир сөз, же сөз тизмеги түрүндө аталышы да байланыштуу айтылган текстте атама сүйлөмдүк милдет аткарат.

Кошмо сүйлөм

Тил илиминде «кошмо сүйлөм» жана «сүйлөм» деген терминдердин колдонулушунун туура, же туура эмес экендиги жөнүндө үч түрдүү көз караш кездешет: а) кошмо сүйлөмдү өзүнчө кошмо сүйлөм деп атоого болбойт, анткени ал жөнөкөй сүйлөмдөрдүн айкашынан түзүлөт; «кошмо сүйлөм» деген терминди колдонуу жалпы эле сүйлөм жөнүндөгү түшүнүктү чаташтырууга алып келет. Ошондуктан сүйлөмдүн бул түзүлүшүн кошмо сүйлөм дебестен, «татаал бүтүн» (А. М. Пешковский), «синтаксистик бүтүн» (Л. Р. Зиндер, Т. В. Строева-Сокольская), «татаал комплекс» (М. А. Андреевская) деп атоо керек дешсе, б) айрымдары кошмо сүйлөмдүн материалдык базасы болуп эсептелген жөнөкөй сүйлөмдөрдү «сүйлөм» деген термин менен атоодон баш тартууну сунуш кылышкан (М. Н. Петерсон). Анткени, - дейт алар, - жөнөкөй сүйлөмдөр кошмо сүйлөмдүн гана составдык бөлүктөрү болгондуктан, сүйлөмдүк милдетке ээ эмес.

Бул көз караштагы окумуштуулардын ою боюнча, синтаксис, негизинен, сөз айкашы жөнүндөгү илим болуп саналат.

в) Үчүнчү көз караштагылар болсо кошмо сүйлөмдү белгилөө үчүн «кошмо сүйлөм» деген терминди, ал эми өз алдынча колдонулган сүйлөмдү, ошондой эле жөнөкөй сүйлөмдү да белгилөө үчүн «сүйлөм» деген терминди колдонуу ылайыктуу дешет. Ал гана эмес жөнөкөй сүйлөмдөр кошмо сүйлөмдүн тутумунда колдонулса да, аны «сүйлөм» деп атоо эч кандай чаташтырууну пайда кылбайт деген пикирди айтышат. Бул көз караш азыркы программаларда да, окуу китептеринде да пайдаланылып келе жатат.

Азыркы практикада сүйлөм жана анын түзүлүштөрүн белгилөө үчүн төмөнкүдөй терминдер колдонулуп жүрөт:

1. «Сүйлөм» жалпы эле сүйлөмдү белгилөө үчүн кабыл алынган түшүнүк. Бул түшүнүккө жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөр, алардын бардык түрлөрү кирет.

2. «Жөнөкөй сүйлөм» - сөз жана сөз айкаштарынан

уюшулуп, өзүнчө колдонулган сүйлөмдүн түзүлүшүн белгилөө үчүн берилген түшүнүк.

3. «Кошмо сүйлөм» маанилери боюнча өзара жакындыгы бар жөнөкөй сүйлөмдөрдөн уюшулган сүйлөмдүн грамматикалык өзүнчө түзүлүшүн белгилөө үчүн колдонулат.

4. «Баш сүйлөм» багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы негизги, ойду жыйынтыктоочу сүйлөмдү белгилөө үчүн кабыл алынган.

5. «Багыныңкы сүйлөм» кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багынычтуу, баш сүйлөмсүз колдонулбай турган бөлүгүн белгилөө үчүн сунушталган.

Бул айтылгандардан тышкары жөнөкөй сүйлөмдүн да, кошмо сүйлөмдүн да бир нече түрлөрү бар. Анын ар бирин белгилөө үчүн атайы терминдер колдонулат. Алар жөнүндө жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдүн синтаксисинде түшүнүктөр берилет.

Тилдин ар бир бирдигинин – сөздүн, же синтаксистик түрдүү конструкциялардын – түзүлүшүнүн материалдык жагы бар: сөздүн жасалышынын материалы – тыбыш; жөнөкөй сүйлөмдүн материалы, б.а., анын түзүүчү базасы – сөз жана сөз менен сөздүн айкашы; кошмо сүйлөмдүн материалы – жөнөкөй сүйлөмдөр. Ушул эле сыяктуу тыбыштын да материалдык жагы бар. Ал – аба. Абасыз боштукта тыбыш, дабыш чыгарууга болбойт.

Биздин негизги байланыш куралыбыз болуп саналган тилибизде адамдардын ою сөздөр, же сөздөрдүн айкашынан түзүлгөн жеке-жеке жөнөкөй сүйлөмдөр аркылуу гана берилбестен, ошол жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара тутумдашуусунан түзүлгөн кошмо сүйлөмдөр аркылуу да айтыла берет:

1) *Көптөн көп акыл чыгат.* (макал) 2) *Көл чайналса, көбүгү бетине чыгат, эл чайналса, тентеги четине чыгат.* (макал) 3) *Ааламдын көркүн көз ачат, адамдын көөнүн сөз ачат.* (макал) Биринчи сүйлөм – жөнөкөй сүйлөм, ал төрт сөздөн, үч сөз айкашынан түзүлгөн: а) акыл чыгат; б) көп акыл; в) көптөн чыгат. Экинчи жана үчүнчү сүйлөм – грамматикалык түзүлүшү боюнча кошмо сүйлөм, анын биринчисинин тутумунда төрт жөнөкөй сүйлөм, экинчисинин тутумунда эки жөнөкөй сүйлөм бар.

Кандай гана кошмо сүйлөм болбосун, анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр мааниси боюнча биригип, бирдиктүү

бүтүн ойдун куралган жыйындысын (комплексин) билдирет. Ошол себептүү кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-биринен бөлөк, ажыратылып каралбайт. Алар жалпы мазмуну боюнча да жана интонациялык жагынан да синтаксистик бир бүтүн конструкция болуп эсептелет. Кадыресе жөнөкөй сүйлөмдөрдөн айырмаланып, кошмо сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрүндө (тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдө) аякталган интонация болбойт. Анын аякталган интонациясы тутумундагы бардык түгөйлөрүнүн суммасы менен шартташып турат.

Ошентип, кошмо сүйлөмдүн өзүнө мүнөздүү грамматикалык түзүлүшү болот.

Маанилери боюнча өзара жакындыгы болгон бирнече жөнөкөй сүйлөмдөр грамматикалык жактан тутумдашып, бир бүтүн ойду билдирсе, кошмо сүйлөм деп аталат.

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн составы да түрдүүчө болот: бирде кошмо сүйлөмдү түзүп турган жөнөкөй сүйлөмдөр эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр болсо, кээде бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөн, же бир түгөйү бир составдуу, экинчи түгөйү эки составдуу сүйлөмдөрдөн түзүлө берет:

1) – Энеси ийри-буйру, баласынын тили ширин. (табышмак)

2) - Жерге бекем түптөдүм, кийиз менен каптадым. (табышмак)

3) – Үйдүн чырагы, эшиктин кулагы. (табышмак)
- Бала, күчүк.

1 - кошмо сүйлөм эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөн түзүлгөн. Экинчиси жалпы жактуу сүйлөмдөрдөн (бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр), үчүнчүсү атама сүйлөмдөн (бул да бир составдуу жөнөкөй сүйлөм) түзүлгөн.

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен төмөнкү жолдор аркылуу байланышат:

1. Байламталар аркылуу (жана, да, бирок, бирок да, ал эми, а, же, анткени, ошондуктан, андыктан, анткени менен, андай болсо да, ошентсе да, ошондой болгону менен, же болбосо, жана дагы, ошон үчүн, неге десең ж.б.): 1) *Дүйнөнү күч башкарбай, акыл башкарат, бирок акыл күчкө таянат.* (Б.Пас.) 2) *Азаттыкты каалабаган адам жок: адилет адам азаттыкты эсалтыга каалайт, ал эми адилетсиз эсалгыз*

өзүнө каалайт. (К.Бек.) 3) *Калп карматат, чындык эсетет, ошондуктан чындык күлүк.* (макал)

2. Интонация аркылуу: 1) Турмуш – мектеп, анын жыргалынан жыласы – мыкты мугалим. (С.Гр.) 2) Баатыр бир өлөт, артында баркы калат; коркок миң өлөт, артында тарпы калат. (В.Ш.)

3. – са мүчөлүү этиш аркылуу: 1) Адам канчалык адилет болсо, адилеттикти ошончолук туура түшүнөт. (Ц.) 2) Сөз угарың болбосо, сүйлөбөгүн бекерге. (макал)

4. Этиштин атоочтук формасы аркылуу: 1) Жапар кырманга келгенде, күн жаңы гана кылтайып чыгып келаткан эле. (К. Баялинов.) 2) Казанбак өтө сараң бай болгондуктан, Сатылган менен Бурманын турмушу оордой баштады. (Ж. Бөкөнбаев)

5. Этиштин чакчыл формасы аркылуу: 1) Күн тийбес тамда жатамын, күч кетип, эс ооп, алсырап. (Т.Са.)

6. Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна кызматчы сөздөр тизмектеле айтылуу менен: 1) Чындыктын даамы ачуу болгону менен, ден соолукка пайдасы чоң. (макал) 2) Азга алым-сынбаган жарды эмес, көпкө көзү тойбогон жарды. (Сенека)

Кошмо сүйлөмдүн тутумунда турган жөнөкөй сүйлөмдөр бул көрсөтүлгөн каражаттар аркылуу бири-бири менен сырткы түзүлүшү боюнча гана байланышпастан, алар маанилери боюнча да карым-катышта турат. Кээде андай жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири экинчисине биротоло багынычтуу болуп, багындыруучу негизги түгөйдүн түрдүү кырдаалын, белгисин, мүнөзүн (шартын, мезгилин, максатын ж.б.) көрсөтсө, кээде бири-бири менен тең мааниде, тең даражада тутумдашып турат: Ооздон оозго өтөт сөз шекери, үйдөн үйгө кирет иш бекери. (макал) 2) – Эл жатса да, Эсенбай чунак жатпайт. (табышмак) 1-кошмо сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрү тең маанилеш, тең укуктуу болсо, 2-мисалдагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилери бирдей даражада эмес: анын биринчиси багыныңкы абалда турса, экинчиси маани жактан багындыруучу болуп эсептелет. Багыныңкы абалына ылайык экинчи мисалдагы биринчи жөнөкөй сүйлөм өзүнүн жыйынтыктуу абалын сактай албай калган. Биринчи мисалдагы жөнөкөй сүйлөмдөр тең мааниде, алардын ар бири өзүнүн жыйынтыктуу калыбын сактап турат. Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бул сыяктуу түзүлүш өзгөчөлүктөрү, негизинен,

алардын баяндоочторунун түзүлүшүнө карата аныкталат. Ушул негизде кошмо сүйлөмдөр грамматикалык түзүлүшү боюнча экиге бөлүнөт: анын бири – тең байланыштагы кошмо сүйлөм; экинчиси – багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм.

Тил илиминде кошмо сүйлөмдүн бул эки түрү паратаксис жана гипотаксис деген термин менен берилип жүрөт. Паратаксис азыркы кыргыз тил илиминде тең байланыштагы кошмо сүйлөм, ал эми гипотаксис багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм деген түшүнүккө дал келет. Илимий маалыматтарга караганда, кошмо сүйлөмдүн паратаксис деп аталган түрү гипотаксистен мурда колдонулган жана калыпташкан. Оболу ал маани жагынан өз ара жакындыгы бар жөнөкөй сүйлөмдөрдү удаалаш жанаша айтуунун негизинде калыпташкан. Бул пикирдин белгилүү даражада алгылыктуу экендигин байыркы түрк жазма эстеликтеринин жана кыргыздын элдик оозеки чыгармаларынын байыркы жанларынан болуп эсептелген макал, лакап, табышмактардын материалдарынан кездештирүүгө болот: 1) **Он ай илти өгүм оһлан тобдым рин улбатым** (Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков) – **Энем он ай көтөрдү. Эркек болуп төрөлдүм. Акырындап өсүп чоңойдум.** 2) **Көп жашаган көп билбейт, көптү көргөн көп билет.** (макал) 3) **Жыландын өзү суук, уусу – дары.** (макал) 4) **Буттары апан – тапан, кийгени – тигилбеген чапан.** (табышмак) 5) **Күбүр – күбүр – төртөө, эсил кайран – экөө, – жапаркулу жалгыз, ийри комуз, жарык жылдыз.** (табышмак)

Адам жашоосунда пикир алышуунун түрдүү жолдору зарылчылыктан келип чыккандыгы жана алардын бара-бара өнүккөндүгү белгилүү. Мисалы, пикир алышуунун вербалдык эмес жолдору да – жаңдоо – ымдоо, элестүү чийүү – сызуулар да – адамдардын өз ара байланышуусунун зарылдыгынан келип чыгып, коомдук турмуштун өнүгүшүнө байланыштуу улам толукталып, жаңыланып турган. Пикир алышуунун бул жолу азыр да өзүнүн коммуникативдик милдетин аткарып жатат. Адамдардын байланышынын, карым-катгышынын өсүп өркүндөшүнөн улам пикир алышуунун дагы бир өнүмдүү жолу – жаратылыштагы зат, окуя, кубулуш, кыймыл-аракет, кыскасы, ар кандай нерселерди стоо (сөз түрүндө атоо) – келип чыккан. Бара-бара ал нерселердин белгилерин, касиеттерин,

тышкы көрүнүштөрүн ж.б. кошуп атоо зарылдыгынан улам сөз менен сөздү кошуп, айкаштырып айтуу калыптана баштаган. Коомдук турмуштагы пикирлешүүнүн дагы таалдап өнүгүшүндө сөздөрдү айкаштырып айтуунун базасында белгилүү даражада коммуникативдик жогорку деңгээлдеги милдетти аткаруучу жөнөкөй сүйлөмдөр, алардын базасында кошмо сүйлөмдөр калыпташкандыгы жөнүндө айтылган илимий пикирлер жетиштүү. Сүйлөмдүн бул түзүлүштөрү жана конструкциялары – жөнөкөй сүйлөм, кошмо сүйлөм – тил илиминде түрдүү багытта, түрдүү аспектиде (лингвистиканын өз ара байланыштагы тармактары лингвокультура, этнолингвистика, социоллингвистика, психоллингвистика, прагмалингвистика) иликтенип келе жатат. Окуу куралы катары салттуу грамматикада сүйлөмдүн түзүлүштөрү, түрлөрү, анын ар кандай конструкциялары тилдин синтаксистик түзүлүшү катары баяндалат, окутулат. Ал эми лингвистиканын аталган тармактарында диахрондук жана синхрондук өңүттө жеке тилдер, тектеш тилдер, типологиялык жактан тектеш эмес тилдер, жогоруда эскертилгендей, түрдүү аспектиде иликтенет. Ошол иликтөөлөрдө да тилдин тигил же бул бирдиктеринин, каражаттарынын өнүгүшү, калыптанышы, кандай да болсо, анын коомдук турмуш менен байланыштуулугу жөнүндө илимий маалыматтар берилет. Мисалы, профессор Сүйүнтбек Ибрагимовдун кыргыз жана орус тилдериндеги тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн маселелерин лингвокультурологиялык аспектиде иликтөөсүндө сүйлөмдүн бул түзүлүшүндө кыргыз элинин маданиятынын (маданият – кеңири маанидеги түшүнүк, ага илимий, саясий, социалдык – экономикалык, техникалык ж.б. бардык жетишкендиктер камтылат) кантип, кандайча ишке ашырылгандыгын, байыртан бери сакталгандыгын жана сүйлөмдүн ушул түзүлүшү аркылуу кантип берилгендигин (трансляцияланышын) терең жана ар тараптуу иликтеп келип (лингвистиканын башка тармактары менен карым – катышта), бул проблеманы орус тили менен типологиялык жактан салыштыруу аспектисинде терең талдоого алган. Ал кошмо сүйлөмдүн өнүгүшүнө жана калыптанышына адам баласынын объективдүү чындыктагы конкреттүү түшүнүктөн абстракттуу жалпылоолорго өтүү менен, табыяттагы жана коомдогу кубулуштарды, көрүнүштөрдү, окуяларды өз-

дөштүрүүсүндө жана алар жөнүндөгү маалыматтарды кабарлоосунда сүйлөмдүн жаңы конструкцияларынын зарылдыктан улам келип чыгышына өбөлгө, шарт – себеп түзүлгөндүгүн илимий негизде ишенимдүү далилдеген. Тилдин коммуникативдик каражаттарынын системасында кошмо сүйлөмдөр да адам баласынын табылгасы, өндүрүп чыккан руханий жетишкендиги экендигин белгилеген (Вопросы сложносочиненного предложения киргизского и русского языков в аспекте лингвокультурологии. – Бишкек: КГПУ им. И. Арабаева, 2001).

Ошентип, кошмо сүйлөмдөр тилдин эволюциялык өнүгүшүнүн кийинчерээк калыптанган жемиши, табылгасы экендиги илимде маалым болду. Кыргыз тил илиминде кошмо сүйлөм проблемасын терең изилдеген түрколог профессор К. К. Сартбаев тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн грамматикалык ички түзүлүшүн, алардын тутумундагы синтаксистик түгөйлөрүнүн (жөнөкөй сүйлөмдөрдүн) өз ара байланыштуу жолдорун жана калыптанышын факт – материалдарга таянып, кылдат талдоо жүргүзүүнүн натыйжасында, негизинен, бардык эле элдердин тилинде анын **асиндетикалык** жол боюнча (байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөм деген түзүлүшү) уюшулушу алгачкы көрүнүш экендигин илимдин жетишкендиктерине таянуу менен өз учурунда айткан. Ал кошмо сүйлөмдүн өнүгүшүнүн эки жолун – синтаксистик мааниси жана мазмуну жагынан жакындыгы бар эки, же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ичиндеги өнүгүштөн, б.а., сүйлөм ичинен сүйлөм түзүү аркылуу өнүгүшүнөн пайда болгон жолун белгилеген. Мындай жыйынтыкты ал жалпы тил илиминин көптөгөн окумуштууларынын илимий пикирине таянуу менен айткан (Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. – Фрунзе: Кыргызмамокуу – педбасмасы, 1957).

Кошмо сүйлөмдүн кандай гана материалдык жагы болбосун, б.а., жанаша айтылган жөнөкөй сүйлөмдөрдөн, же сүйлөм ичинен сүйлөм түзүү аркылуу уюшулган ыкмасы болбосун, анын синтаксистик бардык түгөйлөрү биригип, органикалык биримдиктеги бүтүн ойду билдирет, тактап айтканда, кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-биринен ажыратып, өзүнчө сүйлөм катары колдонууга болбойт. Бул пикир өзгөчө багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөр үчүн абдан мүнөздүү.

Кошмо сүйлөмдүн түзүлүш жана уюшулуш табыятына караганда, анын грамматикалык бардык түзүлүштөрүндө синтаксистик түгөйлөрүнүн биримдик мүнөзү бирдей эмес. Тең байланыштагы кошмо сүйлөмгө караганда багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн түгөйлөрү бир бүтүндүн ажырагыс бөлүктөрү экендиги айкын байкалат, анткени анын бир түгөйү (бир сүйлөмү) тыянактуу ойду билдирүү мүмкүнчүлүгүнөн ажырап, экинчи түгөйүнө, баш сүйлөм деген түгөйүнө (негизги сүйлөм деп да аталып жүрөт) маани – мазмун жагынан багынычтуу абалда колдонулат: 1) **Түнгө жылдыз, талаага гүл кандай көрк берсе, акылдуулук да адамга дал ошондой көрк берет.** (Д. Боккаччо) 2) **Эл мени билбейт деп, акмак наалыса, элди мен билбейм деп, акылдуу наалыйт.** (Конфуций) Биринчи кошмо сүйлөмдүн 1-түгөйүн жана 2-мисалдагы 1 – 2 – 3- түгөйүн жыйынтыктоочу негизги сүйлөмдөн (баш сүйлөмдөн) ажыратып колдонууга болбойт.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмгө салыштырмалуу тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн байланышы, бүтүн бир кошмо сүйлөмдү түзүп тургандыгына карабастан, бошонураак мүнөздө болот. Бул көрүнүш тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн синтаксистик түгөйлөрүнүн баяндоочтору кадыресе өз алдынча колдонулган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочторуна окшош болгондугуна, ушул негизде ал түгөйлөрдү өзүнчө колдонууга да боло тургандай баамдалганына байланыштуу: 1) **Билбейм деген адам – акылдуу адам; билем деген адам – келжирек; ал эми унчукпаган адам экөөнөн тең артыкчылык кылат.** (накыл сөз) 2) **Өзүмчүл, кежир адам өз билгенин бербейт, башкалардын кеп-кеңешин укпайт, акыры жүрүп өзүнүн кежирлигинин азабын тартат.** (Эзоп) Бул кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өзүнчө бөлүп колдонууга мүмкүн сыяктанганы менен, аларды берилишиндеги, турпатындагы бүтүндүктөн ажыратпоо керек. Эгерде алар бирин-бири толуктаган бүтүндүгүнөн (кошмо сүйлөмдүн тутумунан) ажыраса, анда кошмо сүйлөмдүн курамындагы жыйынтыктуу мазмундан ажыраган болот. Ошондуктан кошмо сүйлөмдү кошмо сүйлөм түрүндө, толук турпатында гана карап, синтаксистик талдоого алуу керек.

Тең байланыштагы кошмо сүйлөм

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр баяндоочторунун түзүлүштөрүнө ылайык өздөрүнүн жыйынтыктуу калыбын сактап, тең даражада байланышып турса, тең байланыштагы кошмо сүйлөм деп аталат.

Мисалы: 1) *Көзүм жокто мени жамандаган адам – менден корккон адам, көзүмчө мени мактаган адам – мени жсек көргөн адам.* (санжыра) 2) *Сүйлөшө турган адам менен сүйлөшпөй коюу – адамды корсунтуу, сүйлөшпөй турган адам менен сүйлөшүү – сөздү корсунтуу. Акылдуу адам экөөнү тең корсунтпайт.* (Конфуций) Бул кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун түзүлүштөрү бирдей, алар өздөрүнүн жыйынтыктуу калыбын сактаган. Ошондуктан алар маани жагынан бирдей даражада турат. Демек, грамматикалык түзүлүшү боюнча бул кошмо сүйлөмдөр тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр болуп эсептелет.

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн синтаксистик түгөйлөрү, негизинен, эки жол боюнча өз ара байланышат: а) интонация аркылуу; б) байламталар, же байламталык милдет аткаруучу сөздөр аркылуу.

Тил илиминин маалыматтарына караганда, мунун биринчи түрү, б.а., интонация аркылуу байланышкан түрү мурда өнүккөн.

Азыркы кыргыз тилинде тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн бул эки түрдүү байланыш жолдору кеңири колдонулат:

1) – *Белине ак тон оронот,
сүйрөңдөп тогололот;
тогolonуп тонун чоёт,
заматта тонун ийлеп коет.* (табышмак)

2) *Адамдын талантын анын кылган ишинен билүүгө болот, ал эми адамдын мүнөзүн билиш үчүн узак убакытка чейин бирге жашап көрүш керек.* (Г. Гейне)

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы синтаксистик түгөйлөрү (жөнөкөй сүйлөмдөр) өз ара тутумдашуу, байланышуу жолдору боюнча экиге бөлүнөт: байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөм жана байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөм.

Эскертүү. Тең байланыштагы кошмо сүйлөм деген түшүнүк шарттуу, бир жактуу берилген. Чындыгында, мындай түзүлүштөгү кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү зат, окуя ж.б. бири-бирине салыштыруу, окшоштуруу, теңештирүү же зат, окуя, кубулушту бири-биринен айырмалоо иретинде берилсе, кошмо сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрү тең маанилеш, тең даражалуу болору байкалат: 1) **Көйнөктүн кирин жууса кетет, көңүлдүн кирин айтса кетет.** (макал) 2) **Ат сыйлаган жөө калбайт, эр сыйлаган эшикте калбайт.** (макал) 3) **Ат тойгон жерине качат, азамат туулган жерине шашат.** (макал) 4) **Эмгек ден соолукка жеткирет, жалкоолук жанды кемирет.** (макал) Бул мисалдардагы кошмо сүйлөмдөр – тең маанилеш. Алардын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири негизги сүйлөм, экинчиси биринчисинин маани – мазмунун улантуучу, б.а., мани жактан бири-бирине багынычтуу абалда эмес. Ошондуктан мындай кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү орун алмаштырып айтууга боло берет. Орун алмаштыруудан бүтүндөй кошмо сүйлөмдүн мазмунунда өзгөрүү болбойт: 1) **Көңүлдүн кирин айтса кетет, көйнөктүн кирин жууса кетет.** 2) **Эр сыйлаган эшикте калбайт, ат сыйлаган жөө калбайт.**

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү дайым эле орун алмаштырып айтууга боло бербейт. Эгерде кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр биринен кийин бири ирети менен берилүүчү мезгилди билдирсе, же жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири себеп, шарт маанисинде болсо, анын натыйжасы кийин (экинчи орунда) берилет. Мындай сүйлөмдөр сырткы түзүлүшү боюнча тең байланыштагы кошмо сүйлөм болуп эсептелгени менен, маани – мазмун жагынан тең маанилеш эмес, б.а., анын тутумундагы бир сүйлөм (мурда айтылганы) маани жактан басымдуулук кылса, андан кийинки сүйлөмдөр биринчисинин мазмунун улантуучу, же биринчи сүйлөмдөн келип чыккан натыйжа иретинде берилет: 1) **Бейшекем үйдө жок, ал Каркырага үй жүктөп кеткен.** (М. Элебаев) 2) **Аскердеги агалар катты атамдын наамына жиберешчү, почточу болсо аны апамдын колуна тапшырат.** (Ч. Айтматов) 3) **Сооронбай баштаган жоон топ атчан эшик алдына токтоду, Айылчы шашып салам узатты.** (Ш. Бейшеналиев)

Бул мисалдардагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү ушул турпатында гана орун алмаштырбай айтууга болот. Эгер алар өз ара орун алмашып айтылса, кошмо сүйлөмдүн мазмунунда өзгөрүү болот, же логикалык иреттүүлүк бузулат, же өзгөрүү кыргыз тилинин стилистикалык нормасына ылайык келбей калат.

Салыштырыңыз: 1) Почточу болсо аны апамдын колуна тапшырат, аскердеги агалар катты атамдын наамына жиберешчү. 2) Айылчы шашып салам узатты, Сооронбай баштаган жоон топ атчан эшик алдына токтоду.

Эгерде тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы бир сүйлөмү негизги сүйлөм болсо, андан кийинки айтылган жөнөкөй сүйлөмдөр анын мазмунун улап, негизги мазмунду чечмелөө иретинде айтылса, анда негизги сүйлөм мурда (биринчи орунда), анын мазмунун толуктоочу, чечмелөөчү сүйлөмдөр андан кийин жайгашат (айтылат). Мындай кошмо сүйлөмдөр сырткы түзүлүшү боюнча гана (баяндоочторунун түзүлүшү эске алынып жатат) тең байланыштагы кошмо сүйлөм болгону менен, маани – мазмун жагынан тең эмес, багынычтуу абалда болот: 1) **Биз жашаган планетада аркандай элдер бар: алардын жашоосу да башка; дүйнөгө көз карашы да бирдей эмес.** (Аалам) 2) **Мени кара жумушчулар союзуна бекиткен экенсиңер: иш жаман эмес; бүгүн десенер да биз даярбыз.** (К. Баялинов)

Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы синтаксистик түгөйлөрү (жөнөкөй сүйлөмдөр) өз ара интонация аркылуу байланышса, байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөм деп аталат: 1) **Ачка адамды тойгузууга болот, ач көздү тойгузууга болбойт.** (Саади) 2) **Ашыра жеген азапка калат, өлчөп жеген өмүр табат.** (Фирдоуси) 3) **Аргымак бирде жалдуу, бирде жалсыз, азамат бирде малдуу, бирде малсыз.** (макал)

Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн синтаксистик түгөйлөрүн өз ара тутумдаштыруучу негизги каражат байланыштыруучу интонация экендиги белгилүү. Опондой болсо да, мындай түзүлүштөгү кошмо сүйлөмдүн

синтаксистик түгөйлөрүн байланыштыруучу кошумча каражаттар, ыкмалар бар. Аларга айрым сөздөрдүн, көбүнчө ар бир жөнөкөй сүйлөмдөгү баяндоочтун бирдей жакта, бирдей санда, бирдей чакта кайталанып берилиши, кошмо сүйлөмдөгү синтаксистик түгөйлөрүнүн орун алуу багыты (негизги, маани – мазмун жагынан басымдуусу мурда, анын мазмунун улантуучу сүйлөмдүн кийин жайгашуусу), кошмо сүйлөмдүн тутумундагы сүйлөмдөргө (көбүнчө экинчи, же үчүнчү сүйлөмгө) жактама ат атоочтун, негизинен, үчүнчү жактагы ат атоочтун колдонулушу кирет. Айрым учурларда уйкаштыкты сактоо максатында айтылышы ар башка, бирок грамматикалык формалары бирдей сөздөрдүн колдонулушу да байланыштыруучу кошумча каражат катары колдонулат. Бирок тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдөгү мындай каражаттар өзүнчө байланыштыруучу каражат боло албайт. Алар, болгону, кошумча гана каражаттар болуп эсептелет. Тактап айтканда, тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн түзүлүшүндөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдө кошумча каражаттар болсо да, алар, баары бир, байланыштыруучу интонация менен коштолуп айтылат; ошондо да интонация негизги каражат болуп эсептелет.

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдө баяндоочтун кайталанып берилиши: 1) *Тое ичпеген аш курусун, тозокко түшкөн баш курусун.* (макал) 2) *Кыска жип байлоого жетпейт, малы жок жайлоого жетпейт.* (макал) 3) *Соконун сырын уста билет, жердин сырын дыйкан билет.* (макал)

Маани жактан басымдуу сүйлөмдүн мурда айтылышы: 1) *Бир – эки күн байкай туралы, бизди байкап, аңдып жүргөндөр бар.* (М. Элебаев) 2) *Азыр бизде малчылар үчүн бардык шарттар түзүлгөн: алар жылуу үй, кышка жетерлик отун менен камсыз кылынган; күндөлүк керек болуучу тамак – аш жана башка зарыл буюмдар өз мезгилинде жеткирилип турат.* («Ысык-Көл кабарлары»)

Үчүнчү жактагы жактама ат атоочтун колдонулушу: 1) *Бейшекем үйдө жок, ал Каркырага үй жүктөп кеткен.* (М. Элебаев) 2) *Кабанак ит тамакка да тоет, ал таякка да тоет.* (макал) 3) *Бир чака сүткө бир чака суу кошобуз, ал эки чака айран болот.* (М. Элебаев)

Грамматикалык формалары бирдей болгон сөздөрдүн

колдонулушу: 1) *Эт этке, сорпо бетке.* (макал) 2) *Эненин көөнү балада, баланын көөнү талаада.* (макал) 3) *Бир жагыбыз – асмандаган карагайлуу бийик тоо, экинчи жагыбыз – калың токой.* (М. Элебаев)

Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы синтаксистик түгөйлөрү маани – мазмун жагынан бирдей катышта болбойт. Ушул негизде, б.а., маани – мазмундук ар түрдүүлүктүн негизинде алар *тең маанилеш* (бул түрүн ыңтайлаш деп да атап жүрүшөт), *мезгилдеи, каршы маанилеш, себеп – натыйжалаш, жана чечмелеме маанилеш* (бирин-бири улантуу, толуктоо) байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөм.

Байламтасыз тең маанилеш (ыңтайлаш) кошмо сүйлөм

Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маани – мазмун жактан тең даражада колдонулуп, зат, окуя, кубулушту, же кыймыл-аркетти салыштыруу, окшоштуруу, теңештирүү иретинде айтылса, тең маанилеш байламтасыз кошмо сүйлөм деп аталат: 1) **Жерге түшкөн дан – өмүр, отко түшкөн дан – көмүр.** (макал) 2) **Жаңы өнөт, эски өлөт.** (макал) 3) **Жер болгон жерде өмүр бар, суу болгон жерде байлык бар.** (макал)

Байламтасыз тең маанилеш кошмо сүйлөмдөр модалдык маани - мазмуну боюнча түрдүүчө болот. Бул көрүнүш, негизинен, сөз болуп жаткан кошмо сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун милдетин аткарган сөз түркүмдөрүнө (этиштик жана атоочтук баяндоочторго), алардын сүйлөмдөгү кошумча маанилерине байланыштуу. Эгерде тең маанилеш кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы синтаксистик түгөйлөрүнүн баяндоочтору этиш сөздөн болсо, анда теңештирүү, салыштыруу, окшоштурууга кошумча кайчы маанилүүлүк (бул учур каршы маанилеш кошмо сүйлөмгө жакын), жалпы маанилүүлүк (жалпы салыштыруу), мезгил жагынан окшоштук (бул көрүнүш этиштик баяндоочтун чагына байланыштуу), же тетири теңештирүү маанилеринин болору байкалат: 1) **Эл менен эр көгөрөт, суу менен жер көгөрөт.** (макал) 2) **Жазганбаган кыздан түңүл, жаздай болгон кыштан түңүл.** (макал) 3) **Жакшы уул элине баш болот, жаман уул элине кас болот.** (макал) 4) **Байыганда магдыраба, жар-**

ды болгондо мүнкүрөбө. (макал) 1–2–кошмо сүйлөмдө жалпыланган маани – мазмун, 3–кошмо сүйлөмдө кайчы маани, б. а., тетири салыштыруу, 4–кошмо сүйлөмдө тең мааниге кошумча мезгилдик маани да камтылган.

Эгерде байламтасыз тең маанилеш кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору атооч сөздөрдөн болсо, анда зат, окуя, кубулушту теңештирүү, салыштыруу, окшоштуруу түрдүү мааниде, ачык – даана мүнөздө болот: 1) **Карышкырдын ойлогону – арамдык, кара койдун ойлогону – амандык.** (макал) 2) **Кушу жоктун турумтайы – шумкар, аты жоктун котур тайы – тулпар.** (макал) 3) **Тапкандын күнөөсү – бир, жоготкондун күнөөсү – миң.** (макал) 4) **Билимдүүнүн сөзү өткүр, мергенчинин көзү өткүр.** (макал)

Байламтасыз тең маанилеш кошмо сүйлөмдөрдүн баяндоочторунун милдетин *бар, жок, көп, аз* деген сөздөр аткарган учурда да салыштыруу, окшоштуруу даана, так мүнөздө берилет: 1) **Жалкоонун сыркоосу көп, жандиминин шылтоосу көп.** (макал) 2) **Иш көптө темир аз, уста көптө көмүр аз.** (макал) 3) **Оту бардын эти жок, эти бардын оту жок.** (макал) 4) **Түбөлүктүн түнү да бар, күнү да бар.** (накыл сөз)

Байламтасыз мезгилдеш тең байланыштагы кошмо сүйлөм

Байламтасыз мезгилдеш тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бир мезгилде, же удаалаш ырааттуулукта болуп өткөн иш-аракетти, зат, окуяны билдирсе, мезгилдеш тең байланыштагы кошмо сүйлөм деп аталат:

1) **Микола, Жапар, Жамила, Лена болуп мектептен чыгышты, узата чыккан кишидей арт жагынан бир топ бала келе жатышат.** (К. Баялинов) 2) **Ай далымдан сын кетти, алакандан күч кетти.** (Ш. Бейшеналиев) 3) **Клубдагы оюн – зоок бүтүү, жарык өчүрүлдү, келгендер үйлөрүнө кайтышты.** (К. Баялинов) 4) **Он отузга берди, отуз жалманбетке берди, жалманбет жардан алыс кулатып жиберди.** (табышмак) 1-2-мисалдагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бир мезгилдеги көрүнүштү, ал эми 3-4-мисалдагы кошмо сүйлөмдөрдө бири-биринен кийин удаалаш болгон көрүнүштү билдирип турат.

Каршы маанилеш тең байланыштагы кошмо сүйлөм

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маани – мазмуну боюнча бири-бирине карама-каршы айтылса, каршы маанилеш кошмо сүйлөм деп аталат. 1) Акылдууну куру үмүт жетелебейт, билим жетелейт. (накыл сөз) 2) Акылдуу акыл берет, өмүр бербейт. (накыл сөз) 3) Жашоонун баркын түркөй билбейт, акылдуу билет. (накыл сөз)

Байламтасыз каршы маанилеш кошмо сүйлөмдөрдөгү терс жана оң маани айрым учурларда синтаксистик биринчи түгөй аркылуу берилсе, кээде кошмо сүйлөмдү жыйынтыктоочу, анын бүткөн чегин билдирүүчү акыркы сүйлөм аркылуу туюндурулат. Алардын кандай мааниси (оң жана терс маанилери) болсо да, кошмо сүйлөмдөгү жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору аркылуу туюндурулат. Андай баяндоочтор бири-бирине антоним маанисинде айтылат:

1) **Жокчулукта кенеш берген көп, көмөк берген жок.** (накыл сөз) 2) **Акыл жаш тандабайт, баш тандайт.** (накыл сөз) 3) **Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт.** (макал) Бул кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бириндеги көрүнүш, түшүнүк экинчисине, же тескерисинче, экинчисиндеги көрүнүш биринчисине каршы мааниде айтылган.

Каршы маанилеш кошмо сүйлөмдөрдүн синтаксистик түгөйлөрү интонация аркылуу байланышат. Мындай кошмо сүйлөмдөрдө байланыштыруучу кошумча каражаттардын колдонулушу мүнөздүү эмес (баяндоочтун бир эле сөз менен кайталанып айтылышы, ат атоочтун байланыштыруучу каражат катары колдонулушу ж. б.).

Каршы маанилеш кошмо сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрүнүн баяндоочтору көбүнчө этиштин оң жана терс формалары, эмес кызматчы сөзүнүн тизмектелип айтылышы, *бар, жок, ашык, кем, көп, аз, ж. б.* антоним сөздөр жана атоочтук баяндоочторго сөз жасоочу – сиз мүчөсүнүн жалганып айтылышы түрүндө кездешет: 1) **Билимдүү көп, билген аз.** (макал) 2) **Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет.** (макал) 3) **Ала-Тоо бирде кардуу, бирде карсыз; эр жигит бирде малдуу, бирде малсыз.** (накыл сөз) 4) **Оозунду**

ачпа, көзүндү ач. (макал) 5) Тону бар, кьерге чапаны жок; муруту бар ээгинде сакалы жок... (табышмак)

Каршы маанилеш кошмо сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрүндө айтылып жаткан зат, окуя, кубулуштар белгилүү даражада антитезалык ыкма боюнча салыштырылып, теңештирилип, же карама-каршы айырмаланып (ошондо да теңештирүү, салыштыруу мааниси сакталат) берилет: 1) Сүйлөгөндү үйрөнүү оңой, сүйлөбөй коюуну үйрөнүү кыйын. (макал) 2) Алдууга Кудайдын алы жетет, адамдын алы жетпейт. (накыл сөз) 3) Молдо жаман көрө берсин, Кудай жаман көрбөсүн. (накыл сөз)

Каршы маанилеш кошмо сүйлөмдүн негизги мааниси – карама-каршы маани, ал эми салыштыруу, теңештирүү маанилери кошумча берилген жандама маани болуп эсептелет.

Байламтасыз себеп – натыйжалаш тең байланыштагы кошмо сүйлөм

Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр зат, окуя, иш-аракеттин болушуна карата бири-бирине себеп – натыйжалаш маани – мазмунда колдонулса, себеп – натыйжалаш тең байланыштагы кошмо сүйлөм деп аталат: 1) Кебин айта албай калтаарып калган Умсунай жашын төктү, Соке күйпөлөктөп кетти. (Т. Сыдыкбеков) 2) Сыдырым жел сокту, шыбак башы термелди. (Т. Сыдыкбеков)

Себеп – натыйжалаш кошмо сүйлөмдүн синтаксистик биринчи түгөйүндө негиз болуучу кыймыл-аракет, өнүгүү – өсүү процесси, окуя, кубулуш айтылат да, экинчи түгөйүндө андан келип чыгуучу натыйжа, жыйынтык берилет: 1) Урманбет оңкосунан барып түштү, эл боорун тытып күлүп калышты. (М. Элебаев) 2) Акындын ыры ушунчалык кызыктуу болду, эч ким үргүлөп да койгон жок. (Ж. Бөкөнбаев) 3) Тыш – алай – дүлөй туман, эч нерсе көрүнбөйт. (М. Элебаев)

Себеп – натыйжалаш кошмо сүйлөмдүн биринчи түгөйүндө негизги ой айтылып, экинчи түгөйүндө аны улантуучу, андан келип чыгуучу натыйжа берилет. Мындай сүйлөмдөрдү байланыштуруучу негизги каражат интонация болуп эсептелет, ал эми байланыштыруу, тутумдаштыруу

максатында пайдаланылуучу кошумча каражаттар өтө эле сейрек колдонулат.

Чечмелеме маанилеш байламтасыз кошмо сүйлөм

Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири жалпыланган мааниде айтылып, ал чечмелөөнү талап кылса, кийинки айтылган сүйлөмдөр анын маани – мазмунун толуктап турса, чечмелеме маанилеш кошмо сүйлөм деп аталат: **Биздин тилеген тилегибиз эл үчүн: эл ата-бабанын ыйык салтын сактасын; бактылуу турмушка тер төккөн адал эмгек гана жеткирерин түшүнсүн; ынтымак ырыскы алып келерин, анын элди сактоочу, туура жашоого багыт берүүчү улуу касиет экендигин билсин; бардыгы адамгерчиликти туу тутсун; адамдар бирин – бири сыйлоонун жол – жосунун үйрөнсүн.** (Акелердин осуяттарынан)

Чечмелеме маанилеш кошмо сүйлөмдөрдө адегенде негизги сүйлөм айтылып, андан кийин анын маани – мазмунун толуктоочу, чечмелөөчү сүйлөмдөр ирети менен берилет. Ушул негизде тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн бул түрү көбүнчө кыйла татаал түзүлүштө (көп түгөйлүү) болот: 1) **Андагы ар бир өсүмдүк ар башка: бири ийнедей тикенегин тикчийтип турат; башкасы жайдары гүлүн ачат; бири жер кыртышынан араң баш чыгарып кылтыят.** (Н. Байтемиров) 2) **Чындык – чалкан: коркконду чагып алат; корккпогонго тийбейт.** (М. Сафид)

Чечмелеме маанилеш тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдө негизги сүйлөмдүн маанисин толуктоодо, кенен маалымат берүүдө багыныңкы сүйлөмдөр да катышат. Андай учурда сөз болуп жаткан сүйлөмдөрдө тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн да, багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн да түзүлүштөрү, белгилери аралаш болуп калат. Ошол себептүү мындай түзүлүштөгү кошмо сүйлөмдөр өзүнчө бөлөк сыпатталууга тийиш: **Адам бардык жактан татынакай болсун: анын жүзү жарык болуп, ичи таза, ою тунук, сырты сымбат болууга тийиш.** (А. Чехов)

Сейрек колдонулса да, негизги сүйлөмдүн мазмунун улантуучу, чечмелөөчү сүйлөм бирөө гана болушу мүмкүн:

1) Жазуучунун бир гана мугалими болот: ал – анын окуучусу. (Н. Гоголь) 2) Менин бир эле улук тилегим бар: ал – эл ынтымагы. (Сарт аке) 3) Чырды ыргатпоонун жалгыз жолу бар: ал анын алдын алуу менен тосулат. (Моют аке)

Жогорку мисалдарда көрсөтүлгөндөй, чечмелеме маанилеш тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн грамматикалык объектиси (сүйлөм ээси) болушу зарыл шарт эмес: айтылуучу ойдун талабына ылайык сүйлөм ээси ар бир сүйлөмдө айтылышы мүмкүн, же бардык сүйлөмдөргө тиешелүү бир гана орток ээ болушу да мүмкүн. Ал эми баяндооч сөз болуп жаткан сүйлөмдөрдө толук катышат.

Байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөм

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы синтаксистик түгөйлөрү байламталар жана байламталык милдет аткаруучу сөздөр аркылуу байланышса, байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөм деп аталат:

1) *Саадат кетти, ал эми эне болсо көп өтпөй эле өкүнүп калды.* (Ч. Айтматов) 2) *Деңиз ошо аралдар менен бүтөт да, андан ары дайны жок, чети жок улуу мухит – океан ааламы башталат.* (Ч. Айтматов) 3) *Өмүрбек карыя өткөн шум заманда жүрөгү терең жараланган жана ошо жарасы революциядан кийин айыккан.* (А. Токомбаев)

Байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн материалдык түгөйлөрү (тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр) байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөргө салыштырмалуу эки тараптуу байланышат: а) тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маанилери боюнча; б) байламталар аркылуу.

Бардык тектеш түрк тилдеринде, анын арасында кыргыз тилинде да тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн синтаксистик түгөйлөрүнүн байламталар аркылуу байланышуусу белгилүү даражада чектелүү колдонулат.

Айрым тилдерде, мисалы, орус тилинде байламталар кошмо сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрүн өз ара байланыштырууда өнүмдүү каражат болуп эсептелет. Ушул негизде тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн түрлөрү классификацияланган, б.а., байламталардын семантикасына негизделип классификацияланган. Ал эми түрк тилдеринде

болсо сөз болуп жаткан кошмо сүйлөмдөр түгөйлөрүнүн маани – мазмундук катыштарына негизделип классификацияланып жүрөт.

Кыргыз тилинде тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү байланыштыруучу байламталар төмөнкүлөр: байланыштыргыч байламталар (*жана, жана да, дагы, да ж. б.*), каршылагыч байламталар (*бирок, бирок да, а, ал эми, ошентсе да, ошондо да, анткени менен ж.б.*), божомолдогуч байламталар (*же, же болбосо, не, не дегенде ж.б.*), себеп байламталар (*анткени, себеби, эмне үчүн десең, андыктан, ошондуктан, ошол себептүү, ошонун натыйжасында ж.б.*) жана шарттуу байламталар (*эгер, эгерде, эле*).

Эскертүү. 1) *Эле, дегеле, деле, беле* деген сөздөр – бөлүкчөлөр. Булардын ичинен эле бөлүкчөсү тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара байланыштыруучу каражат катары колдонулганда, байламталык милдет аткарат. Ошондуктан аны байламталык милдет аткаруучу бөлүкчө деп атоо туура болор эле. Ал эми *эгер, эгерде* шарттуу байламталар, негизинен, багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы шарттуу багыныңкы сүйлөмдө колдонулат. Ошондуктан бул байламта жөнүндө сөз төмөндө (кийин) болмокчу.

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрүнүн маанилик карым-катыштарын аныктоодо көрсөтүлгөн байламталардын семантикасы да таасирдүү милдет аткарат, б.а., кошмо сүйлөмдү уюштуруучу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик катыштарынын ачык – айкын болушун шарттайт. Бул көрүнүш тилдик факт – материалдардан даана байкалат. **1. Байланыштыргыч байламталар:** 1) *Эми ал дагы эмгек кылат жана аны азыр эчким жатып ичер деп айта албайт.* (Н. Островский) 2) *Ошол учурда ал торго түшкөн бүркүтчө эшикке, жарык жакка, суктанган жана да үйдөн качкысы келген.* (К. Каимов)

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр байланыштыргыч байламталар аркылуу байланышканда, алар (жөнөкөй сүйлөмдөр) окуянын, кубулуштун, кыймыл-аракеттин, же кандайдыр бир көрүнүштүн мезгилдештигин – бир мезгилде, же удаалаш биринен кийин бири болуп өткөн, болуп жаткан мезгилин – билдирет: 1)

Василий эшиктин алдынан колумдан кармап токтотуп алды да, уйларды кайда кайтарууну түшүндүрдү. (М. Элебаев) 2) Быйылкы жылы биз тажрыйба участогубузду кеңейттик жана ага өсүмдүктөрдүн көп түрлөрүн эктик. («Кыргызстан пионери»)

Байламталардын семантикалык башка топторуна караганда байланыштыргыч байламталардын тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдө колдонулуш чөйрөсү кең: жагдайга жараша мындай байламталар тең маанилеш, каршы маанилеш сүйлөмдөрдү байланыштырууда да колдонулат: 1) *Оору кетери менен, эс ордуна келет да, көз умачтай ачылат.* (А. Токомбаев) 2) *Бөдөнөнүн жатагын көр да, этине таарынба.* (макал) 3) *Эгип койгон эгинибизди тартып алат да, чөбүбүздү чаап алат.* (М. Элебаев) 1-кошмо сүйлөм – мезгилдеш, экинчиси каршы маанилеш, үчүнчүсү тең маанилеш. Ошондой болсо да бул мисалдардагы кошмо сүйлөмдөрдүн түрлөрүн аныктоодо биринчи пландагы негиз болуп алардын маанилик ички катыштары эсептелет. Ал эми байланыштыргыч байламталар болсо кошумча каражат болуп эсептелет.

2. Себеп байламталар: 1) *Катты окуй электе эле анда эмнелер жазылганын биле турганмын, анткени алардын баары эгиз козудай бири-бирине окшош болучу.* (Ч. Айтматов) 2) *Бул жер айдоого туура келбейт, андыктан, муну таштап, бир ыңгайлуу жерге кетишибиз керек.* (Ч. Айтматов) 3) *Апам көө бербей тырышты, себеби ал мени врач болсо деп жүргөн.* (Ч. Айтматов)

Себеп байламталар, негизинен, себеп – натыйжалаш тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдө байланыштыруучу каражат катары колдонулат.

3. Каршылагыч байламталар: 1) *Чоң Садык, ат үстүндө далбайып, зор отурду, а Түмөнбай ээрге андан саал эңиш отурду.* (Т. Сыдыкбеков) 2) *Уулжан Бурулчага бир нерсе жөнүндө айтмакчы болду, бирок кемтирлердин бирөө анын сөзүн бөлду.* (К. Баялинов)

Байламтанын семантикалык бул тобу катышкан кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өзүндө эле каршы маани болот. Мындай учурда байланыштыруучу каражат катары колдонулган байламталар алардын каршы маанилерин ого бетер ачык-айкын, дапдаана кылып туруу үчүн кызмат кылат.

4. Божомолдогуч байламталар: *Дароо таап келишкени жаскышы болуптур, же болбосо жылаңач козу короодо тоңуп өлмөк.* (Ч. Айтматов) 2) *Эмне үчүн Тоголок Молдо бүгүн келген жок, же Айылчы акеси экөөнүн башка ою барбы?* (Ш. Бейшеналиев)

Кыргыз тилинде божомолдогуч байламталардын семантикалык маанилери анчалык так эместиги байкалат: бирде сүйлөмгө божомолдоо кошумча маанисин билдирсе, бирде айырмалоо ажырымдоо маанилерин да билдирет: 1) *Жолой бактымды ачабы, же Кадырбай таптап кара жерге басабы.* (К. Жантөшев) 2) *Тарсылдап аткан мылтыктын үнү жардам бербеди, же караңгыда болжоп аткан мылтыктын огу эч кимге тийбеди.* (К. Жантөшев) Бул мисалдардагы божомолдогуч байламта ажырымдоо маанисин берип турат. Мындай кошмо сүйлөмдөрдүн синтаксистик түгөйлөрүнүн баяндоочтору көбүнчө бирдей формада, бирдей жакта, бирдей мааниде (бирдей оң мааниде, же бирдей терс мааниде) колдонулат.

5. Шарттуу байламталар: 1) *Адегенде келиндердин бирөө ырдаган эле, эми экөө бирдей обон созду.* (Т. Сыдыкбеков) 2) *Жаа тарткычтан экөө бар эле, алар да атып түшүрө алышпады.* (К. Жантөшев)

Эле байламталык милдет аткаруучу бөлүкчөсү катышкан тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрү маани – мазмун жагынан өздөрү деле тыгыз карым-катышта болот.

Байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик катыштары байламтасыз кошмо сүйлөм сыяктуу эле тең маанилеш, мезгилдеш, каршы маанилеш, себеп – натыйжалаш, чечмелеме маанилеш түрүндө кездешет: 1) *Ал ойлонду жана адегенде эле анын абалынын бардык мүшкүлү көз алдынан өттү.* (П. Дубровский) 2) *Мен чымын – куюн болуп жетип бардым эле, ал айткан жеринде туруптур.* (Ө. Даникеев) 3) *Деним таза, кулагым сак, бирок көзүмө эч нерсе көрүнбөгөндөй сезилет.* (К. Жантөшев) 4) *Садырбекти бүт район билет, анткени ал – сугаттын устаты, алдыңкы мурап.* (Ч. Айтматов) 5) *Моят акеге жараткан көп өнөр берген: ал – чыган саяткер, чыган мүнүшкөр жана да чыган акылман, кара кылды как жарган калыс болгон.* (санжырадан) 1-мисалда

тең маанилеш, экинчисинде мезгилдеш, үчүнчүсүндө каршы маанилеш, төртүнчүсүндө себеп – натыйжалаш, бешинчисинде чечмелеме маанилеш тең байланыштагы кошмо сүйлөм бар.

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер

Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер, негизинен, анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өз ара байланышуу жолдоруна жана жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик ички катыштарына негизделип коюлат.

1. Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр тең маанилеш, же мезгилдеш болсо жана алар маани жагынан бири-бири менен тыгыз байланышып турса, анда алардын чеги (арасы) үтүр белгиси менен ажыратылат: 1) – *Эртең менен төрт буттап басат, түштө эки буттап басат, кечинде үч буттап басат.* (табышмак) 2) – *Үчкөнүн үч уулу үшкү тартып отурат, айры сакал атасы атка минип отурат, тоголок кара баласы сууга тойбой отурат.* (табышмак)

2. Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр мааниси боюнча бири-бири менен анчалык тыгыз байланышта болбосо жана алар бир гана окуя, кубулуш, же өнүгүү - өсүү процесси жөнүндө кабарлабастан, ар башка зат, окуя ж.б. кабарласа, анда жөнөкөй сүйлөмдөрдүн чеги үтүрлүү чекит менен ажыратылат: 1) *Жаман сүрөттү катып коюуга болот; жаман скульптураны талкалап салууга болот; ал эми мыкты курулуштун жаман фасадын кантсе болот.* (Д. Дидро) 2) *Тозок да, бейиш да, жан алгыч да жок; аны көргөн бирөө да жок. Алардын бардыгы – коркутуп-үркүтүш үчүн ойлонуп чыгарылган нерсе.* (Т. Кампанелла.)

3. Байламтасыз жана байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн биринде негизги ой айтылса, кийинки сүйлөмдөр аркылуу анын мааниси чечмеленип, такталып, ачылып берилген учурлар кездешет. Мындай учурда негизги ой айтылган жалпы мүнөздөгү сүйлөм мурда айтылат. Жазууда андан кийин кош чекит (:) коюлат да, андан кийинки айтылган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасы үтүрлүү чекит (;) менен ажыратылат:

1) *Азаттыкты каалабаган адам жок: адилет адам азаттыкты жалпыга каалайт; адилетсиз адам азаттыкты жалгыз өзүнө каалайт.* (К. Берне) 2) *Адамдар бул жагынан да айырмаланат: бирөөлөрү адегенде ойлонуп, андан кийин иш коюлат; экинчиси адегенде ишин бүтүрүп туруп, андан кийин ойлонот.* (Л.Т.)

4. Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр маанилери боюнча бири - бирине кескин түрдө каршы айтылса, алардын арасына сызыкча коюлат: 1) *Уулду төрөйт – уятын төрөбөйт; кызды төрөйт – кыялын кошо төрөбөйт.* (макал) 2) *Буту жок – жүрөт, тили жок – сүйлөйт.* (табышмак)

5. Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы биринчи жөнөкөй сүйлөмгө экинчи жөнөкөй сүйлөмү кескин, күтүлбөгөн жыйынтык иретинде айтылса, же биринчи жөнөкөй сүйлөмгө экинчи жөнөкөй сүйлөм кошумча толуктоо, түшүндүрмө маани берсе, алардын арасына сызыкча коюлат: 1) *Кабыл алынган милдеттенменин бардыгы орундалууга тийиши – азыркы талап ушундай.* («СК») 2) *Жүгөрү алда качан эле соолуп өспөй калган – жалбырактары кагаздай кургак.* (Ч. А.)

6. Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн синтаксисти.: түгөйлөрүн байламталар тутумдаштыра берет. Ал байламталар төмөнкүлөр: байланыштыргыч (*жана, жана да, ары, нары, да, дагы*), каршылагыч (*а, ал эми, бирок, бирок да, ошондо да, анткени менен, ошондой болсо да ж. б.*), божомолдогуч (*же, же болбосо*), себеп байламталар (*анткени, себеби, андыктан, эмне үчүн десең ж.б.*)

Бул байламталардын айрымдары өзүнөн мурунку сүйлөмгө, айрымдары өзүнөн кийинки сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат. Тыныш белгилеринин коюлушу байламтанын мына ушул ордуна, мүнөзүнө да негизделет.

Көрсөтүлгөн байламталардын ичинен: *да, дагы* байламтасы дайыма өзүнөн мурунку сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат, ошондуктан үтүр белгиси бул байламтадан кийин коюлат: 1) *Бөдөнүнүн жатагын көр да, этине таарынба.* (макал) 2) *Чындыкка караганда эстүүлүштүктү табуу оңой. Жаңылыштык калкып үстүнө чыгат да, көзгө дароо урунат...* (В. Гете)

7. Качкан байламталардын бардыгы өзүнөн кийинки

(кошмо сүйлөмдүн тутумундагы) жөнөкөй сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат, ошондуктан үтүр белгиси дайыма ал байламталардан мурда коюлат: 1) *Эсимде жок деп баары айтат, ал эми акылым жок деп ким айтат.* (Ф. Лар) 2) *Адашкандык билбестиктен зыяндуу, эмне дегенде адам биллип туруп адашпайт, билейин деп адашат.* (Руссо) 3) *Мас адам адам эмес, анткени акылынан ажырап калат; адамды айбандан айырмалап турган акыл да.* (Т. Тэн) 4) *Найзаны таянууга болот, бирок найзага отурууга болбойт.* (накыл сөз)

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумунда синтаксистик эки түгөй болот да, анын бири багыныңкы сүйлөм, экинчиси баш сүйлөм деп аталат. Бул эки түгөй грамматикалык татаал бир бүтүндүн (кошмо сүйлөмдүн) өз ара ажырагыс болуп бекем байланышкан жана маанилери боюнча бири экинчисине багынычтуу, көз каранды болгон бөлүктөрү болуп саналат.

Баш сүйлөм багыныңкы сүйлөмдү маани жактан өзүнө багындыруу менен, кошмо сүйлөм аркылуу берилип жаткан ой – пикирди жыйынтыктап турат. Ошол себептүү багыныңкы сүйлөмгө караганда баш сүйлөм маани жактан басымдуулук кылат. Ал эми багыныңкы сүйлөм болсо баш сүйлөмдөгү ойдун түрдүү кырдаалын, белгилерин, мүнөзүн баяндайт, түшүндүрөт. Ошентип, алардын сүйлөмдүк касиети, белгилери багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумунда сакталат: 1) **Бардыгын билген гана акылдуу болбостон, билгенин иш жүзүндө көрсөтө алган акылдуу болот.** (Аристотель) 2) **Түнгө жылдыз, талаага гүл кандай көрк берсе, акылдуулук да адамга дал ошондой көрк берет.** (Д. Боккаччо) Бул мисалдардагы асты сызылган сүйлөмдөр – багыныңкы сүйлөмдөр, андан кийин орун алган негизги, жыйынтыктасуучу сүйлөмдөр – баш сүйлөмдөр. Алардын ар биринде сүйлөмдүн бардык белгилери сакталган: грамматикалык жактан да, интонациялык жактан да уюшулган жана тутумунда предикаттык катыштагы баш мүчөлөрү бар.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмгө мааниси, грамматикалык түзүлүшү боюнча багынычтуу болгон жана ал баш сүйлөмдүн түрү

белгилерин, мүнөзүн билдирген сүйлөмдөр багыныңкы сүйлөмдөр деп аталат.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөгү ой-пикирди жыйынтыктап, анын аякталган чегин билдирүүчү негизги сүйлөм баш сүйлөм деп аталат.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдөрдүн синтаксистик милдеттери ар түрдүү. Аны аныктоонун, классификациялоонун эң негизги белгилеринин бири багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн маанилик ички катыштары болуп саналат. Багыныңкы сүйлөмдүн ал маанилерин түзүүчү факторлору да бар: багыныңкы сүйлөмдүн синтаксистик белгилүү милдети, ар бир сүйлөмдүн конкреттүү учурдагы мааниси, багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн грамматикалык жактан тутумдашуу жолдору, лексикалык составы ж.б.

Айрым учурларда конструкциялары, баш сүйлөм менен тутумдашуу жолдору окшош болгон багыныңкы сүйлөмдөр да кездешет. Мындай учурда багыныңкы сүйлөмдүн маанилери, ага ылайык синтаксистик милдеттери контекстке байланыштуу, ар бир конкреттүү учурга байланыштуу аныкталат: *Жумабайдын кескин айткан сөзү тиги кара жигитке жете түштү. Чабууга камынып турган балтасын ыргытып жиберди. Ажынын бир канча тукуруп айтканына карабай, тултуюп короодон чыгып кетип калды. Ал кеткен соң, Ажынын ындыны өчө түштү.* (Н.Б.) Мында асты сызылган сүйлөм – мезгил багыныңкы сүйлөм. Анын баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракетке карата мезгилдик мааниси, баяндоочунун түзүлүшү (**кеткен + соң**) жеке гана өзүнүн баш сүйлөмгө болгон ички катышынын негизинде белгилүү болбостон, өзүнө танапташ, мааниси жакын айтылган мурунку сүйлөмдөр аркылуу ачык – айкын болуп турат.

Тилде түзүлүшү, баш сүйлөм менен тутумдашуу жолдору окшош болгон багыныңкы сүйлөмдөр көп эле учурайт: 1) **Анын кымындай да жакшылыгы тийбеген менен,** Жумабай аны арка тутчу. (Н. Байтемиров) 2) **Азырда Зулум ачуусун басар менен,** Жуамбай суроо бере баштады. (Н. Байтемиров) Асты сызылган багыныңкы сүйлөмдөрдүн атоочтуктан болгон баяндоочторуна менен жандоочу тизмектеле айтылып, багыныңкы сүйлөмдөр уюшулган. Бирок 1- жана 2- багыныңкы сүйлөмдөрдүн тышкы түзүлүштөрү

окшош болсо да, маанилери, ага ылайык синтаксистик милдеттери ар башка: 1-багыныңкы сүйлөм – каршы багыныңкы сүйлөм, экинчиси – мезгил багыныңкы сүйлөм.

Чындыгында, булардын ар башка маанилери жана синтаксистик милдеттери контексте, б.а, аларга танапташ мурда, же кийин айтылган сүйлөмдөр менен бирге каралса, мындан да ачык – айкын белгилүү болор эле.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн синтаксистик милдетин аныктоодо баш сүйлөмдүн мааниси да негизги, чечүүчү фактор болуп эсептелет: **Унчукпай турушу унчуккандан катуу сезилип, беркинин жаны чыгып турду.** (Н. Байтемиров) Бул багыныңкы сүйлөмдү конструкциясына, баяндоочунун түзүлүшүнө карап, анын синтаксистик милдетин аныктоо кыйын. Түзүлүшү боюнча үстүртөн караганда сыпат багыныңкы сүйлөмгө окшош. Бирок багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдү бирге алып, аларды бир татаал бүтүндүн (сүйлөмдүн) ажырагыс эки бөлүгү катары карап, ошонун негизинде маанилерин бири- бирине салыштырмалуу, катыштуу алганда гана багыныңкы сүйлөмдүн милдети так аныкталат.

Чындыгында, талданып жаткан багыныңкы сүйлөм – себеп багыныңкы сүйлөм. Ал баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин сыпатын, аткарылыш жөнүн, тартибин билдирбестен, анын себебин билдирип, **эмне үчүн беркинин жаны чыгып турду?** деген суроого жооп болуп түшкөн.

Багыныңкы сүйлөмдүн грамматикалык табиятын аныктоодо анын баяндооч мүчөсүнүн түзүлүшү жана формасы негизги маселелердин бири болуп саналат. Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочтору бир эле мезгилде негизги эки милдетти аткарып турат: а) багыныңкы сүйлөмдүн грамматикалык яросун түзүүчү баш мүчөнүн (баяндоочтун); б) багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдү тутумдаштыруучу каражаттын милдетин аткарат.

Азыркы кыргыз тилиндеги багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөмдөр менен, негизинен, этиштин төмөнкү формалары аркылуу тутумдашат: атоочтуктар, чакчылдар, - са мүчөлүү этиштер жана аларга сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жалганып да, жалганбай да айтыла берет: 1) **Олпок эне ушуларды ойлонуп отурганда, келинчек менен жигит жарты токочту**

колдон – колго өткөрүштү. (А. Токомбаев) 2) **Эки буттуу арстан болгончо, төрт буттуу мышык болгон жакшы.** (А. Токомбаев) 3) **Тирүүмдө атагым кандай болсо, өлгөндө атагым ошондой болсун.** (А. Токомбаев) 4) **Түн кире баштаган сайын, Айтикенин шырактары илмеңдеп тездей баштады.** (А. Токомбаев)

Бул каражаттардан тышкары баш жана багыныңкы сүйлөмдөр өз ара да, дагы, өтө сейрек болсо да бирок байламталары жана байламталык милдет аткаруучу сөздөр (эгерде, канча, канчалык, ошончо, ошончолук, кайда, ошондо ж.б.) аркылуу да байланышат: 1) *Борбаш канча кыраан болсо да, боз торгойчолук алы жок.* (макал) 2) *Өмүрбектин көңүлү канчалык жумшак болсо, ал ошончолук көк эле.* (К. Жантөшев) 3) *Патриот өз өлкөсүн кандай сүйсө, уста да болотту ошондой сүйөт.* (К. Баялинов)

Этиштин бул формалары багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарганда, жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочунан айырмаланып, өзгөчө түзүлүштө болот жана ойду аяктап, тыянактуу кылып бере албайт. Ошол себептүү багыныңкы сүйлөм маани жактан да, грамматикалык жактан да баш сүйлөмгө багынычтуу, көз каранды абалда болуп, анын (баш сүйлөмдүн) түрдүү кырдаалын, белгилерин, мүнөзүн билдирет. Мына ушундай ар түрдүү маанилеринин негизинде багыныңкы сүйлөмдөр синтаксистик төмөнкүдөй милдеттерди аткарат: мезгил багыныңкы сүйлөм, шарттуу багыныңкы сүйлөм, себеп багыныңкы сүйлөм, сыпат багыныңкы сүйлөм, каршы багыныңкы сүйлөм, салыштырма багыныңкы сүйлөм, максат багыныңкы сүйлөм, өлчөм багыныңкы сүйлөм, орун багыныңкы сүйлөм.

Мезгил багыныңкы сүйлөм

Азыркы кыргыз тилинде абдан кеңири өнүккөн багыныңкы сүйлөмдөрдүн бири – мезгил багыныңкы сүйлөм. Анын баяндоочторунун түзүлүшү жана грамматикалык формалары ар түркүн.

Мезгил багыныңкы сүйлөм багыныңкы байланыштагы ксшмо сүйлөмдүн багынычтуу түгөйү катары колдонулуп, баш сүйлөмдө айтылып жаткан кыймыл-аракеттин, окуянын,

кубулуштун кайсы убакта боло тургандыгын, качан болуп жаткандыгын, же кайсы мезгилде болуп өткөндүгүн билдирет да, баш сүйлөмгө карата **качан? кайсы убакта? качантан бери? качанка чейин?** деген суроолорго жооп болуп түшөт:

- 1) **Кыяз найза саларда,**
айласын чоро тапты эле. («Манас»)
- 2) – **Жаркыраган кашка баш**
жаралгандан ашка маш,
кудуп түшөт идишке,
куюлганда бышкан аш. (табышмак)

Биринчи багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин боло турган мезгилин, экинчиси болуп өткөн мезгилин билдирип турат.

Баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин, окуянын боло турган, болуп жаткан, же болуп өткөн мезгилин билдирген багыныңкы сүйлөм мезгил багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөм менен тутумдашуусунун бир нече жолдору бар.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу – **ган** мүчөсү аркылуу жасалган атоочтуктан болуп, ага – **да** мүчөсү жалганып айтылганда, мезгил багыныңкы сүйлөм уюшулат жана ошол эле каражат аркылуу баш сүйлөм менен тутумдашат. Бул каражат – мезгил багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөм менен тутумдашуусунун эң эле өнүмдүү жана активдүү каражаты:

- 1) **Бөдөнө сайрап жатканда,** ырдаган – уят. (Н. Байтемиров)
- 2) **Артыкча ушул тап күрөшү курчуп келе жатканда,** коммунисттер менен кедей тобунун өз ара ынтымагы бекем болууга тийиш. (А. Токомбаев)
- 3) **Мен кабагымды карыш салып отурганда,** үйдөгүлөр сөз катпады. (К. Жантөшев)
- 4) **Өңү жылмайып турганда,** көзүнөн уу кайнайт. (Ж. Бөкөнбаев)

Багыныңкы сүйлөмдүн этиштик баяндоочуна эле деген кызматчы сөздүн кошулуп айтылышы аркылуу да мезгил багыныңкы сүйлөмдөр уюшулат. Бирок эле кызматчы сөзүнүн тизмектеле айтылышы аркылуу уюшулган мезгил багыныңкы сүйлөмдөрдүн негизги этиштик баяндоочунун формасы мезгил багыныңкы сүйлөмдүн уюшулушунун башка учурларына караганда бир аз өзгөчөрөөк болот. Демейде,

башка каражаттардын кошулуп айтылышы аркылуу уюшулган мезгил багыныңкы сүйлөмдүн негизги баяндоочу этиштин атоочтук жана чакчыл формаларынан болсо, *эле* кызматчы сөзү менен уюшулган учурда мезгил багыныңкы сүйлөмдүн негизги баяндоочу көбүнчө этиштин кадыресе өз формасынан (нагыз өз маанисиндеги кадыресе этиштен), айрым учурларда атоочтуктан жана чакчылдардан болот: 1) **Көчөдо кетип баратып, Токторбай артына бир кылчайып карады эле, дубалдан кылтыйып башын чыгарып турган Күлайымды көрдү.** (Н. Байтемиров) 2) **Бир саамга кеп – сөз токтоло калды эле, Саадаттын энеси кобурап койду.** (Т. Сыдыкбеков) 3) **Токой ырдаганда эле, укмуштуу сөздөр төгүлүп турчу.** (Ж. Бөкөнбаев)

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу – **ып** мүчөсү аркылуу жасалган чакчылдан болсо, мезгил багыныңкы сүйлөм уюшулат: 1) **Ошонун эртеси жыйналыш болуп, байбиче биринчи жазылды.** (К. Осмоналиев) 2) **Түн кирип, бирин – серин тамдар жапырайып калды.** (Н. Байтемиров)

- **ып** мүчөлүү чакчылдар аркылуу уюшулган мезгил багыныңкы сүйлөмдөр сырткы түзүлүшү боюнча сыпат багыныңкы сүйлөмдөргө окшош келет. Мындай багыныңкы сүйлөмдөрдүн мезгилдик милдети.1 аныктаганда аларга мезгилдик мааниси бар зат атоочтордун, тактоочтордун кошулуп айтылышы чоң кызмат аткарат.

- **са** мүчөлүү этиштер аркылуу да мезгил багыныңкы сүйлөмдөр уюшулат, - **ып** мүчөлүү чакчылдар аркылуу уюшулган мезгил багыныңкы сүйлөмдөргө караганда – **са** мүчөлүү этиштер менен түзүлгөн мезгил багыныңкы сүйлөмдөрдүн мезгилдик мааниси даана билинип турат. Ал үчүн багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн маанисин бирге кароо керек жана баш сүйлөмдүн баяндоочунун чагын, грамматикалык түзүлүшүн эске алуу зарыл.

Мезгил багыныңкы сүйлөмдүн башка түзүлүштөрүнө караганда – **са** мүчөлүү этиштер аркылуу уюшулушунда бир аз өзгөчөлүк бар. Ал өзгөчөлүк ушундай түзүлүштөгү мезгил багыныңкы сүйлөмдөрдө кошумча дагы шарт маанисинин болушунда: 1) **Эл жатарда Алымдар айылга барышса, Анархан короого кирип бара жаткан экен.** (К. Жантөшев) 2) **Уркуя Мадымар уулу Тешейбайга баратса, астынан Камбарниса деген тамеки боюнча бригадир жолукту.**

(Н. Байтемиров) 3) **Кырдан караан көрүнсө, бизге кабар бергиле.** (Т. Сыдыкбеков) 4) **Шарт эткен табыш чыкса, ошол жакты элеңдеп карай берди.** (К. Баялинов) 1- жана 2-багыныңкы сүйлөмдүн мезгилдик мааниси даана берилген, 3-жана 4 - багыныңкы сүйлөмдөр көп маанилүү, аларда мезгил жана шарт мааниси бирге берилген. Ошондо да алардын мезгил мааниси басымдуу.

Багыныңкы сүйлөмдүн этиштик негизги баяндоочуна *соң, менен, кийин, замат, бери, улам ж. б.* жандоочторунун тизмектеле айтылышы аркылуу мезгил багыныңкы сүйлөмдөр түзүлөт. Бул жандоочтор тизмектелүү аркылуу уюшулган багыныңкы сүйлөмдөрдүн мезгилдик мааниси күмөнсүз, даана байкалып турат: 1) **Акылы жеткен соң, бала ал ишти аткарууга киришти.** (Ш. Бейшеналиев) 2) **Ал кетер менен, Уркуя Бактыбаевди сөзгө алды.** (Н. Байтемиров) 3) **Адам согуш сырын үйрөнгөндөн кийин, коркуу эсине келбей калат.** (А. Токомбаев)

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу - **майынча, - ганча, - гыча** мүчөлүү чакчылдардан болсо, же багыныңкы сүйлөмдүн негизги баяндоочторуна *мезгил, учур, убак, кез ж.б.* лексикалык жактан мезгилдик мааниси бар жатыш жөндөмөдөгү зат атооч сөздөр кошулуп айтылганда, мезгил багыныңкы сүйлөмдөр уюшулат: 1) **Эт казанга түшкөнчө, карыя жалгыз күүсүн алда канча чертип жиберди.** (А. Токомбаев) 2) **Сайрап жибер эми, ал кайта баштаганча.** (К. Каимов) 3) **Ымыркай бала ыйлаган убакта, эне анын табын табат эмести.** («Кыргызстан аялдары»)

Шарттуу багыныңкы сүйлөм

Мезгил багыныңкы сүйлөм сыяктуу эле кыргыз тилинде абдан кеңири колдонулган багыныңкы сүйлөмдүн бири – шарттуу багыныңкы сүйлөм.

Баш сүйлөмдө айтылып жаткан кыймыл-аракеттин, окуянын, кубулуштун (натыйжанын) орундалуу, же орундалбай калуу шартын билдирип турган багыныңкы сүйлөм шарттуу багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Кыргыз тилиндеги шарттуу багыныңкы сүйлөмдөр маанилери боюнча жана баш сүйлөмгө болгон катышына карай үчкө бөлүнөт: реалдуу түрү, реалдуу эмес түрү жана божомолдуу (этимал) түрү. Мисалдар: 1) **Эгер**

мен байдын малына зыян келтирсем, ал мени эбак чийкилей мүлжүп жеп коймок. (М. Элебаев) 2) Кыбырата желип өткөн желге эгин термелсе, тырс этип дан түшүп жатканы байкалат. (Н. Байтемиров) 3) Алдагы ченгел менен далысынан бир аткыган болсоң, көсөө ээгине жайкал сакал чыгат беле – ыя! (Н. Байтемиров) 4) Чындап иштегим келсе барбы, алдагы бир үймөк кызылыңды бат эле сапырын коет элем. (К. Баялинов)

Бул мисалдардагы шарттуу багыныңкы сүйлөмдөрдүн баш сүйлөмгө болгон маанилик катыштары, аларда коюлган шарттын баш сүйлөмдө орундалышы, же орундалбай калышы бирдей эмес. 1- жана 2- багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы багыныңкы түгөйүндөгү шарт баш сүйлөмдө орундалууга тийиш, б.а, багыныңкы сүйлөмдөгү шарт реалдуу чындыкка туура келет. Ал эми 3-кошмо сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгүндөгү коюлган шарттын баш сүйлөмдө орундалышы – чечиле элек маселе. 4-кошмо сүйлөмдө коюлган шарттын орундалышы өзүнөн – өзү реалдуу, бирок ал орундалабы, же орундалбайбы, анысы күмөн болуп турат.

Ошентип, 1 - 2 - кошмо сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгү – шарттуу сүйлөмдүн р е а л д у у т ү р ү, 3 - сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгү – шарттын р е а л д у у э м е с (ирреалдуу) т ү р ү, 4 – кошмо сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгү шарттын б о л ж о л д о н г о н т ү р ү болуп эсептелет.

Кыргыз тилинин фактыларына караганда, шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн реалдуу түрү көбүрөөк колдонулса, реалдуу эмес түрү биринчисине салыштырмалуу алганда азыраак кездешет. Ал эми үчүнчү түрү болсо андан да сейрек колдонулат.

Шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн бул түрлөрүнүн колдонулушу, окумуштуулардын пикирлерине караганда, бардык эле тилдерде бирдей эмес: байыркы грек, латын, немец тилдеринде жогоруда айтылган үч түрү тең колдонулса, орус жана айрым түрк тилдеринде эки гана түрү дешет. Мисалы, түркмөн, башкыр тилдеринде эки түрү (Поцелуевский А. П. Основы синтаксиса туркменского языка. 1943, 73-бет.; Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. 1948, 268-б.), түрк жана өзбек тилдеринде үч түрү тең кездешет (Кононов А. Н. Грамматика турецкого языка. 1941, 77-бет;

Азизова А. Г. Условный период в совр. узбекском лит. языке. Автореферат, Ленинград, 1952). Ал эми профессор К. К. Сартбаев кыргыз тилинде шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн эки гана түрү – реалдуу түрү жана реалдуу эмес түрү – кыргыз тилинин бөтөнчөлүгүнө туура келет десе (Сартбаев К. К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. – Фрунзе: 1957, 86-б.), кыргыз тилиндеги шарттуу багыныңкы сүйлөмдү атайы терең иликтеген Р. Өмүралиева анын үч түрү тең – реалдуу түрү, реалдуу эмес түрү жана божомолдонгон түрү – кездешет деп, анын ар бирин факт – материалдар менен бышыктап берген (Өмүралиева Р. Условный период в киргизском языке. Автореферат, 1970, 31-бет).

Кыргыз тилинде шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн аталган үч түрү тең бар. Анын бардык түрлөрү кыргыз тилинин функционалдык стилистикасынын тармактарында – көркөм, илимий, публицистикалык, расмий стилистикада жана иш кагаздарынын стилинде кездешет.

1. **Реалдуу түрү.** Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн синтаксистик багынычтуу түгөйүндөгү шарт реалдуу чындыкка туура келсе, б.а., ал шарт баш сүйлөмдө орундалса (баш сүйлөмдөгү натыйжа ошол шартка ылайык орундалса), анда ал шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн реалдуу түрү болуп эсептелет: 1) **Жер бай болсо, эли да бай.** (макал) 2) **Командири шер болсо, жоокерлери эр болот.** (К. Жантөшев) 3) **Айыл чарбасынын иши жакшы болсо, анда нан да, эт да, сүт, пахта, кызылча көп болот.** (А. Убукеев)

Шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн реалдуу түрүнүн баяндоочу дайым эле оң мааниде болбостон, кээде терс мааниде да кездешет. Андай учурда деле багыныңкы сүйлөмдөгү шарт реалдуу боло берет: 1) **Ал уктабаса, эне да уктабайт.** (Т. Сыдыкбеков) 2) **Ынтымак болбосо, иши оңолбойт.** (макал)

2. **Реалдуу эмес түрү.** Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн реалдуу эмес түрүндө багыныңкы сүйлөмдө коюлган шарт баш сүйлөмдө орундалбайт, б.а., баш сүйлөмдөгү натыйжа шартка тең келбейт, тескерисинче, каршы айтылат, же арсар мааниде болот: 1) **Атам издебесе, мен кете берет элем.** (А. Тожомбаев) 2) **Сен жардамдашсан, бул ишти бүрсүзүнү бүтөт элек.** (К. Жантөшев)

Шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн бардык түрлөрүнүн

баяндоочтору көбүнчө – **са** мүчөлүү этиштен уюшулат. Ошондой болсо да, алардын маанилеринде айырмачылыктар бар. Мисалы, шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн реалдуу эмес түрүндө багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу – **са** мүчөлүү этиштен болсо да, анын натыйжасынын арсар, күмөн экендиги баш сүйлөм аркылуу белгилүү болуп турат. Мындай учурда баш сүйлөмдүн келер чактагы этиштик баяндоочуна эле деген жардамчы этиш (**эле** – омоним, чектегич бөлүкчө жана жардамчы этиш. Баяндоочко тизмектелип айтылганда жардамчы этиштик милдет аткарат) тизмектелип айтылат да, арсар, күмөн маанини билдирет: 1) **Дагы үч-төрт киши жардамга келсе, кош айдоону эки күндөн калтырбай бүтөт элек.** (М. Элебаев) 2) **Кечке чейин үйгө жетсек, ишибиз ойдогудай бүтөт эле.** («Аалам»)

Шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн реалдуу жана реалдуу эмес түрлөрүнүн баяндоочторунун уюшулушунда окшоштуктар болгондуктан, алардын ажырымына кесе чек коюу кыйла эле оор. Ошондуктан мындай сүйлөмдөрдүн маанилерин багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдү биримдикте карап, этият талдоонун негизинде чек коюуга болот.

3. **Шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн божомол (этимал) түрү.** Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн божомол түрүндө коюлган шарт (багыныңкы түгөйүндөгү шарт) реалдуу болсо да, анын баш сүйлөм аркылуу орундалышы, же орундалбай тургандыгы белгисиз, бүдөмүк, божомолдонгон маанайда, мүнөздө болот: 1) **Биздин тарап силерди мелдешке чакырсак, силер макул болосуңарбы?** («Агым») 2) **Мен кыйкырсам, качып кетпейби?** (Н. Байтемиров)

Шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн бул түрүндө синтаксистик багыныңкы түгөйүндө берилген шарттын, жагдай – кырдаалдын баш сүйлөмдө жүзөгө ашары каалоо, тилек, кыял, өтүнүү, сурануу мүнөзүндө болот. Бул көрүнүш баш сүйлөмдүн арсар келер чактагы этиштик баяндоочу аркылуу, же негизги баяндоочко мүмкүн, эле, экен, бекен деген кызматчы, көмөкчү сөздөрдүн тизмектеле айтылышы аркылуу туюндурулат: 1) **Эгер алар берилген көрсөтмөнү аткара элек болсо, мындан аркы иштин жүрүшү кандай болор экен.** (Н. Байтемиров) 2) **Ойго келбеген сонун фантазия кимде десен, мен балдарда дээр элем.** (А. Токомбаев)

Шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн башка түрлөрү сыяктуу эле шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөм менен тутумдашуу жолдору бар.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөм менен байланышуусунун эң эле өнүмдүү, өтө көп колдонулган каражаты – са мүчөлүү этиш болуп эсептелет: 1) **Жылтыраган бетегелерди жайына койсо, бир аз күндө эле тушарга чыга түшчүдөй.** (Т. Сыдыкбеков) 2) **Тетиги көз учунда аркайган тоолордун бийигине чыксаң, анын ары жагы да ушундай аркайган катар тоолор экенин көрөсүң.** (Т. Сыдыкбеков)

Кыргыз тилинде – са мүчөлүү этиш аркылуу уюшулган, сырткы түзүлүшү боюнча окшош, бирок маанилери, ошондон улам синтаксистик милдеттери ар башка болгон багыныңкы сүйлөмдөр да кездешет:

а) **Себеп маанисинде:** 1) **Муздак суу тийсе, ырсыйган сары тиштери сынып кетчүдөй зыркырайт.** (Н. Байтемиров) 2) **Чыкчыйган Саадат алда кимдерди каарып сырттан кекетсе, Бердибай шытшынып эсер карап үнсүз.** (Т. Сыдыкбеков) Бул багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочторун себеп багыныңкы сүйлөмдүн өнүмдүү формасына айландырганда, алардын себеп мааниси ачык байкалат: 1) **Муздак суу тийгендиктен (тийген себептүү), ырсыйган Сары тиштери сынып кетчүдөй зыркырайт.** 2) **Чыкчыйган Саадат алда кимдерди каарып сырттан кекеткендиктен (кекеткен себептүү), Бердибай шытшынып эсер карап үнсүз.** (Т. Сыдыкбеков)

б) **Мезгил маанисинде:** 1) **Кечээ Күлайым, камыш аралап, сууга барса, астынан баягы Токторбай кезиккен.** (Н. Байтемиров) – **Кечээ Күлайым, камыш аралап, сууга барганда (барган учурда...), астынан баягы Токторбай кезиккен.** 2) **Артыкча бүгүн өзүнөн-өзү силкинип олтурган Умсунай, кеч кайткан Соке үйгө кирбей жатса, ага атырыла сүйлөдү.** (Т. Сыдыкбеков) **Артыкча бүгүн өзүнөн – өзү силкинип олтурган Умсунай, кеч кайткан Соке үйгө кире электе эле, ага атырыла сүйлөдү.**

в) **Каршы мааниде:** 1) **Бирин барабыз десе, башкасы барбоого тырышты.** (Н. Байтемиров) 2) **Мына эми бир топ тажрыйбалуу болсом да, кээде иштегеним ойдогудай чыкпай калат.** (Ч. Айтматов)

г) С а л ы ш т ы р у у м а а н и с и н д е: 1) **Байлоодо тургандай жулунуп, ал көөдөнүн муштагыласа, өзүнчө бир дунулдөп бастырып келаткан аттын табышын эске салат.** (Н. Байтемиров) 2) **Мына бу бакты күндүн нуру кандай гүлдөтсө, большевиктер партиясы элди ошондой гүлдөттү.** (Ж. Бөкөнбаев)

д) О р у н м а а н и с и н д е: 1) **Кетпейм, жаным! Сиз кайда болсоңуз, мен ошондо.** (Н. Байтемиров) 2) **Кайсы жерде той, тамаша болсо, Ыманбай сараласы менен ошондо.** (Т. Сыдыкбеков)

е) Ө л ч ө м м а а н и с и н д е: 1) **Токторбай канчалык көп келсе, ошончолук багына берет.** (Н. Байтемиров) 2) **Алтын канчалык көп болсо, анын чатагы да ошончо болот.** (А. Токомбаев)

Ушул эле – са мүчөлүү этиш аркылуу уюшулган багыныңкы сүйлөмдөрдө жогоркудай конкреттүү бир маани болбостон, бир нече маани (көп маани) болушу да мүмкүн.

а) Ш а р т ж а н а м е з г и л м а а н и с и н д е: 1) **Алар бир күн үйдө жок болсо, оокаты өтпөй каларын сезет.** (Н.Б.) Бул кошмо сүйлөмдө, бир жагынан, багыныңкы бөлүгү «оокаты өтпөй каларын сезет» деген натыйжанын шарты болсо, экинчи жагынан, **качан оокаты өтпөй каларын сезет?** – деген суроого жооп болуп түшүү менен, баш сүйлөмдөгү ойдун мезгилин да кошо билдирет.

С а л ы ш т ы р ы ң ы з: **Алар бир күн үйдө жок болгондо, оокаты өтпөй каларын сезет.**

б) Ш а р т ж а н а с е б е п м а а н и с и н д е: 1) **Эл арасында ушак – айың сөз болсо, сен айыптуу болосуң.** (К. Баялинов) 2) **Кокус аты байгеден чыкпай калса, бизден корот, - деди ферманын башчысы.** (А. Токомбаев) Бул багыныңкы сүйлөмдөрдө шарт мааниси да, себеп мааниси да бар.

в) М е з г и л ж а н а с е б е п м а а н и с и н д е: **Бир күнү шашкеге дейре уктап калса, тээп жиберген экен.** (Н. Байтемиров)

1) – Качан тээп жиберген экен?

- **Бир күнү шашкеге дейре уктап калса.**

- Эмне үчүн тээп жиберген экен?

- **Бир күнү шашкеге дейре уктап калса.**

С а л ы ш т ы р у у м и с а л ы: 1) **Бир күнү шашкеге дейре уктап калганда (уктап калган чакта), тээп жиберген экен.**

2) **Бир күнү шашкеге уктап калгандыктан (уктап калган себептүү), тээп жиберген экен.**

Багыныңкы сүйлөмдүн синтаксистик милдетин аныктоодо салыштыруу методун колдонуу максатка ылайыктуу.

г) Мезгил жана сыпат маанисинде: **Эрини былк этсе, жаш мөлт этип жерге тамчудай.** (Н. Байтемиров)

1) - Качан жаш мөлт этип тамчудай?

- **Эрини былк этсе, (эрини былк эткенде, эрини былк эткен убакта ж. б.)**

2) - Канткенде (кантип) жаш мөлт этип жерге тамчудай?

- **Эрини былк этсе.**

Ошентип, кыргыз тилинде – са мүчөлүү этиштик баяндоочу бар багыныңкы сүйлөмдөрдүн бардыгы эле шарт маанисинде колдонула бербейт. Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы – са мүчөлүү багыныңкы конструкция көп маанилүү.

Багыныңкы сүйлөмдүн этиштик баяндоочуна – **бы** мүчөсү жалганып, шарттуу багыныңкы сүйлөмдү түзөт: 1) **Иште-сем барбы, ташты да күлгө айландырам.** (К. Жантөшев) 2) **Ачуум келсе барбы, жиниңи кагып коем.**(Н. Байтемиров) Мындай учурда багыныңкы сүйлөмдүн көмөкчү баяндоочуна жалганган – **бы** мүчөсү суроо маанисинен ажырап калат. Бул сыяктуу багыныңкы сүйлөмдөргө **эгерде** деген шарттуу байламта кошулуп айтылса, алардын (багыныңкы сүйлөмдүн) шарттык багыты бекемделип, шарт мааниси ачык – айкын болуп калат.

- **бы** мүчөсү шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн көмөкчү баяндоочуна жалганат да, анын негизги баяндоочу келер чакта колдонулат.

Шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн уюшулушунун бул жолу анчалык өнүмдүү эмес.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы бөлүгүнүн негизги баяндоочуна экен кызматчы сөзү кошулуп айтылуу менен, шарттуу багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Мындай түзүлүштөгү шарттуу багыныңкы сүйлөмдөр азыркы адабий тилибизде өтө эле сейрек колдонулат: **А – ай, эгерде кимде-ким колхоз курулушуна зыян келтирсе, эгерде бузукулук үгүт жүргүзсө, маа десе батырак болсун, маа десе чааракер болсун, баары бир аны кулакка тартабыз.** (Н. Байтемиров) Бул бирөөчөй шарттуу

багыныңкы сүйлөмдөрдүн шарт маанисин ачык билүү үчүн аларды шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн өнүмдүү жолуна айландыруу керек: **Эгерде кимде-ким колхоз курулушуна зыян келтирет экен, эгерде бузукулук үгүт жүргүзөт экен, маа десе батырак болсун, маа десе чааракер болсун, баары бир аны кулакка тартабыз.**

Этиштин атоочтук формасына – да мүчөсүнүн жалгануусу аркылуу уюшулган шарттуу багыныңкы сүйлөмдөр да бар. Мындай шарттуу багыныңкы сүйлөмдөр сырткы түзүлүшү боюнча мезгил багыныңкы сүйлөмдөргө окшош болгону менен, алардын баш сүйлөмгө болгон маанилик катыштарында айырма бар. Чындыгында, бул жол аркылуу, негизинен, мезгил багыныңкы сүйлөмдөр, азыраак болсо да шарттуу багыныңкы сүйлөмдөр түзүлөт. Бирок бул жол аркылуу түзүлгөн шарттуу багыныңкы сүйлөмдөрдө бир өзгөчөлүк бар. Көпчүлүк учурларда мындай шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна этиштин терс формасы (- ба) жалганып, андан кийин атоочтукту жасоочу - ган мүчөсү, акырында сөз өзгөртүүчү – да мүчөсү жалганып айтылат: 1) **Таз мырзаны чекеге бир черткенде, анын чекесине тырмагы батып кетмек.** (жомоктон) - **Таз мырзаны чекеге бир чертсе, анын чекесине тырмагы батып кетмек.** 2) **Колхоз болбогондо, эбак сөөгүм сөпөт болуп калмак элем.** (Н. Байтемиров) - **Колхоз болбосо, эбак сөөгүм сөпөт болуп калмак элем.**

Сөз болуп жаткан түзүлүштөгү багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы баш сүйлөмдөрдүн негизги баяндоочтору келер чакта колдонулат да, *элем, элек* деген кызматчы сөздөр тизмектеле айтылат.

Өтө сейрек колдонулса да, багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна жалганган этиштин өздүк мамилесинин – **ын** мүчөсүнөн кийин – **чы** мүчөсү кошулуп айтылуу менен, шарттуу багыныңкы сүйлөмдөр түзүлөт:

1) **Эртең мен бир кой берейинчи, бийлеп калат астыма келип.** (Н. Байтемиров) 2) **Эгерде мен өз өнөгүмдү алдырайынчы, анда кан ичкич канкорлор бат эле басмарлап алышат.** (М. Элебаев)

С а л ы ш т ы р ы ң ы з: **Эгерде мен өз өнөгүмдү алдырсам, анда кан ичкич канкорлор бат эле басмарлап алышат.**

Себеп багыныңкы сүйлөм

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмдөгү натыйжанын болушунун себебин билдирген багыныңкы сүйлөм себеп багыныңкы сүйлөм деп аталат. Себеп багыныңкы сүйлөмдөр контекстте баш сүйлөмгө карата болгон маанилик катышына ылайык эмне үчүн? эмне себептүү? эмнеликтен? деген суроолорго жооп болуп түшөт.

Себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочторунун да мүндөзү белгилери жана түзүлүштөрү бар.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу чакчыл этиштен болсо, себеп багыныңкы сүйлөм уюшулат: 1) *Быйыл кышында жсалгыз эчки сатып алышкан экен. Анысы да эгиз тууп коюп, кактап саагандан тартынышат имиш.* (Н. Байтемиров) 2) **Хандар алышкан казынасын толтура алышпай, эчен жсылдап алтын кубалашкан болучу.** (А. Токомбаев)

С а л ы ш т ы р г ы л а: **Анысы да эгиз тууп койгондуктан, кактап саагандан тартынышат имиш.**

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу – ган мүчөсү аркылуу жасалган атоочтуктан болуп, ага – **лык + дан** мүчөлөрү жалганып айтылса, себеп багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Себеп багыныңкы сүйлөмдүн түзүлүшүнүн бул жолу анын башка түзүлүштөрүнө караганда абдан көп колдонулат: 1) **Кыздын атасы бир элдин мыктысы жана байы болгондуктан, анын салтанаты да бөтөнчө экен.** (А. Токомбаев) 2) **Бирок бул жолку билдирүү жашыруун болгондуктан, ал аны эч жсанга туюндургусу келбей, ээндеп ушул сереге чыкты.** (Т. Сыдыкбеков) 3) **Казанчынын оюнча, анын малынын берекеси кетип, азайып бараткандыктан, ал малынын туягын кайта – кайта санай турган болду.** (А. Токомбаев)

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу этиштин атоочтук формасынан болсо жана ага **соң** деген жандооч тизмектеле айтылса, себеп багыныңкы сүйлөм уюшулат. Мындай багыныңкы сүйлөмдүн себеп мааниси да даана байкалып турат: 1) **Эл толук келишпей, күн кечтеп кеткен соң, бул күнү чогулуш өтпөй калды.** (Т. Сыдыкбеков) 2) **Ак жүзүндө бир тал кылы жок болгон соң, бетиндеги ийрилген бырыштар даана көрүндү.** (Н. Байтемиров)

Соң жандоочунун тизмектелип айтылуусу менен мезгил багыныңкы сүйлөмдөр да түзүлөт:

Боз куш келип болгон соң,

Кулаалы келди артынан (Тоголок Молдо)

С а л ы ш т ы р ы ң ы з: **Боз куш келип болгондон кийин,** *кулаалы артынан келди.* Бул багыныңкы сүйлөм – мезгил багыныңкы сүйлөм. Мындай окшош конструкциядагы багыныңкы сүйлөмдөрдүн синтаксистик милдеттери сырткы түзүлүшүнө карата эмес, ар бир конкреттүү учурдагы маанисине, баш сүйлөмдөгү окуяга, кыймыл-аракетке болгон карым-катышына карата аныкталат.

Багыныңкы сүйлөмдүн этиштик баяндоочуна – **са** мүчөсү жалгануу менен, себеп багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Мындай учурда себеп багыныңкы сүйлөмдүн түзүлүшү менен шарттуу багыныңкы сүйлөмдүн сырткы түзүлүшү бири-бирине окшош келет. Ошондуктан алардын себеп, же шарт мааниси баш сүйлөмдөгү натыйжага болгон катышына карата аныкталат. Айрым учурларда – **са** мүчөлүү этиш аркылуу түзүлгөн багыныңкы сүйлөмдөрдө шарт мааниси бирге берилет:

1) – **Кыпын түшсө, ооруйт эки нерсе кичине.** (табышмак)

- Эмне үчүн ооруйт эки кичине нерсе?

- **Кыпын түшсө (кыпын түшкөндүктөн).**

2) – *Мойну узун, бою пас*

жону менен бору - таш,

баш, куйругу, төрт бутун

катып алат, тийсе кас. (табышмак)

- Эмне үчүн баш, куйругу, төрт бутун катып алат?

- Кас тийсе (кас тийген себептүү).

3) – **Муздак суу тийсе, ырсыйган сары тиштери сынып кетчүдөй зыркырачу.** (Н. Байтемиров) 4) **Мен таштасам, бакырып эшикке чыга качасың.** (Н. Байтемиров)

1- жана 2- кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдөр – себеп багыныңкы сүйлөм. Ал эми 3- жана 4- багыныңкы сүйлөмдөрдө себеп жана шарт маанилери бар.

Дааналап айтканда, логиканын көз карашы боюнча, себеп менен шарттын ортосунда көп жалпылык, жакындык бар: себептин да, шарттын да натыйжасы болот, б.а., себептен да, шарттан да натыйжа жаралат.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин *себеп болуп* деген тизмек аткарганда, себеп багыныңкы сүйлөм түзүлөт: 1) **Жумуштун катуулугу себеп болуп, эне-аталары**

үйүндөгү болгон бардык күчтү жумшоого тырышып, талаага айдашканбы, деген балдардын демейдеги оюну да басылып, айыл ичи көңүлсүз көрүнөт. (Н. Байтемиров)

Багыныңкы сүйлөмдүн этиштик негизги баяндоочуна деп деген чакчыл көмөкчү баяндооч иретинде кошулуп айтылуу менен да, себеп багыныңкы сүйлөм түзүлө берет. Мындай түзүлүштөгү себеп багыныңкы сүйлөмдүн максат багыныңкы сүйлөм менен сырткы окшоштугу бар: 1) **Уркуя мени шылдыңдады деп, ушу жерден акт жазып туруп кестирип жиберейинби.** (Н. Байтемиров) 2) – **Карагандын түбүндө какшап сулуу олтурат, салпаң кулак келет деп, ыйлап – сыктап отурат.** (табышмак)

С а л ы ш т ы р ы ң ы з: Суук тийип калбасын деп, ал жолго жылуу кийимдерин кийинип чыкты. 1- жана 2- багыныңкы сүйлөм – себеп багыныңкы сүйлөм, ал эми салыштыруу иретинде берилген 3- багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөгү негизги ойдун максатын билдирип, эмнеге? эмне максат менен? деген суроолорго жооп болуп турат.

Багыныңкы сүйлөмдүн этиштик негизги баяндоочунан кийин эле кызматчы сөзү тимектеле айтылып, ага – **бы** мүчөсү жалганган учурда, себеп багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Андай багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм түзүлүшү боюнча тең байланыштагы кошмо сүйлөмгө окшогону менен, маани жактан өз алдынча жыйынтыктуу ойду түшүндүрө албаган багыныңкы сүйлөм болуп эсептелет: 1) **Алды менен келген жумушчунун өзү сүйлөсүн дегендей үмүттөндү белем (- бы +эле + - ым), бир азга унчуккан жок.** (Н. Байтемиров) 2) **Өзү да жашып кетти белем, үнү кардыгып чыкты.** (А. Токомбаев) Мындай түзүлүштөгү багыныңкы сүйлөмдөрдүн себеп маанисин даана аныктоо үчүн себеп багыныңкы сүйлөмдүн кадыресе өнүмдүү жолуна айландырып көрүү керек: **Өзү да жашып кеткендиктен, үнү кардыгып чыкты.**

Багыныңкы сүйлөмдүн атоочтуктан болгон баяндоочуна үчүн, себептүү деген сөздөр тимектеле айтылуу менен, себеп багыныңкы сүйлөмдөр түзүлөт: 1) **Жаштар планын эрте толтурганы үчүн, сыйлык алып кайтышты.** (А. Токомбаев) 2) **Атасынын жакшылыгын эскерген дүйнөдө киши бар экенин өзү көрүп олтурганы үчүн, ал абдан жашый түштү.** (Н. Байтемиров) 3) **Улуу башын кичүү кылып минтип чакырып өзү келген себептүү, ачуунузду бериңиз.** (Н. Байтемиров)

Багыныңкы сүйлөмдүн негизги баяндоочу зат атоочтон болуп, ага – **бы** мүчөсү жалганган терс (тангыч) *маанилуу эмес* деген бөлүкчө тизмектеле айтылганда, себеп багыныңкы сүйлөм уюшулат. Мындай кошмо сүйлөмдөр сырткы түзүлүшү боюнча тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөргө окшош болгону менен, алардын синтаксистик түгөйлөрүнүн маанилик катыштарында айырма бар: анын багыныңкы бөлүгү мааниси жагынан баш сүйлөмгө көз каранды. Төмөнкү сүйлөмдөрдү салыштырып көрөлү: 1) **Уркуя бала эмеспи, каны кызуулук кылып жатат.** (Н. Байтемиров) 2) **Атам караңгы киши эмеспи, макул болгонсун калды.** (Н. Байтемиров) Бул сыяктуу багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочунун түзүлүшүн өзгөрткөндө алардын себеп мааниси ачык – айкын болуп турат: **Уркуя бала болгондуктан (бала болгон себептүү), каны кызуулук кылып жатат.**

Негизги баяндоочу атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтон болсо, жана ага **болуп туруп** деген көмөкчү этиш тизмектеле айтылуу аркылуу себеп багыныңкы сүйлөм уюшулат: 1) **Өзүңүз баарын түшүнгөн адам болуп туруп, карапайым адамдарга орой мамиле жасаганыңыз болбойт.** (Н. Байтемиров) 2) **Эшмат ака айыл кеңешинин төрагасы болуп туруп, бул кылганыңыз чеки эмеспи?** (Н. Байтемиров)

Багыныңкы сүйлөмдүн чыгыш жөндөмөсүндөгү атоочтуктан болгон баяндоочуна кийин деген жандооч тизмектелип айтылганда да, себеп багыныңкы сүйлөм түзүлөт: 1) **Бала-бакыралуу адам болгондон кийин, жаныңызды жанга уруп иштеп жүрүшүңүз керек эле.** (Ө. Даникеев) 2) **Алар кичинекейинен бирге өскөн теңтуштар болгондон кийин, бири-биринин ымандай сырын айттырбай билише турган.** (К. Жантөшев)

Максат багыныңкы сүйлөм

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмдөгү ойдун аткарылыш максатын билдирген багыныңкы сүйлөм максат багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Шарттуу багыныңкы сүйлөм, мезгил багыныңкы сүйлөм жана себеп багыныңкы сүйлөмдөргө караганда кыргыз тилинде максат багыныңкы сүйлөмдүн колдонулушу жана баш сүйлөм менен тутумдашуу жолдору анчалык деле көп өнүккөн эмес.

Максат багыныңкы сүйлөмдүн түзүлүшү, ошого жараша анын баш сүйлөм менен тумдашуу жолдору саналуу гана. Анын түзүлүшүнүн өнүмдүү, активдүү жолу багыныңкы сүйлөмдүн - **сын** мүчөсү жалганган буйрук ыңгайдан уюшулган баяндоочуна көмөкчү милдетти аткарган деп деген чакчыл этиштин тизмектеле айтылышы болуп саналат: 1) Алар туюп калбасын деп, эч кимге айтпадык. (А.Токомбаев) 2) Башкага кеткенче, өзүбүз үзүрүн көрө туралы деп, кичинечоңу болуп эки бодо, төрт-беш майда жандыктын изин тазаладык. (Т. Сыдыкбеков) 3) Алардын таза ниеттерин эч бир чаң тийип иренжитпесин деп, таптаза кар жаап жаткан сыяктанды. (Н. Байтемиров)

Багыныңкы сүйлөмдүн этиштик баяндоочуна үчүн жандоочунун тизмектеле айтылуусу аркылуу максат багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Максат багыныңкы сүйлөмдүн бул түзүлүшү да көп колдонулат: **Артыкча биз сыяктуу тоо арасында жүргөн калың букара эркиндикке жетиш үчүн, совет тийген күндөй жарык берип келгени чын.** (Т. Сыдыкбеков).

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна деген менен, деген көрүнөт сыяктуу сөз тизмектери кошулуп айтылуу аркылуу максат багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Бирок максат багыныңкы сүйлөмдүн бул түзүлүшү азыраак колдонулат: 1) **Энебиз, неберем адептүү, сезимтал болсун деген ой менен, көргөн-билген жакшы нерселердин баарын айтып, акыл үйрөтө берер эле.** («КП»). 2) **Жумабай кечке Колдоштун болушканына өтө ыраазылыгын билгизейин деген көрүнөт, киргенден чыкканга чейин далай ирет кайталап сүйлөдү.** (Н. Байтемиров). 2- кошмо сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрү (кошмо сүйлөмдү түзүп турган жөнөкөй сүйлөмдөр) баяндоочторунун сырткы түзүлүшү жагынан тең байланыштагы кошмо сүйлөмгө окшогону менен, чындыгында, анын биринчи түгөйү маани жактан экинчи түгөйүнө көз каранды. Ошол себептүү мунун биринчи түгөйү – максат багыныңкы сүйлөм, экинчиси – баш сүйлөм. Максат багыныңкы сүйлөмдүн башка түзүлүштөрү сыяктуу эле эмне максат менен? деген суроого жооп болуп түшөт.

Багыныңкы сүйлөмдүн этиштик негизги баяндоочуна болуп деген көмөкчү милдет аткарган сөз кошулуп айтылуу менен, максат багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Мындай учурда анын негизги баяндоочуна – **мак + -чы** мүчөсү жалганып ту-

рат. 1) **Мастан кемпир көптөн бери самап жүргөн оюн айтмакчы болуп, жойпуланган түр менен ал хандын сарайына келди.** (жомок) 2) **Сарычал балапан бүркүтүн таптамакчы болуп, ээн адырга келди да, баласына чырга сүйрөтүп, биринчи жолу бүркүттүн томогосун алды.** (жомок)

Сыпат багыныңкы сүйлөм

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин кантип, же кандайча мүнөздө аткарылышын билдирүүчү багыныңкы сүйлөмдөр сыпат багыныңкы сүйлөмдөр деп аталат.

Сыпат багыныңкы сүйлөмдү түзүүчү жана аны баш сүйлөм менен тутумдаштыруучу өнүмдүү жолу – **ып** мүчөлүү чакчыл этиш болуп эсептелет:

1) – *Узун – узун уз келет,
узун бойлуу кыз келет,
чач учтугу шалдырап,*

бүткөн бою калтырып. (табышмак)

2) *Узун тил соймоңдоп, ал ошондо да бирдемелерди айтып жатты.* (Н. Байтемиров). 3) **Бир чоң дүрбөлөң болгон-суп, эл арасы уу – дуу.** (К. Жантөшев). 1- кошмо сүйлөмдүн тутумундагы сыпат багыныңкы сүйлөмдөр демейки түз ордун өзгөртүп, баш сүйлөмдөн кийин орун алганы менен, алар **кантип? кандайча?** деген суроолорго жооп болуп, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүн, сыпатын билдирип турат. 2 - жана 3 - кошмо сүйлөмдөгү сыпат багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөмгө карата түз орун тартип боюнча, б.а., баш сүйлөмдөн мурда жайгашкан.

Чакчылдын бул формасы аркылуу түзүлгөн сыпат багыныңкы сүйлөмдүн маанисин кылдаттык менен аныктоо керек. Эгерде мындай багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда ага сүйлөмдүк белги берип туруучу грамматикалык баш мүчөлөрү (ээси жана баяндоочу) толук берилбесе, анда сыпат чакчыл түрмөк болуп, сүйлөм эмес, сөз тизмеги болуп калат: 1) **Эжесин көрүп, сиңди өсөт; агасын көрүп, уни өсөт.** (макал) 2) **Көзү - башын тулгуйтуп алып, Кодош долуланып ыйлап отуруптур.** (Н. Байтемиров).

- **ып** мүчөлүү чакчыл аркылуу уюшулган бул тизмектердин грамматикалык ээси жок, ошондуктан алар сүйлөмдүк

түзүлүштө боло албайт. Бүтүндөй тизмеги менен чакчыл түрмөк болот да, өзүнөн кийинки *өсөт, ыйлап отуруптур* деген этиштик баяндоочтордун гана белгиси болуу менен, алар синтаксистик милдети боюнча сын-сыпат бышыктоочтук милдет аткарып турат. Ошондуктан бул сүйлөмдөр

- грамматикалык түзүлүштөрү боюнча жөнөкөй эле сүйлөмдөр. Жогоруда эскертилгендей, сыпат багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн грамматикалык ээси бирөө гана (орток ээлүү) болушу мүмкүн. Мындай шартта грамматикалык ээ сыпат багыныңкы сүйлөмдө берилет да, аны баш сүйлөмдө кайталап берүүнүн зарылдыгы болбогондуктан, стилдик максатта атайын айтылбай калат: **Эшмат укмаксан болуп, жанындагы бирөө менен шыбырашып калды.** (Н. Байтемиров)
С а л ы ш т ы р ы л а: **Эшмат укмаксан болуп, ал жанындагы бирөө менен шыбырашып калды.**

Багыныңкы сүйлөмдүн этиштик негизги баяндоочуна - дай мүчөсү жалганган деген көмөкчү сөзүнүн тизмектеле айтылуусу аркылуу сыпат багыныңкы сүйлөм түзүлөт: 1) **Уркуя туура айтып жатабы, же сынап жатабы дегендей, тиги киши азга байкады.** (Н. Байтемиров) 2) **Келинимдин шагы сынып калбасын дегендей, кайын энеси билмексенге салды.** (К. Жантөшев) Бул багыныңкы сүйлөмдөр да баш сүйлөмдөгү негизги ойдун кантип, же кандайча мүнөздө болгондугун билдирет.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу - са мүчөлүү этиштен болсо, жана ага - да мүчөсүн кабыл алып турган эле көмөкчү сөзү тизмектеле айтылуу менен, сыпат багыныңкы сүйлөм уюшулат. Бирок сыпат багыныңкы сүйлөмдүн бул түзүлүшү азыраак колдонулат: 1) **Балам, сен өз билгениңди тартынбай айтып жүр, душманың жутуп жиберсе деле.** (жомок)

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна этиштин терс формасы - ба жана ага чакчыл - й мүчөлөрү жалгануу аркылуу сыпат багыныңкы сүйлөм түзүлөт: 1) **Ал кармаган оң колун жибербей, сол колу менен бетин басты.** (К. Баялинов) 2) **Сөзүн деле кыраат менен татктап сүйлөгөн бирөө Эшматтын канчалык көшөргөнүнө моюн бербей, кээде багына, кээде демите сүйлөп жатты.** (Н. Байтемиров) 3) **Жаны кыйналбай, ал эл арасында жеңил - желти жашап жүрө берди.** (К. Баялинов)

Сыпат багыныңкы сүйлөмдүн бул түзүлүшү да кыргыз тилинде сейрек колдонулат.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна – багансып, (ба + ган + сып) мүчөлөрү жалгануу менен, сыпат багыныңкы сүйлөм уюшулат: 1) **Командир маңдайында турган солдаттын оюн биле койгонсун, ал дароо эле анын суроосун канагаттандырды.** (К. Жантөшев) 2) **Мисирейген кара жер эч нерсени сезбегенсип, томсоргон бойдон кала берди.** (А. Токомбаев) 2 – сүйлөм орток ээлүү кошмо сүйлөм. Сыпат багыныңкы сүйлөмдүн мындай түзүлүшү көп колдонулат.

Каршы багыныңкы сүйлөм

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөм мааниси боюнча баш сүйлөмгө каршы айтылса, каршы багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Каршы багыныңкы сүйлөм да көбүрөөк өнүккөн жана баш сүйлөм менен тутумдашуу жолдору да ар түркүн болгон багыныңкы сүйлөмдөргө кирет.

Кыргыз тилинде багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдө кайчы маани (терс маани) анын багыныңкы бөлүгүндө эле берилбестен, кээде баш сүйлөм аркылуу да берилет. Башкача айтканда, багыныңкы сүйлөмдө оң маани (түз маани) берилсе, баш сүйлөм ага карата тескери (каршы) мааниде колдонула берет: 1) **Канчалык жоон болсо да, жалгыз жыгач үй болбос.** (макал)

2) – **Буттары апан – тапан,
кийгени тигилбеган чапан;
көзү жакшы болсо да,
мойну тетири бүткөн эмедей,
өзү чоң болсо да,
куйругу кенедей.** (табышмак)

Каршы багыныңкы сүйлөмдүн да баш сүйлөм менен тутумдашуусунун өнүмдүү жолу баяндоочтук милдет аткарган – са мүчөлүү этиш болуп саналат: 1) **Сен билбесең, биз билебиз бул жигитти.** (Н. Байтемиров) 2) **Адамдын зарын адам укпаса, Кудайдын укканын эч кимден уга элекмин.** (А. Токомбаев)

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу – ган мүчөсү аркылуу жасалган атоочтуктан болуп, ага менен жандоочу тизмектеле айтылса, каршы багыныңкы сүйлөм түзүлөт: 1) **Үйүбүздүн кейпи жаман болгону менен, үй ичиндеги ээсинин пейили**

жакшы. (Н. Байтемиров) 2) **Калпакбай уулу кеткени менен, айылда тартисиздик жоюла калган жок.** (Т. Сыдыкбеков) Мындай түзүлүштөгү багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдө каршы маани бирде багыныңкы сүйлөм аркылуу, кээ бирде баш сүйлөм аркылуу, айрым учурларда баш жана багыныңкы сүйлөмдүн экөөндө тең бирдей даражада бериле берет: **Сен экөөбүз өпкөбүздү колубузга алып чуркаганыбыз менен,** алар тобуна кошпойт. (Т. Сыдыкбеков) 2) **Биз ага жакшылык кылып жатканыбыз менен, ал түшүнбөйт турбайбы!** (С. Бөлөкбаев) Бул кошмо сүйлөмдөгү каршы маани баш сүйлөмдө да, багыныңкы сүйлөмдө да берилген.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна – **бы** мүчөсү жалгануу менен да, каршы багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Бирок каршы багыныңкы сүйлөмдүн түзүлүшүнүн бул жолу анчалык деле көп колдонулбайт: **Колдоштун үнүнүн бардыгынча кыйкырганы балага жеттиби, жеткен жокпу, бала артына кылчайбай кетип калды.** (Н. Байтемиров)

Кыргыз тилинде багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна түгүл деген кызматчы сөздүн тизмектелүүсү аркылуу уюшулган каршы багыныңкы сүйлөмдүн дагы бир түрү бар. Мындай түзүлүштөгү каршы багыныңкы сүйлөмдөр да азыраак колдонулат: 1) **Тырмактай күчүгүбүз бар, ал тери уурдамак түгүл, куюп берген жарманы араң ичет.** (Н. Байтемиров) 2) **Күн – түнү менен кармашса да, Карадөөнүн алы кетмек түгүл, ал күчаладай күч алып, дагы эле кубаттуу көрүнөт.** (жомок)

Багыныңкы сүйлөмдүн – **са** мүчөлүү этиштик баяндоочунан кийин да бөлүкчөсү кошулуп айтылса, багыныңкы сүйлөмдүн каршы маанисин даанараак кылып, анын багыныңкы сүйлөмдүк багытын бекемдеп турат: 1) **Муну башка бүйрө мүчөлөрү байкашпаса да, аткомдун төрагасы жолдош Термечиков билүүгө тийиш болчу.** (Т. Сыдыкбеков) 2) **Бир эмес, үч жут каарын төксө да, алар кабагым – кашым дешпейт экен.** (Т. Сыдыкбеков) 3) **Аттардын алды сүрөөгө жакын келсе да, арты кайда экендиги белгисиз.** (К. Жантөшев) Каршы багыныңкы сүйлөмдүн бул түзүлүшү көп колдонулат.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна дагы, деле, эле деген кызматчы сөздөр кошулуп айтылганда, каршы багыныңкы сүйлөм түзүлөт: 1) **Маданий деңгээли төмөн адамдар улгайса деле, көрбөгөн нерсесине таңыркай берет.** (А. Токомбаев)

- 2) **Эне өзү менен эч нерсе алып жүрбөсө дагы, тыңчылар менен сторождор энеден шек санай баштады.** (М. Горький)
- 3) **Колхоздун кырманын кайтарып берсем деле, пайдам тиет эле го.** (Ж. Бөкөнбаев)

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгүнүн баяндоочу – **ып** мүчөсү аркылуу жасалган чакчылдардан болгон учурда, каршы багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Бирок каршы багыныңкы сүйлөмдүн бул түзүлүшү аз колдонулат: 1) **Бирин – серин чыккан күлкүлөр да токтолуп, жалгыз гана Ымаштын үнү басылган жок.** (Т. Сыдыкбеков) 2) **Калп эле сырты жымындап, түлкү ичинен аны жейин деп турду.** (жомок)

С а л ы ш т ы р ы ң ы з: **Калп эле сырты жымындаганы менен, түлкү ичинен аны жейин деп турду.**

Багыныңкы сүйлөмдүн атооч сөздөн (көбүнчө сын атоочтон), же этиш сөздөн турган негизги баяндоочуна **кара** деген көмөкчү милдеттеги сөз тизмектелип айтылса жана ага атоочтукту жасоочу – **бас** мүчөсү жана андан кийин чыгыш жөндөмөнүн – **дан** мүчөсү жалганып айтылуу менен, каршы багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Ушул түзүлүштөгү каршы багыныңкы сүйлөмдөр да көп колдонулат: 1) **Уркуядан бир жаштай кичүү болгонуна карабастан, эже деп сүйлөдү.** (Н. Байтемиров) 2) **Өзүнөн көп улуу кадырман адамдын сүйлөп жатканына карабастан, жука эриндерин кыбыраттып, кез – кезде анын сөзүнө аралашып кетип жатты.** (М. Элебаев) 3) **Өзү ушунчалык каардуу болгонуна карабастан, ал ый алдында багынып кетчү.** (Н. Байтемиров) 1 – жана 2 – кошмо сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрүнүн грамматикалык орток ээси көмүстө калтырылган.

Багыныңкы сүйлөмдүн этиштик баяндоочуна көмөкчү милдетти аткарган **дейм** деген этиш кошулуп айтылганда, каршы багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Мындай багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөр сырткы түзүлүшү боюнча тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөргө окшош, бирок анын биринчи бөлүгү (биринчи сүйлөмү) өз алдынча жыйынтыктуу ойду билдире албайт, маани жактан экинчи бөлүгүнө (баш сүйлөмгө) көз каранды. Алар бири – бирине болгон ички катыштары боюнча көбүнчө каршы мааниде колдонулат: 1) **Каргайын дейм, жалгызсың, каргабайын дейм, жан койбогон байкушсуң.** («Кожожаш») 2) **Айтайын эле дейм, оозум барбайт, Ажы аке.** (Н. Байтемиров)

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндооч мүчөсү этиштин атооч-тук формасынан болгондо, ага *соң* жандоочу тизмектеле айтылып, каршы багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Каршы багыныңкы сүйлөмдүн бул түзүлүшү көп колдонулат:

1) – *Тону бар, киярге чапаны жок, муруту бар, ээгинде сакалы жок; пайдасы үй ичинен табылган соң, талаага барып келер сапары жок.* (табышмак)

2) **Айткан менен сөз бутага тийбеген соң, кайран сөздү желге учуруунун зарылдыгы не.** (Н. Байтемиров)

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна **гана эмес, үчүн эмес, менен эмес** деген сөз тизмектери кошулуп айтылса, каршы багыныңкы сүйлөм түзүлөт: 1) **Баланы чүмбөттөп турган жаш кар Токонду коркутуу үчүн эмес, кимдендир жашырып, коргоп тургандай эле.** (А.Токомбаев) 2) **Жер жүзүндөгү адамдар тынчтык үчүн гана эмес, алар жалпы эле ой – максаттары боюнча биримдикте болуулары тийиш.** («СК»)

Салыштырма багыныңкы сүйлөм

Баш сүйлөмдөгү заттын, окуянын, же кыймыл-аракеттин экинчи бир зат, окуя менен окшоштугун, же айырмасын салыштыруу, же теңештирүү иретинде колдонулган багыныңкы сүйлөм салыштырма багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Салыштырма багыныңкы сүйлөмдүн түзүлүшүнүн жана баш сүйлөм менен тутумдашуусунун өнүмдүү (активдүү) жолу – **ып** мүчөсү аркылуу жасалган чакчыл этиштик баяндооч болуп саналат. Бирок, кыргыз тилинин материалдарына караганда, - **ып** мүчөлүү чакчыл этиштик баяндооч салыштырма багыныңкы сүйлөмдү күнөмсүз түзүү үчүн, анын дагы башка кошумча каражаттары болот. Тагыраак айтканда, этиштин чакчыл формасынан болгон баяндоочко тиешелүү (анын алдында) сын атоочтон турган сын-сыпат бышыктоочу (*жагымдуу карап, мээримдүү тиктеп* ж.б. түрүндөгү) колдонулат, же салыштырма багыныңкы түгөйү бар кошмо сүйлөмдүн тутумунда кошумча салыштырма маанилүү *ал түгүл, артыкча, өзүнчө, өзүнчө бир* сыяктуу сөздөр кошулуп айтылат: 1) **Бадырайган чоң карек мээримдүү тиктеп, чын айтасыңбы, же тамашалап жатасыңбы дегендей суроолуу**

болучу. (Н. Байтемиров) 2) **Кайкыраак муруну, сүйлөөгө эле белендегендей жука эриндери, шумкар кашы бири-бирине куюлушуп, өзүнчө бир жаратылыштын көркүн түзөт.** (Н. Байтемиров) Бул мисалдардагы кошмо сүйлөмдөр орток ээлүү. Мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдө окшоштурулуучу, айырмалануучу, салыштырылуучу заттын, же бүтүн бир заттын салыштырылуучу бөлүктөрүнүн бири багыныңкы сүйлөмдө, бири баш сүйлөмдө берилет.

Салыштырма багыныңкы менен баш сүйлөм кошмо сүйлөмдүн, б.а., бир бүтүн татаал конструкциянын ажырагыс биримдиктеги синтаксистик эки түгөйү болгондуктан, салыштыруу мааниси жалаң эле багыныңкы түгөйүндө гана эмес, баш сүйлөмдө деле бериле берет. Айрым учурларда салыштыруу мааниси бул эки түгөйдүн (баш жана багыныңкы түгөйдүн) маанилеринин бирге алынган суммасынан гана байкалат.

-ып мүчөлүү чакчылдан болгон баяндоочу бар салыштырма багыныңкы сүйлөм сырткы түзүлүшү боюнча көбүнчө сыпат багыныңкы сүйлөмгө окшош келет. Ошондуктан аларды бири-биринен түзүлүшү боюнча эмес, маанилери боюнча жана баш сүйлөм менен катышы, ошондон улам баш сүйлөмгө карата болгон белгилик даражалары боюнча айырмалоо керек.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу – **са** мүчөлүү этиш сөздөр болсо да, айрым учурларда салыштырма багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Мындай түзүлүштө зат, окуя, кубулуш бири-бирине каршы коюлуу жагынан да жана окшоштугу жагынан да салыштырыла берет.

– **са** мүчөлүү баяндоочу бар багыныңкы сүйлөмгө **кандай деген**, баш сүйлөмгө **ошондой деген** сөздөр кошулуп айтылганда, алардын салыштыруу маанилери ачык-айкын байкалат.

– **са** мүчөсү бирде нагыз этиштик баяндоочко жалганып турса, бирде бол деген көмөкчү баяндоочко жалганып айтылат: 1) **Сенин жериң кандай кымбат болсо, силер бошотуп жаткан чексиз кең Россия так ошондой кымбат.** (А. Токомбаев) 2) **Энелик сезим адамда кандай болсо, канаттууда да так ошондой.** (А. Токомбаев) 3) **Сизди алтындан жаратса, бизди жезден жараткан бекен.** (Н. Байтемиров) 4) **Бири кадактап күрүч сатып жатса, экинчиси буудай соодалайт.** (Н. Байтемиров)

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин – **ганча** мүчөсү аркылуу жасалган чакчыл аткаруу менен, салыштырма багыныңкы сүйлөм уюшулат. Бул түзүлүштөгү салыштырма багыныңкы сүйлөм аркылуу бир зат менен экинчи заттын, бир окуя менен экинчи окуянын, же кыймыл-аракеттин артык – кеми, жакшы-жаманы, же оң тетири жактары теңештирилет, салыштырылат: 1) **Миң кишинин атын билгенче, бир кишинин сырын бил.** (макал) 2) **Жүрөккө доо кеткенче, өзөккө өрт кеткени жакшы.** (макал) 3) **Конуш алгыча, өрүш ал.** (макал) 1- жана 3- кошмо сүйлөмдөр бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөн уюшулган.

С а л ы ш т ы р ы н ы з: *Конуш алба, өрүш ал.* Мындай түзүлүштөгү багыныңкы сүйлөмдөрдө салыштыруу, ага кошумча каршы маани бирге бериле берет. Бирок алардын каршы маанисине караганда салыштыруу мааниси басымдуулук кылат. Ошол себептүү алар салыштырма багыныңкы сүйлөм болуп эсептелет.

Багыныңкы сүйлөмдүн атоочтуктан болгон негизги баяндоочуна **бетер** деген жандооч тизмектеле айтылганда, салыштырма багыныңкы сүйлөм түзүлөт: **Көчкү жүрүп кеткенден бетер, биз тараптан атылган артиллериянын үндөрү айлананы жаңыртуу турду.** (А.Токомбаев) 2) **Бирөө атайы күндө жууп, тазалап тургандан бетер, жайлоонун жашыл тулаңы жапжашыл, таптаза.** («КП»)

Багыныңкы сүйлөмдүн атоочтуктан болгон баяндоочуна – **дай** мүчөсү жалганганда, салыштырма багыныңкы сүйлөм түзүлөт. Бул конструкциядагы багыныңкы сүйлөмдүн салыштыруу мааниси дайыма даана берилет жана ал көбүрөөк колдонулат: 1) **Ырдын күчү тартып алгандай, чыгыштан кун алтын кирпиктерин чачыратты.** (Н.Байтемиров) 2) **Артыкча береги безенип сайраган боз торгой, көрүнбөс жибек жип байлай калгандай, улам эбелектеп токтой калат.** (Т. Сыдыкбеков)

Баяндоочуна – **дай** мүчөсү жалгануу аркылуу уюшулган багыныңкы сүйлөмдөрдүн бардыгы эле салыштырма багыныңкы сүйлөм боло бербейт. Айрым учурларда мындай түзүлүштөгү багыныңкы сүйлөмдөр сыпат багыныңкы сүйлөм болуп калышы да мүмкүн: 1) **Мурду менен кулагы селбип койгондой, алар чөгө баштаган курагына анча жсарашпайт.** (А. Токомбаев) 2) **Күлайымдын сөзү Мадалынын мооку-**

мун кандыргандай, көзү ачыла түштү. (Н. Байтемиров) Бул багыныңкы сүйлөмдөрдө бир аз салыштыруу мааниси болгону менен, сыпат багыныңкылык мааниси басымдуулук кылат. Асты сызылган багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөмгө карата **кантип?** же **кандайча?** деген суроолорго жооп болуп түшүү менен, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин аткарылыш белгисин, мүнөзүн билдирип турат.

С а л ы ш т ы р ы ң ы з: *Күлайымдын сөзү Мадалынын моокумун кандыргансып, көзү ачыла түштү.*

- Кантип (же кандайча) көзү ачыла түштү?

- Күлайымдын сөзү Мадалынын моокумун кандыргансып (кандыргандай). Бул өзгөртүлгөн вариант аркылуу багыныңкы сүйлөмдүн сыпат багыныңкылык мааниси дапдаана байкалып турат.

Баяндооч мүчөсүнүн милдетин **аз келгенсип** деген тизмек аткарса, салыштырма багыныңкы сүйлөм аркылуу бир зат, же окуя, кыймыл-аракет менен экинчи бир зат, окуя, же кыймыл-аракет ачык, дана салыштырылат. Салыштырылуучу заттын, окуянын бири багыныңкы сүйлөмдө болсо, экинчиси баш сүйлөмдүн тутумунда кездешет: 1) **Башканы эзгени аз келгенсип, байлар аялдарын да эзишет.** (Н. Байтемиров) 2) **Жалкоолор өздөрүнүн эмгектен качканы аз келгенсип, башкалардын көбүрөөк иштегенин да көрө алышпайт экен.** (М. Элебаев) 2- сүйлөм - орток ээлүү кошмо сүйлөм.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарган атоочтуктарга **сыңары, сыяктуу, шекилдүү** деген жандоочтор тизмектеле айтылганда, салыштырма багыныңкы сүйлөм түзүлөт: 1) **Ар түркүн гүлдөр жылдык жашоосунда бир гана жолу гүлдөгөн шекилдүү, адам да өз өмүрүндө ошондой гүлдөйт.** («Зо») 2) **Толкун улам жаңырып, улам төрөлүп отурган сыңары, булардын жүрөк ыры да ар бир кайруусун жаңылап, жаскылап, тазартып отурат.** (Н. Байтемиров) 3) **Бирок жолуга келишкенде кимдир бирөө сөздөрүн уурдап кеткен сыяктуу, ойлорундагыны айта алышчу эмес.** (А. Токомбаев)

Өлчөм багыныңкы сүйлөм

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмдөгү ойдун көлөмүн, санын, өлчөм - даражасын билдирүү үчүн колдонулган багыныңкы сүйлөм өлчөм багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Кыргыз тилинде өлчөм багыныңкы сүйлөм шарттуу, мезгил, себеп, салыштырма ж.б. багыныңкы сүйлөм сыяктуу өтө кеңири өнүккөн эмес. Ошого жараша анын баш сүйлөм менен тутумдашуу жолдору да чектелүү гана.

Өлчөм багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөм менен тутумдашуу жолдорунун абдан өнүмдүүсү – **са** мүчөлүү этиштик баяндооч болуп эсептелет. Мындай учурда багыныңкы сүйлөмдүн өлчөм маанисин ачык-айкын кылып турган **канча, ошончо, канчалык, ошончолук** деген сөздөр колдонулат: 1) **Төө канча болсо, жүк ошончо.** (макал) 2) **Өмүрбектин көңүлү канчалык жумшак болсо,** ал ошончолук көк эле. (А. Токомбаев)

- **са** этиштик мүчөлүү баяндооч аркылуу түзүлгөн өлчөм багыныңкы сүйлөмдөрдө сан атоочтор да колдонулуп, анын өлчөмдүк маанисин бекемдеп турат. Бирок мындай өлчөм багыныңкы сүйлөмдөрдө салыштыруу, окшоштуруу жана кошумча шарт маанилери болору да байкалат: 1) **Жанагыга окшоп кулакка жардам кылгандар бир жаза алса, Эшмат андай жазанын экисин, onun алуу керек.** (Н. Байтемиров) 2) **Мен сени жалгыз жөнөтсөм, менин элимде сенден эч болбосо экөө болсо, көпчүлүк элдин тагдыры алардын колунда болор эле.** (А. Токомбаев) 1- багыныңкы сүйлөмдө өлчөм мааниси менен кошо аз да болсо салыштыруу мааниси берилген. 2- багыныңкы сүйлөмдө өлчөм мааниси менен кошо аз да болсо салыштыруу мааниси берилген. 2- багыныңкы сүйлөмдө өлчөм мааниси менен бирге шарт мааниси да бар экендиги байкалат. Бирок бул багыныңкы сүйлөмдөрдө кийинки кошумча маанилерине караганда өлчөм мааниси басымдуулук кылат. Ошол себептүү алар өлчөм багыныңкы сүйлөмдөр болуп эсептелет.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу – **ган** мүчөлүү атоочтуктан болуп, ага **сайын** деген жандооч тизмектелип айтылганда, өлчөм багыныңкы сүйлөм уюшулат. Бирок мындай түзүлүштөгү өлчөм багыныңкы сүйлөмдөр сырткы түзүлүшү боюнча мезгил багыныңкы сүйлөмгө окшоп турганы менен, мезгил багыныңкы сүйлөм сыяктуу баш сүйлөмдөгү окуянын, кыймыл-аракеттин мезгили билдирбестен, багындыруучу негизги сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин, окуянын, өлчөм, сан даражасынын бирдейлигин, же көп, же аз экендигин билдирет. Бул түзүлүштөгү багыныңкы сүйлөмдүн

өлчөм маанисин ачык билдирүү үчүн көбүнчө аларга **канчалык, ошончолук** деген сөздөр кошулуп айтылат: 1) **Бай канчалык байыган сайын, алар ошончолук битир болот деген чын тура.** (Т. Сыдыкбеков) 2) **Адам канчалык өз кесибин сүйүп иштеген сайын, андан баш тарткысы келбей калат.** («КМ»)

Орун багыныңкы сүйлөм

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин кайдан, же кайсы тараптан орундальшыын билдире турган багыныңкы сүйлөм орун багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Багыныңкы сүйлөмдүн кээ бир түрлөрү сыяктуу эле орун багыныңкы сүйлөмдү түзүүчү башкы каражат болуп – са мүчөлүү этиштик баяндоочтор эсептелет. Бул түзүлүштөгү кошмо сүйлөмдөрдүн багыныңкы бөлүгүндө **кайда, кайдан, кайсы жерде** деген сөздөр, ал эми багындыруучу бөлүгүндө ошондо, ушунда, ошол жакта, ошол жакка ж.б. сыяктуу сөздөр жана сөз тизмектери кошулуп айтылат: 1) **Той – тамаша кайсы жерде болсо, Ыманбай Сараласы менен ошол жерде.** (Т. Сыдыкбеков) 2) **Оору кайда болсо, жан ошол жерде.** (макал) 3) **Партия мени кайсы жерге жумшаса, ошол жерден туруп жоону атам.** (Т. Сыдыкбеков)

Айрым учурларда орун багыныңкы сүйлөмдүн тутумунда **кайда, кайдан** деген сөздөр колдонулса, баш сүйлөмдө **ошондо, ошол жерде, ошол жакта** ж.б. орундук, мейкиндик мааниси бар сөздөр колдонулбай деле айтыла берет: **Кыз кайда басса, Колдош артынан басат.** (Н. Байтемиров)

Өлчөм багыныңкы сүйлөм сыяктуу эле орун багыныңкы сүйлөмдүн колдонулушу жана баш сүйлөм менен тутумдашуу жолдору чектелүү гана.

Көп багыныңкылуу кошмо сүйлөм

Пикир алышуу процессинде адамдардын айтайын деген ою синтаксистик ар түрдүү конструкциялар аркылуу берилет. Андай конструкциялардын тилибизде байыртан бери эле өнүккөн түзүлүштөрү жөнөкөй сүйлөмдөр жана кошмо сүйлөмдөр болуп эсептелет. Жөнөкөй сүйлөмдөр сыяктуу эле кошмо сүйлөмдөр да ар түрдүү түзүлүштө кездешет. Кошмо сүйлөмдөр тең жана багыныңкы байланышта болгон

грамматикалык негизги эки түрдүү түзүлүшү менен катар, аралаш түрүндө, же көп багыныңкылуу түрүндө колдонулат. Ошондон улам көп түгөйлүү кошмо сүйлөмдөрдүн тутумунда бир гана эмес, бир нече багыныңкы сүйлөмдөр кездеше берет: **Кайгылуу күндөр басылып, мундуунун кабагы ачылып, кайгыдан көп элди катарга кел деп чакырып, дүңгүрөгөн дүбүртү жер жүзүндө айтылып, өлкөгө чексиз бак конуп, өмүрлүк улуу даң болуп, Октябрь таңы аткан күн.** (Т. Шаршенбаев)

Кошмо сүйлөмдүн тутумунда бир нече багыныңкы сүйлөмдөр болсо, алар баш сүйлөм менен маани жактан бирдей, же ар түрдүү (бирдей эмес) катышта колдонула берет. Мындай багыныңкы сүйлөмдөр түзүлүшү боюнча да окшош, же окшош эмес (ар башка түзүлүштө) болушу мүмкүн: 1) **Анын өңү минут сайын кумсарып, эрди көгөрүп, бүткөн бою калтырап, суусуз чөлдөгү гүл сыяктуу сулуу беттин нуру өчүүдө.** (К. Жантөшев) 2) **Сапарбай, апартунус атка конуп, башкармалыктан алынган соң, анын ордуна башкармалыкка кимди коюш керек деген сөз башталганда, ооз учунан калыс өңдөнүшкөн кээ бир активдер өз көмөчүнө кул тарткан.** (Т. Сыдыкбеков) 3) **Алар келери менен, оюн – күлкү жаңырып, зал ичи шаңдана түштү.** (К. Күмүшалиев) 1- кошмо сүйлөмдө бир өңчөй сыпат багыныңкы, экинчисинде бир өңчөй мезгил багыныңкы сүйлөмдөр колдонулган. 3-кошмо сүйлөмдө эки багыныңкы сүйлөм бар, анын бири – мезгил, экинчиси сыпат багыныңкы сүйлөм жана алар ар башка түзүлүштө болуу менен, маани жактан да баш сүйлөмгө карата түрдүүчө катышта турат.

Баш сүйлөм менен ушул сыяктуу катыштык өзгөчөлүктөрүнүн негизинде көп багыныңкылуу кошмо сүйлөмдөр бир өңчөй багыныңкылуу жана бир өңчөй эмес багыныңкылуу болуп бөлүнөт.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы туруп, баш сүйлөм менен маанилик бирдей катышта колдонулган бир нече багыныңкы сүйлөмдөр бир өңчөй багыныңкы сүйлөмдөр деп аталат.

Баш сүйлөм менен маанилик ички катышына ылайык бир өңчөй түрүндө багыныңкы сүйлөмдөрдүн бардык түрлөрү колдонула берет: 1) **Исхак астейдил жумшарып, Абдырахмандын кабагы жайылып, экөө төштү төшкө**

тийгизип, кучакташты. (Т. Касымбеков) 2) **Жер үстүндө от кандай өчпөс болсо, суу кандай соолбос болсо, аба кандай түгөнбөс болсо, эл кандай арыбас болсо, Ленин так ошондой кенч киши го дейм өзүмдүн жаман оюмда.** (Ч. Айтматов) 3) **Эгерде чачтуу думана чын эле басмачылардын тыңчысы болсо, аны менен Эшматтын байланышы бар болсо, бул сөздөн кийин бир ыгын таап, ага киши жиберет, сак болушун суранат.** (Т. Касымбеков) 1- кошмо сүйлөмдө бир өңчөй сыпат багыныңкы, экинчисинде бир өңчөй салыштырма багыныңкы, үчүнчүсүндө бир өңчөй шарттуу багыныңкы сүйлөмдөр колдонулган, б.а., баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракет, окуя бир нече багыныңкы сүйлөмдөр аркылуу мүнөздөлгөн.

Баш сүйлөм менен маанилик ар башка катышта колдонулган эки, же андан көп багыныңкы сүйлөмдөр бир өңчөй эмес багыныңкы сүйлөмдөр деп аталат: 1) **Кычан жакындап барганда, өрт чет жагынан тутанып, куураган беделдер чатырап, кыпкызыл жалын асманга көтөрүлүп жаткан экен.** (Ш. Бейшеналиев) 2) **Алар, аттарын алчактата бастырып, жакындай бергенде, чел көздүн тынчы кетип, Уркуяны жутуп жиберчүдөй карады.** (Т. Касымбеков) 1 – кошмо сүйлөмдө бир мезгил, эки сыпат багыныңкы, экинчисинде бир мезгил, бир сыпат багыныңкы сүйлөм колдонулган.

Кошмо сүйлөмдөрдүн тутумунда бир өңчөй эмес түрүндө багыныңкы сүйлөмдөрдүн бардык түрлөрү колдонула берет: шарт + себеп багыныңкы сүйлөмдөр + баш сүйлөм; себеп + сыпат багыныңкы сүйлөмдөр + баш сүйлөм; себеп + салыштырма багыныңкы сүйлөмдөр + баш сүйлөм; мезгил + сыпат багыныңкы сүйлөмдөр + баш сүйлөм; мезгил + салыштырма багыныңкы сүйлөмдөр + баш сүйлөм; каршы + себеп багыныңкы сүйлөмдөр + баш сүйлөм ж. б.

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер

Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдүн арасына үтүр белгиси коюлат: 1) *Кечээ эле кара чырактын түбүндө олтурган кыргыздын жеринде электр жанса, ал жыргал эмей элне.* (Ш. Бейшеналиев) 2) *Карышкырды динге үйрөтсөң, Кудайдан койдун өлүмүн тилейт.* (санжыра) 3) *Баккан ээси жарашса, күйпүл күчүк сак болот.* (макал)

Тилде көндүм болгон түз орун тартип боюнча багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөн мурда орун алат. Бирок алардын бул орун алуу багыты туруктуу эмес. Стилдин талабына ылайык кээде багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн ээ жана баяндоочунун ортосуна кыстырылып айтылат, же баш сүйлөмдөн кийин колдонулат. Эгерде багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн ээ, баяндоочунун ортосуна кыстырылып берилсе, анда үтүр белгиси багыныңкы сүйлөмдүн эки жагына тең коюлат. Эгерде багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөм орун алмашып айтылса, б.а., багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөн кийин колдонулса, баары бир, алардын ортосуна үтүр коюлат. Бул шарттуу белги багыныңкы сүйлөмдүн интонациясына негизделген: 1) *Мен, сиз кетпе десениз, эч жакка кетпейм.* (Н. Байтемиров) 2) *Биз, күн кечтеп кеткен соң, ишибизди айласыздан токтотмокчу болдук.* (К. Каимов) 3) *Биз колхоздо да, анын территориясындагы мектептерде да жакшы шарттарды түзүп жатабыз, мындай таланттуу, билимдүү жаштар өсө берсин үчүн.* («ЛЖ»)

Багыныңкы сүйлөмгө карата баш сүйлөм күтүлбөгөн жыйынтык, кескин натыйжа иретинде айтылса, аны атайын тактоо, дааналап бөлүү максатында ачык тыным жасалат. Жазууда ал тыным ажыратуу, айырмалоо маанисиндеги сызыкча менен белгиленет: 1) *Чочуп ойгонсом – жер жарылгандай күн күркүрөйтүр.* (З. Сооронбаева) 2) – *Өзүңдү карма, ач көзүңдү! – деп башын көтөрсөм – жан жок...* («КМ»)

Аралаш кошмо сүйлөм

Жогоруда эскертилгендей, кошмо сүйлөмдөрдүн грамматикалык түзүлүштөрү ар түрдүү. Алар дайым эле тең байланыштагы, же багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм түзүлүшүндө кездешпестен, аралаш түрүндө да колдонулат, б.а., тең байланыштагы кошмо сүйлөм менен багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн касиеттеринин, белгилеринин бир эле кошмо сүйлөмдө берилиши мүмкүн. Мындай кошмо сүйлөмдөр синтаксистик эки гана түгөйдөн (эки жөнөкөй сүйлөмдөн) түзүлбөстөн, көп түгөйлүү кошмо сүйлөм түрүндө колдонулуп, бир, же бир нече түгөйү багыныңкы сүйлөмдүк касиетте, белгиде болсо, калган түгөйлөрүнүн баяндоочтору этиштин кадыресе формасынан туруп, өзүнчө жөнөкөй сүйлөм катары колдонууга мүмкүн болгон-

дой, ошол себептүү алардын баяндоочтору ойду өз алдынча бүтүрө аяктоочудай болуп турат. Албетте, мындай кошмо сүйлөмдөр грамматикалык түзүлүшү боюнча багыныңкы байланыштагы, же тең байланыштагы кошмо сүйлөм болбостон, а р а л а ш к о ш м о сүйлөм болуп эсептелет. Аралаш кошмо сүйлөмдөрдө да ойду жыйынтыктоочу, анын бүткөн чегин билдирип туруучу негизги сүйлөм болот: 1) *Колдош да карап турмак беле, тиги жетип келип алкымдан алганда, анын колун катуу кагып жиберди эле, кара жигит артына серпилип чайпала түштү.* (Н. Байтемиров) 2) *Чубатасынан конгондо үч-төрт айылды батырган кең өзөндө кеминде беш-он желе бээ байлануучу, тай-кулундарды үйрөткөн балдар бири туйлатса, бири бездирип, кымыз уулаган чоңдор бештен-ондон топтошо бастырып, бээ сааган келиндер көнөк көтөрүшүп, айылдан желеге, же желеден айылга карай кылактай басып, өзөн кыймылга толуп туруучу.* (Т. Сыдыкбеков) Бул мисалдарда асты сызылган сүйлөмдөрдө багыныңкы сүйлөмдүн, ал эми калган түгөйлөрүндө тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн белгилери бар.

Аралаш кошмо сүйлөмдүн тутумундагы синтаксистик түгөйлөрү бири-бири менен маани жактан түрдүү катышта колдонулат: 1) *Эсиң кетсе, эчки бак – эчки тууйт үч улак.* (макал) 2) *Тизгинин кыска түйүп туруп, булгары каптаган анжиян ээрдин кашына чырмай орон салган экен, бээ башын ийкөөгө да чамсы келбей качкандап, ооздугун карч-карч кемире эмчек такалуу туяктары менен баткакты челий ыргытып, кезегинде башты бийик көтөрө берип шаңгырап кишенеп калып жатты.* (Н. Байтемиров) 3) *Бай билгенди кул да билет – айтайын десе, эрки жок.* (макал) 1- аралаш кошмо сүйлөмдүн түгөйлөрү мезгил жана себеп – натыйжалаш мааниде (катышта), 2- кошмо сүйлөмдүн түгөйлөрү себеп жана сыпат маанисинде, ал эми 3- кошмо сүйлөмдүн түгөйлөрү каршы мааниде колдонулган.

Аралаш кошмо сүйлөмдү түзүп турган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн айрымдары багыныңкы, айрымдары тең байланыштагы болсо деле, алар ойду жыйынтыктоочу негизги сүйлөм менен тиешелүү жолдор, каражаттар аркылуу тутумдашат. Бул маселени так аныктоо үчүн тең жана багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн түгөйлөрүнүн өз ара тутумдашуу жолдорун эске алуу керек.

Төл жана бөтөн сөз

Пикир альышуу процессинде айтуучунун, же жазуучунун (автордун) сөзү менен башка бирөөлөрдүн сөзү бирге колдонулган учурлар болот: «*Азыркы жаштарды тарбиялап, окутуп үйрөтүүнүн бардык киши коммунисттик моралдын талабына карай жүргүзүлүүгө тийиш*», - деп айткан В. И. Ленин. Бул мисалдан эки адамдын сөзүн айырмалоо керек: а) айтуучунун сөзү: *деп айткан В. И. Ленин*;

б) экинчи адамдын сөзмө – сөз колдонулган сөзү: *Азыркы жаштарды тарбиялап, окутуп үйрөтүүнүн бардык киши коммунисттик моралдын талабына карай жүргүзүлүүгө тийиш*.

Айтуучунун, же жазуучунун сөзү, б.а., автордун сөзү төл сөз деп, аны менен бирге колдонулуп жаткан башканын сөзү бөтөн сөз деп аталат.

Кыргыз тилинин стилдик нормасына ылайык бөтөн сөз эки түрдүү колдонулат: а) эч кандай өзгөрүүсүз, кыскаруусуз сөзмө – сөз колдонулат; б) пайдаланылып жаткан бирөөнүн сөзү өзгөртүлүп, өз сөзүбүзгө айландырылып, бирок анын негизги ою сакталып берилет: 1) «*Социализм – илим менен маданияттын коому, социалисттик коомдун татыктуу мүчөсү болуш үчүн көптү окуп, көп билиш керек*», - деген накыл сөз бар. 2) *Эл сараңдын досу болбой тургандыгы жөнүндө илгери эле айткан экен. 2- мисалдын элдик варианты – бул: «Сараңдын досу болбойт».*

Бөтөн сөз эч кандай өзгөрүүсүз жана кыскаруусуз сөзмө – сөз колдонулса, тике бөтөн сөз деп аталат: 1) Ф. Достоевский: «Мыкты ой терең акылдан гана эмес, терең сезимден келип чыгат», - деп айткан. 2) «Турмуштун түйүнү адамдын акылынан терең жапа кенен келет», - дептир М. Горький. Асты сызылган сүйлөмдөр – тике бөтөн сөздөр. Алар өзгөртүлгөн эмес, сөзмө – сөз колдонулган.

Тике бөтөн сөздүн колдонулушу түрдүүчө болот: ал лозунгдарда, жарыяларда (кулактандыруу), документтердин кыскача тексттеринде, каттын үзүндүлөрүндө, макалаларда жана чыгармаларда, б.а., көлөмдүү эмгектерде берилет.

Бөтөн сөз өзгөртүлүп, андагы негизги ой гана сакталып, өз сөзүбүзгө айландырылып берилсе, кы й ы р б ө т ө н

с өз деп аталат: 1) Араб элинде адамдын айткан сөзү өзүнүн акылынын таразасы экендиги жөнүндө айтылган мааншлуу макал бар. 2) Чексиз байлыктын бири чебердик экендиги тууралуу эл арасында көп эле айтылып жүрөт. Бул айтылган ойлордун түпкү варианты төмөндөгүдөй: 1) Адамдын сөзү – акылынын таразасы; 2) Чебердик – чексиз байлык.

Төл жана тике бөтөн сөздүн колдонулушунда алардын бири – бирине карата орун алуу багыты эркин келет: адегенде төл сөз, андан кийин тике бөтөн сөз, же мурда тике бөтөн сөз, андан кийин экинчи орунда төл сөз айтылат, же болбосо тике бөтөн сөз төл сөздүн ортосуна кыстырылып колдонула берет. Айрым учурларда төл сөз менен тике бөтөн сөз стилдин талабына ылайык биринен кийин улам бири кезектешип, орду боюнча аралашып айтыла берет.

Төл сөз менен тике бөтөн сөздөрдө тыныш белгилери алардын жогоруда көрсөтүлгөн орун алуу багытына ылайык коюлат.

1. Төл сөз тике бөтөн сөздөн мурда айтылат. Мындай учурда төл сөздөн кийин кош чекит (:) коюлат да, тике бөтөн сөз толугу менен тырмакчага алынат: 1) *Вьетнам элинде мындай макал бар: «Кайырмакка камыр да керек, сабыр да керек».* 2) *К. Маркс чыныгы илимпоз болуу жөнүндө мындай деп айткан: «Илимде даңгыраган чоң жол жок, анын таштак чыйыры менен чаалыкканды билбей тырмышып жүрүп отурган адам гана илимдин нурданган чокусуна чыга алат».*

2. Тике бөтөн сөз төл сөздөн мурда колдонулат. Бул учурда тике бөтөн сөз тырмакчага алынып, андан кийин үтүрлүү сызыкча, же суроо белгиси жана сызыкча, же илеп белгиси жана сызыкча коюлат. Акырында төл сөз айтылат: 1) *«Китеп менин кулум, кандай кааласам, ошондой пайдаланам», - деген К. Маркс.* 2) *«Энеке, мынчалык эмне кечиктиң? Түш болуп калбадыбы, жумуш эмне болду?» - деди Жапар.* (К. Баялинов)

3. Тике бөтөн сөз төл сөздүн ортосунан орун алат. Андай учурда мурда айтылган төл сөздүн биринчи бөлүгүнөн кийин кош чекит коюлуп, тике бөтөн сөз тырмакчага алынат. Андан кийин үтүрлүү сызыкча, же суроо белгиси менен сызыкча, же илеп белгиси жана сызыкча коюлат да, акырында төл сөздүн калган бөлүгү айтылат: *В. И. Ленин: «Мен аз билем, бирок*

көп билүүгө далалат кылам», - деп айткан. 2) Бирөөлөр акылмандан: «Мынчалык акылмандыкты кайдан үйрөндүң?» - деп сурашыптыр. Анда ал: «Сокурлардан. Эмне дегенде жерди чукулап көрбөй туруп, алар кадам шилтешпейт!» - деп айткан экен.

4. Төл сөз тике бөтөн сөздүн ортосуна кыстырылып айтылат. Мындай шартта тике сөз толугу менен тырмакчага алынат. Тике бөтөн сөздүн ортосунан орун алган төл сөздүн эки жагына тең үтүрлүү сызыкча коюлат: 1) «Илимдин чегин, - дейт Д. Менделеев, - алдын ала билүүгө мүмкүн эмес». 2) «Адамды чанып көнгөн киши, - деп айткан Демокрит, - жолдоштукка жарабайт».

5. Төл сөз менен тике бөтөн сөз биринен кийин бири улам кезектешип айтылса, жогорудагы эле тыныш белгилер ирети менен коюлуп отурат: 1) Тойчубек: «Уулум Жапар - деди, - Кызыл Армиянын даңктуу баатыр боецтеринин, Родинанын ардактуу, асыл уулдарынын бири бол. Сендей жоокер уулу менен мендей атаң сыймыктана, мактана алат. 2) Өмүрбек: «Сенин кушуң конуучу жер жаман болчу беле, - деп жылмайды да, - сен бармайынча, атаңа сени айтпаймын, атаң менен кызык кылып жолугуштурам, кош!» - деди. (А. Токомбаев) 3) «Ушул баламды армияга узатканда, - деди Бурулча өзүнүн сөзүн улантып, - көз жашымды көлдөтүп, о кудай, элим жоону жеңип, жалгыз уулум кайта аман - эсен келер күн болор бекен!» - деп тиледи эле. (К. Баялинов)

Бул мисалдардагы төл сөз менен тике бөтөн сөздүн орун алышын схема түрүндө көрсөткөндө төмөнкүдөй болмок: 1) Төл сөз - тике бөтөн сөз - төл сөз - тике бөтөн сөз; 2) төл сөз - тике бөтөн сөз - төл сөз - тике бөтөн сөз - төл сөз; 3) тике бөтөн сөз - төл сөз - тике бөтөн сөз - төл сөз.

6. Төл сөздөн кийин келген тике бөтөн сөз жооп иретинде болсо, анда төл сөздөн кийин кош чекит коюлат. Ал эми жооп иретиндеги тике бөтөн сөздөн мурда сызыкча коюлуп (тырмакчанын ордуна), жаңы солдон башталып жазыла берет:

1) Ойчул мындай жооп береттир:

- Айтылганча сөз - адамдын туткуну, айтылгандан кийин адам - сөздүн туткуну.

2) Бир акылман мындай дептир:

- Денеге тамактын зарылдыгы кандай болсо, жүрөккө эстүүлүктүн зарылдыгы да ошончолук.

7. Эки кейипкердин пикир алышуусунда тике бөтөн сөз да, төл сөз да диалог иретинде кездеше берет. Мындай учурда тике жана төл сөздөн мурда сызыкча (диалогдун белгиси) коюлуп, жаңы солдон башталып жазылат. Эгерде тике бөтөн сөздөн кийин төл сөз болуп калса, тиешелүү белгиси сактала берет: 1) Чөптүн тамырынан жеп жаткан Сократты көрүп, бир киши:

- Биздин бекке кызмат кылсаң, чөптүн тамырын жегенге чейин барбайт элең – десе, ал:

- Чөптүн тамырын жеп көрсөң, бекке малай болууга чейин барбайт элең, - деп жооп бериптир.

2) Бир философтон:

- Кандай адам акылдуу? – деп сураганда, ал:

- Колдон келген ишке умтулган адам акылдуу, - деп жооп бериптир.

ТИРКЕМЕ

Синтаксистик талдоолор

I. Сөз айкашына синтаксистик талдоо

1. Сөз айкашы, анын түзүлүштөрү жана түрлөрүнө грамматикалык мүнөздөмө берүү.

2. Тандоого алынган сүйлөмдүн тутумундагы сөз айкаштарын аныктоо.

3. Ал сөз айкаштарынын кайсынысы кадыресе эркин сөз айкашы (синтаксистик бирдик болуп эсептелүүчү), кайсынысы туруктуу сөз айкашы (фразеологизм) жана кайсынысы сүйлөм тутумунда гана уюшулган ажырагыс тизмектер экендигин так көрсөтүү.

4. Сөз айкаштарынын багындыруучу жана багыныңкы түгөйлөрүн аныктоо (багындыруучу түгөйдүн астын шарттуу түрдө сызып коюу керек).

5. Эгерде сүйлөм тутумундагы сөз айкашы кадыресе эркин сөз айкашы болсо, анын багындыруучу түгөйүнүн морфологиялык табиятына ылайык сөз айкашынын түрлөрүн аныктоо (атоочтук, этиштик ж.б.).

6. Эркин сөз айкаштарынын грамматикалык түзүлүшүн (жөнөкөй жана татаал түзүлүшүн) аныктоо.

7. Эркин сөз айкаштарынын түгөйлөрүнүн грамматикалык байланыштарынын түрлөрүн (тең жана багыныңкы байланыш экендигин) аныктоо.

8. Багыныңкы байланыштагы эркин сөз айкаштарынын кандай жол менен (ээрчишүү, ыкташуу, башкаруу, таандык байланыш) байланышкандыгын, аны ишке ашыруучу каражаттарды так белгилөө.

Мисал: *Кыргыз элинин таалайлуу жаштары билим алып жатышат.*

1. Сөз айкаштарын аныктоо:

а) *жаштары алып жатышат;*

б) *таалайлуу жаштары;*

в) *кыргыз элинин жаштары;*

г) *билим алып жатышат.*

2. Ажырагыс сөз тизмеги, эркин сөз айкашы, же фразеологизм экендигин аныктоо:

а) *жаштары алып жатышат.*

Бул сөз айкашы – сүйлөм түзүлүшүндөгү (предикаттык катыштагы) баш мүчөлөрдүн өзгөчө айкашы. Баш мүчөлөрдүн мындай айкашы кадыресе сөз айкашынын теориясында эмес, сүйлөмдүн теориясында каралат.

- б) *таалайлуу жаштары* – эркин сөз айкашы;
- в) *кыргыз элинин жаштары* – эркин сөз айкашы
- г) *билим алып жатышат* – эркин сөз айкашы.

3. Эркин сөз айкаштарынын багыныңкы жана багындыруучу түгөйлөрүн белгилөө:

а) *таалайлуу жаштары* – атоочтук сөз айкашы, анткени багындыруучу түгөйү – атооч сөз (зат атооч);

б) *кыргыз элинин жаштары* – атоочтук сөз айкашы;

в) *билим алып жатышат* – этиштик сөз айкашы, анткени багындыруучу түгөйү – этиш.

4. Бул сүйлөмдөгү бардык эркин сөз айкаштары грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй сөз айкаштары.

5. Сөз айкаштарынын түгөйлөрүнүн грамматикалык байланыштарын, анын түрлөрүн жана байланышуу жолдорун аныктоо:

а) *жаштары алып жатышат.*

Багыныңкы байланышта, анын ээрчишүү жолу; мында ээ көптүк санда, 3 – жакта турат; аны ээрчип (ага окшошуп), баяндооч да көптүк санда, 3 – жакта айтылган.

б) *таалайлуу жаштары.*

Бул айкаштын түгөйлөрү да багыныңкы байланышта, анткени алар өз ара тең укуктуу эмес. Анын экинчи түгөйү – багындыруучу, биринчиси – багыныңкы сөз. Мунун түгөйлөрү ыкташуу жолу боюнча байланышкан.

Ыкташуу байланышында айкашып турган сөздөр бир жактуу гана байланышат, б.а., өз ара айкашып турган сөздөрдүн кайсынысы багыныңкы түгөй болсо, байланышы ошол багыныңкы түгөйдүн орун тартиби аркылуу берилет (ишке ашат). Кыргыз тилинде түз орун тартиби боюнча ыкташуу жолу аркылуу байланышкан сөз айкашынын багыныңчтуу түгөйү (биринчи түгөйү) багындыруучу түгөйдөн (экинчи түгөйү, б.а., багындыруучу өзөгүнөн) мурда жайгашат.

в) *кыргыз элинин жаштары.*

Бул сөз айкашынын түгөйлөрү да багыныңкы байланышта. Анын түгөйлөрү бири-бири менен таандык байланышта колдонулган.

Таандык байланыштагы айкашып турган сөздөр эки таарпаптуу байланышат, б.а., байланышы багыныңкы түгөй аркылуу да, багындыруучу түгөй аркылуу да берилет.

г) *билим алып жатышат.*

Түгөйлөрү багыныңкы байланышта. Мунун түгөйлөрү ыкташуу жолу боюнча байланышып турат.

б. Багыныңкы байланыштын тигил же бул жолунун грамматикалык каражаттарын белгилөө:

а) *жаштары алып жатышат.*

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү ээрчишүү жолу боюнча байланышат. Анын каражаттары – морфологиялык каражаттар, б.а., жак, сан категорияларынын мүчөлөрү.

б) *таалайлуу жаштары.*

Ыкташуу жолу боюнча байланышкан. Ыкташуунун каражаттары – синтаксистик каражат, б.а., ыкташкан түгөйлөрдүн орун тартиби.

в) *кыргыз элинин жаштары.*

Түгөйлөрү таандык байланышта. Анын каражаты морфологиялык каражат – илик жөндөмөсүнүн жана таандык категориясынын мүчөлөрү.

г) *билим алып жатышат.*

Бул сөз айкашынын байланышы – ыкташуу жолу. Каражаты – синтаксистик каражат, б.а., түгөйлөрүнүн орун тартиби.

II Жөнөкөй сүйлөмгө синтаксистик талдоо

1. Жөнөкөй сүйлөм жана анын грамматикалык түзүлүшү, түрлөрү жөнүндө жалпы түшүнүк берүү.

2. Талдоого алынган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн жана түрлөрүн аныктоо: эки составдуу жөнөкөй сүйлөм, бир составдуу жөнөкөй сүйлөм жана алардын түрлөрү.

3. Эки составдуу сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн, алардын милдетин аткаруучу сөздөрдү, баш мүчөлөрдүн түзүлүшүн (жөнөкөй, тутумдаш), баяндоочтун түрлөрүн (этиштик, атоочтук) аныктоо.

4. Эки жана бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү баш мүчөлөрдүн зонасын таап, ар биринин багынычтуу тобун ажыратуу.

5. Тигил же бул баш мүчөнүн зонасындагы багынычтуу

топтун синтаксистик милдеттерин (аныктооч, толуктооч, бышыктооч, алардын түрлөрү) аныктоо.

6. Айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарган сөздөрдүн морфологиялык табиятын (кайсы сөз түркүмү, грамматикалык формасы) аныктоо.

Мисал: *Кыргыз элинин таалайлуу жаштары билим алып жатышат.*

1. Сүйлөмдүн түзүлүшүн, түрүн аныктоо:

Өйдөкү сүйлөм – грамматикалык түзүлүшү боюнча эки составдуу жөнөкөй сүйлөм.

Сүйлөмдү түзүүдө зарыл болгон бардык элементтери берилген, ошондуктан ал – т о л у к с ү й л ө м. Стилдик максатта айтылбай калган (көмүскөдө калган) сүйлөм мүчөсү жок.

Бул сүйлөмдүн грамматикалык негизги эки борборунан (баш мүчөлөрү) башка да сүйлөм мүчөлөрү, айкындоочтору, бар, ошол себептүү ж а й ы л м а с ү й л ө м болуп эсептелет.

Айтылыш максаты боюнча ж а й с ү й л ө м.

2. Эки составдуу сүйлөмдөрдүн баш мүчөлөрүнүн грамматикалык толук табиятын (түзүлүшүн, формасын, түрүн, кандай сөз түркүмүнөн уюшулгандыгын) аныктоо:

Кыргыз элинин таалайлуу жаштары билим алып жатышат.

а) *Жаштары* – атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтук ээ, жөнөкөй түзүлүштө.

б) *Алып жатышат* – этиштик баяндооч, жөнөкөй түзүлүштө.

3. Талданып жаткан сүйлөмдүн тутумундагы баш мүчөлөрдүн зонасын, алардын багынычтуу тобун ажыратуу:

1) *Кыргыз элинин таалайлуу жаштары* – ээнин зонасы: бул зонанын багындыруучусу – *жаштары* – грамматикалык ээ; багынычтуу тобу – *кыргыз элинин таалайлуу*; 2) *билим алып жатышат* – баяндоочтун зонасы; багындыруучу бөлүгү – *алып жатышат* – баяндооч; багынычтуу тобу – билим.

4. Ар бир зонадагы багынычтуу топтун синтаксистик милдетин, түзүлүшүн жана түрүн аныктоо:

а) *Таалайлуу* – сын атоочтук аныктооч, жөнөкөй түзүлүштө.

б) *Кыргыз элинин* – зат атоочтук аныктооч, жөнөкөй түзүлүштө, анткени ал – бир эле этнонимдин аты.

С а л ы ш т ы р ы ң ы з: *кыргыздын жаштары – кыргыз элинин жаштары.*

в) Билим - зат атоочтук тике толуктооч, жөнөкөй түзүлүштө.

Кошмо сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүү

1. Кошмо сүйлөм, анын грамматикалык түзүлүшү жана түрлөрү жөнүндө жалпы маалымат берүү.

2. Талданып жаткан кошмо сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүн жана синтаксистик түгөйлөрүнүн байланышуу жолдорун аныктоо.

3. Тең байланыштагы кошмо сүйлөм болсо, анын синтаксистик түгөйлөрүнүн (тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн) маанилик катыштарын – мезгилдеш, ыңтайлаш, каршылаш, себеп – натыйжалаш ж.б. аныктоо.

4. Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм болсо, анын тутумундагы багыныңкы жана баш сүйлөмдөрдү ажыратуу.

5. Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы бөлүгүнүн (багыныңкы сүйлөмдүн) баш сүйлөмгө болгон маанилик ички катыштарына ылайык синтаксистик милдеттерин (мезгил, себеп, шарттуу ж. б. багыныңкы сүйлөм экендигин) аныктоо.

6. Талданып жаткан кошмо сүйлөм көп түгөйлүү болсо, анын көп багыныңкылуу экендигин, же аралаш кошмо сүйлөм экендигин көрсөтүү.

Мисалдар: 1) *Өткөн заман – кайгы-муңдун, жакырчылыктын заманы, биздин заман – бак-таалайдын, чыгармачыл эмгектин заманы.*

2) *Жарык караңгылык менен кандай күрөш жүргүзсө, илим да ырым-жырым менен ошондой күрөш жүргүзөт.* (Д. И. Менделеев)

3) *Таң кашкайып сүргөндө,
жерге жарык киргенде,
Элемандын сырттаны
жана салды кызыкты.* («Манас»)

4) *Жокту жок издеген табат, жолдошу шайыр болсо, олоочунун кумары канат.* (К. Жантөшев)

1. Кошмо сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн жана түгөйлөрүнүн байланышуу жолдорун аныктоо: Биринчи сүйлөм – тең байланыштагы кошмо сүйлөм, түгөйлөрү интонация аркылуу

байланышкан (байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөм). Экинчи сүйлөм – багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм, түгөйлөрү – са мүчөлүү этиштик баяндооч аркылуу байланышкан.

Эскертүү. Кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу эки милдетти – а) багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун жана б) багыныңкы сүйлөм менен баш сүйлөмдү байланыштыруучу каражаттын милдетин аткарат.

Үчүнчү сүйлөм – көп багыныңкылуу (бул мисалда бир өңчөй мезгил багыныңкылуу) кошмо сүйлөм, түгөйлөрү – да мүчөлүү атоочуктар аркылуу байланышкан. Төртүнчү сүйлөм – аралаш кошмо сүйлөм: анын биринчи түгөйүндө тең байланыштагы, экинчи түгөйүндө багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн белгилери, касиеттери бар. Биринчи түгөйү интонация аркылуу, экинчи түгөйү тутумдаш баяндоочко (шайыр болсо) жалганган – са мүчөсү аркылуу жыйынтыктоочу баш сүйлөм менен байланышкан.

2. Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрүнүн маанилик катыштарын аныктоо:

Өткөн заман – кайгы – муңдун, жакырчылыктын заманы, биздин заман – бак – таалайдын, чыгармачыл эмгектин заманы.

Бул – тең маанилеш эки жөнөкөй сүйлөмдөн уюшулган кошмо сүйлөм.

3. Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы жана баш сүйлөмдөрдү ажыратуу

Жарык караңгылык менен кандай күрөш жүргүзсө, илим да ырым-жырым менен ошондой күрөш жүргүзөт. (Д. И. Менделеев)

Бул кошмо сүйлөмдүн биринчи бөлүгү – багыныңкы сүйлөм, анткени ал маани жактан баш сүйлөмгө багынычтуу абалда колдонулган; экинчи сүйлөм – кошмо сүйлөмдөгү ойду жыйынтыктоочу баш сүйлөм.

4. Багыныңкы сүйлөмдүн синтаксистик милдетин аныктоо:

Жарык караңгылык менен кандай күрөш жүргүзсө, илим да ырым – жырым менен ошондой күрөш жүргүзөт. (Д. И. Менделеев)

Жарык караңгылык менен кандай күрөш жүргүзсө деген сүйлөм – салыштырма багыныңкы сүйлөм.

Салыштырма багыныңкы сүйлөм баш сүйлөм менен, негизинен, - са мүчөлүү этиш аркылуу тутумдашат да, багыныңкы сүйлөмгө **кандай деген**, баш сүйлөмгө **ошондой деген** сөздөр кошулуп айтылат.

5. Көп түгөйлүү кошмо сүйлөмдүн грамматикалык табиятын аныктоо:

1) **Таң кашкайып сүргөндө,
жерге жарык киргенде,
Элемандын сырттаны
жана салды кызыкты.** («Манас»)

2) *Жокту жок издеген табат, жолдошу шайыр болсо,
жолоочунун кумары канат.* (К. Жантөшев)

Биринчи кошмо сүйлөмдүн тутумунда үч жөнөкөй сүйлөм бар: анын экөө (асты сызылгандары) – багыныңкы сүйлөм, ошол себептүү ал көп багыныңкылуу кошмо сүйлөм болуп эсептелет. Бул багыныңкы сүйлөмдөрдүн экөө тең – мезгил багыныңкы сүйлөмдөр, ошондуктан алар бирөөчөй багыныңкы сүйлөмдөр болуп эсептелет. Экинчи кошмо сүйлөмдүн тутумунда да үч жөнөкөй сүйлөм бар. Бул көп түгөйлүү кошмо сүйлөмдүн тутумунда тең жана багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдүн белгилери бар. Ошол себептүү ал **а р а л а ш к о ш м о** сүйлөм болуп эсептелет.

ХЫСКАРТУУЛАР

А. Ф. – Абуль Фарадж	Ж. Бок. – Ж. Бекөнбаев
Т. Аб. – Т. Абдумомунов	К. Бс – К. Берне
А. Ак. – А. Акмагалиев	Д. Бө. – Д. Божкаччо
Б. Ал. – Б. Алымов	С. Б. – С. Бөлөкбаев
Ч. А. – Ч. Айтматов	Р. В. – Р. Вагнер
К. А. – К. Акматов	Ю. А. Г. – Ю. А. Гагарин
Ш. Абд. – Ш. Абдраманов	И. Г. – И. Геге
М. Ау – М. Ауэзов	М. Г. – М. Горький
Ариф. – Арифметика	В. Г. – В. Гюго
А. А. – А. Андреев	Гип. – Гиппократ
«А. жор.» - «Апендинин жоруктары»	Г. – Гераклит
Б. А. – Б. Алыкулов	С. К. Г. – С. К. Гиль
К. Ак. – К. Акиев	С. Гр. – С. Градский
Арис. – Аристотель	Д. – Демокрит
Ж. Аш. – Ж. Ашубаев	А. Д. – А. Дюма
У. Аб. – У. Абдукаимов	«ДС» - «Ден соолук»
К. Ас. – К. Асаналиев	Ф. Дос. – Ф. Достоевский
«АТ» - «Алатоо»	А. Д. – А. Дыбаев
Аст. ок. к. – Астрономия окуу китеби	С. Д. – С. Давлетов
К. Б. – К. Баялинов	Ө. Д. – Ө. Даникеев
Ф. Б. – Ф. Бекон	К. Ж. – К. Жантөшев
П. Б. – П. Бауст	С. Ж. – С. Жусуев
В.Б. – В. Белинский	К. Жү. – К. Жусупов
М. Б. – Мухтар Борбугулов	«ЖЛ» - Жаш ленинчил»
Ж. Бек. – Ж. Бектуров	С. Же. – С. Жетимишев
К. Бек. – К. Бектенов	М. Жан. – М. Жангазиев
К. Жа. – К. Жапаров	Ө. К. – Ө. Кулумбаев

Зоо. – Зоология

«И. жаң.» - «Илим жаңылыктары»

«Зо» - «Залкар ойлор»

М. К. – М. Кадыракунов

Т. Кар. – Т. Карлейль

Т. Камп. - Т. Кампанелла

К. Ка. – К. Каимов

Л. Ка. – Л. Кассиль

С. Ка. – С. Каралаев

В. К. – В. Качалов

«К» - «Кожожаш»

М. Ко. – М. Койчиев

М. Кол. – М. Колесников

«К. ма.» - «Коммунизм маягы»

К. Ка. – К. Карымбаев

А. Ке. – А. Керимкулов

«СК» - «Советтик Кыргызстан»

«КП» - «Кыргызстан пионери»

«КМ» - «Кыргызстан маданияты»

«КА» - «Кыргызстан аялдары»

Кыргыз ССР т. – Кыргыз ССРинин тарыхы

К. Кү. - К. Күмүшалиев

С. Ө. – С. Өмүралиев

Б. Пас. - Б. Паскаль

Б. Пр. – Б. Прусс

А. Ра. – А. Радищев

Ж.Р. – Ж. Рэнан

«К. сон.» - «Кызыктар, сонундар»

Ж. Ла. – Ж. Лабрюйер

Н. Г. Л. – Н. Г. Лященко

Лег. – Легенда

Ф. Лар. – Ф. Ларошфуко

М. Ло. – М. Ломоносов

«ЛЖ» - «Ленинчил жаш»

Ж. Мав. – Ж. Мавлянов

К. Мам. – К. Мамбетсалиев

К. Ма. – К. К. Маликов

С. Ма. – С. Маймулов

И. И. М. – И. И. Мамаев

Ж. М. – Ж. Мукамбаев

А. Мур. – А. Муратов

Ш. Мон. – Ш. Монтескье

М. – Мопассан

«МГ» - «Мугалимдер газетасы»

С. М. – С. Муканов

Ов. – Овидий

Н. О. – Н. Островский

А. Ос. – А. Осмонов

К. Ос. – К. Осмоналиев

Ш. Пет. – Ш. Петефи

А. Тек. – А. Текинаев

Тек. – Теккерей

Л. Т. – Л. Толстой

А. Ток. – А. Токтомушев

Ж. С. – Ж. Садыков
С. С. – С. Сасыкбаев
Т. Са. – Т. Сатылганов
Б. С. – Б. Сарногоев
К. Сап. – К. Сапарбаев
К. Сар. – К. Сартбаев
Б. Са. – Б. Сатыбалдиев
Н. Са. – Н. Сайдуллаев
К. С. – К. Симонов
М. С. – М. Сейталиев
Ш. Са. – Ш. Садыбакасов
В. Ск. – В. Скотт
С. – Сократ
М. Се. – М. Севинье
А. Су. – А. Султанов
С. – Сенека
Г. С. – Г. Серебрякова
А. Ст. – А. Стамов
З. С. – З. Сооронбаева
К. Э. – К. Эшмамбетов

С. Эр. – С. Эралиев
С. Ег. – С. Егиналиев

А. Т. – А. Токомбаев
Ж. Ту. – Ж. Турусбеков
Ш. Т. – Ш. Термечиков
Т. М. – Тоголок Молдо
А. У. – А. Убукеев
Т. Ү. – Т. Үмөталиев
А. Фр. – А. Франс
Фи. – Фирдоуси
Д. Ф. – Д. Фурманов
Ц. – Цицерон
Д. Ч. – Чосер
А. Ч. – А. Чехов
«Ч» – «Чалкан»
В. Ш. – В. Шекспир
Т. Шар. – Т. Шаршенбаев
Р. Ш. – Р. Шүкүрбеков
М. Э. – М. Элебаев
Э. Э. – Э. Эрматов
И. Э. – И. Эренбург
«ЫП» – «Ысык-Көл
правдасы»
К. Юд. – К. Юдахин
А. Э. – А. Эркебаев

АДАБИЯТТАР

1. Абдурахманов Г. А. Основы синтаксиса сложного предложения совр. узб. лит. языка. – Ташкент: 1960.
2. Алиев У. Б. Вопросы сложного предложения карачаево – балкарского языка. Автореф. докт. диссертации. – Нальчик: 1960.
3. Ахмеров К. З. Синтаксис простого предложения в башкирском языке. – Уфа: 1957.
4. Батманов И. А. Способы выражения синтаксических отношений в киргизском языке. – Фрунзе: Киргизгосиздат., 1940
5. Балакаев М. Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. - Алматы: Изд-во АН Казах. ССР, 1957.
6. Балакаев М. Б. Современный казахский язык. – Алматы: Изд-во АН Казах. ССР, 1959.
7. Баскаков Н. А. Типы атрибутивных словосочетаний в каракалпакском языке. – Москва: Вопросы языкознания, №6, 1956.
8. Баскаков Н. А. Простое предложение в каракалпакском языке. - Москва: сб. Исслед. по сравнит. грамат. тюркских языков, ч. III, АН СССР, 1961.
9. Болотов Ж. Синтаксические функции причастия в казахском языке. Автореф. канд. дисс.- Алматы: 1955.
10. Будагов З. И. Простое предложение в совр. азербайджанском языке. Автореф. докт. дисс. – Баку: 1963.
11. Виноградов В. В. Основные принципы русск. синтаксиса в грамат. русск. языка. – Москва: Изд. – во АН СССР, отд. лит., т. XIII, вып. 6, 1954.
12. Давлетов С. А. Тактоочтор.- Фрунзе: 1960.
13. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. - Москва – Ленинград: 1948.
14. Дмитриев Н. К. Детали простого предложения. – Москва: сб. Исслед. по сравнит. грамат. тюркских языков, ч. III, АН СССР, 1961.
15. Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. – Фрунзе: Изд – во АН Киргизс. ССР, 1955.
16. Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси. – Фрунзе: 1958.
17. Жакыпов Ы., Майрыков Д., Өмүралиев Б., Үсөналиев С. Кыргыз тили, 2 – бөлүк (педагогика окуу жайлары үчүн). – Фрунзе: Мектеп, 1973, 1975.
18. Жакыпов Ы., Мураталиев М. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси боюнча конспект. – Фрунзе: 1956.
19. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II, синтаксис (педагогикалык окуу жайлары үчүн). – Фрунзе: 1951.
20. Жапаров А. Грамматич. структ. словосочет. в совр. киргизском языке. Автореф. канд. дисс. – Москва: 1955.
21. Жапаров А. Азыркы кыргыз тили (жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси). – Фрунзе: Мектеп, 1966.
22. Жапаров А. Главные члены предложения в совр. киргизском языке. – Фрунзе: Мектеп, 1964.
23. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе: Мектеп, 1979.
24. Жапаров А. Синтаксический строй киргизского языка, ч. I (учебник для ВУЗов). – Бишкек: Мектеп, 1992.
25. Жапаров А. Синтаксический строй киргизского языка, ч. II (учебник для ВУЗов). – Бишкек: Мектеп, 1992.

26. Жолдошбеков А. Немецкие предлоги и их функциональные соответствия в киргизском языке. – Фрунзе: Мектеп, 1970.

27. Жусаев Ж. Языковая категория модальности и модальные значения, выраженные изъявительным наклонением (баяндагыч ыңгай) в совр. киргизском языке. – Бишкек: 1992.

28. Жусаев Ж. Грамматические средства выражения модальности в совр. киргизском языке. – Бишкек: 2000.

29. Закиев М. З. Синтаксический строй татарского языка. Автореф. докт. дисс. – Казань: 1963.

30. Зулпукаров К. Падежная грамматика (теория и прагматика). – Санкт – Петербург – Ош: 1994.

31. Ибрагимов А. Типы простых предложений в современном тюркменском языке. Автореф. – Ашхабад: 1959.

32. Ибрагимов С. Вопросы сложносочиненного предложения киргизского и русского языков в аспекте лингвокультурологии. – Бишкек: 2001.

33. Иманов А. Порядок слов простого предложения в совр. киргизском литературном языке. Автореф. канд. дисс. – Фрунзе: 1965.

34. Иманов А. Кыргыз тилинин эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрүндөгү сөздөрдүн орун тартиби. – Фрунзе: Мектеп, 1976.

35. Иманов А. Кыргыз тили (кечки сменалык жалпы билим берүүчү орто мектептердин 8 – 10 – кл. үчүн окуу китеби). – Фрунзе: Мектеп, 1981 (Ы. Жакыпов, Э. Абдулдаев менен авторл.)

36. Иманов А. Кыргыз тили (пединституттардын педфактарынын студенттери үчүн окуу китеби). – Фрунзе: Мектеп, 1986 (авторл. Абдулдаев Э., Давлетов С., Турсунов А.).

37. Иманов А., Сапарбаев А. Кыргыз тили (педагогикалык окуу жайлары үчүн окуу китеби). – Фрунзе: Мектеп, 1988.

38. Иманов А. Кыргыз тили (ЖОЖдордун сырттан окуган студенттери үчүн окуу китеби). – Фрунзе: Мектеп, 1990.

39. Иманов А. Кыргыз тили (8 – 9- кл. үчүн окуу китеби). – Фрунзе: Мектеп, 1992 (авторл. Кайбылдаев А., Сапарбаев А., Усубалиев Б.)

40. Иманов А. Кыргыз тили (синтаксис). Доктор. дисс. авторефераты. – Бишкек: 1994.

41. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Бишкек: Илим, 1995.

42. Иманов А. Кыргыз тилинин көрсөтмө куралдары. – Каракол: 2001.

43. Иманалиев С. Междометие в киргизском языке. Автореф. канд. дисс. – Фрунзе: 1964.

44. Карасаев К. Семантика падежей в киргизском языке. – Фрунзе: Кирг. филиал АН СССР, 1944.

45. Коллектив. Казирги казак тили. – Алматы: Казак ССР глымд. акад., 1954.

46. Коллектив. Современный русский язык (синтаксис). – Москва: Изд – во МГУ, 1957.

47. Камбарова Б. О. Типология сказуемого простого предложения в русском и киргизском языках. Автореф. канд. дисс. – Фрунзе: 1988.

48. Коклянова А. А. Нормы согласов. в совр. узбекском языке. – Москва: сб. Исслед. по сравнит. грамматике тюркских языков, ч. III, АН СССР, 1961.

49. Кононов А. Н. Грамматика совр. турецкого лит. языка. – Москва – Ленинград: Изд – во АН СССР, 1956.

50. Кононов А. Н. Грамматика совр. узбекского лит. языка. – Москва –

Ленинград: Изд – во АН СССР, 1960.

51. Кудайбергенев С. Атоочтуктар жана кыймыл атоочтор. – Фрунзе: Мугалимдерге жардам, 1956.

52. Кудайбергенев С. Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр. – Фрунзе: 1959.

53. Кудайбергенев С. Кыргыз тилиндеги мамиле категориясы. – Фрунзе: 1959.

54. Лебедева Л. И. Глагольное управление в киргизском лит. языке. Автореф. канд. дисс. – Москва: 1958.

55. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили (ЖОЖдордун филол. фа-культ. студенттери үчүн окуу китеби). – Фрунзе: Мектеп, 1990.

56. Мамытов Ж. Эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы. – Каракол: 2001.

57. Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили (фонетика, лексика). – Фрунзе: Мектеп, 1978 (авторлошу – Т. К. Ахматов).

58. Мусаев С. Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в киргизском языке. – Фрунзе: Илим, 1987.

59. Мусаев С. Ж. Кеп маданияты жана норма. – Бишкек: 1999.

60. Мусаев С. Ж. Текст (прагматика, структура). – Бишкек: Раритет, 2000.

61. Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги мезгил жандама сүйлөм. – Фрунзе: 1956.

62. Орузбаева Б. Формы прошед. времени в киргизском языке. – Фрунзе: 1955.

63. Орузбаева Б. Сөз курамы (ЖОЖдор үчүн окуу куралы). – Бишкек : Мектеп, 2000.

64. Өмүралиева Р. Условный период в киргизском языке. Автореф. кандидат. дисс. – Фрунзе: 1970.

65. Өмүралиев Р. Кыргыз тилиндеги шарттуу кырдаал. – Фрунзе: Мектеп, 1976.

66. Өмүралиев Б. Кыргыз тилинин пунктуациясын окутуу. – Фрунзе: Мектеп, 1970 (авторл. Үмөталиева Б., Осмонкулов А.).

67. Өмүралиев Б. Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдү окутуу. – Фрунзе: Мектеп, 1971.

68. Өмүралиев Б. Мектепте синтаксистик талдоо жүргүзүүнүн жолдору. – Фрунзе: Мектеп, 1977.

69. Өмүралиев Б. Кыргыз тили, II бөлүк, синтаксис (VIII – IX кл. үчүн окуу китеби). – Бишкек: Мектеп, 1999.

70. Өмүралиева С. Кыргыз тили жана адабияты боюнча тексттер. – Бишкек: 1998.

71. Өмүралиева С. Ч. Айтматовдун көркөм текстине лингвистикалык илик. – Бишкек: 1999.

72. Өмүралиева С. Тексттин семантикасы жана структурасы. Докт. дисс. автореф. – Бишкек: 1999.

73. Өмүралиева С. Кыргыз тили (лексика). – Бишкек: 1999.

74. Өмүралиева С. Табышмактардын лингвистикалык негизи. – Бишкек: 2001.

75. Өмүралиева С. Текст: семантика, структура. – Бишкек: 2002.

76. Осмонова Ж. Кыргыз тилиндеги идиомаалар. – Фрунзе: Мектеп, 1978.

77. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы. – Каракол: 2007.

78. Садыков Т. Проблемы моделирования тюркской морфологии. – Фрунзе: Илим, 1987.

79. Садыков Т. Азыркы кыргыз тили, морфология (ЖОЖдордун студенттери үчүн окуу китеби). – Бишкек: 1997.

80. Сартбаев К. К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1957.

81. Сартбаев К. К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси (ЖОЖдор үчүн окуу китеби). – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1957.

82. Сартбаев К. К. Классификация частей речи в киргизском языке. – Фрунзе: Илим, 1975.

83. Сартбаев К. Педагогикалык окуу жайларында кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Фрунзе: Мектеп, 1980 (авторл. Үмөталиева Б., Жакыпов).

84. Севортян Э. В. Категория сказуемость. – Москва: сб. Исслед. по сравнит. грамматике тюркских языков, ч. II, Изд – во АН СССР, 1956.

85. Тойчубекова Б. Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр. – Фрунзе: Илим, 1983.

86. Тойчубекова Б. Кыргыз тилиндеги кыймыл атоочтордун кээ бир маселелери. – Фрунзе: Илим, 1968.

87. Турсунов А. Чакчыл обороттор (түрмөктөр) жөнүндө. – Фрунзе: Мугалимдерге жардам, №2, 1958.

88. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы менен учур чагы. – Фрунзе: 1959.

89. Турсунов А., Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги сүйлөм мүчөлөрү. – Фрунзе: Илим, 1961.

90. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары. – Фрунзе: Илим, 1976.

91. Турсунов А. Кыргыз тилинин тыныш белгилери. – Бишкек: КТМУ, 2002.

92. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары, II бөлүк. – Фрунзе: Илим, 1978.

93. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси (6 – 7 – 8 – кл. үчүн). – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1936.

94. Убрятова Е. И. Исследование по синтаксису якутского языка. – Москва: Изд – во АН СССР, 1950.

95. Убрятова Е. И. Согласование в якутском языке. – Москва: 1962.

96. Үмөталиева Б. Ж. Имя прилагательное в совр. киргизском языке. – Фрунзе: Мектеп, 1965.

97. Чолпонбаев А. К. Кыргыз тилиндеги объектилик катыштын семантикалык-структуралык өзгөчөлүктөрү. Кандид. дисс. автореф. – Бишкек: 2007.

98. Шатманов С. Зат атоочту окутуунун айрым маселелери. – Фрунзе: Мектеп, 1965.

99. Шүкүров Ж. Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. – Фрунзе: 1955.

100. Юнусалиев Б. М. Вспомогательные глаголы в киргизском языке. Автореф. канд. дисс. – Фрунзе: 1949.

101. Юнусалиев Б. М. Синтаксический способ образования корневых слов. – Фрунзе: Тил, адаб жана тарых институтунун эмгектери, V чыгышы, 1956.

102. Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология, ч. I. – Фрунзе: 1959.

МАЗМУНУ

Киришүү	3
Сөз айкашы	6
Сөз жана сөз айкашы	20
Сөз айкашынын грамматикалык табияты	23
Атоочтук сөз айкаштары	29
Этиштик сөз айкаштары	45
Түгөйлөрү башкаруу жолу боюнча байланышкан этиштик сөз айкаштары	53
Түгөйлөрү таандык байланышта болгон этиштик сөз айкаштары	65
Жөнөкөй жана татаал сөз айкаштары	66
Сөздөрдүн грамматикалык байланыштары жөнүндө маалымат	69
Ээрчишүү байланышы	71
Сөздөрдүн ыкташуу жолу боюнча байланышы	75
Сөздөрдүн башкаруу жолу боюнча байланышы	78
Таандык байланыш	82
Сүйлөм жөнүндө түшүнүк	84
Сүйлөмдүн жалпы классификациясы	96
Сүйлөмдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшү	100
Толук жана кемтик сүйлөм	115
Толук жана кемтик сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер	123
Жалаң жана жайылма сүйлөм	125
Эки составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн мүчөлөрү	126
Предикативдик катыш	130
Атрибутивдик катыш	136
Адвербиалдык катыш	140
Объектилик катыш	142
Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү	148
Сүйлөм ээси	151
Зат атоочтук ээ	152
Ат атоочтук ээ	154
Сын атоочтук ээ	156
Этиштин атоочтук, кыймыл атооч формаларынан уюшулган ээ	157
Сан атоочтук ээ	158
Тууранды сөз, модаль сөз жана тактоочтук сүйлөм ээлери	160
Сүйлөм ээсинин грамматикалык түзүлүшү	161
Баяндооч	163
Этиштик баяндооч	165
Атоочтук баяндооч	172
Баяндоочтун грамматикалык түзүлүшү	179
Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушу	180

Айкындооч мүчөлөр	182
Аныктооч	184
Аныктоочтун грамматикалык түзүлүшү	200
Жандама мүчө	202
Толуктооч	204
Тике толуктооч	206
Кыйыр толуктооч	212
Толуктоочтун түзүлүшү	218
Бышыктооч	219
Мезгил бышыктооч	223
Орун бышыктооч	226
Сыпат бышыктооч	229
Себеп бышыктооч	232
Максат бышыктооч	234
Сан – өлчөм бышыктооч	235
Бышыктоочтун грамматикалык түзүлүшү	237
Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр	239
Бир өңчөй ээ	243
Бир өңчөй баяндооч	244
Бир өңчөй аныктооч	245
Бир өңчөй толуктооч	248
Бир өңчөй бышыктооч	250
Бир өңчөй мүчөлөрдө коюлуучу тыныш белгилер	251
Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдөгү жалпылагыч сөздөр жана аларда коюлуучу тыныш белгилер	253
Сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби	253
Обочолонгон түшүндүрмө мүчө	276
Обочолонгон түшүндүрмө аныктооч	283
Обочолонгон түшүндүрмө толуктооч	285
Обочолонгон түшүндүрмө бышыктооч	287
Обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдө коюлуучу тыныш белгилер	288
Каратма сөз, киринди сөз, сырдык сөздөр катышкан сүйлөмдөр	290
Каратма сөз	291
Каратма сөздүн милдетин аткаруучу сөздөр	291
Каратма сөздүн түзүлүшү	293
Каратма сөздүн сүйлөмдөгү орду	294
Киринди сөз	297
Киринди сүйлөм	301
Кошумча кыстырынды конструкция	302
Сырдык сөз	303
Каратма сөз, киринди сөз, киринди сүйлөм жана сырдык сөздөрдө коюлуучу тыныш белгилер	307
Бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр	308
Жалпы жактуу сүйлөм	316
Белгилүү жактуу сүйлөм	322
Белгисиз жактуу сүйлөм	329

Жаксыз сүйлөм	334
Атама сүйлөм	336
Кошмо сүйлөм	342
Тең байланыштагы кошмо сүйлөм	350
Байламтасыз тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөр	352
Байламтасыз тең маанилеш кошмо сүйлөм	354
Байламтасыз мезгилдеш тең байланыштагы кошмо сүйлөм	355
Каршы маанилеш тең байланыштагы кошмо сүйлөм	356
Байламтасыз себеп – натыйжалаш тең байланыштагы кошмо сүйлөм	357
Чечмелеме маанилеш байламтасыз кошмо сүйлөм	358
Байламталуу тең байланыштагы кошмо сүйлөм	359
Тең байланыштагы кошмо сүйлөмдөргө коюлуучу тыныш белгилер	363
Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм	365
Мезгил багыныңкы сүйлөм	368
Шарттуу багыныңкы сүйлөм	371
Себеп багыныңкы сүйлөм	379
Максат багыныңкы сүйлөм	382
Сыпат багыныңкы сүйлөм	384
Каршы багыныңкы сүйлөм	386
Салыштырма багыныңкы сүйлөм	389
Өлчөм багыныңкы сүйлөм	392
Орун багыныңкы сүйлөм	394
Көп багыныңкылуу кошмо сүйлөм	394
Багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер	396
Аралаш кошмо сүйлөм	397
Төл жана бөтөн сөз	399
Тиркеме	403
Сөз айкашына синтаксистик талдоо	403
Жөнөкөй сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо	405
Кошмо сүйлөмдөргө синтаксистик талдоо	407
Кыскартуулар	410
Адабияттар	413

948590